МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

ДРЖАВНА УПРАВА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЗЕМЉАМА

Друго издање

БЕОГРАД • 2001

ДРЖАВНА УПРАВА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЗЕМЉАМА

Друго издање

Аутор
Проф. др МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

Рецензенти
Академик Сима М. ЋИРКОВИЋ
Проф. др Љубомир МАКСИМОВИЋ

Превод резимеа
Др Јасна ЈАНИЋИЈЕВИЋ

Уредник
Марина ДАВИДОВИЋ

За издавача
Зоран КНЕЖЕВИЋ

СКЕНИРАО
Теодор Анагност

Издавач
Јавно предузеће
Службени лист СРЈ
Београд, Јована Ристића 1

ПРВИ ОДЕЉАК

НАЈСТАРИЈА ЗВАЊА И ТИТУЛЕ

ПРВА ГЛАВА

УВОД

Деловање и опстанак било које државе на свету није могућ без присуства носиоца врховне власти, без војске, без судства и државне управе. Сви побројани чиниоци подложни су мањим или већим променама, које се дешавају понекад успорено и једва приметно или пак нагло и бурно, што је зависило од развоја и потреба великих друштвених заједница. Уколико је нека заједница била мање развијена, а њена привреда примитивнија, то су и потребе за разгранатом државном управом биле ограничене, па чак и сведене на најмању могућу меру. Управо у таквим околностима нашли су се Срби после свог досељавања на Балканско полуострво. Морало је да прође неколико деценија док се нису створиле могућности, да српски народ организује неколико државних заједница од којих се највећа звала Србија. Истовремено постојање неколико српских држава у раном средњем веку, са примитивном привредом и неразвијеним друштвеним односима, отежавало је организовање државне управе, па према томе и њено проучавање. Посматрање и проучавање државне управе постаје још сложеније због повременог и привременог гашења српске државности у крајевима насељеним Србима, као и због премештања државног центра из унутрашњости Балкана у Приморје, а затим из Приморја у унутрашњост. Према досадашњим знањима, изгледа да у другој половини X и почетком XI века није постојала ни једна самостална српска држава, па према томе ни самостална државна управа која је утемељена на националним основама. Овим се свакако не искључује

деловање и присуство државне управе Бугарске или Византије, под чијом су се врховном влашћу тада налазиле српске земље. Уз све што је горе речено, мора се упозорити и на велику оскудицу у изворима, што поједина истраживања ограничава или пак искључује. Повољнији услови за изградњу државне управе настају у краљевини Дукљи и Далмацији, а нарочито у држави Немањића, па и Котроманића, што је научницима дало повода за шира истраживања.

Организацијом и деловањем државне управе позабавили су се многи научници у последњих 150 година, једни узгред а други непосредно. Резултати до којих се дошло, омогућавају да се прати генеза државне управе у целини и извршних власти појединачно. Овој проблематици посветио је велику пажњу половином XIX века Н. Крстић. Он је покушао да у целини прикаже државну управу у доба цара Стефана Душана и других Немањића у студији: „О државном строју" и студији: „Органи државне власти".[1] Коначан успех је изостао и поред оштроумних запажања, највише због тога што у науци нису обављене претходне радње, а посебно због лоше издатих извора. Недовољно истражена подручја и лоше издати извори упућивали су Н. Крстића на погрешне закључке, па због тога његовим студијама не треба упућивати шире критике.

Нешто касније од Н. Крстића и на другачији начин пришао је назначеној проблематици С. Новаковић. Он се готово успут позабавио једним звањем или титулом у државној управи. Реч је о добро познатом чланку С. Новаковића под насловом: „Велики челник Радич или Облачић Раде".[2] Овде је учињен покушај да се јунак народних песама Облачић Раде изједначи са познатом историјском личношћу, великим челником Радичем, који се годинама налазио у служби и деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Вуковића (Бранковић). Не упуштајући се у разматрање колико је изједначавање успешно, треба истаћи да је С. Новаковић управо овим чланком поставио добре темеље за даље проучавање титуле и звање челника.

Неколико година касније, када је одлучио да приреди друго издање Душановог законика (1898), С. Новаковић се нашао у прилици да се опет позабави проучавањем државне управе и извршних власти и то на знатно ширим основама.[3] Настојећи да читаоцима што више приближи садржину старословенских текстова, он је уз превод сваког члана Душановог законика на савремени језик дао посебан коментар. Сви коментари су сажети, пошто се у њима дају кратка објашњења за средњовековне термине, титуле или звања, као што су челници,

[1] Н. Крстић, *Размаӣрања о Душановом законику. II О државном сӣроју,* „Гласник Друштва србске словесносни VII", Београд, 1855, 22–85; *Орīани државне власӣи,* „Гласник ДСС IX", Београд, 1857, 60–126.

[2] С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде*, „Гласник СУД", 50 (1881), 40–42.

[3] С. Новаковић, *Законик Сӣефана Душана цара срӣскоī 1349. и 1354,* Београд, 1898.

кефалије, војводе, логотети, примићури или кнезови. Тумачења су била неопходна и драгоцена, па су због краткоће могла да послуже као полазна основа за даља истраживања. Тако се према њима односио и С. Новаковић, одлучивши се да напише посебну расправу о логотету или великом логотету.[4] За израду овог рада брижљиво су прикупљена сва до тада позната обавештења о логотетима, тако да се касније мало шта могло рећи новог. На том плану није много новог додао ни Ст. Станојевић, који је у својим: „Студијама о српској дипломатици" осветлио само једну страну надлежности и делатности логотета, углавном као писара или шефа владареве канцеларије, док је све друго остављено по страни.[5] Приметне допуне у закључцима С. Новаковића и Ст. Станојевића о логотетима дао је у два маха С. Ћирковић, у расправи „Сугуби венац", затим, у великој синтези „Историја босанске државе", тако да се бар за сада ништа ново не би могло додати о логотетима у босанској држави.[6]

Проучавање државне управе С. Новаковић је заокружио својом студијом под насловом: „Византијски чинови и титуле".[7] Овде је учињен покушај да се сва звања и титуле у српској држави посматрају кроз призму постојећих звања и титула у Византији, што узето у целини не представља најсрећније решење. Ослонац за овакав прилаз, бар на изглед, пружала је чињеница што се српски народ деценијама налазио под врховном влашћу и снажним утицајем Византије. Када су Срби стекли политичку самосталност и своју државу, по мишљењу С. Новаковића ништа се битно у државној управи није променило: „Место византијског старешине или чиновника власт је вршио народни старешина или чиновник. Остало је све вршено по пређашњем, као да власт није промењена".[8] Наведена констатација упућивала је на заводљиве закључке, а посебно да поједина звања и титуле у средњовековној Србији имају обавезно своје паралеле међу звањима и титулама у Византији. Поједностављен прилаз претрпео је последњих деценија знатне корекције, посебно у студијама Б. Ферјанчића које су посвећене носиоцима титула: деспота, севастократора и кесара.[9] Знатну исправку у закључцима о севастима извршио је Љ. Максимо-

---

[4] С. Новаковић, *Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави*, Београд, 1886.

[5] Ст. Станојевић, *Студије о српској диломатици, Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет*, „Глас САНУ", 106 (1923) 82–93.

[6] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964, 139, 221; С. Ћирковић, *Сугуби венац*, „Зборник Филозофског факултета", VIII-1, Београд, 1964, 343–370.

[7] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века*, „Глас САНУ", 78 (1908), 178–279.

[8] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 181.

[9] Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960; Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, „Зборник радова Византолошког института", 11 (1968), 141–190; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству*, „Зборник Филозофског факултета", X-1 (1970), 255–268.

вић, који је иначе дао свеобухватну оцену дела С. Новаковића, „Византијски чинови и титуле".[10]

Организација државне управе добила је посебне одељке у познатом делу К. Јиречека „Историја Срба". Поштујући хронолошке оквире и узимајући у обзир развој српске државе и друштва, он на четири места у „Историји Срба" расправља о државној управи.[11] Оваквим поступком на посредан начин упозорено је да постоји неколико етапа у њеном развоју. Прва етапа је у хронолошком погледу савремена настанку српске државе, друга се везује за период Немањића, а трећа за период српских деспота. У свим етапама постоје одређена звања и титуле, које се временом постепено умножавају али и исчезавају. Користећи релативно бројна обавештења из Дубровачког архива, К. Јиречек је био у прилици да о појединим члановима државне управе каже и нешто више него његови претходници. То су првенствено односи на период српских деспота, па је појединим члановима државне управе посвећен по цео пасус у „Историји Срба".[12] Ослањајући се на резултате истраживања својих претходника, а понекад и гомилајући податке из Дубровачког архива, К. Јиречек није успевао увек да потпуније осветли одређене надлежностима представника државне управе и извршних власти.

Са другачијег аспекта проучавао је државну управу Т. Тарановски, што је и разумљиво, обзиром да је своје закључке саопштавао у „Историји српског права".[13] Оваквом се послу не би могло ни приступити без познавања структуре државне управе и деловања свих представника власти. Увек јасан, сажет у излагању и изузетно логичан у аргументацији, Т. Тарановски је поделио све представнике државне управе у две велике групе: а) на „посредујуће власти" и б) на „подређене власти".[14] У првој групи налазе се сви господари властелинстава и аутономни градови, а у другој групи сви представници власти које поставља владар. Деловање ових последњих било је у знатној мери ограничено присуством многобројних феудалних препрека, а пре свега присуством великих световних и црквених властелинстава, која су уживала широка имунитетска права. Најснажнији утицај државне управе у доба Немањића осећао се у оним крајевима, који су се налазили под непосредном влашћу владара, а пре свега у градовима, трговима и рударским центрима. Т. Тарановски с разлогом истиче суштинску разлику између „владине организације" у Византији и варварских држава. Према његовом виђењу: „Византија се

[10] Љ. Максимовић, *Севасти у средњовековној Србији*, ЗРВИ, 32 (1993), 137–147; Љ. Максимовић, *Рецепција византијских државних институција и Стојан Новаковић*, „Стојан Новаковић – личност и дело", Београд, 1995, 267–272.

[11] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд, 1952, 70–73, 258–261; II, 15–24, 358–376.

[12] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 364–376.

[13] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, Београд, 1931, 197–214.

[14] Т. Тарановски, *Историја српског права I*, 197, 206.

наслањала на многовековну цивилизацију и имала је на располагању јако развијени и разграњени апарат подређених власти са стручним чиновничким особљем". За разлику од Византије: „Варварске државе нису имале ни историју за собом, ни од векова изграђену организацију владе. Није код њих владаочев двор крунисао неку већ од векова постојећу организацију, него је сам представљао сву ту организацију у потенцији, те је једини пружао и особље и план и упутства за управљање државом. Нису тај двор сачињавали неки стручни чиновници, које би тамо доводила нека претходна бирократска каријера, него припадници племићког сталежа, који је једини стајао владаоцу на располагању, вршећи према њему своју војну и дворску службу".[15]

Сви закључци о особеностима варварских држава, а пре свега Србије, могу се прихватити и у целини и у појединостима. Овоме би се мало шта могло додати, лепше или краће рећи. Образлажући шире своје закључке о улози дворова у варварским државама, Т. Тарановски додаје: „Двор је очевидно сачињавао централну владу и централну управу, али то треба схватити са извесном резервом". Поменута резерва своди се најкраће на следеће, како: „не треба да се говори о централној влади и управи, него о влади и управи у центру",[16] што је слично али није потпуно исто. После општих и веома лепих запажања о државној управи, излагање Т. Тарановског о појединим представницима извршних власти није у свему поуздано, што је у највећој мери зависило од претходних истраживања. Ослањање на обавештења у хрисовуљи, коју је краљ Милутин издао манастиру Св. Ђорђа код Скопља, могло је Т. Тарановског завести на велику странпутицу, што се у крајњој линији ипак није догодило. Исправа о којој је реч, по својој композицији и садржини представља „сводну" повељу, која садржи поједине одредбе из хрисовуља византијских и бугарских царева, као и из повеља српских великих жупана и краљева.[17] Из разумљивих разлога све забележене одредбе нису могле да се примењују истовремено на властелинству манастира Св. Ђорђа, па према томе ни све титуле или звања нису постојале у исто време на поменутој територији. Тамо где врше своју службу казнаци и тепчије не могу у исто време да врше своју службу севасти, прахтори или други представници византијског фиска и катастра.

После истраживања која је обавио Т. Тарановски, као да је настао известан застој у проучавању државне управе. Показало се као сасвим извесно, да се не могу писати велике синтезе о државној управи, а да се претходно темељно не проуче поједина звања и титуле. Непосредно је то доказао Б. Ферјанчић својом студијом под насловом:

---

[15] Т. Тарановски, *Историја српског права I*, 197, 198.

[16] Т. Тарановски, *Историја српског права I*, 200.

[17] М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, „Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање", Београд, 1979, 129, 130.

„Деспоти у Византији и јужнословенским земљама".[18] После објављивања ове студије, као и осталих његових студија са сродном проблематиком, више се ништа произвољно није могло нагађати о деспотима, севастократорима и кесарима, који се појављују у Србији.

Осетнији помак у проучавању државне управе учинио је М. Динић, најпре у својим студијама: „За историју рударства", а затим у малој по обиму, а великој по значају расправи под насловом: „Власти за време Деспотовине".[19] У овим студијама истакнута је уз помоћ конкретних примера главна садржина реформи државне управе за време деспота Стефана Лазаревића. О реформама се знало и раније, па се о томе и писало, али је суштина промена измицала истраживачима. Према истраживањима М. Динића, после 1410. године долази до крупне промене у локалној управи, тако што до тадашње кефалије замењују војводе. Овај је процес видљив једино у Деспотовини, па је М. Динић пажљиво наводио имена војвода, који су управљали најважнијим рударским центрима, Сребрницом, Рудником и Новим Брдом.[20] У циљу што успешније одбране од Турака, оснивају се војно-територијалне јединице широм Деспотовине. На челу овакве јединице, коју су савременици називали „власт", налазио се такође војвода. Он је присутан и као деспотов намесник у Зети.[21] Резултате истраживања М. Динића и И. Божића, као и других истраживача, подвргао је недавно темељном преиспитивању и допуњавању А. Веселиновић.[22] У центру његове пажње нису се налазиле само војводе, већ исто тако цариници, кнезови, као и сви други представници централне и локалне управе у Деспотовини.

Изучавању појединих представника локалне и централне управе, приступили су у последњим деценијама и други истраживачи. Тако је Р. Михаљчић допунио досадашња знања о „ставилцима" и „слугама" на дворовима српских владара, упозоривши на велику разлику између српских и византијских сродних звања и титула.[23] Велики продор у проучавању позновизантијске провинцијске управе, а посредно и локалне управе у Србији, извршио је последњих деценија Љ. Максимовић. После објављивања његове студије: „Византијска провинцијска управа у доба Палеолога", која је касније допуњена и обја-

[18] Види нап. 9.

[19] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I и II*, Београд, 1955–1962; М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета 10–1, Београд, 1968, 237–244; Закључке М. Динића прихвата савремена наука. Види: *Историја српског народа II*, Београд, 1982, 118–127 (М. Благојевић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 726–731.

[20] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, 63, 65, 80, 84; том II, 52, 72–74.

[21] М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 237–244; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима, Гласник II, Друштва за науку и умјетности Црне Горе*, Титоград, 1975, 5–24.

[22] А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд, 1995, 205–210, 223–258.

[23] Р. Михаљчић, *Ставилац*, Историјски часопис 24, (1976) 5–21.

вљена на енглеском језику, не може више бити никаквог колебања о томе ко су кефалије, прахтори или севасти и какве су њихове надлежности.[24] Сва ова звања и титуле затечене су у крајевима које је Србија освојила од Византије крајем XIII и у првој половини XIV века, где су се одржала све до доласка Турака. Звање кефалије, па и севаста, било је добро прихваћено у Србији, тако да се за време цара Душана одомаћило у државној управи. Недавно је Љ. Максимовић својом расправом: „Севасти у средњовековној Србији" показао ко су били носиоци ове титуле.[25] Реч је о достојанственицима нижег ранга, који су и у Византији и у Србији обављали чиновничке послове обично у локалној управи.

Закључци М. Динића о војводама и „властима", Љ. Максимовића о кефалијама, севастима и прахторима, као и резултати других истраживача, послужили су М. Благојевићу као угаони каменови, помоћу којих је дао кратак преглед државне управе у доба Немањића и српских деспота у првој и другој књизи „Историје српског народа".[26] Овим закључцима придодао је и резултате властитих истраживања о тепчијама и челницима.[27] Ограничен простор у „Историји српског народа" није био предвиђен за анализу, па су неки резултати саопштавани без претходног доказног поступка, бар када је реч о државној управи. Из ових и других разлога потребно је да се све такве констатације провере темељном анализом, што ће бити и учињено у даљем излагању. Пре него што се таквом послу приступи, потребно је скренути пажњу на неке појаве у развоју државне управе од IX до XIV века.

Најважније особености у досадашњем начину проучавања државне управе дошле су до изражаја и у два рада са назначеном проблематиком, која су објављена ових дана. Наиме, Ђ. Тошић је покушао да на малом простору прикаже управу и судство кроз векове у жупи Требиње.[28] Прилаз је без сумње оригиналан, али не дозвољава дубљи продор у суштину проблематике. За разлику од Ђ. Тошића, другачије је поступио С. Ћирковић, настојећи да што свестраније осветли животни пут једног представника српске државне управе – протовестијара Богдана.[29] У овом раду саопштавају се нове чињенице, које будућим истраживачима, а посебно нама, олакшавају даља истраживања.

Из кратког и сажетог историографског осврта лако се може видети, да са наведеним прилазима проучавање државне управе тече

---

[24] Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд, 1972; Љ. Максимовић, *The Byzantine Provincial Administration under the Palailogoi*, Амстердам, 1988.

[25] Види нап. 10.

[26] *Историја српског народа I*, Београд, 1981, 531–540; Том II, 118–126 (М. Благојевић).

[27] М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, Историјски гласник 1–2 (1976) 7–47; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, „Дечани и византијска уметност средином XIV века", Београд, 1989, 21–33.

[28] Ђ. Тошић, *Управа и судство у средњовјековној жупи Требиње*, ИГ 1–2 (1996) 7–17.

[29] С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, „Зограф", 24 (1995), Београд, 1996, 61–67.

веома успорено. Бројне тешкоће које спречавају потпуније и брже осветљавање једне области друштвеног живота, приморале су нас да потражимо нов угао посматрања и да направимо другачији прилаз, што се одразило на целокупну композицију овог рада. Срећна је околност што је пронађен један од могућих прилаза и то приликом трагања за извршним органима државне управе, а према средњовековној терминологији „милосницима". Са проналажењем извршиоца, егзекутора, односно милосника, истовремено је омогућено да се утврде и компетенције појединим представницима државне управе. Били су то по правилу најистакнутији представници власти и у центру и у унутрашњости. Колико год да је овакав прилаз плодоносан, он уједно садржи у себи и ограничавајуће чиниоце, који не дозвољавају да се посвети подједнака пажња и нижим представницима власти, као што су старешине села, катуна, затим, кнезови по градовима и трговима, севасти или цариници. Срећна је околност што су носиоци поменутих звања релативно добро проучени, па се то не мора понављати. Наша студија због посебног угла посматрања, не ће представљати посебан трактат о државној управи, који има за циљ да исцрпно прикаже све што се вековима догађало у овој области друштвеног живота, већ ће то бити покушај дубљег продора у ову проблематику и потпунијег осветљавање њених најбитнијих чинилаца. Верујемо да ће наш напор оживети интересовање за проучавање државне управе и да ће други истраживачи допунити и проширити све што се о носиоцима власти знало. Пре него што се свестраније приступи посматрању државне управе из угла који је назначен, потребно је најпре скренути пажњу на неке појаве у њеном развоју од IX до XIV века.

ДРУГА ГЛАВА

НАЈСТАРИЈИ ПРЕДСТАВНИЦИ ДРЖАВНЕ УПРАВЕ

За боље разумевање даљег излагања потребно је бар укратко скренути пажњу на развој државне управе у српским земљама. Већ је К. Јиречек посредно упозорио да постоје три етапе у развоју, од којих се прва везује за период настанка српских држава, друга за доба Немањића, а трећа за раздобље српских деспота. Уважавајући наведену поделу и прихватајући је као полазну основу, данас се могу поставити прецизније хронолошке границе, тако да први период обухвата IX и X век, други XI и већи део XII века, трећи од 1180. до 1340. године, четврти период обухвата раздобље од 1340. до 1410. године, а пети и последњи период раздобље од 1410. до 1459. године. У сваком од наведених периода постоје типични представници управе, који дају обележје једној етапи у развоју државне управе.

О организацији државне управе у IX и X веку мало се шта конкретног може саопштити. Објашњење за ову појаву не треба тражити само у недостатку историјских извора, већ пресвега у неразвијеним друштвеним односима и примитивној привреди, што је искључивало потребу за разгранатим управним апаратом. У то доба постојало је неколико српских држава, од којих се највећа и најзначајнија називала Србија. Свака од поменутих држава имала је свог владара, а византијски цар прибавио је себи формално право да Србима поставља владаре, односно архонте или кнезове, али увек само оне које Срби желе, тачније да санкционише постојеће стање.[1]

---

[1] Према писању Константина Порфирогенита византијски цар Василије I (867–886) наредио је да Србима и Хрватима: „владају архонти из реда њихових саплеменика", односно: „да њима владају они које сами изаберу и као на неки начин рукоположе". Другачије речено, византијски цар се у то доба још није непосредно мешао у избор српских владара. Види: *Византијски извори за историју народа Југославије II*, обрадио Б. Ферјанчић, Београд, 1959, 80.

Право да постави једног архонта, прибавио је себи и кнез Властимир, владар Србије, који је половином IX века свог зета Крајину, сина жупана Белоја, који је владао Травунијом, уздигао за архонта, односно наследног кнеза Травуније.[2] Од тог времена Травунија је била потчињена кнезу Србије и чинила њен саставни део. Положај који је за себе прибавио Крајина одговара положају „удеоног кнеза". Он признаје врховну власт кнеза Властимира, следи његову политику, али самостално управља и господари територијом Травуније. Чинили су то и његови потомци, односно наследници. Однос између кнеза Властимира и његовог зета кнеза Крајине упозорава да су и односи у управљању српском државом половином IX века постали нешто сложенији. Више се не управља непосредно целом државом само из једног „двора", већ је у управљању државом добио своје место и „двор" удеоног кнеза. Био је то врх још увек неразвијеног управног апарата. Широм земље управу су у својим рукама држали жупани. Били су то у опште узевши најстарији представници власти у Срба од доласка на Балканско полуострво, па до краја средњег века. Жупани су били најистакнутији представници родовско-племенских заједница. У византијским изворима они се помињу и као „старци жупани", што упозорава да су представници родовске аристократије.[3] У то доба сваки жупан је био старешина становништва у жупи, војни заповедник, судија и најистакнутији представник локалне управе. Према подели представника државне управе, коју је извршио Т. Тарановски, жупани би се у најбољем случају могли уврстити у „посредујуће власти", уз напомену да су их српски владари на том положају затекли и да их нису ни у ком случају могли померити. Титула, звање и положај жупана стајали су потпуно независно од врховне власти. Она је због тога била упућена да најтешње сарађује се жупанима, да их прихвата, да подржава њихове тежње у жупама и да их придобија. Разуме се да су српски кнезови располагали и средствима принуде, будући да су свакако располагали знатном оружаном пратњом – „дружином" – о чему су жупани водили рачуна. У периоду настанка држава и првих представника власти, српске државе знају за владаре – кнезове или архонте, а поред њих још и за жупане, као најстарије носиоце ограничене власти на ограниченој територији.

Други период који обухвата цео XI и већи део XII века, везује се по својој суштини за период краљевине Дукље и Далмације, чију су

---

[2] Византијски извори за историју народа Југославије II, 62. Српски кнез Властимир поставио је свог зета за „архонта" Травуније пре него што је Василије I постао цар.

[3] Византијски извори II, 14, 15: Хрвати и Срби „како кажу немају архонте већ само старце жупане". Ова би се напомена могла да прихвати једино условно, пошто је „архонт Србин" довео Србе на Балканско полуострво за време цара Ираклија (610–641) и умро пре досељавања Бугара на Балкан 680. године (Византијски извори II, 50). Срби су свакако имали своје кнезове (архонте) пре него што је Василије I постао цар. Овај закључак не искључује присуство жупана као представника родовске аристократије. Жупанима је припадало најистакнутије место приликом прихватања и увођења новог кнеза Србије у владалачко достојанство. Види: Византијски извори II, 56.

врховну власт вероватно привремено признавали Раса и Босна. Са Дукљом и Далмацијом као посебном целином, током XI и XII века налазили су се у политичкој заједници обично Травунија и Хумска земља, али је чврстина ове заједнице била нестабилна.[4] Све горе поменуте области могле су повремено и привремено да се уједињују под врховном влашћу једног владара, али и да се лако разједињују, што се дешавало с времена на време. Било је то доба „удеоних кнежевина" и удеоних кнезова, аутономних у управљању и господарењу својим областима, које је делио само један корак од потпуне самосталности.[5] У свакој удеоној кнежевини, укључујући и посебну територију Дукље, постојали су жупани наслеђени из претходног периода, који су у жупама били војни заповедници, судије и најважнији представници локалне управе.[6] Напоредо са њима, током XI и XII века, у жупама се појављују и „сатници". Били су то пре свега заповедници војних јединица од по 100 ратника. Поред уобичајених дужности у војсци, сатницима је поверавано и обављање цивилних послова различите садржине, што је зависило од владареве воље. Према обавештењима из „Барског родослова", сатници су требали правично да суде народу и да убиру дажбине (трибут), што се другим изворима не може ни потврдити ни оспорити.[7] У сваком случају реч је о нешто динамичнијем представнику државне управе, који је потчињен и жупану и владару, а временом све више овом другом.

Оскудна и непоуздана изворна грађа не омогућава да се потпуније осветле надлежности сатника, а понекад ни да се утврде њихова лична имена. У исправи „краља" Неретвљана из 1050. године помињу

---

[4] *Историја Црне Горе I,* Титоград, 1967, 404–408 (J. Ковачевић).

[5] О „удеоним кнежевинама" више: М. Благојевић, Српске удеоне кнежевине, (у штампи).

[6] О организацији државне управе у краљевини Дукљи и удеоним кнежевинама постоје оскудна и фрагментарна обавештења. Но и поред тога са сигурношћу се може говорити о присуству жупана у Захумљу, Травунији и Дукљи, као и о носиоцима других титула. Види: Историја Црне Горе I, 405, 406; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* Београд, 1996, 47; Види и нап. 7.

[7] Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина,* Београд, 1928, 307, 308. С. Мијушковић исправља Ф. Шишића у свом преводу Летописа попа Дукљанина, који због значаја саопштавамо у ширем изводу: „У свакој покрајини поставио је (краљ) бана, то јест војводу, од своје браће по крви, и жупане, то јест кнезове, и сатнике, то јест центурионе, из редова племенитијих људи из ових истих покрајина. Сваког, пак бана, то јест војводу, овластио је да под собом има седам центуриона који ће народу право и правично судити и данак примати па га предавати бановима, који ће једну половину краљу предавати, а другу за себе задржавати. Кнезовима пак, то јест жупанима, наредио је да под собом држе једног сатника, који ће скупа са кнезом (жупаном) исто тако праведно судити народу. Кнезови, то јест жупани, треба да предају краљу двије трећине данка, а једну трећину да задрже за своју потребу, а бановима то јест војводама, немају полагати никаквог рачуна, већ сваки од њих има да држи и господари жупанијама одговарајућих покрајина и области, а само ће краљу полагати рачун" (С. Мијушковић, *Љетопис попа Дукљанина,* Титоград, 1967, 197–200). Наведени цитат недвосмислено показује да постоје жупани и сатници, а посредно да постоје и „удеони кнезови", односно „банови" или „војводе". Тежиште је свакако на првима. Жупани и сатници убиру утврђене дажбине и суде становништву. Сваки жупан управља једном жупанијом, односно он је „држи и господари", а потчињен је непосредно владару или „удеоном кнезу" – „бану" или „војводи". Колико год да је писање Барског родослова несигурно на многим местима, остаје као сасвим извесно да су се у управном апарату налазили и жупани и сатници, који су надлежни у жупама и за војне и за цивилне послове.

се међу сведоцима три жупана и „сатник" Тихан.[8] Неколико сатника поменуто је у добро познатим „Локрумским фалсификатима", међу њима: „Thechomiro setnico de Canale",[9] затим, „setnico Velcinna" из Требиња[10] и „setnicus Rastesa" такође из Требиња.[11] Према Девезијевој исправи, за коју Ф. Шишић сматра да је била издата 1148. године, у Конавлима је тада службу сатника вршио „Rasuat sednicus".[12] Имена наведених сатника потичу из непоузданих исправа, али и поред тога присуство петорице сатника: Тихана, Тиехомира, Вучине, Растише и „Расвата", на простору између Цетине и Бојане, упућује на констатацију да су сатници на том простору заиста деловали током XI и XII века, односно пре настанка фалсификованих исправа.

Наведену констатацију потврђује чињеница, што се 1186. године по наређењу Стефана Немање нашао у Котору његов сатник Јура, у чијем је присуству Которско веће донело неколико одлука.[13] Овом приликом сатник је извршавао посебно наређење свог владара, као што ће то половином XIII века учинити и „сатник имотски". Он је по наређењу великог жупана хумског Радослава дошао у Дубровник (1254), да положи заклетву у име свог господара и хумске властеле.[14] Обавештења из којих се сазнаје, да се уз лично име и звање сатника додаје и територијална одредница, која је изведена из назива одређене жупе као што је Имота, Требиње или Конавли, упућују на закључак да су сатници своју основну службу вршили по жупама, а изван жупа по посебном владаревом наређењу. Постојање удеоних кнежевина и удеоних кнезова, затим жупана по жупама и сатника такође по жупама, чини основно обележје другог по реду периода у развоју државне управе.

---

[8] М. Динић, *Хумско-шребињска власшела,* Београд, 1967, 2.

[9] Ф. Шишић, *Лешойис йойа Дукљанина,* 198.

[10] Ф. Шишић, *Лешойис йойа Дукљанина,* 200.

[11] Ф. Шишић, *Лешойис йойа Дукљанина,* 201.

[12] А. Соловјев, *Одабрани сйоменици срйскоī йрава,* Београд, 1926, 1; Ф. Шишић, *Лешойис йойа Дукљанина,* 250 нап. 179. А. Соловјев је сматрао да је поменути документ издат 1163 или 1178. године, што је мало вероватно.

[13] А. Соловјев, *Одабрани сйоменици срйскоī йрава,* 2; К. Јиречек, *Исшорија Срба I,* 18, 87.

[14] Љ. Стојановић, *Сшаре срйске йовеље и йисма I/1,* Београд, 1929, 28; К. Јиречек, *Исшорија Срба,* 18; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* 33, 53.

ТРЕЋА ГЛАВА

КАЗНАЦИ

Пред крај другог периода појављују се и представници централне управе са титулом казнаца, а нешто касније и са титулом тепчије. Постојање управе у центру са казнацима и тепчијама, представља највидљивије обележје трећег периода у развоју државне управе. Изгледа да су иста звања постојала тада и по жупама, односно у локалној управи. У већ помињаној исправи Девезија „господара" Конавала помиње се међу сведоцима: „Utalez casinicius".[1] Достојанственици са овим звањем доспели су и у „Локрумске фалсификате", па се помиње „Zanello casnazo" у Требињу и „Dauid caznaz" из Конавала.[2] Занимљиво је приметити да ова имена потичу из једне те исте исправе. Уколико се посумња у ваљаност података из „Локрумских фалсификата" и Девезијеве исправе, за шта постоје оправдани разлози, морала би да се одбаци и констатација о присуству казнаца по жупама, као што су Требиње или Конавли. На тако се нешто не треба одлучити без даље анализе расположивих извора.

Први по имену познати казнац у чије се име ни постојање не може сумњати, био је казнац Грдомил (casnecius Gerdomil). Он се још 1189. године налазио у служби кнегиње Десиславе, жене великог дукљанског кнеза Михаила, који више није био у животу.[3] Ове чињенице упућују на закључак да је кнежевина Дукља имала казнаце у централној управи још у другој половини XII века. Када је Стефан Немања прикључио Дукљу својој држави, кнегиња Десислава није могла рачунати да ће овом територијом управљати у својству „великог

---

[1] А. Соловјев, *Одабрани сӣоменици срӣскоī ӣрава,* 1.

[2] Ф. Шишић, *Леӣоӣис ӣоӣа Дукљанина,* 198.

[3] А. Соловјев, *Одабрани сӣоменици,* 5; *Исӣорија Црне Горе I*, 409.

кнеза", тим пре што је положај „удеоног кнеза" Дукље припао најстаријем Немањином сину Вукану свакако до 1190. године.[4] Изгледа да је додељивање Дукље „великом кнезу" Вукану био повод за повлачење кнегиње Десиславе 1189. године у Дубровник. После свог доласка, она је предала Дубровчанима два брода у присуству неколико сведока, међу којима се нашао и њен казнац Грдомил. Са повлачењем Грдомила из Дукље није дошло до потпуног укидања његовог звања у централној управи.

Деловање и значај казнаца, као високог представника управе у центру, доћи ће до пуног изражаја током XIII и у првој половини XIV века у свим српским земљама. Према резултатима до садашњих истраживања у науци је прихваћена констатација, да је казнац био представник државне управе, који је прикупљао владареве или државне приходе.[5] Овакав закључак темељи се у великој мери на чињеници, што је казнац српских владара, односно царева (краљева), долазио у Будву сваке године да подигне акростих – посебну дажбину у износу од 100 перпера мање 4 динара.[6] Када би казнац дошао у град, припадало му је право на три „оброка", као и право на суму од 10 перпера, што је тачно 10% у односу на акростих.[7] Наведени пример из Статута Будве недвосмислено показује, како је казнац заиста лично убирао владареве приходе, као и да му је за обављену службу припадала утврђена надокнада, изгледа у висини од око 10% у односу на убрану дажбину. Ову надокнаду није плаћао владар или држава, већ она установа која плаћа утврђену дажбину владару. Исцрпљујући обавештења из Статута Будве, треба напоменути да је и град имао своје казнаце, који су такође били задужени за убирање посебних дажбина у корист града. У конкретном случају реч је о дажбини, коју су дужни да плаћају „странци" када користе траву на подручју града Будве.[8] Убирање акростиха с једне стране и убирање посебне „травнине" с друге стране, јасно показују да је казнацима поверавано убирање добро познатих и тачно утврђених дажбина. Разлика у надлежностима владаревог и градског казнаца је видљива. Надлежности првог простиру се на целој државној територији, док су надлежности другог сведене на подручје аутономног града. Између владаревог казнаца и

---

[4] Немањин најмлађи син Растко управљао је Хумском земљом 1190 и 1191. године, пре него што се замонашио у Светој Гори. У то доба Стефан Немања је издао повељу граду Сплиту из које се сазнаје, да Зетом управља најстарији Немањин син Вукан, а Хумском земљом већ помињани Растко. Види: М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића, Зборник Филозофског факултета 3,* Београд, 1955, 69–71. Долазака кнегиње Десиславе 1189. године у Дубровник наговестио је промене у управљању Зетом.

[5] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 202–207; К. Јиречек, *Историја Срба I,* 72, 259; II, 18, 19, 206.

[6] *Статут Будве*, превод Н. Вучковић, приредили М. Лукетић и Ж. Бујуклић, Будва 1988, 16, 92.

[7] Види нап. 6.

[8] *Статут Будве*, 65, 74, 141, 150.

казнаца неког града нема ни субординације, нити координације у пословима.

Обавештења о другим надлежностима казнаца су јако ограничена. Понекад се осим личног имена казнаца не може дознати ништа друго. За ову прилику треба истаћи, да се казнаци појављују и у Босни Котроманића и у Србији Немањића, што је разумљиво пошто се управни апарат једне и друге државе развио из истих темеља. Први казнаци у Босни помињу се за време бана Нинослава. На повељи коју је издао Дубровнику 1249. године, међу присутним сведоцима из босанске државе налазе се чак три казнаца: Грдомил, Семијун и Белхан.[9] Помињање истовремено тројице казнаца отвара, како питање њихових надлежности, тако и питање подручја на којем делују. Повеља бана Нинослава својом садржином не пружа чак ни могућност за претпоставку, због чега су била потребна три казнаца. На постављено питање могао би се наћи одговор у знатно млађој исправи, коју је бан Твртко издао кнезу Влатку Вукославићу 1357. године. Према устаљеној дипломатичкој пракси, на издатој исправи записана су имена сведока и то „од Босне" и „од Усоре". Ради јасноће треба упозорити на чињеницу, да се под „Босном" подразумева посебна политичка и територијално управна јединица са статусом „бановине" (banatus), док се под „Усором" подразумева друга таква јединица такође са статусом „бановине". Према приложеном списку „сведока", први у редоследу сведока „од Босне" био је казнац Санко, добро позната историјска личност из Хумске земље, помињан и као жупан Санко Милтеновић.[10] У другој групи сведока „од Усоре", први по редоследу записан је казнац Степоје.[11] Сада је сасвим јасно да посебног казнаца има „Босна", а посебног „Усора". Из тога следи закључак да је број „главних" казнаца у једној држави зависио од степена централизације државне управе и државне територије. Уколико је у некој српској држави било „удеоних кнежевина" или „бановина", односно посебних области или „земаља" по средњовековној терминологији, тада је могло да постоји истовремено и неколико „главних" казнаца. Но и поред тога, само је један од њих могао носити титулу „великог" казнаца, под условом да се налазио у непосредној служби владара целе државе. Као што су за време бана Твртка постојала бар два казнаца у држави, тако су и за време бана Нинослава могла да постоје три казнаца у тадашњој босанској држави. Један је највероватни-

[9] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 10.

[10] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914; J. Калић–Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, ИЧ 11 (1961) 17–54.

[11] L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens, 26. У питању је Степоје или Стипоје Челничић, син челника Хлапа из Усоре. Презиме Степојево изведено је из титуле његовог оца. Види: М. Благојевић, *Босанско Завршје*, Зборник Филозофског факултета 14–1, Београд, 1979, 141.

је био „од Босне" и он је по свој прилици први поменут (казнац Грдомил), други је био „од Усоре" (Семијун), а трећи у то доба највероватније „од Доњих Крајева" (Белхан).

У држави Немањића, као и у Босни, деловало је такође неколико самосталних или „главних" казнаца, бар док су постојале удеоне кнежевине или територијално-политичке творевине, које су по степену самосталности биле сличне удеоним кнежевинама. На такав закључак упућују чињенице, што је краљица Јелена имала своје казнаце док је господарила Зетом и Требињем. У сачуваној грађи из Дубровачког архива помиње се 8. фебруара 1280. године: „Pervosclaus Radoeuich camerarius Domine Regine in Tribigna".[12] Овај податак недвосмислено сведочи да је краљица Јелена имала посебног казнаца у Требињу. Под појмом Требиња подразумева се у конкретном случају подручје некадашње Травуније, старе историјске области. Девет година касније (1289) у служби краљице Јелене налазио се казнац Мрњан.[13] Судећи према расположивој грађи он је такође из Требиња, где је имао своје људе. Присуство двојице казнаца у Требињу између 1280. и 1289. године, представља уверљиво сведочанство да је краљица Јелена имала своје казнаце и у доба краља Драгутина и у доба краља Милутина.

Некако у то време помиње се и: „Bogdan de Radoe casnac in Chelmo", који се налазио у служби тадашњег господара Хумске земље.[14] Он се појављује у изворима поводом посебног случаја, који омогућава да се нешто потпуније осветли служба казнаца. Реч је о неколицини племића из Хумске земље на челу са Вратиславом Мартићем, који су опљачкали неког дубровачког трговца на Неретви. Поводом ове пљачке дубровачки кнез је упутио писмо казнацу Богдану Радојевићу, са захтевом да се отета роба врати. Казнац Богдан је био спреман да то учини, па је са велможама из Хумске земље („cum baronibus de Chelmo") позвао Вратислава Мартића и остале племиће, захтевајући од њих да врате отете ствари. Део ствари је заиста враћен, док други део није, па је казнац Богдан обавестио кнеза Дубровника зашто ствари нису враћене. Као први разлог истиче се, да се Вратислав Мартић и његови рођаци не покоравају казнацу, а други, да је тада Хумска земља била без свог господара. Када господар Хума дође у земљу, поново ће се тражити задржане ствари. Из даљег излагања могло се дознати да казнац има свог писара, који му како

---

[12] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278–1301,* Београд, 1932, 23; К. Јиречек, *Историја Срба II,* 19.

[13] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 30; К. Јиречек, *Историја Срба II,* 19. Иначе К. Јиречек сматра да је казнац Мрњан наследио на положају казнаца Првослава Радојевића. Види: М. Динић, *Хумско требињска властела,* 3.

[14] Исцрпно о свему расправља К. Јиречек, који саопштава и већи део документа из Дубровачког архива. Види: К. Јиречек, *Историја Срба II,* 40 нап. 34; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи,* 19, 20; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* 118.

изгледа није био довољно поуздан.[15] После свега што је речено може се закључити да је господар Хумске земље имао посебног казнаца, који је поред убирања дажбина био овлашћен и да враћа опљачкане ствари кад год је то могуће. У сложеним пословима помажу му својим утицајем велможе из његове области, а у писању докумената и писар који му је потчињен.

Деловање казнаца Богдана Радојевића у Хумској земљи (1278), затим, Прврослава Радојевића казнаца краљице Јелене у Требињу (1280) и најзад, казнаца Мрњана такође у служби краљице Јелене, (1289), упућује на закључак да је свака од ових области, које су у то доба чиниле интегрални део државе Немањића, имала посебну управу. Слична је појава присутна и у босанској држави, где су се надлежности једног казнаца простирале на саму Босну, другог на Усору, а трећег највероватније у Доњим Крајима, односно на територији између Врбаса и Сане. На основу расположиве изворне грађе не може се утврдити време настанка оваквог облика државне управе. Лакше се може утврдити време његовог гашења и нестанка. На подручју Зете и Требиња казнаци су били присутни, све док је ове територије држала под својом влашћу краљица Јелена (до 1309) и „млади" краљ Стефан, син краља Милутина (1309–1314). У његовој служби налазио се највероватније казнац Дмитар, којем је Стефан Дечански, поставши краљ Србије, дозволио да поклони своје село Брчеле манастиру Св. Николе на Врањини.[16]

За разлику од казнаца који је био у служби удеоног кнеза, односно господара велике „апанаже", лице које је такву службу вршило у централној управи владара целе српске државе, стекло је право да га називају „велики казнац". За време краља Милутина (око 1305–1307) налазио се у његовој служби велики казнац Мирослав,[17] а после њега велики казнац Драгослав.[18] Он је већ око 1300. био казнац на подручју Скопља,[19] да би пре 1315. постао „велики" казнац, који је завршио свој

[15] Види нап. 14.

[16] С. Новаковић, *Законски споменици*, 581.

[17] С. Новаковић, *Законски споменици*, 605. Није искључено да је казнац Мирослав вршио своју службу већ 1302. године. Управо у то време (15. VIII 1302) Дубровчани су одлучили да пошаљу посланство краљу Милутину и да поклоне његовом казнацу 100 перпера („yperperos 100 pro donis casneci"). Види: *Monumenta Ragusina V*, Загреб, 1897, 37. Према томе краљ Милутин је заиста имао свог „великог" казнаца у исто време док је краљица Јелена имала своје казнаце у Требињу и Зети. О томе да је казнац Мирослав вршио своју службу око 1306. године види: М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, 19 нап. 44.

[18] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд, 1902, 20 бр. 47. Велики казнац Драгослав, тада већ као монах Јован, његова жена Јелена, син Станиша и ћерка Ана, подигли су 1315. године једну цркву у селу Мушутишту (североисточно од Призрена). Више о томе: И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд, 1994, 131.

[19] С. Новаковић, *Законски споменици*, 611; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I*, Скопје 1975, 216. Казнац Драгослав се помиње у својству дародавца, који поклања једно виноградиште манастиру Св. Ђорђа – Горга код Скопља и то од своје „тастнине", што посредно упозорава и на његово скромније имовинско стање. Скромног је имовинског стања био и казнац Дмитар у Зети (види нап. 16). Према мишљењу В. Мошина Драгослав је

животни пут као монах Јован. У државној управи постојао је велики казнац и за време краља Душана. Поуздано се зна да је приликом уступања Стона и Пељешца Дубровчанима 1333. године био присутан и казнац Балдовин.[20] Међу присутним достојанственицима њему је припало изузетно високо место. Ово је уједно и последњи познати велики казнац у Србији Немањића, док се у босанској држави ово звање одржало и за време бана Твртка I.

Хијерархијски положај великог казнаца у државној управи јасно је одређен и утврђен. Он је увек заузимао прво место међу свим присутним члановима управе, на шта су без сумње утицали и надлежности казнаца и његов друштвени положај. Позната је чињеница да је својевремено жупан Санко Милтеновић био најутицајнији властелин у Хумској земљи, па је бану Твртку I и те како стало до његове подршке.[21] Настојећи да га што чвршће веже за себе, доделио му је титулу и звање казнаца и то „од Босне". Било је то уједно и уносно звање, које је носиоцу овог достојанства, осигуравало посебне приходе. О казнацу Болеславу који је вршио своју службу за време бана Твртка I (1353–1357), нема толико сачуваних вести колико о казнацу Санку, али је без сумње и он имао велики утицај у босанској држави.[22] Његово име се увек записује на првом месту међу присутним „сведоцима"и великашима „од Босне". Првенство које је дато Душановом казнацу Балдовину међу присутном властелом, затим првенство које је припадало казнацу Болеславу и казнацу Санку међу властелом

1289. године био „слуга" код краља Милутина, па је касније постао казнац (Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, 129). Ова се констатација тешко може да прихвати, пошто су краљеве „слуге" и „ставилци" потицали из најугледнијих властеоских породица (Види одељак: Војводе, слуге и ставилци). Непуну деценију касније казнац Драгослав је поменут у једном опширнијем запису, као и његова жена „казначица" Јелена. (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, 15, 16 бр. 34). Према садржини записа његова делатност се везује за ширу околину Скопља („wбладающтоу казньцоу Соушицею"). Он се и у овом случају једноставно титулише као „казнац", из чега следи закључак да је титулу „великог казнаца" стекао после 1308. године. Присуство казнаца у Скопској области за време краља Милутина, као и тепчије (види одељак: „Тепчије") упућује на закључак, да је ово подручје организовано на сличан начин као Захумље, Требиње или Зета, тачније, да је учињен покушај увођења представника српске државне управе.

[20] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 51.

[21] К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима, Гласник Земаљског музеја БиХ 4 (1892)* 279–285; М. Динић, *О Николи Алтомановићу,* Београд, 1932, 11–14; Ј. Калић–Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи, IV* 11, 17–54; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* Београд, 1964, 133; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* 69. За нашу анализу од значаја је чињеница што је жупан Санко стекао титулу казнаца свакако пре лета 1366. године. Управо у то време помиње се међу сведоцима од Босне („добрим Бошњанима") са титулом казнаца као други по редоследу. Испред њега је поменут кнез Влај Добровојевић (Ђ. Шурмин, *Хрватски споменици I,* Загреб, 1898, 83). У питању је повеља којом је бан Твртко поклонио град Соко и жупу Пливу војводи Вукцу Хрватинићу. Идуће године (1367) бан Твртко је потврдио све поседе кнезу Павлу Вукославићу, па је међу сведоцима „од Босне" поменут на првом месту казнац Санко, док је међу сведоцима „од Усоре" поменут такође на првом месту казнац Степоје. Нема сумње да је казнацу владара Босне припадало најистакнутије место у државној управи. Види: L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens*, 26; види и нап. 11 (Степоје Челничић).

[22] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens*, 23, 25.

босанске државе, несумњиво сведочи о томе, да су они имали најистакнутији положај у централној управи.

Истовремено са постојањем „великих казнаца" или казнаца који су заузимали такав положај, затим, са присуством казнаца у историјским областима, некадашњим удеоним кнежевинама или великим територијама додељеним члановима династије на управу, изгледа да су постојали и казнаци још нижег ранга по мањим територијално управним јединицама као што су значајније жупе. Такав је положај шездесетих година XIV века заузимао казнац Богдан у „жупи" града Брвеника.[23] Њему је у тој жупи 1363. године припадало само село Глушци, што на неки начин указује на друштвени положај носиоца поменутог звања. Сличан друштвени положај припадао је и казнацу Толиславу у босанској држави, који је своју службу вршио у жупи Земунику.[24] На једној издатој исправи међу присутним сведоцима, највероватније „од Земуника", Толиславу је припало предпоследње место, што говори и о његовом угледу. Казнаци Толислав и Богдан убирали су по свој прилици оне приходе, који су припадали господарима жупа Земуника или Брвеника. Казнац Драгослав је своју службу вршио у нешто сложенијим условима, будући да је Скопље са околином вековима било под влашћу Византије, а дуго времена и под влашћу Бугарске. О казнацима као што су Толислав, Богдан па и Драгослав, говоре и неке одредбе из повеље коју је манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља издао краљ Милутин.[25] Сада већ више нема сумње да су постојали и казнаци по жупама или територијално управним јединицама сличног обима, како у српској, тако и у босанској држави. Истовремено присуство три категорије казнаца: великих казнаца, затим, казнаца и најзад, казнаца по жупама, обавезивало је краља Стефана Дечанског да их помене у множини. Приликом подизања манастира Дечана и оснивања Дечанског властелинства у издатој хрисовуљи саопштава се поред осталог и следеће: „**Сьбрав'ше зборь срьб'скыѥ землѥ ар'хиѥпископа Данила и ѥпископы и игоумены**

---

[23] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 167. На истом месту помиње се село Глушци неког „Белбрадића" са заселком Паликуће, што упућује на закључак да је казнац Богдан делио село Глушце са поменутим „Белбрадићем". Једну деценију касније помиње се „Ненад син казнаца Богдана", који је „сазидао" град Копријан у дане благоверног господина кнеза Лазара (Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд, 1974, 78). Казнац Богдан је по свој прилици 1363. био у служби челника Мусе, а касније његов син Ненад у служби кнеза Лазара.

[24] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens*, 12; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 107, 108.

[25] Манастиру Св. Ђорђа – Горга код Скопља додељена су широка имунитетска права, па поред осталог да „људима" поменутог манастира не суди нико од „владуштих" у држави, нити да шаље „отроке" на манастирске људе. Није то смео да чини ни казнац, ни тепчија, ни судија мали или велики и сл. Казнац је поменут на првом месту приликом набрајања „владуштих" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 616). Будући да је на том простору деловао казнац Драгослав у доба издавања манастирске повеље, онда се поменута одредба односила на њега. Занимљиво је истаћи да казнаци имају своје извршне органе „отроке", који су им помагали у послу.

и казнаце и теп'чик и воеводы и слоуги и ставил'це".[26] У наведеном цитату казнаци су поменути у множини, што није никаква случајност нити стилска потреба. После високих представника цркве, долазе одмах казнаци, што још једном пружа уверење да им припада прво место у државној управи. Одмах после њих долазе тепчије, затим војводе, потом слуге и ставилци.

Редослед световних достојанственика у наведеном цитату, сматра се да представља утврђени редослед у хијерархији државне управе, што се само условно може да прихвати. Прво и највише место припало је казнацима, друго тепчијама, а после њих долазе сви остали. На основу саопштеног редоследа не може се градити поуздан закључак о реалном положају носилаца појединих звања у постојећој хијерархији, нити о утицају на владара и државне послове. Из цитиране одредбе Дечанске хрисовуље може се закључити толико да постоје три групе достојанственика. У првој су казнаци и тепчије, у другој војводе, а у трећој слуге и ставилци. Први су свакако припадници централне управе, који се баве цивилним пословима, други се баве претежно војним пословима, док су трећи најистакнутији дворани у чијој су се надлежности налазили послови везани претежно за живот на двору српског краља. Поређење поменутих званичника и тражење њиховог места у хијерархији државне управе је незахвално, пошто се у начелу не могу поредити ни њихове надлежности. Све се то још више компликује „племенитим" пореклом носилаца звања казнаца, тепчије, војвода, слуга и ставилаца. За сада и за ову анализу извесно је толико, да су у цивилним пословима на првом месту долазили казнаци, а после њих тепчије.

[26] П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* Нови Сад, 1976, 137. Установа казнаца која је деценијама постојала у српским земљама прихваћена је и у Албанији. У једном документу из Дубровачког архива, који је забележен 20. августа 1352. године помиње се: „Jone casnaç de Albania". У то доба у централној управи цара Душана постоји протовестијар, док су казнаци могли бити присутни у мањим територијално управним јединицама, као што је била жупа града Брвеника. За казнаца у Албанији: Дубровачки архив, серија Diversa cancelariae књ. 17 фол. 56.

ЧЕТВРТА ГЛАВА

ТЕПЧИЈЕ

Сва обавештења која се односе на тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској, анализирана су пре две деценије, што омогућава да се овом приликом о носиоцима поменутог звања саопште само најважнији резултати истраживања.[1] Сада се то може учинити још једноставније, због тога што су напред изложени закључци о казнацима. Као што су казнаци водили рачуна о убирању одређених владаревих прихода, тако су и тепчије водиле рачуна о владаревом или државном земљишном фонду. Била је то значајна и одговорна дужност, па су носиоци овог звања високо рангирани у државној управи, одмах после казнаца. Поређење између ова два звања је оправдано из више разлога. Као што су у државној управи постојали „велики казнаци", тако су постојале и „велике тепчије", које су се налазиле у служби српских краљева. У исто време господари удеоних кнежевина или великих историјских области имали су у свом управном апарату посебне тепчије, као што су имали и казнаце, док су „мале тепчије" вршиле своју службу највероватније по жупама.

Први по имену познати велики тепчија Обрад, вршио је своју службу у доба краља Владислава (1234–1243). О његовој делатности не зна се готово ништа, изузев да је наручио писање једне богослужбене књиге.[2] Знатно касније књигу сличне садржине наручила је и „велика госпођа богољубива тепчина Радослава", жена „тепчије великог српског Мишљена".[3] Титулатура тепчије и „тепчи-

---

[1] М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, 7–47.

[2] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 201; М. Благојевић, *Тепчије*, 24.

[3] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 27; М. Благојевић, *Тепчије*, 24; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 182.

не" недвосмислено показује да је у питању брачни пар, који припада кругу велике властеле. С. Новаковић је сматрао да је тепчија Мишљен такође вршио своју службу у доба краља Владислава, што је Љ. Стојановић исправио, упозоривши да је запис на књизи „тепчине Радославе" настао тек у доба Стефана Дечанског. После учињене исправке, сасвим је извесно да је велики тепчија Мишљен обављао своју службу за време краља Стефана Дечанског. Он је био богат човек, који је могао да својим средствима подигне манастир и да га богато обдари. Уз све то, саградио је и раскошну гробницу, којом се поносио.

За период владавине краља Уроша I и краља Драгутина у сачуваним изворима не помиње се ни један велики тепчија. Сасвим другачију слику пружа изворна грађа савремена краљу Милутину. По наређењу овог српског краља пре 1306. године тепчија Кузма је „преузео" Врање, свакако од свог претходника, па је тада обавио одређене послове који су били у његовој надлежности.[4] Под Врањем се у овом случају подразумева жупа Врање са више села, међу којима се налазе Горње и Доње Врање, као и село Собина. Око четири деценије после Кузминог „преузимања" Врања, саопштава се у једној хиландарској повељи, да се селу Собини признају све „међе старе", а мештанима се признаје све што су држали на чему их је затекао тепчија Кузма, када је „преузимао" Врање.[5] Реч је о легализацији права коришћења свих врста земљопоседа у селу Собина. Легализацију је извршио својевремено тепчија Кузма и она је морала да се поштује и четрдесет година касније. У средњовековној Србији није постојала централна управа катастра, нити су вођене посебне катастарске књиге, па ипак је држава у тој области морала да решава неке проблеме. Послови овакве врсте долазили су у надлежност тепчије, као што се то види из примера са селом Собином. Из тога не следи закључак да су се у надлежности тепчије налазили сви земљопоседи широм српске државе. Тако нешто није било ни могуће, а ни потребно. Већ сама чињеница да се село Собина издваја као засебан случај у односу на друга сеоска насеља, упозорава да је реч о посебној врсти земљопоседа за које је био надлежан тепчија српског краља или велики тепчија.

Посредна обавештења о надлежностима тепчија пружају неке повеље, које су издате црквеним установама. Својевремено је краљ Стефан Дечански одлучио да поклони Призренској епископији село Белаћевац на Дреници, па је истовремено наређено да се поштују и признају оне међе сеоског атара, које је „утесао Владоје тепчија" још

[4] С. Новаковић, *Законски споменици*, 414.
[5] Види нап. 4; М. Благојевић, *Тепчије*, 18–21.

за време краља Милутина.[6] „Тесањем" поменутих међа одвојен је атар села Белаћевца од атара села Куманова, које је припадало Српској Архиепископији, док је село Белаћевац припадало српском краљу Милутину. Сада се јасно види, да тепчија „теше" међе само оним селима, која су непосредно припадала српском краљу. Колико је могло да се дозна, тепчија Владоје је био и у служби Стефана Дечанског 1326. године, тако да је своју службу започео највероватније пред крај живота краља Милутина, а наставио је да је обавља и за време његовог наследника.[7] Пре тепчије Владоја ову је службу у доба краља Милутина обављао тепчија Хардомил, који 1327. године није више био у животу.[8] Он је својим синовима оставио у наслеђе знатне земљопоседе, што најбоље сведочи о његовом друштвеном положају и имовном стању, али не и о надлежностима. Више се о томе сазнаје из хрисовуље коју је цар Душан издао манастиру Св. Арханђела код Призрена. У једном одељку помиње се делатност тепчије Градислава, док се налазио у служби Стефана Дечанског, свакако после тепчије Владоја. Он је по наређењу српског краља „утесао" међе неком земљишту „на Трстеној", које су држали ковачи Рудло и Смил истовремено с „колом гвозденим", тј. топионицом гвоздене руде.[9] Земљиште на Трстеној припадало је српском краљу или српској држави, па је тепчија Градислав, као својевремено и тепчија Владоје, „тесао" искључиво међе владаревим земљопоседима. Касније је цар Душан потчинио манастиру Св. Арханђела код Призрена и ковача Рудла и ковача Смила, уз обавезу да дају манастиру све оне дажбине, које су раније давали српском владару. Захваљујући овом узгредном обавештењу о делатности тепчије Градислава за време Стефана Дечанског, а који се са истим звањем налазио и у служби краља Душана, пронађено је поуздано обавештење, да су у непосредној надлежности великог тепчије били такви земљопоседи на којима је право уживања припадало српским краљевима. Био је то довољан разлог да велике тепчије воде рачуна и о међама таквих земљопоседа.

У политичким границама државе Немањића, поред великих тепчија, постојале су и тепчије у удеоним кнежевинама или старим историјским областима. О томе постоје непосредна сведочанства из Дубровачког архива, која се односе на 1280. годину. У једном доку-

---

[6] С. Новаковић, *Законски споменици*, 639; С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 201. Када је Стефан Дечански потврдио повластице дубровачких трговаца 25. III 1326. године, били су присутни војвода Младен, тепчија Владоје и челник Ђураш (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 41). Све су то добро познате и истакнуте личности у политичком животу српске државе, па је разумљиво да се међу њима нађе и тепчија Владоје. Од њега је без сумње угледнији и значајнији војвода Младен, родоначелник Бранковића. Више о Младену у одељку о жупанима.

[7] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 41.

[8] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 201.

[9] С. Новаковић, *Законски споменици*, 694; М. Благојевић, *Тепчије*, 16.

менту из те године помиње се: „Moysa serviens Dobraveçi tepçi domine comitisse de Chelmo".[10] Према наведеном цитату тепчија Добравец је у служби кнегиње Хума или Хумске земље. Уз све то он има свог службеника или помоћника Мојшу, који је управо 1280 године продавао у Дубровнику две своје робиње. Из цитираног податка не виде се надлежности самог тепчије Добравца, што сада више није ни неопходно, обзиром да је указано на надлежности великих тепчија. Служба коју је обављао Добравац и његове надлежности ограничене су на Хумску земљу, али је врста послова била иста као и код великог тепчије. Тачније речено, тепчија господара Хумске земље бринуо се о земљопоседима на којима је право уживања припадало удеоним кнезовима или господарима ове историјске области. Напред је већ упозорено да је 1278. године у Хумској земљи био казнац Богдан Радојевић. Присуство казнаца Богдана Радојевића (1278) и тепчије Добравца (1280) у Хумској земљи, јасно показује да је управни апарат господара Хумске земље био организован на истим начелима као и управни апарат српских краљева. Одмах треба приметити да не постоји никаква субординација између великих казнаца и казнаца Хумске земље, нити између великих тепчија и тепчија Хумске земље. Сваки од поменутих достојанственика непосредно је потчињен свом господару, велике тепчије и велики казнаци српском краљу, а тепчије и казнаци у Хумској земљи кнезовима хумским. Слична би се констатација могла да саопшти и за подручје Травуније (Требиња) и за подручје Зете и поред тога што је у изворима осведочено присуство казнаца, али не и тепчија.

Исцрпљујући излагање о тепчијама у држави Немањића, потребно је скренути пажњу на помен „малог тепчије" у повељи коју је краљ Милутин издао манастиру Св. Ђорђа код Скопља. У истом документу помиње се и казнац, али без одреднице да је „мали". Према једној одредби поменуте повеље и казнацу и „малом" тепчији било је забрањено да суди људима манастира Св. Георгија и да шаље судског извршитеља („отрока"), било за које кривично дело, како у граду тако и у жупи.[11] Положај „малог" тепчије у државној управи могао је бити сличан положају казнаца по жупама и сличним територијалним јединицама. Како је помен ове врсте званичника заиста редак, онда би се могло закључити да они нису обавезно присутни у свим жупама.

Одређене појаве на основу којих се дефинише звање тепчије, присутне су и у босанској држави, а неке су чак видљивије у поређењу

[10] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 39; М. Благојевић, *Тепчије*, 25. Захваљујући чињеници што је Хумска земља у периоду између 1278. и 1280. године била без господара, дошли су до већег изражаја тепчије и казнаци у овој области. За тепчију Добравца наглашава се да је у служби госпође кнегиње, односно жупанице, што само потврђује да српски краљ још није именовао господара Хумске земље, што је напред истакао на посредан начин и казнац Богдан Радојевић (види одељак о казнацима).

[11] С. Новаковић, *Законски споменици*, 616.

са сличним појавама у држави Немањића. Када је босански бан Нинослав посетио Дубровник 1240. године, где је издао граду посебну повељу у присуству својих „бољара", наведена су и њихова имена. На првом месту међу „бољарима" поменут је војвода Јуриша, а одмах после њега тепчија Радоња, што јасно сведочи о његовом високом месту у државној управи.[12] Потпунија обавештења о носиоцима ових звања потичу тек из времена бана Стефана II Котроманића. Босански бан је између 1326. и 1329. године издао повељу кнезу Вукославу Хрватинићу, којом му дарује две жупе Бањицу и Врабању и два града Кључ и Котор. Према устаљеној пракси на издатој исправи наведена су имена „сведока", укупно дванаест велможа од којих се на првом месту помиње тепчија Радослав.[13] Његово присуство у овој врсти посла, као и прво место које му је додељено, потпуно су разумљиви. У питању је било даровање или уступање великих државних земљопоседа, жупа и градова, једном крупном феудалцу какав је био кнез Вукослав Хрватинић. Из сличних разлога тепчија Радослав се помиње као први сведок на повељи, коју је бан Стефан II Котроманић издао (1329–1330) кнезу Гргуру Стипанићу.[14] У исправи се најпре саопштава, да је кнез Гргур учинио значајну услугу бану приликом његове женидбе. За учињену услугу Стефан II Котроманић и његов брат кнез Владислав даровали су кнезу Гргуру пет села. Сва су ова села без икакве сумње припадала непосредно бану и његовој породици, па је потпуно оправдано што се тепчија Радослав помиње као први у редоследу присутних „сведока". Он је без сумње водио рачуна о земљишном фонду владара Босне.

Занимљива обавештења о тепчијама доносе четири повеље, које је бан Твртко I издао кнезу Влатку Вукославићу у периоду од 1353. до 1357. године. У издатим исправама потврђују се разна права угледног властелина, као и сви његови поседи. На све четири повеље помиње се као други у редоследу „сведока" тепчија Иван, односно Ивахн Ивановић без икакве титуле. На две исправе тепчија Иван долази одмах после војводе Пурће,[15] а на друге две после казнаца Болеслава,[16] што у потпуности одговара месту тепчије у хијерархији високих представника државне управе. Према неким исправама бана Твртка, изгледа да је углед тепчије нагло опао после 1366. године. Када је бан Твртко поклонио војводи Вукцу Хрватинићу град Соко и жупу Пливу 1366. године, међу присутним сведоцима „добрим Бошњанима" нала-

[12] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 7.

[13] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 7, 8. Тачније датирање поменуте исправе извршио је: С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник Филозофског факултета VI-2, Београд, 1962, 102. О сведоцима на босанским исправама исцрпно: М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд, 1955, 14–22.

[14] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens*, 14, 15; М. Благојевић, *Тепчије*, 27, 28.

[15] L. Thallóczy, Studien, 20, 22.

[16] L. Thallóczy, 23, 25; М. Благојевић, *Тепчије*, 28–30.

зио се пети по редоследу тепчија Вучина, а седми тепчија Милат, за којег се поуздано зна да је из Хумске земље.[17] На истој исправи били су уписани и сведоци од Усоре, међу којима је трећи по редоследу био тепчија Сладоје Дивошевић. На основу наведених података могло би се закључити да је утицај тепчија у државној управи ослабио, али ако се узме у обзир чињеница да се међу дванаесторицом сведока нашло чак три тепчије, онда је вредност саопштеног закључка релативна. Истовремено присуство тројице тепчија јасно показује, да је свака велика историјска област босанске државе, као што су Босна, Усора и Хумска земља, имала свог тепчију. Уосталом, напред је већ истакнуто да је свака од ових области имала и свог казнаца.

Целокупно досадашње излагање показало је да постоји велика сличност па и подударност између централне управе српских краљева и централне управе босанских банова. У служби српских краљева налазили су се обавезно „велики казнац" и „велики тепчија", од којих је први био задужен за убирање владаревих прихода, док се други бринуо о владаревим земљопоседима. Будући да су се у политичким границама државе Немањића налазиле и удеоне кнежевине, као што су Дукља или Зета, Травунија или Требиње и Хумска земља, онда је свака од наведених области имала свог казнаца и свог тепчију, чије су надлежности биле сличне или исте као и надлежности великих казнаца и великих тепчија. У босанској држави не постоји велики казнац, па ни велики тепчија, али се он подразумева будући да је увек „од Босне". Остале велике територијално политичке целине као што су бановина Усора и касније Хумска земља имају посебне казнаце и тепчије. Требало би ипак приметити да су носиоци поменутих звања били вероватно потчињени босанском бану, кад год је он био стварни господар бановине Усоре и Хумске земље. Најкраће речено све надлежности казнаца и тепчија српских краљева и босанских банова биле су оивичене владарским доменима. Изван тих територија они немају никаквих компетенција, пошто су оне пренете на казнаце и тепчије удеоних кнежева или господара поменутих историјских области. Између званичника прве и друге групе не постоји никаква непосредна субординација, па ни координација у вођењу послова. Свако је деловао самостално и одговарао непосредно свом владару, односно господару земље. Службе великог казнаца и тепчије у држави Немањића угасиле су се почетком четрдесетих година XIV века, а свакако пре Душановог крунисања за цара. У босанској држави ови достојанственици делују све до крунисања Твртка I за краља. После смрти краља Твртка I обновљено је звање тепчије и њега је с поносом носио у последњој деценији XIV века тепчија Батало.[18] У следећем веку у раскомаданој босанској држави више није било места ни за казнаце нити за тепчије.

---

[17] Ђ. Шурмин, *Хрватски споменици I*, 83, 84; М. Благојевић, *Тепчије*, 33, 34.
[18] М. Благојевић, *Тепчије*, 35, 36.

ПЕТА ГЛАВА

СЛУГЕ И СТАВИЛЦИ

Приликом извршавања неких послова, који по свом карактеру долазе у надлежност цивилних власти, понекада су били присутни и војни заповедници – војводе, затим, слуге и ставилци. Владар је заиста могао сматрати за потребним да се у поменутим пословима ангажују и војводе, али се тиме не мењају основне надлежности војних заповедника. Војвода је, како је то назначено у његовом звању, предводио војну јединицу, заповедао потчињеном људству, настојећи да се што успешније врши ратна служба, а само се узгред до пред крај XIV века бавио и цивилним пословима. Имајући у виду наведене чињенице, онда се на овом месту не треба бавити надлежностима војних заповедника, пошто би свака детаљнија анализа усмерила расправу у другом правцу.[1]

Савим је другачији случај са слугама и ставилцима, пошто су њихове надлежности везане за цивилне послове, али не и за државну управу. Слично војводама понекад се у пословима државне управе појављују и носиоци поменутих достојанстава. У средњовековној терминологији реч „слуга" има бројна значења,[2] од којих треба издвојити значење под којим се подразумева особа у непосредној владаревој служби – „слуга". То су по правилу представници племства, али и међу њима издвајамо посебног „слугу", који се помиње заједно са „ставилцем" у Дечанској хрисовуљи.[3] Под овим „слугом" подразумевао се

[1] О војводама као војним заповедницима недавно је расправљао: А. Веселиновић, *Држава срйских десйоӣа*, 191–195.

[2] О „слугама" постоје бројни примери у свим речницима српског језика. Види: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сӣарина срйских III*, Београд, 1864, 129, 130. За посебна значења: С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера ӷосйодска"*, 95–112. О „слугама" у Србији: С. Новаковић, *Визанӣијски чинови и ӣиӣуле*, 248–254; *Исӣорија срйскоӷ народа I*, 537.

[3] П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 137.

високи дворанин задужен да се брине о пићу, које се служило на владаревом двору. Краће речено, био би то главни пехарник, који постоји на свим дворовима у свету.[4] За њега је знао и Доментијан. Цитирајући поједине одељке из Библије, који се односе на Јаковљевог или Израиљевог сина Јосифа, Доментијан саопштава да се на фараоновом двору налазио и „начелник медарски", за којег нешто даље каже да је „слуга медарски" – главни пехарник.[5] Управо на такве је слуге мислио Стефан Дечански, поменувши их у заједници са ставилцима. Обавештење о појединим „слугама" на дворовима српских краљева су малобројна, па је њихово учешће у државним пословима једва видљиво. Може се очекивати да су вршиле снажан утицај на владара, будући да су се налазиле у његовој непосредној близини. Краљ Милутин имао је „слугу" Драгослава, који је био присутан када је српски краљ потврдио повластице Дубровчанима.[6] Свакако да је слуге имао и Стефан Дечански, пошто их помиње у множини.[7] Ова врста дворана била је присутна приликом оснивања манастира Дечана и организовања Дечанског властелинства, што упозорава на заинтересованост ових достојанственика за такву врсту послова. Оснивајући Дечанско властелинство, српски краљ је манастиру даровао велике поседе, па се може очекивати да је део прихода у новцу или натури долазио до краљевог великог слуге са тих поседа. Нешто се више зна о слугама краља Стефана Душана. Изгледа да је „слуга Бранко", родоначелник Бранковића и касније севастократор, био на Душановом двору пре проглашења Царства.[8] Слично би се могло рећи и за „слугу великог" Прибца, који је према неким обавештењима био Душанов вршњак, па је можда био почаствован овим достојанством пре „слуге Бранка".[9] Остаје као извесно, да је последњи „велики слуга" краља Душана био Оливер, касније добро познати деспот Оливер.[10] Имена „великих слугу" као што су: Прибац, отац кнеза Лазара затим,

---

[4] Р. Михаљчић, *Ставилац*, 9; *Историја српског народа I*, 537.

[5] Малобројни су примери о „слузи" као главном пехарнику, односно о особи која се стара о пићу на владаревом двору. Један од таквих примера саопштава на посредан начин Доментијан. Он упоређује страдање Стефана Немање, којег су браћа затворила у пећину, са страдањем прекрасног Јосифа. Нашавши се у тамници, Јосиф мољаше: „**старѣшиноу медарска**", а онда мало даље Доментијан каже за Јосифа: „**и слоугомь медарьскымь поменоуть бисть**" (Ђ. Даничић, *Живоши св. Саве и св. Симеуна*, написао Доментијан, Београд, 1865, 11, 13). Из наведених цитата јасно се види да су „старешина медарски" и „слуга медарски" једна те иста личност. У преводу Старог Завета на савремени српски језик поменута личност назива се: „пехарник" или „старешина над пехарницима" (Види: Прва књ. Мојсијева, гл. 40). Доментијанов слуга медарски (пехарник) у званичним документима српских владара назван је једноставно „слуга". Савременицима је то било довољно, бар када је реч о држави Немањића.

[6] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 36; С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 248, 249.

[7] Види нап. 3.

[8] Недавно је о „слуги" Бранку расправљао: С. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 17.

[9] Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ, предање*, Београд, 1984, 15–20, 330.

[10] Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960, 160.

Бранко, родоначелник Бранковића и носилац титуле севастократора и најзад, Оливер, познатији као деспот Оливер и најутицајнија личност на Душановом двору, јасно сведочи да је достојанство „великог слуге" постало доступно најповерљивијим владаревим људима, који су иначе били из најугледнијих властеоских породица. Пред њима су стајале бројне могућности да се истакну у разним државним службама, што су они и чинили. Присуство поменутих достојанственика у неким пословима државне управе, није проистицало из њихових редовних компетенција, већ зато што су као српски великаши вршили снажан утицај на државне послове.

Дабижив Чихорић, „слуга" српског краља, обављао је својевремено такве послове, који немају ничег заједничког са основним задужењем „великог слуге" – пехарника – на двору српских владара. Он је био члан моћне требињске властеоске породице Друговића или Чихорића.[11] Његова браћа Вратко и Ненац носили су титуле жупана, док је трећи брат Степко стекао звање тепчије.[12] Дабижив Чихорић присутан је у залеђу Дубровника између 1334. и 1349. године, али се са титулом слуге помиње тек 1343. године („Dabiseo sluga").[13] Тада је заједно са дубровачким кнезом и „старцима" утврђивао међе између територије Дубровника и Требиња, односно српске државе. Две године касније (1345) пожалили су се дубровачки посланици краљу Душану: „на слугу Дабижива", што је „учинио трг на Требињу", односно што је успоставио мимоходну царину, па наплаћује од сваког товара робе која пролази по један динар.[14] Не улазећи у разматрање о мимоходним царинама, сасвим је јасно из наведених примера да је слуга Дабижив обављао такве послове, који су према свему што се зна били у надлежности казнаца и тепчије, односно господара Требиња. Преузимање наведених компетенција не може се објаснити на једноставан начин, изузев можда што је слуга Дабижив вршио дужност краљевог намесника у Требињу и Конавлима.

Убрзо после инцидента око мимоходне царине (1345), на положају намесника Требиња и Конавла нашао се 1346. године Угљеша, будући српски деспот Јован Угљеша, који је своју дужност обављао кратко време.[15] Од 1347. до 1350. године намесник цара Душана у Требињу и Конавлима је војвода и жупан Ненад Страхињић, који је стајао на челу свих војних и цивилних послова на повереном му

[11] К. Јиречек, *Власшела хумска на наШпису у Величанима, Зборник КонсШанШина Јиречека I,* Београд, 1959, 427–432.

[12] М. Благојевић, *Тейчије,* 33 нап. 91.

[13] К. Јиречек, *Власшела хумска на наШпису у Величанима,* 429.

[14] Љ. Стојановић, *Сшаре срйске йовеље и йисма* I/1, 56; види нап. 13. К. Јиречек сматра да се Дабижив Чихорић помиње у дубровачким документима до 1349. године, после чега му се губи траг (види нап. 13).

[15] „Vglessa barono huius contrate nouiter misso a domino imperatore", јула 1346. године (Monumenta Ragusina I, 235); К. Јиречек, *Срйски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, Зборник КонсШанШина Јиречека I,* 360; Види и нап. 16.

подручју, укључујући и све послове из делокруга државне управе.[16] Упознавање са делатношћу појединих намесника Стефана Душана у Требињу и Конавлима, не пружа одговор на питање, како се и зашто слуга Дабижив нашао далеко од свог владара и то неколико година. Могло би се с разлогом претпоставити, да су баш у то доба започеле припреме око организовања посебног двора „младог краља" Уроша, који ће имати своје слуге и ставилце. Урош је у то доба био још дете од 7 до 8 година, али га је краљ Душан већ представљао као свог легитимног наследника и „младог краља".[17] После Душановог крунисања за цара, Урош постаје „краљ Срба и Грка" и очев савладар, па му је „двор" још потребнији. Колико се могло наслутити, Дабижив се повукао из Требиња, да би доспео у непосредну близину свог господара, којем је остао веран до краја живота. Дабижив енохијар цара Уроша умро је јануара 1362. године далеко од свог родног Требиња.[18]

Истовремено са великим слугама – пехарницима – српских владара, постојали су и владареви „ставилци". Према истраживањима Р. Михаљчића, „ставилац" се бринуо за прибављање, припремање и служење хране на владаревој трпези.[19] Била је то поверљива дужност, доступна изданицима најугледније српске властеле, на коју се српски владар ослањао у свим приликама. Први по имену познати ставилац био је Ђураш Вранчић.[20] Према мишљењу неких историчара он је

---

[16] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XI–XV века, Споменик САНУ* 66, 10.

[17] На чињеницу да се Урош у изворима помиње као „млади краљ" уз свог оца краља Стефана Душана упозорио је већ К. Јиречек (К. Јиречек, *Историја Срба II,* 11); М. Ивковић, *Установа „младог краља" у средњевековној Србији,* ИГ 3–4 (1957) 59–80. „Млади краљ Урош" изреком се помиње у двема повељама краља Стефана Душана. Једну од ових исправа краљ Душан је издао манастиру Св. Богородице Перивлепте у Охриду, а другу манастиру Св. Богородице Хтетовске (С. Новаковић, *Законски споменици,* 657, 672). С. Новаковић сматра да је прва повеља издата између 1342. и 1345. године, док за повељу која је издата Богородици Хтетовској даје широке оквире од 1337. до 1346. године. Прво датирање је сасвим прихватљиво, док се у другом случају хронолошки оквири могу да сузе. Л. Славева сматра да је поменута исправа издата: „веројатно од околу 1343 година", али не наводи разлоге (Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија III, 301). Разлоге на основу којих се поуздано може извршити датирање саопштио је пре 70 година А. Соловјев. У свим исправама где се у Душановој титулатури, било у потпису било у интитулацији, помињу поред српских и поморских земаља још и „грчке земље", „грчки предели" и „грчке стране", са сигурношћу се могу да утврде хронолошки оквири издавања. То је у ствари период између 1343. и 1345. године, који је претходио проглашењу Царства. Види: А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи, Прилози за КЈИФ VII, св. 1–2 (1927)* 109; М. Благојевић, Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу, ИЧ 16–17 (197), 80–82. Према томе сасвим је извесно да је Душанова повеља манастиру св. Богородице Хтетовске издата између 1343. и 1345. године, па је и Душанов син Урош у то доба титулисан као „млади краљ". Узимајући у обзир ову чињеницу с разлогом се може рећи да је Дабижив Чихорић, боравећи и управљајући Требињем, био одређен да буде „слуга" младом краљу Урошу, а после 1346. године краљу Урошу у чијој служби остаје. Види нап. 18.

[18] Надгробни натпис Дабижива енохијара цара Уроша узидан је у олтарски зид споља у цркви манастира Трескавца код Прилепа (Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа,* 71). Према истраживањима С. Новаковића енохијар је пивничар или подрумар, односно пехарник (С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 264) или „царински пехарник" (К. Јиречек, *Историја Срба II,* 26).

[19] Р. Михаљчић, *Ставилац,* 9.

[20] Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа,* 73. Ђурађ Вранчић је вероватно савременик краља Милутина (Р. Михаљчић, *Ставилац,* 9).

родоначелник Ђурашевића, моћног властеоског рода у Зети.[21] Из времена Стефана Дечанског нису позната имена његових ставилаца и ако их он помиње, али се зато о ставилцима Стефана Душана много више зна. Разлог је близина поседа војводе Војина територији Дубровника. Најстарији војводин син, Милош Војиновић, био је ставилац краља Душана већ 1333. године, па се помиње међу присутном властелом приликом уступања Стона и Пељешца Дубровчанима[22] (1333). Непуне две деценије (1350) Милошев млађи брат Војислав такође је вршио службу ставилца на двору Стефана Душана.[23] Чињеница да су два рођена брата вршила службу ставилца на Душановом двору, показује да је српски владар указивао највеће поверење синовима војводе Војина. Појављивање Милоша и Војислава у неким цивилним пословима различите садржине није проистицало из надлежности ставилца, већ због утицаја ове властеле на такву врсту послова. О томе добар пример пружа исправа цара Уроша, којом се дозвољава замена поседа између кнеза Војислава Војиновића, некадашњег ставилца цара Душана и челника Мусе.[24] У доба издавања поменуте исправе (1363) службу ставилца на двору цара Уроша обављао је Лазар, будући српски кнез Лазар, син Прибца „великог слуге" цара Душана. На издатој исправи поменути су као „милостници", односно извршиоци, кнез Војислав и „ставилац" Лазар.[25] Први због тога што је тада био најмоћнији феудалац у српским земљама, а други са титулом ставилца из истих разлога. Титула ставилца није осигуравала Лазару непосредну надлежност у поменутој врсти посла, али будући да је већ тада био велможа, који је вршио снажан политички утицај у једном делу српских земаља, онда је он могао да гарантује извршење одредбе поменуте повеље о замени поседа. Све што је до сада речено о ставилцима без сумње потврђује, да они немају непосредне надлежности у државној управи, али да снажно утичу на спровођење неких послова, који би били у надлежности државне управе. Не задржавајући се дуже на ставилцима, пошто је проблематика истражена, треба истаћи да су и неки обласни господари имали ставилце на својим дворовима,[26] што је учинио и Твртко I Котроманић убрзо после крунисања за краља Србљем, Босне и Приморја.[27]

---

[21] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 398.

[22] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 51; Р. Михаљчић, *Ставилац*, 10.

[23] М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 3–6; Р. Михаљчић, *Ставилац*, 11.

[24] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 166.

[25] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 167; Р. Михаљчић, *Ставилац*, 15–17; Више у одељку: Милостници.

[26] На двору господина Александра, господара Канине и Валоне, помиње се 1368. године: „Ѕѩга ставилець" (Повеље и писма I/1, 115).

[27] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 80, 170; Р. Михаљчић, *Ставилац*, 18. Твртко Влађевић је 1378. године био ставилац краља Твртка I, док је Иван Радивојевић 1392. године био ставилац краља Стефана Дабише.

*
* *

У византијским изворима не помињу се ни слуге ни ставилци, па ни тепчије и казнаци, као високи представници државне управе. Разлози овој појави леже пре свега у касној рестаурацији Византијског царства, која је интензивирана после запоседања Цариграда 1261. године. Тек тада су могли бити успостављени ближи односи између Србије и Византије. Управо у то доба планирана је и женидба Урошевог сина краљевића Милутина са византијском принцезом Аном. До склапања брака није дошло, али је византијско посланство поводом ових догађаја дошло у додир са представником и изаслаником српског двора који се звао Ђорђе, односно Георгије. Он је по схватању византијских посланика био „месазон" српског краља Уроша I, односно нека врста „првог министра" или највишег представника државне управе.[28] Колико се до сада зна, такав положај није постојао у Србији током XIII века. Георгије или Ђорђе је имао широка овлашћења да води преговоре и то би било све. То је била уобичајена појава у дипломатској пракси српских дворова. Када је Стефан Дечански послао „свог унутрашњег милостника куће краљевства ми" кнеза Бистета у Дубровник, да подигне српски доходак и изврши поравнавање узајамних потраживања, дато му је веровно писмо са реченицом која у преводу гласи: „што вам говори (каже) верујте му као устима краљевства ми све су речи краљевства ми".[29] Кнез Бисте није био „месазон", већ један од „унутрашњих", односно дворана и блиских сарадника српског краља. Такав је положај заузимао и већ помињани „месазон" Георгије у служби краља Уроша I.

У науци се с разлогом узима да је „месазон" Георгије иста личност, која се 1273. и 1281. помиње као comes Georgius у својству посланика српског краља у Италији.[30] Пошто је реч о способном дипломати, не би нас изненадило да се Георгије или Ђорђе налазио и у служби краља Милутина. Он је у сукобима са Византијом после 1282. године био заробљен, па је у заробљеништву провео више година.[31] Пре 1299. године пуштен је из заробљеништва, па се појављује као главни иницијатор женидбе краља Милутина са Симонидом. Он је уједно и главни преговарач са Теодором Метохитом. Свакако је био вичан дипломатским преговорима, а у конкретном случају преговорима о успостављању или не успостављању брачних веза између две

[28] Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд, 1986, 28 (Љ. Максимовић).

[29] Љ. Стојановић, *Сӣаре срӣске ӣовеље и ӣисма I/1*, Београд – Сремски Карловци 1929, 43. Кнез Бисте је дошао у Дубровник да подигне српски или Светодмитарски доходак, а такође и да истовремено изврши поравнавање узајамних потраживања због насталих штета у рату између Стефана Дечанског и Дубровчана. О том рату посебно: Б. Крекић, *О раӣу Србије и Дубровника 1327–1328, ЗРВИ 11 (1968)* 193–204; *Исӣорије срӣскоӣ народа I*, 500 (С. Ћирковић).

[30] *Визанӣијски извори за исӣорију народа Југославије VI*, 28 нап. 56 (Љ. Максимовић).

[31] *Визанӣијски извори VI*, 119 (И. Ђурић).

владарске породице. Овог Георгија или Ђорђа Теодор Метохит назива „другим хегемоном у народној војсци".[32] Био би то по латинској терминологији vehilifer српског краља, односно властелин стегоноша или једноставно војвода. Временски размак између 1267. године и 1299. када се Георгије последњи пут помиње је прилично дуг, али делатност којом се бавио упућује на једну те исту личност. Без обзира да ли је реч о једном или двојици имењака, византијски извори српске достојанственике објашњавају уз помоћ властитих термина, што нас одводи на странпутицу. У Србији Немањића не постоји звање „месазона", нити „другог хегемона народне војске". Ови су појмови били блиски и разумљиви византијским читаоцима, али се уз помоћ њих не могу објашњавати звања и титуле у српској државној управи.

[32] Византијски извори VI, 119 нап. 76. И. Ђурић сматра да се иза литералног термина: „други хегемон у народној војсци" крије „највероватније чин великог војводе". Ова је констатација неодржива пошто „велики војвода" командује војском у походу, када у њој није владар, односно врховни командант. Будући да је Ђорђе присутан на двору краља Милутина и да води дуготрајне преговоре са Теодором Метохитом, онда је у питању велики властелин стегоноша, односно војвода стегоноша, истог ранга као што су били војвода Младен или војвода Војин, као и војвода Градислав у служби краља Душана. Види одељак: Жупани и кнезови

ШЕСТА ГЛАВА

ЖУПАНИ И КНЕЗОВИ

Са излагањем о казнацима и тепчијама, затим, о војводама, слугама и ставилцима, скренута је пажња на основне надлежности управе у центру, као и на велика ограничења, али је изван разматрања остала локална управа. Проучавању локалне управе не може се приступити, а да се претходно не прибаве елементарна обавештења о титули жупана. Ова се титула није стицала у државној или дворској служби, као што је то случај са титулама војводе, казнаца, тепчије, слуге и ставилца, али су зато носиоци титуле жупана били укључени у рад државне управе, по правилу у унутрашњости земље. Титула жупана је најстарије достојанство познато код Срба и Хрвата, одмах приликом њиховог досељавања на Балканско полуострво.[1] Ову титулу су прихватиле и неке скупине Западних Словена. Пишући о уређењу код Срба и Хрвата, Константин Порфирогенит саопштава да они немају владаре (архонте) већ само „старце жупане".[2] Под изразом „старци жупани" подразумевају се најистакнутији представници родовске аристократије. Белешка Константина Порфирогенита без сумње је анахронизам у догађајима које описује, пошто он детаљно набраја све српске владаре и њихову делатност бар од почетка IX века па до средине X столећа.[3] Срби су у то доба имали своје владаре, али истовремено и жупане, као представнике родовске аристократије. Мало се шта може конкретног рећи о надлежностима жупана у својим родовима и својим жупама, изузев да се устаљеним обичајима управљало на-

---

[1] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 184–191; Види одељак: Најстарији представници државне управе.

[2] Византијски извори за историју народа Југославије II, 14, 15.

[3] Византијски извори за историју народа Југославије II, 50–58; Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, ИЧ 1 (1948) 24–49.

родом и територијом. Када је реч о државној политици, жупани су били надлежни да прихвате српског владара, ако сами донесу такву одлуку, или ако им нека страна сила предложи да тако нешто учине.[4] Тиме се исцрпљују најстарија знања о жупанима и њиховим надлежностима. Постојање титуле жупана у најстаријој прошлости српске историје представља и основни разлог, што се ова титула није стицала на двору или државној служби, већ по неком посебном и уобичајеном изборном поступку, а касније по наслеђу.

Не може се поуздано утврдити време, када је поменута титула постала наследна у једној породици. Изгледа као сасвим извесно да је тај процес окончан до XI века. На такву констатацију упућује чињеница што владари Расе носе титулу „великог жупана" крајем XI века, која је наследна у владарском роду, па се аналогно могло очекивати да су и титуле обичних жупана до тог времена постале наследне.[5] Посебно треба скренути пажњу, да су сви мушки чланови владарског рода имали право на титулу жупана, уколико нису као господари удеоних кнежевина стекли доживотну титулу кнеза. Најбољи примери о великом угледу и наследности титуле жупана потичу из XIII века. За Немањиног синовца Првослава, сина великог жупана Тихомира, поуздано се зна да је до краја свог живота носио титулу жупана. Она му је могла припасти још за време очева живота, ако је био пунолетан, а свакако после очеве смрти око 1166. године.[6] Не може се ништа одређеније да каже о жупанима Црепуну и Црнехи, савременицима жупана Првослава, који су се налазили у пратњи кнегиње Десиславе 1189. године, када се она склонила из Дукље у Дубровник.[7] Нешто би се више могло рећи за требињског жупана Грда или Грдешу, који је умро још у доба последњег дукљанског „великог кнеза Михаила".[8] Жупан Грд је без сумње признавао врховну власт великог кнеза Михаила, али је у Требињу био најзначајнија политичка личност. Он је у својим рукама држао и најважније управне функције у жупи Требиње, али све се појединости о томе не могу дознати.

Знатно је више података о жупанима из XIII века, па и о њиховим надлежностима. Позната је чињеница да је краљ Урош укинуо удеоне

---

[4] Види нап. 1.

[5] Види нап. 1.

[6] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I,* Београд, 1902, 5 бр. 10; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку,* Београд, 1985, 176, 177.

[7] А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 5. Три године раније (1186) један жупан („Neudalus iupanus") у служби Стефана Немање био је присутан у Дубровнику, када су Дубровчани закључили уговор са Стефаном Немањом и његовом браћом. Види: А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 3; К. Јиречек, *Историја Срба II,* 28.

[8] Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа,* 34; *Историја Црне Горе I,* 406. Надгробни споменик „жупану Грду требињском" подигао је његов брат жоупань Радомирь са синовима његовим и женом његовом. Из тога следи закључак да су два рођена брата носила титулу жупана и да су управљали Травунијом, односно Требињем. Тридесетих година XIII века (1234–1243) за време краља Владислава умро је у Требињу жупан Прибилш. Изгледа сасвим извесно да потиче из истог рода из којег потиче и жупан Грд, будући да су обојица сахрањени код исте цркве (Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа,* 41).

кнежевине, а са тим и титулу кнеза или „великог кнеза", али не и титулу жупана, пошто је није ни додељивао. Син Стефана Немање, „велики кнез" Вукан и „краљ" у Дукљи, као и његов најстарији син Ђорђе, могли су да се поносе високим титулама,[9] али је зато најмлађи Вуканов син Димитрије носио искључиво титулу жупана[10] до свог монашења. Као „старац" Давид, оснивач манастира Давидовице, остао је у трајној успомени. Изгледа да је и његов нешто старији брат Стефан, оснивач манастира Мораче, бар извесно време носио титулу жупана, мада постоје уверљиви докази да му је била доступна титула „великог кнеза", односно „краља", као и његовом оцу Вукану.[11] О великом угледу титуле жупана најречитије говори пример, који се односи на Десу, сина свргнутог краља Владислава, брата краља Уроша I. Пошто Владислављевом сину Деси није додељена удеона кнежевина, свакако из политичких разлога, онда он није ни имао право на титулу кнеза, већ на титулу жупана. У сачуваном извору нашироко се прича о жупану Деси, сину бившег краља Владислава, који је са титулом жупана дочекао и крај свог животног пута.[12] Са њим је исти случај као и са жупаном Првославом, сином великог жупана Тихомира. Према томе са сигурношћу се може рећи, да синовима свргнутих српских владара у XII и XIII века није припадала ни једна друга титула, изузев титуле жупана. Ово достојанство није се стицало службом на двору или државној управи, већ рођењем, односно пореклом. О томе постоје многобројни подаци, посебно који се односе на потомке великог хумског кнеза Мирослава и његовог сина, хумског кнеза Андрије. Још док је Андрија носио титулу великог кнеза хумског, његови синови Богдан и Радослав носили су титулу жупана, што сведочи да је ова друга титула била наследна.[13] Сви каснији потомци кнеза Мирослава, односно његових унука жупана Богдана и Радослава, носили су искључиво титулу жупана.[14] Ова се констатација односи на стање док

---

[9] *Историја Црне Горе II/1*, 12, 13 (С. Ћирковић); *Историја српског народа I*, 263, 279, 346, 355 (С. Ћирковић).

[10] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 65, 66, 76; Види и нап. 9.

[11] Историја Црне Горе II/1, 11–13 (С. Ћирковић). Један уговор између краља Уроша I и дубровачког кнеза био је закључен 1254. године „пред архиепископом и пред кнезом Ђорђем и пред жупаном Стефаном" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 19). Није искључено да су кнез Ђорђе, односно Ђурђе и жупан Стефан синови великог кнеза, односно „краља" Вукана.

[12] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 60–64. Опуномоћеници српског краља дошли су у Дубровник 3. јула 1281. године, где су подигли депозит покојног жупана Десе. У сачуваној и објављеној исправи, која је састављена поводом подизања поменутог депозита, жупан Деса је поменут неколико пута и то редовно као покојни „yuppanus Desa", син покојног краља Владислава. Овај документ је објављиван на више места.

[13] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 5.

[14] М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 4–6; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 53, 110. Од потомака хумског жупана Богдана, поред жупана Твртка, треба поменути још и жупана Тољена. Први пут се његово име помиње у грађи Дубровачког архива 1297. године (Div. canc. 3 fol. 94': 30. I 1297. год.). Наиме неки Илија: „homine et vice iupani Toleni" захтевао је да се врати неки дуг. Изгледа да је жупан Тољен био жив и 1319. године. Тада су: „homines de Tolien" причинили штету виноградима у Ријеци Дубровачкој (Monumenta Ragusina V, 142 :

се Хумска земља са жупом Попово (Попово поље) налазила у оквирима државе Немањића. Исту је титулу носио и жупан Никола, родоначелник поповске властеоске породице Николића и жупан Петар Тољеновић, који је изгубио живот у рату са босанским баном 1327. године.[15]

Поред жупана принчевског порекла, какви су били даљи потомци Стефана Немање, његове браће Тихомира и Мирослава, било је и других властеоских породица, које су стекле наследно право на титулу жупана. Неке су од тих породица биле веома угледне, као што је то случај са породицом „великог жупана" Драгоша, чијом се ћерком 1291. године оженио видински кнез Шишман, свакако под притиском краља Милутина.[16] Но и поред учињеног притиска, углед и богатство жупана Драгоша, били су толико велики, да видинском кнезу није било испод части да се ожени ћерком овог српског велможе. Није сврха овог рада да се исцрпљују сви податци о именима жупана, мада се о њима понекад само то и зна, већ да се упозори на њихово место у државној управи. Својевремено је жупан Бодин управљао Конавлима, жупан Твртко, Поповим пољем, па су о томе сачувани и подаци.[17] Понешто се зна о жупану Маљушату као господару жупе Врање,[18] затим, о жупану Вукославу, господару тврђаве Петрус и подручја истог имена.[19] Жупан Брајан познат је по „Белој Цркви" у Карану,[20] као њен ктитор, а жупан Прибил, жупан Петар и жупан Стефан као ктитори манастира у Добруну.[21] Титуле које носе жупан Прибил и његови

---

15. VI 1319). исте године ујесен помиње се: „Tolien de Bogdaneç et filios suos et gentem suam" (Monumenta Ragusina V, 149 : 11. XI 1319). Већ идуће године (1320) у јавном и политичком животу присутан је његов син Петар Тољеновић, ма да се он помиње и годину дана раније (1319).

[15] Види нап. 14. М. Динић наводи један пример о стоци која је отета: „tempore guerre per Petre de Tolen confalonerium domini regis" (М. Динић, *Хумско-требињска властела,* 6). О ратовању у дубровачком залеђу види: *Историја српског народа, I,* 473 (С. Ћирковић). Почетком двадесетих година XIV века Петар Тољеновић је најугледнија личност у Попову и Хумској земљи. Он је војвода „стегоноша" краља Милутина у рату против Дубровника. Види и: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* 59.

[16] *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, издао Ђ. Даничић, Загреб, 1866, 89, 90; Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, превео Л. Мирковић, Београд, 1935, 118, 119.

[17] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи,* 18, 133, 134, 141, 142 (жупан Бодин); 93, 94, 123–125, 138, 139, 142 (жупан Твртко). Он се помиње и у другим документима (Div. canc. 2 fol. 34: 2. септембар 1284). Види: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* 156, 234. Жупан Бодин и жупан твртко су савременици, што не значи да су били једнаки у постојећој хијерархији.

[18] А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врању, Прилози за КЈИФ VII,* св. 1–2, 107–115; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле,* 183.

[19] Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару, Даровнице властеоске породице Вукославић,* ИГ 1–2 (1976) 99–106; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године,* ИГ 1–2 (1987) 29–42.

[20] И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле,* 140–143.

[21] И. Ђорђевић, н.д., 143–145. Ктитор цркве св. Богородице у Кучевишту био је жупан Радослав, савременик цара Душана и његов сарадник (С. Новаковић, *Законски споменици,* 690; И. Ђоревић, н.д., 135). М. Динић је мишљења да је жупан Радослав из Кучевишта идентичан са Радославом сином жупана Вратислава, потомком великог кнеза Вукана (М. Динић, *Прилошци за историју средњег века. V Генеалошке ситнице, Прилози за КЈИФ XIII,* св. 1–2 (1933) 75). Угледан је био и жупан Владислав, који је био присутан 1306. године, када је краљ Милутин потврђивао поседе манастира Ратца (С. Новаковић, *Законски споменици,* 605).

синови Петар и Стефан најречитије говоре о томе да су титуле жупана наследне у властеоским породицама, које их имају од давнина.[21a] Колико се могло да сазна, српски краљеви нису додељивали титуле жупана, али су од носилаца ових титула захтевали да према устаљеној пракси врше војну службу, да суде својим подложницима и да на најбољи начин управљају подручјем на којем се налазе. Жупани су без сумње припадали кругу велике властеле, која има простране земљопоседе и потчиње људе. Из свих наведених разлога на њих се не може гледати само као на делегиране представнике локалне управе, који су у непосредној служби владара и централне управе. Т. Тарановски је у њима и сличним господарима властелинстава видео „посредујуће власти", који на овај положај доспевају због свог политичког и економског утицаја на одређеној територији.[22]

Истовремено са „посредујућим властима" постојале и „подређене власти" у које се убрајају прави представници државне управе. Били би то „владалци на двору краљевом", пре свега казнаци, тепчије и челници, тачније сви представници централне управе, а поред њих још кефалије, севасти, прахтори и други достојанственици, који своју службу обављају у унутрашњости.[23] Посебну категорију подређених власти по Т. Тарановском чине: „владушти по државах краљевства ми", краће, господари „држава" посебних територијално управних јединица.[24] На челу такве „државе" налазио се властелин, којем је владар поверио неку територију да управља њоме и да убире одређене приходе. Властелин је на поменутој територији имао и баштинске поседе са зависним људима, па се у таквим случајевима само формално могу да раздвоје компетенције подређених од посредујућих власти. Целокупна територија државе Немањића у другој половини XIII и првој половини XIV века била је подељена управо на такве „државе" на чијем је челу стајао неки угледан и утицајан властелин. Досадашња анализа је показала да у Хумској земљи и Требињу постоје моћне жупанске породице које управљају повереним им подручјем. Потомцима великог кнеза Мирослава припадали су и баштински поседи и територије које су држали „у државу", пре свега у жупи Попово, па и изван жупе. Мање је видљива „држава" требињских жупана. Изгледа да су потомци жупана Грда и његових синова нестали са историјске позорнице у другој половини XIII века, а можда су и мање

[21a] Титула жупана наслеђивала се скоро један век у породици жупана Милтена Драживојевића из жупе Неретве. Његови синови Санко и Градоје такође су жупани, с тим што Санко стиче касније титулу казнаца. Санков најстарији син Бељак такође је жупан, а млађи Радич стиче звање војводе (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 44, 68, 103, 124, 125).

[22] Т. Тарановски, *Историја српског права I*, 206–214.

[23] Т. Тарановски, н.д., 197–206.

[24] Т. Тарановски, н.д., 203–205; М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе" у делу Данила II, Архиепископ Данило II*, Бгд., 1991, 139–155.

приметни због тога што је Требињем управљала краљица Јелена, а после ње „млади краљеви". Но и поред тога у Требињу су имали и баштину и „државу" жупани из породице Друговића или Чихорића тридесетих и четрдесетих година XIV века. Господари појединих држава нису обавезно носили титулу жупана, али су по правилу моћна и утицајна властела, које савременици називају „силнима".

Сваки од „силних" на повереној му територији, односно „држави", представља владаревог намесника, који руководи најважнијим војним и цивилним пословима. Но и поред тога он се не појављује у улози владаревог „чиновника", већ је пре свега најкрупнија политичка фигура на повереном му подручју. Његова моћ и утицај не заснивају се искључиво на владаревом указу или именовању, већ проистиче из угледа, богатства и порекла властеоске породице којој припада. Утицај господара неке „државе" временом је могао постати и већи, поготово што се „државе" нису поверавале на строго утврђен рок, већ су могле бити доживотне, па чак прелазити и у наслеђе по мушкој линији. Постојање „силних" и њихових „држава", које су у погледу локалне управе уживале велику самосталност, давало је српском краљевству обележје феудалне расцепканости, присутне широм средњовековне Европе. У феудалној расцепканости повезујући чинилац представљала је личност српског краља, али када је вршена смена на престолу и када се још није знало коме ће припасти врховна власт, долазило би привремено до правог расула у српском краљевству. Расуло и нереди би потрајали све дотле, док „силни" не прихвате новог владара. Дешавало се понекад да се „силни" потпуно осамостале или да своју „државу" придруже суседној држави. Такав је био случај са Бранивојевићима за време Стефана Дечанског на западу српске државе и са војсковођом Хрељом на југу за време краља Душана. Тада је постојала реална могућност да део српског краљевства припадне некој суседној држави. У циљу спречавања оваквих појава, српски краљеви су предузимали различите мере. Обично су велике „државе" поверавали најоданијој властели и сродницима владајуће династије, али како изгледа моћне великаше слали су с једног у други крај свог краљевства, спречавајући на тај начин њихово превелико осамостаљивање. Свакако су чинили и напоре да се локална управа организује на другим основама, посебно увођењем у службу кефалија, који су увек били и остали потчињени свом владару. Могућност њиховог осамостаљивања била је искључена.

За деловање неких господара држава постоје занимљива обавештења из Дубровачког архива, од којих се једно односи на жупана Бодина у Конавлима. Према сачуваном извору постојала је: „curia jupani Bodini", на којој је донета пресуда 1278. године поводом спора око стоке између једног Дубровчанина и једног становника

Конавла.[25] Овде је занимљиво да се истакне, како је жупан Бодин у наведеном случају иступао у својству судије и доносио правичне пресуде. Свакако да је то чинио захваљујући компетенцијама, којима је располагао у Конавлима. Још је занимљивији случај са жупаном Твртком из Попова, потомком кнеза Мирослава, којем је после реформи краља Уроша I припадала само титула жупана. Он се после 1282. године у потпуности покоравао краљу Милутину и извршавао сва краљева наређења. У то доба Дубровчани су конфисковали брод једном поданику српског краља и нису били спремни да надокнаде причињену штету. Краљ Милутин је сматрао да се штета мора да надокнади, па је припремио план како да се то учини. Наредио је свом жупану Твртку да врши селективну конфискацију имовине дубровачких грађана. Уколико дубровачки трговци одлазе у унутрашњост Србије требало их је пропуштати са робом, али ако се баве својим пословима по Попову и Хумској земљи, тада је жупан Твртко требао да плени њихову имовину све док се не надокнади причињена штета.[26] Нема сумње да је жупан Твртко енергично пленио имовину дубровачких грађана, из чега су се изродили бројни спорови.[27] Конфискација имовине Дубровчана без сумње показује да су жупани обављали управне функције, укључујући и оне које обавља полиција.

Судским и управним пословима бавили су се и други жупани у залеђу Дубровника, а свакако и широм тадашње српске државе. Посебно је занимљив случај пресуде коју је 1319. године донео жупан Младен, родоначелник Бранковића.[28] Он је пресудио да је Петар, син жупана Тољена (Мирославића) из Попова крив и дужан дубровачком грађанину Хлапу Валетићу. Суђење је посебно занимљиво због тога, што у њему учествују два жупана принчевског порекла. Жупан Младен као судија, а Петар Тољеновић као кривац. Овим је свакако потврђено начело, да окривљеној странци могу бити судије и поротници само оне особе које су јој у сваком погледу равноправне. Сину жупана Тољена, потомка кнеза Мирослава, будућем жупану Петру Тољеновићу могао је да суди заиста жупан Младен, за којег се с разлогом верује да је потомак великог кнеза Вукана. Учествовање у до-

---

[25] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи,* 18, 133. Жупан Бодин је присутан и у другим споровима. Појава жупана у улози судије био је један од разлога што се они понекад једноставно називају судијама. У једном документу Радослав син Познана Мирошевића жупана у Конавлима помиње се као: „Radosclaus fillius iudicis Posnani" 1325. године. Види: К. Јиречек, *Историја Срба II,* 16; М. Динић, *Хумско-требињска властела,* 73 (iudex Posnan).

[26] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 35.

[27] Види нап. 17.

[28] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 39. Превод ћирилског документа о пресуди жупана Младена на латински језик објавио је К. Јиречек (Споменик XI САНУ, 103). Кратко писмо са пресудом жупана Младена доспело је у Дубровник 20. VIII 1319. године. Из њега се може још дознати да је Хлапу Валетићу остављено на вољу како ће наплатити своја потраживања од Петра Тољеновића.

ношењу судске пресуде посебно нас уверава Младеново високо порекло.

Нису сви жупани били принчевског рода. Такав није био жупан Доброслав Топлић, који се помиње у Стону 1278–1280, нити жупан Ђорђе Пријановић такође са Пељешца и Стона (1326–1333), као ни жупан „Clapec Tverdislavich", који је 1324. године долазио у Дубровник као изасланик Бранивојевића.[29] Били су они већ тада деградирани на обичну властелу, која је спремно извршавала вољу српских краљева, али и господара који би се силом наметнули на некој територији. Изгледа да се у сличном положају налазио и жупан Познан Мирошевић из Конавла двадесетих година XIV века. Његов син није стекао титулу жупана и ако је имао своје људе у Конавлима.[30] Изгледа да је за време краља Душана и на том сектору дошло до значајнијих промена. Онај ко није имао политички утицај и политичку моћ није више могао да буде ни жупан. Према утврђеним мерилима он је морао да буде стварни господар и старешина значајније жупе. Дубровчани су управо тако дефинисали положај једног утицајног жупана. Реч је о жупану Богдану, сину већ помињаног жупана Твртка, који је у дубровачкој архивској грађи забележен 1319. године као: „iupan Bogdan patrono iobe de Popoa".[31] Нема сумње да је он заиста био старешина жупе Попово.

Жупанима принчевског порекла били су лакше доступни сви положаји у држави, па и стварно старешинство у жупи и „држави", као што је то случај са жупаном Твртком и његовим сином Богданом, па и са њиховим наследницима. За жупана Младена истакнуто је да је судио жупану Петру Тољеновићу 1319. године, који се већ 1320. године помиње и као „стегоноша господина краља" (Petre de Tolen confalonerium domini regis). У свом политичком успону жупан Младен није претекао Петра Тољеновића. Изгледа да је Младен имао своје људе у

---

[29] К. Јиречек, *Историја Срба II,* 16. К. Јиречек наводи имена горе поменутих жупана, као и многих других, али не упозорава на разлику између моћних носилаца поменуте титуле и оних жупана који су сиромашнији и мање утицајни.

[30] Познан Мирошевић као жупан у Конавлима помиње се у сачуваним документима на више места, обично као: „iupan Posnan de Mirox de Canalle" (Div. canc. 6 fol. 184: 4. II 1322), као и његов син Радослав Познановић али увек без титуле жупана. Примера има више од којих наводимо следеће: „homo Radoslavi de Posnan de Canalle" (Div. canc. 10 fol. 235: 1. XI 1334); „homo Radoslavi Posnan de Canalli" (Div. canc. 12 fol. 22': 8. I 1335); „Radoslavus de Posnan" (Div. canc. 12 fol. 251: 4. VIII 1336); Радослав Познановић као властелин има своје људе и 1341. године, али ни тада није жупан (Div. canc. 13 fol. 21: 11. VIII 1341). ове чињенице потврђују да је Познан Мирошевић био сиромашан жупан и без већег утицаја, као и жупани Пељешца у то доба.

Разлика међу жупанима постоји и у првој половини XIII века. Према писању Доментијана постојали су: „мнозы же жоупаны мали же и велици" (Живот светога Симеона и светога Саве, написао Доментијан, Београд 1865, 142). Временом је ова разлика могла постати само већа, што је без сумње утицало на деградацију титуле жупана. У другој половини XIV века они исчезавају на територији некадашње државе Немањића, док су у босанској држави од времена краља Твртка I сведени на ранг владаревих органа у провинцији са скромним овлашћењима (С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* Београд, 1964, 216, 218).

[31] Div. not. 3 fol. 220': 17. XII 1319; М. Динић, *Дубровачки трибути,* Глас САНУ 168 (1935) 213 нап. 29.

Драчевици[32] и да се поред успешно обављених цивилних послова истакао и у војним пословима, па је постао војвода „стегоноша" и у служби Стефана Дечанског и у служби младог краља Душана. Он је поменут као први по реду сведок 25. III 1326. године, када је Стефан Дечански издао посебну исправу Дубровчанима. Поред војводе Младена, били су присутни још тепчија Владоје и челник Ђураш Илијић.[33] Исправа је издата у Дању, што на неки начин указује и где је своју службу војводе обављао Младен, родоначелник Бранковића.

За жупана и војводу Младена не зна се поуздано ко би му могао бити родитељ. Његово лично име подсећа на име Вукановог сина Младена и то је све што би се могло рећи.[34] Више се зна о потомцима жупана Димитрија, најмлађег Вукановог сина. Према српским родословима и летописима жупан Димитрије имао је сина Вратислава, а овај опет сина Вратка, који је био отац кнегиње Милице.[35] На основу расположиве изворне грађе могу се проверити обавештења из српских родослова и летописа. У једном сачуваном документу из Дубровачког архива помиње се 24. VIII 1319. године: „Radosclaus filius iupan de Vratisclavo".[36] Сада се не треба много домишљати па да се закључи ко би могао да буде жупан Вратислав, а потом и његов син Радослав, који је такође имао право на титулу жупана. Он се заиста и помиње са овом титулом 25. XI 1323. године на једној исправи коју је издао краљ Владислав, син краља Драгутина. Међу присутним велможама на првом месту поменут је: „Jupan Rodoslao", а одмах иза њега „Jupan

---

32 Неки Павле Ивановић из Драчевице „homo Mladeni" продао је свог коња (Div. canc. 6 fol. 112: 22. V 1321).

33 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 41. Краљев војвода и стегоноша Младен био је веома ангажован у залеђу Дубровника између 1323. и 1326. године (Momumenta Ragusina I, 92, 96; V, 111, 202, 203, 226, 227; *Историја Црне Горе II/1*, 69, 70). Младенов брат Никола носио је такође титулу жупана, што само потврђује да је ова титула била наследна у њиховој породици (М. Динић, *Област Бранковића, Прилози за КЈИФ* 26 (1960) 5 (=Српске земље у средњем веку, Београд, 1978, 148 нап. 1). Титула жупана била је наследна и у породици војводе Војина, савременика Младеновог, будући да титулу жупана има Војинов син Алтоман и унук жупан Никола Алтомановић (М. Динић, *О Николи Алтомановићу,* Београд, 1932, 3–10).

34 *Историја Црне Горе II/1*, 8.

35 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи,* Сремски Карловци, 1927, 28, 38, 44, 50, 58, 87, 202, 210.

36 Div. not. 3 fol. 186': 24. VIII 1319. Податак је иначе познат у науци (М. Динић, *Прилошци за историју средњег века,* 75). М. Динић је својевремено веровао да је овај Радослав идентичан са жупаном Радославом, који је подигао цркву у селу Кучевишту (види нап. 21). Данас се ова констатација не би могла једноставно да прихвати, због тога што је Радослав „син великог жупана Вратислава" сахрањен у цркви Давидовици, задужбини Вукановог сина жупана Димитрија, а у монаштву Давида. Види: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа,* 67. У истој цркви сахрањен је и Радослављев брат Вратко, монах Димитрије, некадашњи велможа и кнез Стефана Душана (Г. Томовић, н.д., 70). У науци је одавно утврђено да је Немањин син Вукан имао више синова, од којих је вероватно најмлађи био жупан Димитрије, у монаштву Давид, који је подигао на Лиму цркву Давидовицу. Као што изворна обавештења говоре, он је имао сина Вратислава, којем су се родила два сина: Радослав и Вратко. Обојица су сахрањена у задужбини свог деде жупана Димитрија. О Вукановим потомцима писао је крајем прошлог века: И. Руварац, Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи, Годишњица Николе Чупића 10 (1888) 1–9; Исти, *О Дмитру жупану, сину великог кнеза Вукана или Вука, а унуку Стефана Немање великога жупана српскога,* Годишњица Николе Чупића 14 (1894) 216–221.

Voichna".[37] Требало би да буде много случајности па да се нађу заједно жупан Радослав и жупан Воихна. У овом последњем лако се препознаје братучед цара Стефана Душана, који је стекао титулу кесара. Утицај кесара Воихне на политички живот Серске области недавно је темељно претресао С. Ћирковић.[38] Уколико је наша констатација тачна да су жупан Воихна и кесар Воихна једна те иста личност, онда се с разлогом може узети, да се испред једног братучеда српског владара могао наћи такође близак рођак Немањића, а у конкретном случају жупан Радослав, син жупана Вратислава. О потомству кесара Воихне зна се поуздано да је имао ћерку Јелену, удату за војводу и деспота Угљешу, која је боље позната као монахиња Јефимија. После смрти деспота Угљеше склонила се на двор кнегиње Милице, што неће бити никаква случајност, пошто су и једна и друга српска госпођа биле у блиском сродству и да су по мушкој линији потицале из рода Немањића.

О потомцима жупана Радослава, сина жупана Вратислава, као да се ништа не зна. Изгледа међутим, да је имао сина Хлапена, који је као жупан Хлапен (Clapen iupanus) управљао Конавлима и ширим подручјем Требиња током 1330. године.[39] У својству жупана судио је неком Усину човеку властелина Хрватина из Рудина.[40] Имао је своје људе у Конавлима, који се једноставно помињу као „homines Clapen".[41] Будући да се у византијским изворима помиње међу велможама цара Душана Радослав Хлапен, који је био и царев намесник у грчким земљама, верујемо да је управо реч о конавском жупану Хлапену.[42]

---

[37] Споменик САНУ XI, 99.

[38] С. Ћирковић, *Области кесара Војихне, Зборник радова Византолошког института 34 (1995)* 175–184.

[39] Diversa cancelariae 9 fol. 137': 27. III 1330; Div. canc. 9 fol. 159': 22. XI 1330.

[40] „Clapen iupanus" предао је у руке једном дубровачком грађанину: „Usin hominem Chervatini de Rudine" зато што му је отео једног коња (Div. canc. 9 fol. 137'). Убрзо су се за Усина јавили јемци да ће штета бити надокнађена (Div. canc. 9 fol. 166: 6. IV 1330). Види: М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 79 нап. 79. Чињеница да је жупан Хлапен могао да хапси људе српске властеле у Рудинама, односно на подручју некадашње Травуније, несумњиво сведочи о његовим широким овлашћењима на том подручју. Била би то његова „држава", којом је кратко управљао.

[41] Div. canc. 9. fol. 159': 22. XI 1330. Тог дана су Трифун Василовић, Ходоје Драгић и Тодор Станиславић „de Canale homines Clapen" продали једног коња „pili vrani" за 11 перпера, а другог коња „pilli rubei" за 6,5 перпера.

[42] Описујући држање српске властеле ујесен 1350. године Јован Кантакузин поред осталог каже: „један од њих по имену Хлапен заиста беше међу веома угледнима по роду близак Краљу (Душану), а имао је под собом и војску која није за потцењивање и велико имање, а други по имену Толислав нимало не беше од славних, осим што је и сам преузео власт над градовима и заповедање војском" (Византијски извори за историју народа Југославије VI, 520, 521). Из наведеног цитата сазнаје се да је Хлапен рођак Стефана Душана, да је веома угледан, богат и да је војни заповедник, односно да слично Толиславу има власт над градовима. Из тога се може закључити да је Хлапен већ тада имао своју „државу", која није била мање значајна од његове претходне „државе" Травуније. О Хлапену постоји обимна литература, тако да је практично све речено о његовој делатности у јужним деловима Душанове државе. Остало је тамно једино његово порекло. С. Ћирковић и Б. Ферјанчић саопштили су исцрпан преглед литературе о Радославу Хлапену, издвојивши посебно студију: Н. Matanov, *Radoslav Hlapen – souverain feodal en*

Он се по оцу могао да зове и Радослав Хлапен, уосталом као што се и Немањин син Стефан у изворима помиње и као „Стефан Немања". Пошто између 1330. и 1371. или 1375. постоји велики временски размак, могло би се помишљати и на Хлапеновог сина, који би тада по Хлапеновом оцу добио име Радослав. У сваком случају између жупана Хлапена и Радослава Хлапена из византијских извора постоји најтешња могућа веза.

На такав начин закључивања усмерава нас и чињеница, што је жупан Вратислав поред сина Радослава, за којег не знају српски родослови, имао и млађег сина Вратка.[43] Он се помиње са титулом жупана већ 1333. године, приликом издавања хрисовуље о уступању Стона и Пељешца Дубровчанима.[44] Том приликом његово име са титулом жупана рангирано је врло високо у односу на присутне српске велможе, одмах после казнаца Балдовина и војводе Градислава, за којег је наглашено и да је стегоноша (vexillifer) у служби краља Душана. После жупана Вратка долазе: кнез Гргур Курјаковић, ставилац Милош Војиновић, војвода Дејан Манак или Манијакис, Градислав Сушеница, Никола Бућа. Све су то угледне велможе краља Стефана Душана. Према мерилима Дубровчана жупан Вратко је „барон" краља Србије (domini regis Raxie). Њихови трговци жалили су се на „барона" Вратка 1336. године, што им је по наређењу српског краља одузео 1 товар воска код Светог Срђа и што је пленио другу робу код Скадра исте године.[45] Као извршилац наређења краља Душана, жупан Вратко је у то доба управљао Скадром и ширим подручјем, тако да се о њему може говорити као господару Зете у то доба. Њему су без сумње припадала и одређена права да управља подручјем Зете, будући да је био праунук Вуканов. Намесништвом у Зети није окончана каријера жупана Вратка. У догађајима везаним за долазак Јована Кантакузина на Душанов двор 1342. године њему је припала видна улога. После успешно окончаних преговора, војска краља Душана и Јована Кантакузина пошла је да освоји град Сер. У тој војсци најистакнутији

Macédoine meridionale durant le troisiéme quart du XIVe siecle, Etudes balkaniques 4 (1983) 68–87. У последњој деценији допуњена су знања о делатности Радослава Хлапена. Види: Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, ЗРВИ 26 (1987) 125–171; Н. Радошевић и Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса у Водену*, ЗРВИ 27–28 (1989) 217–263. Овде треба истаћи да Јован Кантакузин и дубровачки извори Радослава Хлапена једноставно називају Хлапеном, што упућује на закључак како је у питању једна те иста личност – жупан Хлапен. Он је заиста рођак краља Стефана Душана, али за један степен даљи од Душановог „братучеда" Воихне, жупана Радослава који му је отац и од жупана Вратка који му је стриц. Тиме би се могло објаснити што Хлапен жупан принчевског порекла није стекао никакву византијску титулу. Уосталом „братучеду" Воихни припала је само титула кесара. Но и поред тога, Стефан Душан је и Воихни и Хлапену доделио „државе" од посебног значаја и у суседству византијских граница.

[43] Види нап. 35.

[44] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 51.

[45] Div. canc. 11 fol. 203': 19. III 1336. „fuit sibi ablata una salma (voska) per Vraticum nomine domini regiss apud S. Sergium"; Div. canc. 11 fol. 71': 11. VII 1336 неки Годоје „de Ratico" „conqueritur supra Vraticum baronem domini regis Raxie" што му је одузео робу „valoris yp. 190 grossorum de cruçe". Види: М. Динић, *Крсташи грошеви, ЗРВИ 1 (1952)* 93.

заповедници били су Вратко и Оливер, касније деспот Јован Оливер. Пошто Јован Кантакузин помиње војсковођу Вратка пре војсковође Оливера, то је онда Вратко био истакнутија личност од познатог Душановог велможе.[46] Градећи успешну политичку каријеру, он се почетком педесетих година XIV века помиње са титулом кнеза.[47] Занимљива је интервенција цара Душана у Дубровнику да се кнезу Вратку обавезно врати један његов појас, који је био заложен.[48] Царева интервенција у приватним пословима, као да показује како је у питању близак Душанов рођак, којем мора да се пружи потребна подршка.

Кнежевско достојанство било је добро познато у пред Немањићком и Немањићком периоду. Током XII века у српској држави или Рашкој постојало је неколико удеоних кнежевина на челу са „великим кнезовима", који су били потчињени великом жупану.[49] Први по имену боље познати удеони кнез био је Деса, господар Хумске земље, а касније Травуније и Зете. После неуспелог покушаја да се домогне престола великог жупана, Манојло I Комнин доделио му је ово достојанство, али га је убрзо лишио власти. Великожупански престо припао је Тихомиру, док су његова браћа Страцимир, Мирослав и Немања постали удеони кнезови, сваки у својој области. На основу напред извршене анализе са сигурношћу се може рећи, да је свака удеона кнежевина имала посебан управни апарат, који није стајао ни у каквој зависности од управног апарата великог жупана. По правилу удеони кнезови имају своје казнаце и тепчије, а у унутрашњости потчињене жупане и сатнике. Са доласком Стефана Немање на престо великог жупана, његова браћа Страцимир и Мирослав задржавају удеоне кнежевине, али је Немања пред крај своје владавине одлучио да сину Вукану уступи Дукљу и Травунију, као посебну кнежевину, а најмлађем сину Растку да додели Хумску земљу. Остварио се само први део овог плана, пошто је Растко напустио Хумску земљу и постао монах Сава на Светој Гори. После Растковог повлачења, на положају удеоног кнеза хумског смењивали су се синови кнеза Мирослава: кнез Петар, кнез Тољен и кнез Андрија.[50] Титула „великог кнеза", односно удеоног кнеза, постала је

---

[46] Приликом опсаде Сера (1342) пише Јован Кантакузин: „разболе се Вратко најистакнутији међу војводама, па се војска овде задржа у логору једанаест дана. Када се он опорави, онда болест захвати Оливера па је потребно исто толико ако не и више остати" (Византијски извори за историју народа Југославије VI, 411, 412). Занимљиво је приметити да Кантакузин не истиче Вратково сродство са Стефаном Душаном, али без сумње Вратков углед проистиче из тог сродства, па је такав углед уживао и његов брат жупан Радослав (1323) на двору краља Владислава.

[47] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 70. Кнез Вратко у то доба има свог писара (дијака) Дабца, па према томе и своју канцеларију, као и монаха Николу, што без сумње указује и на „баштинску цркву". Уз све то има и своје људе, који су способни да обављају трговачке трансакције (види нап. 48).

[48] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 66; Споменик САНУ XI, 101.

[49] О удеоним кнежевинама посебно: М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине* (у штампи).

[50] С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 51–53.

доступна и Ђорђу најстаријем сину Вукановом, као и његовом брату Стефану, који су у Дукљи могли да се називају и „краљевима".[51]

Удеоне кнежевине и достојанства „великих кнезова" укинуо је краљ Урош I, али се то није догодило свуда истовремено. Изгледа да је у Дукљи титулу кнеза или великог кнеза носио извесно време после Ђорђа његов брат Стефан и то педесетих година XIII века. Најмлађем брату Димитрију титула кнеза више није доступна, већ само титула жупана. У Хумској земљи титула великог кнеза укида се нешто раније.[52] Овакво је стање остало на снази пуних сто година, практично све до Душановог крунисања за цара. У науци је добро позната његова изјава, како је краљевско достојанство, односно „**сань кралквьскы**", уздигао на царство, српску архиепископију на ранг патријаршије и епископије на ранг митрополија.[53] Са уздизањем краљевског достојанства на царско достојанство („царски сан"), уведене су у држави Немањића и највише византијске титуле: деспота, севастократора и кесара. Носиоци ових титула распоређени су по правилу као Душанови намесници у оном делу државе, за који се везује појам „грчких земаља" или „царства", тачније јужно и источно од Скопља, док на подручју „српских земаља" или „краљевства", тачније северно и западно од Скопља, није било намесника са титулама: деспота, севастократора и кесара.[54] Изузетак представљају поседи деспота Иваниша у Топлици, о којем се ништа друго и не зна, па овај изузетак у суштини потврђује правило, да у српским земљама не постоје намесници са високим византијским титулама. Наведена појава не представља случајност, па се тешко може поверовати, да цар Душан није почаствовао своје најугледније намеснике у „краљевству" са вишим достојанствима, остављајући им само старе и уобичајене титуле жупана или војводе.

Титула жупана се заиста одржала у Душаново доба у „српским земљама", па је у нешто измењеном виду продрла и у „грчке земље".[55] Битнија је међутим чињеница, што се у доба српских царева поред

---

51 Види нап. 9–11.

52 Пред крај прве половине XIII века синови хумског кнеза Андрије имају и задржавају доживотно титулу жупана. Види и нап. 13.

53 У повељи коју је издао манастиру Св. Арханђела у Леснову цар Душан истиче: „**како подвигохъ сань кралквьскы на царьство, и архиепископию на патриаршьство, и епископик на митрополитьства**" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 677). М. Јанковић, је констатовала како је само: „извесном броју старих српских епископија дат (је) ранг митрополија" (М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 63). Селективни прилаз је очигледан, па се такво начело примењивало и приликом уздизања достојанстава појединих намесника и у „царству" и у „краљевству".

54 Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ 12 (1970)* 61–67; Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима српског царства, ЗРВИ 17(1976)* 101–125; *Историја српског народа I*, 533, 534 (М. Благојевић); *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 270, 271 нап. 126 (С. Ћирковић и Б. Ферјанчић).

55 А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936, бр. 18 р. 92; бр. 23 р. 15; бр. 28 р. 50; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, 83 нап. 101.

обичних жупана помињу и „велики жупани". Напред је упозорено да је у старијем периоду, почевши од средине XIII века, истакнута разлика између појединих жупана, тако да су неки сматрани за „велике" жупане, а други само за жупане. Но и поред тога, српски краљеви никоме од њих нису доделили титулу „великог жупана" из разумљивих разлога. Исувише је била свежа успомена на родоначелника династије Стефана Немању и Стефана Немањића, који су као владари имали титулу „великог жупана". Ова титула није додељивана ни краљевим намесницима, који су господарили и управљали највећим „државама" као што су Хумска земља или њен значајнији део, затим, намесницима Требиња са Конавлима, нити пак господарима других „држава" за које би се могао везати средњовековни термин „земља". После Душановог крунисања за цара прилике су се радикално измениле, не само у структури црквене хијерархије, нити пак увођењем највиших византијских титула, већ су истовремено створене могућности за уздизање на виши степен старих српских титула и звања, као што су жупан и кнез. Колико је могло да се утврди титула „великог жупана" додељена је Алтоману Војиновићу, сину војводе Војина и рођеном брату кнеза Војислава Војиновића, најмоћније личности за време цара Уроша. На надгробном споменику његове супруге изреком се наглашава, да је она: „**жена великога жѹпана Ѧлтомана**", као и да је споменик поставио њен син: „**жѹпань Никола**" за време цара Уроша.[56] Име „великог жупана Алтомана" и „жупана Николе" може се прочитати на једној надгробној плочи непознатог властелина, који је у њихово време господарио градом Честином у Гружи.[56a] Из тога свакако следи закључак да је непознати властелин господар Честина био потчињен великом жупану Алтоману, који је по својој прилици био намесник целог тог подручја. Везивање имена великог жупана Алтомана за Честин представља уједно и посредно обавештење, зашто се његов син Никола Алтомановић појављује најпре на историјској позорници као господар Рудника. Изгледа да је титулу „великог жупана" стекао и Петар, син жупана Прибила и један од ктитора манастира Добруна.[57] Наведеним примерима не исцрпљује се списак могућих „великих жупана" у доба српских царева, већ се упозорава на њено увођење у поновну употребу. Били су они господари великих „држава", којима су управљали као цареви намесници. За разлику од њих, моћни обласни

---

[56] Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа,* 75; М. Динић, *О Николи Алтомановићу,* Београд, 1932, 4.

[56a] Натпис је објавио: Р. Станић, *Натпис из Годачице код Краљева, Старинар 24–25 (1973–1974)* 131–140, а недавно поново коментарисао: С. Ћирковић, *Неваде, непознати утврђени град у Србији,* ИЧ. 1–2 (1995) 20 нап. 24. С. Ћирковић овде упозорава да тачно: „репродуковане речи **великомѹ жѹпанѹ Ѧлтоманѹ и синѹ**, затим следе нечитка слова, па опет читко **жѹпана Николе и вь дны нищхь владах Честиномь. ЛГ. лѣть**". Овако прочитане речи дозвољавају и друге могућности, али нама изгледа највероватније да је реч о великом жупану Алтоману Војиновићу и жупану Николи Алтомановићу.

[57] И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле,* 143, 270.

господар Никола Алтомановић носио је увек наследну титулу жупана, а не великог жупана, због тога што није био царев наместник, па му такво достојанство није ни додељено.[58]

На уздизање достојанства појединих наместника у „српским земљама", поред титуле великог жупана, упозорава и обнављање титуле „великог кнеза", коју је половином XIII века укинуо краљ Урош. Реч је у ствари о укидању положаја удеоних кнезова, пошто се титула и достојанство кнеза другачије садржине одржала кроз цео средњи век.[59] Поједини наместници српских владара носили су титулу кнеза и за време Стефана Дечанског. Такав је случај са кнезом Балдовином у Врању и кнезом Паскачем чији је лик живописан у Псачи.[60] То су одиста била велика властела, али је Балдовиновом наследнику Маљушату за време краља Душана припадала титула жупана,[61] док је Паскачев син Влатко за време цара Уроша постао севастократор.[62] Наведени примери се потпуно уклапају у опште тенденције развоја титула и звања за време Стефана Душана. Севастократор Влатко има своју „државу" у Царству, а жупан Маљушат у Краљевству, па су и њихове титуле усклађене са обичајима у „српским" и „грчким" земљама. Истовремено са усклађивањем извршено је и уздизање старих српских титула, па је поред увођења титуле „великог жупана" обновљена и титула „великог кнеза", која је постала доступна најистакнутијим велможама.

Колико је могло да се утврди, први познати носилац обновљеног високог достојанства био је кнез Вратко.[63] Он је без сумње имао сва права да буде почаствован овом високом титулом и као царев рођак по мушкој линији и као наместник посебне „државе" у Краљевству. Не зна се поуздано када је умро, али је упамћен као „кнез" и „велики кнез" Вратко.[64] Исто достојанство додељено је и Војиславу Војиновићу.[65]

---

[58] М. Динић, *О Николи Алтомановићу,* 1–46.

[59] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 185, 190, 194, 198; С. Новаковић, *Село,* Београд, 1965, 48, 83; К. Јиречек, *Историја Срба I,* 42, 258, 272, 288; II, 16–18; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I,* 92, 93; II, 14, 72–74; А. Веселиновић, *Држава српских деспота,* 254–257.

[60] И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле,* 172–175, 183.

[61] С. Новаковић, *Законски споменици,* 413, 414; А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врању,* 107–115.

[62] *Историја српског народа I,* 584 (Р. Михаљчић).

[63] Види нап. 44–47. Вратко је најпре носио титулу жупана, потом вероватно војводе, да би на крају добио титулу кнеза („великог").

[64] В. Ћоровић, *Силуан и Данило, Глас САНУ 136 (1929)* 84; Види и нап. 35.

[65] Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа,* 74. Он се на надгробној плочи помиње као: „**велики кнезь Воиславь всеи срьскои и грѣчскои и поморьскои земли**". На ову титулатуру треба скренути пажњу због тога што је и Јован Оливер био: „**велики деспоть вьсѣ срьбскыѥ земле и поморскіѥ и участникь Гркомь**" (Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, I,* 30; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама,* 160). Сличност титулатура „великог кнеза" и „великог деспота" је очигледна, што без сумње сведочи да су старе српске титуле у Краљевству увећане за време цара Душана, односно да су колико је то могуће изједначаване са највишим византијским титулама. Ингредијенти у титулатури великог кнеза потпуно су исти као и ингредијенти у титулатури великог деспота.

Према казивању Дубровчана он је себе сматрао кнезом целе Хумске земље.[66] Остављајући казивање Дубровчана на страну, Војислав Војиновић је заиста био „велики кнез" за време цара Уроша, па је са таквом титулом и умро.[67] На основу тога може се закључити, да се достојанство „великог кнеза" додељивало доживотно, као и највише византијске титуле. Трећи по реду „велики кнез" био је добро познати кнез Лазар, који је ово достојанство добио такође од цара Уроша.[68]

Према свему што се зна, велики кнез Вратко могао је као царев намесник да управља територијом Зете.[69] За великог кнеза Војислава поуздано се зна да је господарио Требињем, Конавлима, Подрињем и територијом Рашке.[70] Мање је у науци познато подручје, којим је управљао кнез Лазар. Према нашим истраживањима језгро најстарије области кнеза Лазара чиниле су жупе: Расина, Топлица и Ибар, а поред њих још Реке, Глбочица, као и подручје око Новог Брда са градом Прилепцем у којем је Лазар рођен.[71] Ово подручје посматрано као целина у многоме подсећа на удеону кнежевину Стефана Немање. Разлике без сумње постоје, посебно што је кнез Лазар загосподарио својом првобитном облашћу уз помоћ свог зета челника Мусе, који је постао господар Брвеника и градске жупе, затим, највероватније и уз помоћ Алтомана, сина деспота Иваниша и Иваниша Алтомановића деспотовог унука и блиског рођака кнеза Лазара. Породични поседи ове истакнуте властеоске породице лежали су у Топлици. Касније је кнез Лазар постепено проширио своју територију у Поморавље око града Петруса код Параћина и свакако на жупу Дубравницу између Параћина и Ражња. Захваљујући великој територији којом је управљао и посебно што је постао зет кнеза Вратка, кнез Лазар је у „Краљевству" постао најутицајнија личност. Законски стечена титула кнеза уздигла га је изнад остале српске властеле, којој ово достојанство није било доступно, а оно се није могло узурпирати. После смрти кнеза Вратка и кнеза Војислава Војиновића, остао је једино кнез Лазар са овим високим достојанством. Његов даљи пут до самосталног владара једне српске државе био је утемељен на чрстим основама.

Наше констатације о постојању и гашењу титуле великог кнеза за време краља Уроша I, као и поновно увођење овог достојанства за време цара Душана и цара Уроша, на први мах оспоравају неки изворни податци. Реч је о носиоцима титуле кнеза, који се са овим достојанством помињу и у другој половини XIII века, односно после укидања удеоних кнежевина у српској држави. Кнез Чрномир управљао је

---

[66] Посебно о томе: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* 66.

[67] Види нап. 65.

[68] Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја-култ-предање,* 27 и сл.

[69] Види нап. 45.

[70] *Историја српског народа I,* 582 (Р. Михаљчић); Види и историјску карту: *Српске државе и области од 1356–1371,* Београд, 1996 (М. Благојевић).

[71] М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову,* Зборник Филозофског факултета 18–1 (1994), 78, 79.

подручјем између Цавтата и Молунта, а познат је једино по томе, што се жалио (1252–1254) да му Дубровчани отимају људе и продају у робље.[72] Носио је титулу кнеза, али је мало вероватно да је припадао категорији удеоних кнежева или њихових потомака. Сасвим је могуће да је био старешина веће скупине влаха, која је на том простору боравила.[73] Посредно би се то могло закључити на основу обавештења у којем се саопштава, да је неки Дракул „comes in Canali" био присутан приликом једне купопродаје коња.[74] Име овог „кнеза" у Конавлима упућује на његово влашко порекло. Јаснији су у том погледу подаци, који се односе на кнеза Славомира и његове потомке. К. Јиречек је упозорио да се ова личност помиње већ 1284. године и да се налазила у служби жупана Тврткa, господара Попова и шире околине. У изворима се помиње као: „Slavomir confalonarius Tuerdici", односно као војвода или стегоноша жупана Тврткa.[75] Између Славомира и Петра Тољеновића, који је био „confalonarius domini regis" постоји суштинска разлика. Овај последњи је био и жупан и војвода стегоноша српског краља, док је Славомир војвода и стегоноша жупана Тврткa. Славомир је имао сина Мужбрата, који се 1313. године помиње као: „Musibrado filio de Sclavomir".[76] Исте године само нешто касније у изворима је забележен као: „Musibradus comes Papue".[77] Пошто се Мужбрат титулише као „кнез Попова", с разлогом се може веровати да је и његовом оцу припадало такво достојанство,[78] односно да је у Попову и код жупана Тврткa био „стегоноша" или војвода влаха. Да је заиста реч о највишим звањима код влаха, сведочи један податак у којем се као јемац појављује 1320. године: „Musibrat comes vlacorum".[79] Сада је сасвим извесно да су Мужбрат и његов отац Славомир били кнезови и војводе влаха, који су били потчињени господарима Попова и шире околине, односно потомцима кнеза Мирослава.

Мужбрат Славомирић кнез влаха у Попову припадао је свакако категорији локалне властеле и важио је за имућног човека. Имао је сина Јунака, који је такође био старешина влаха.[80] Није нам намера да

---

[72] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 23, 24. О скромном положају кнеза Чрномира сведочи и његова надлежност, која се простире између Цавтата и Молунта.

[73] Титуле влашких старешина добро су познате. Види М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуна,* Симпозијум о средњовјековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. г., Сарајево, 1963, 81–91.

[74] Div. canc. 5 fol. 44': 2. IV 1313.

[75] К. Јиречек, *Историја Срба II,* 16. Овде се Славомир убраја у „дворско особље" жупана Тврткa, што је мало вероватно.

[76] Div. canc. 5 fol. 35: 10. II 1313.

[77] Div. canc. 5 fol. 60: 9. VI 1313.

[78] У једном спору који је настао 1318. године поводом отимања великог броја стоке помиње се: „sentencia per Musbrat filium comitis Sclavomir" (Div. not. 3 fol. 142': 30. III 1319.). Нема сумње да је реч о истом Мужбрату и истом Славомиру, који се овде помиње као „кнез" (comes) свакако влаха. Види нап. 79.

[79] Div. not. 3 fol. 267': 25. IV 1320.

[80] „Nenoe vlaco Belogerlich de catone Junach Musbrat" (Div. not. 6 fol. 99: 19. II 1340). У овом случају Јунак Мужбратовић се помиње као старешина катуна, али без одређене титуле.

пратимо даљу судбину потомака кнеза Славомира, али присуство влаха у једној жупи и појава њиховог старешине у својству „стегоноше" жупана Твртка, осветљава једну страну војне службе у српској држави о којој се мало зна. Наука је поодавно уочила да постоји категорија влаха „војника", као и неке особености именовања појединаца да постану „војници".[81] Била је то свакако част, која се указивала способним и заслужним особама на властелинствима и световних и црквених господара. Игумани великих манастира са бројним земљопоседима, међу којима су се налазили и влашки катуни, имали су право да из редова влаха „именују" војнике. Служба ових војника није била симболична, већ реална обавеза. О томе недвосмислено сведочи чињеница, да је влашки кнез Славомир био стегоноша жупана Твртка, што значи да је предводио посебан одред влаха војника. Била је то без сумње помоћна јединица, која је пружала потребну подршку коњичким одредима властеле. Своју су службу вршили првенствено у крају где су живели, а у конкретном случају у жупи Попово и ширем залеђу Дубровника. Жупани као старешине жупа заповедају истовремено и војним одредима феудалаца и војним одредима влаха војника, који опет имају своје посебне старешине – кнезове, а у војним походима „стегоноше" или војводе. Сваки жупан је у ратним походима војвода или краљев стегоноша, па га тако и називају. Један од последњих жупана у Требињу и Конавлима Ненад Страхињић титулише се наизменично и као војвода и као жупан у периоду између 1347. и 1350. године, што само потврђује горњу констатацију.[82] Жупани су према томе и цивилни управници жупа које држе и војни заповедници свих војника, који се на овим територијама мобилишу за ратну службу.

---

[81] М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве"*, *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд, 1979, 144–154.

[82] Р. Грујић, Конавли под разним господарима, 10. Жупани су по потреби били и цивилни и војни заповедници у жупама. Дешавало се не тако ретко, да ако у некој жупанској породици постоји неколико синова, односно браће, један би од њих носио титулу жупана, други војводе, што је опет зависило и од старешинства и од личних способности.

СЕДМА ГЛАВА

СТАРА И НОВА ЗВАЊА

Целокупно досадашње излагање показало је поред осталог, да је временом са развојем и јачањем српских држава, дошло и до развоја и усавршавања државне управе. Током IX и X века српски владари могли су да се задовоље услугама које су им пружали жупани, најистакнутији представници родовске аристократије, што касније није био случај. Већ у XI веку као помоћници жупана појављују се сатници на једној, а на другој страни удеони кнезови, који су поред осталог били и господари по неколико жупа са жупанима. Поред удеоних кнезова, жупана и сатника, у последњој четвртини XII века видљиво место заузимају казнаци и тепчије, као најважнији представници централне управе. Била је то заиста велика новина, по својој прилици непозната у најстаријем периоду организовања српских држава. Њихова појава није искључила нити потиснула делатност жупана и сатника, као што није укинула присуство удеоних кнезова, већ је у оквирима државе издвојен део послова, који је због своје специфичности и значаја повераван казнацима и тепчијама. Током XIII века, ако не и раније, издвојене су и две дворске службе, на чијем су челу стајале владареве „слуге" и „ставилци". До тога је свакако дошло због умножавања послова и у држави и на двору, што је опет утицало на умножавање и гранање посебних служби. На помолу је била оштрија подела послова и надлежности, бар на општем плану.

Нови представници државне управе са новим титулама обично се појављују још у оквирима старијег система, у почетку са недовољно дефинисаним и ограниченим компетенцијама. Такав је био случај и са појединим звањима, која су типична за раздобље између 1340. и 1410. године, односно за четврти по реду период у развоју државне управе. Ова се напомена у првом реду односи на кефалије и челнике. У науци је одавно познато да се кефалије појављују у локалној управи још за

време краља Милутина, а по нашој периодизацији у трећој етапи развоја државне управе. Но и поред тога, кефалије су деловале неколико деценија само на ограниченом простору, а не у целој држави, тачније на територији коју је краљ Милутин освојио од Византије. У истом периоду појавили су се и челници, али је њихово деловање у то доба једва видљиво. Установа и челника и кефалије доживеће свој пуни развој тек у периоду између 1340. и 1410. године.

Појава нових титула, звања и установа, са посебним компетенцијама на једној страни, а на другој, давање нове садржине старим звањима и установама, утицали су на потпуно гашење или на деградацију појединих звања и титула. Напред је упозорено како су тепчије, па и казнаци, нестали са историјске позорнице током XIV века. Слично се догодило и са жупанима, који су нестали у источним деловима српских земаља у другој половини XIV века, док су у западним деловима потпуно деградирани и сведени на ранг владаревих органа или „наредбеника". Појава нових и давања другачије садржине старим звањима, нестаје као резултат повећаног обима државних послова, затим, као стална потреба за ефикаснијим деловањем и најзад, као потреба за разграничавањем компетенција у државној управи.

Потпуније сагледавање насталих промена у периоду интензивне изградње државне управе током XIV века, повезано је с читавим низом питања на која треба дати задовољавајући одговор. Пре свега мора се поћи од чињенице да постоји српски краљ, касније цар, као старешина целокупне државне управе, који се по питању порекла владалачке власти све више угледа на византијског василевса. Ова је чињеница такође позната у науци, али се о њој и овом приликом мора водити рачуна, највише због тога што се владареве наредбе, које се често тичу и појединих чланова управног апарата, заодевају у посебне формуле чији смисао треба одгонетнути. Овде одмах треба додати, да су у науци поуздано евидентирани представници централне и локалне управе с посебним овлашћењима, чија је садржина позната само у начелу, а не и у појединостима. Недовољно је истражен и познат начин комуницирања између владара и високих представника државне управе. Уз све то, отежаном сагледавању назначене проблематике доприноси, најпре, присуство централизоване државе Немањића, условно до 1371. године, а потом, разједињене и осамостаљене области некадашњег Српског Царства, од којих је свака имала свог владара и посебан управни апарат. Све наведене и друге чињенице искључују могућност, да се на једноставан начин приступи приказивању државне управе у периоду између 1340. и 1410. године. Из истих разлога није могуће на једноставан начин изложити надлежност појединих чланова државне управе. У настојању да се изложена проблематика разреши бар у границама могућности, неопходно је приступити сложеној и исцрпној анализи, да би се најпре утврдило шта се све подразумевало под владаревом милошћу, на који се начин она реализовала и ко је све учествовао у њеној реализацији.

ДРУГИ ОДЕЉАК

ВЛАДАРЕВА МИЛОСТ КАО ПРАВНА РАДЊА

ОСМА ГЛАВА

ВЛАДАРЕВА МИЛОСТ И ВЛАСТЕЛА

1) Владарева милост – мишљења и тумачења

У многим српским исправама, као и у Душановом законику, среће се реч „милостникь" (мн. милостници) која се односи на неку добро познату или недовољно познату личност из српске историје.[1] Историјској науци није промакла ова чињеница, тим пре што се милостницима често називају такве особе, које носе титуле и звања као што су велики логотет, протовестијар, кефалија, челник, војвода, кнез, жупан и сл. Додавање речи милостник уз иначе звучне титуле и висока звања државних достојанственика, захтевало је од филолога и историчара да што прецизније утврде оне појмове на које је могла да се односи поменута реч. Приликом утврђивања ових појмова, полазило се најпре од тога каква је све значења могла да има реч милост (милость) у српској средњовековној књижевности. По Ђ. Даничићу милост значи исто што и латинска реч gratia, али је поменута реч могла да се односи и на оно: „што се чини милошћу", затим, „када се коме даде што милошћу", и најзад, то је могла да буде и сама: „књига којом се учини таква милост".[2] Поред Ђ. Даничића од филолога је и Т.

[1] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд, 1912, 198, 200, 202, 211, 221, 236, 529, 584, 626, 793; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, Београд, 1929, 56, 107, 108, 110, 111, 117, 123, 139, 154, 189, 190, 194, 195, 204; Љ. Стојановић, н.д. I/2, Београд, 1934, 20, 21, 32; Н. Радојчић, *Закон цара Стефана Душана 1349. и 1354.* Београд, 1960, 58.

[2] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Београд, 1863, 65. По Ф. Миклошићу милост значи исто што и misericordia i elemosyna (Fr. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1865, 368).

Маретић дао исцрпан преглед бројних значења за реч милост, како у средњовековној, тако и у новијој књижевности. По Маретићу милост има исто значење као и латинске речи: gratia, amor, deliciae, misericordia, али је она могла да се односи и на друге појмове од којих, због даљег разматрања, треба издвојити следеће: „благонаклоност вишег према нижему или могућнијег према слабијем", затим, то је и „дар, који се кому даје од милости, тј. од благонаклоности, од љубави", и најзад, то је и „исправа, којом се чини таква милост, даје му се какав дар".[3]

На основу изложеног може се закључити да се ставови Ђ. Даничића и Т. Маретића узајамно допуњују. И по једном и по другом, милост значи што и латинска реч gratia, али се иста реч употребљавала и у значењима даровног писма, односно даровне књиге. Тумачења филолога, чак и она најисцрпнија, нису увек довољна да би се објаснила нека историјска појава па су историчари и правници настојали да употпуне и прошире тумачења која су саопштили филолози. Од историчара је већ А. Мајков покушао да објасни шта је милост. По његовом мишљењу: „Милост се звало писмо у коме су давата нова или потврђивана стара права".[4] Тумачење А. Мајкова не излази из оних оквира које је пре њега дао Ђ. Даничић, а касније прихватио и употпунио Т. Маретић. На Даничићево мишљење у потпуности се ослањао и Т. Зигељ.[5] Поред Мајкова и Зигеља, од историчара је и С. Новаковић настојао да прецизније објасни шта је милост. Коментаришући 78. чл. Душановог законика, С. Новаковић каже: „Милост на овом месту значи владалачки поклон или дар", да би одмах изложио и следећи закључак: „милосна књига је оно писмо којим се то чинило".[6] Закључци до којих је дошао С. Новаковић, ослањајући се на одредбе Душановог законика, не подударају се са ставовима Даничића, Мајкова, па ни Маретића. Милост је по Новаковићу пре свега дар или поклон, а никако даровно писмо, односно даровна књига. Одмах треба приметити да су ови закључци врло прецизни и да се темеље искључиво на одредбама 78. чл. Душановог законика, што Новаковић и наглашава. Са његовим закључком, да се под милошћу подразумева

---

[3] *Рјечник хрватскога или српскога језика, ЈАЗУ, дио VI,* Загреб, 1904–1910, 689–690. На овом месту Т. Маретић је саопштио читаву расправу о значењу и употреби речи милост. Иста се реч употребљавала као „субјект, као објект или као допуна" с глаголима: чинити, даровати, дати, дијелити, доћи, допустити, губити, достигнути, имати, наћи, показати, повратити се, примати, стајати, стећи, стварати. Реч милост употребљавала се и у титулатурама као „твоја милост" или „ваша милост". Овде треба приметити да су се Дубровчани тако обраћали: кнегињи Милици, кнезу и деспоту Стефану Лазаревићу, наследницима Вука Бранковића и другим обласним господарима. Т. Маретић скреће пажњу да се реч милост употребљавала „ријетко" у значењу допуштења, а затим још као дар и исправа (види под: ф., х., и.). Мора се приметити да Т. Маретић у недовољној мери користи примере из средњовековне српске књижевности, па је само због тога дошао до закључка да се милост у значењу допуштења употребљава „ријетко".

[4] А. Майковь, *История српскога народа,* Београд, 1858, 291, 296.

[5] Т. Зигелъ, *Законик Стефана Душана, Приложения,* Санктпетербургъ, 1872, 47. Зигељ углавном полази од Даничићевог тумачења.

[6] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског,* Београд, 1898 (в. коментар уз 78. чл.).

владалачки дар или поклон, слаже се и Т. Тарановски,[7] а у начелу и С. Троицки који изједначује милост са даровима и привилегијама издатих од владара.[8] Руководећи се истраживањима којима се бавио, С. Троицки је појам милости везивао пре свега за харистикије. Са овим се закључком нису сложили А. Соловјев и В. Мошин.[9] С. Станојевић је слично као и С. Троицки посматрао значење речи милост једино са аспекта оне проблематике која га је у датом тренутку интересовала. Расправљајући о називима српских средњовековних исправа, С. Станојевић упозорава да се међу ове називе убрајају и изрази као што су: „милостни лист" и „милостна књига".[10] За саму реч милост С. Станојевић овом приликом не каже да се употребљавала као самосталан назив за било коју врсту средњовековних исправа. На другом месту у својим Студијама из српске дипломатике, он каже да се реч милост користила и као назив за „сам акт", упозоривши истовремено да се изрази „створити милост" и „учинили милост": „бар понекад односе на одлуку о предмету повеље".[11] Исти је аутор још закључио, да диспозиција повеља које су настале у Рашкој канцеларији обично долази уз изразе: „створити милост, записати милост, учинити милост и даровати милост".[12]

Из свега што је до сада речено, јасно се види да постоје мања или већа неслагања у мишљењима појединих научника, али се она каткада и узајамно допуњују. Ђ. Даничић, А. Мајков и Т. Маретић били су мишљења да се реч милост, поред осталог, употребљавала и као посебан назив за српске средњовековне исправе, док С. Новаковић, а у одређеним случајевима и С. Станојевић, помињу само „милосни лист" и „милостну књигу", што свакако није потпуно исто. Научници као што су С. Новаковић, Т. Тарановски па и С. Троицки виде у милости пре свега владалачки дар или поклон, док Ђ. Даничић и Т. Маретић не гледају у милости само дар или поклон, већ је то било и извршење неке радње одређеног садржаја, или пак став једног бића или лица према другом лицу. Размимоилажења у гледиштима поменутих научника су очигледна, али не би се смело ни претпоставити да је до тога дошло

---

[7] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, Београд, 1931, 22, 227; Т. Тарановски, н.д., III и IV, Београд, 1935, 104.

[8] С. Троицки, *Ктиторко право у Византији и Немањићкој Србији*, Глас САНУ 168, Београд, 1935, 100.

[9] А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936, 503.

[10] Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Називи повеља, Глас САНУ 161, Београд, 1934, 19.

[11] Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Односи појединих момената при стварању и извршавању повеља*, Глас САНУ, Београд, 1934, 41. На истом месту С. Станојевић још додаје: „Иначе се под „милост" обично разуме или одлука о предмету повеље, или сам акт". Овде Станојевић полази од Даничићевих закључака.

[12] Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Диспозиција*, Глас САНУ 96, Београд, 1920, 71. Ако се упореде наведени закључци С. Станојевића (в. нап. 10, 11 и 12) онда је њихова противуречност видљива. Полазећи од својих истраживања и поштујући туђа мишљења С. Станојевић као да се колеба између оног што је тачно. Мора се узети у обзир и чињеница да је Станојевић писао своје „Студије" и објављивао их у великим временским размацима.

што неки од њих нису имали најбољи увид у српску средњовековну књижевност. У питању су наши најбољи познаваоци ове области и то у њеном најширем обиму. До размимоилажења је морало доћи углавном због тога, што су поједини научници посматрали значење речи милост првенствено са аспекта оне проблематике којом су се тренутно бавили. За овакав прилаз као да су постојали ваљани разлози, пошто се поменута реч често среће, како у историјским изворима, тако и у другим књижевним саставима.

Полазећи од наведених тумачења, а имајући у виду поменута неслагања, због потреба овог рада неопходно је утврдити у каквим се све значењима употребљавала реч милост, како у српским повељама, тако и у Душановом законику. Зависно од свог порекла или начина настајања, у повељама се срећу и помињу две врсте милости. Прва је неземаљског порекла и потиче од бога, Христа или Богородице, што се своди на исто, док је друга врста милости овоземаљског порекла пошто је стварају људи, а по правилу српски владари. Примери у којима се помиње божија милост толико су чести да их не треба посебно ни наводити, али ће зато бити корисно да се истакну нека својства ове милости. За милост која потиче од бога, свакако због њене природе, у објављеним текстовима понекада се наглашава да је: неизречена, неизмерна, бесконачна, преизобилна и сл.[13] Бог такву милост шаље и даје људима, али је може и удаљити од њих, односно ускратити.[14] Милост је створена за све хришћане, али у хијерархијском друштву средњовековне Србије она се најчешће даје владарима.[15] Захваљујући божијој милости српски владари ступају на престо, успевају да одбране своју државу од непријатеља, побеђују своје противнике, освајају непријатељске земље и градове итд. Када такву милост добијају други људи, а не српски владари, онда се она манифестује у другачијим облицима, зависно од прилика и потреба. Било да божију милост добијају владари или други људи, она се приликом своје реализације манифестује са овоземаљским својствима. У каквим се све видовима могла реализовати ова милост, најречитије говоре сачувани извори. На једном се месту изреком наглашава: да бог „подаѥ различьными дары

[13] За већи број података о наведеним особинама божије милости уп. Ђ. Даничић. *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други,* Загреб, 1866, 75, 83, 131, 177, 179, 191, 215, 220, 226, 227; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Београд, 1939, 17, 44, 49, 51. Наведени примери ни приближно не исцрпљују све податке о особинама божије милости, али истичу најбитнија својства ове милости.

[14] Онима који га воле или љубе, бог: „прѣизобил'ною и богатоую милость свою подаѥ" (В. Ћоровић, н.д. стр. 17). Пре битке код Велбужда, примећује архиепископ Данило, Христос: „не оудаліаѥ милости своѥѥ" од краља Стефана Дечанског (Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских*, 177).

[15] У биографијама српских владара редовно се подвлачи да сви владарски успеси зависе од божије милости која им се по правилу не ускраћује. Уосталом, краљеви, цареви, деспоти, кнежеви и „господа" „српских земаља" или Срба, долазе и остају на власти „по милости божијој". Када би таква милост била ускраћена, нестало би и основног предуслова за владањем.

богатыѥ милости своѥѥ".[16] Наведени цитат јасно показује да се реализација божије милости обављала у виду различитих дарова, свакако материјалне и нематеријалне природе. Дарови који су настали реализацијом божије милости имају таква својства да их, по учењу хришћанске цркве, обични смртници не би могли учинити. Не би требало расправљати о исправности ових погледа, пошто је такво схватање постојало у времену о којем се говори. На основу свега што је до сада речено о натприродним својствима божије милости, са сигурношћу се може закључити да се она реализовала у виду различитих дарова. Но и поред тога ова се врста милости, управо због њених натприродних својстава, нити сме нити може изједначавати са милошћу коју чине људи па макар то били и владари. Пошто се у српским повељама помиње и једна и друга врста милости, у даљем излагању говориће се само о оној милости која потиче од људи, односно од српских владара.

У настојању да се што потпуније и што једноставније осветли садржај милости која потиче од владара, најбоље је поћи од оних закључака до којих је дошао С. Станојевић. Према његовим истраживањима диспозиција повеља које су настале у Рашкој канцеларији обично долази уз изразе: створити милост, записати милост, учинити милост и даровати милост.[17] Пошто ове повеље издају владари, онда они стварају, чине, дају или дарују своју милост. На другом месту Станојевић је скренуо пажњу да се изрази створити милост и учинити милост: „бар понекада, односе на одлуку о предмету повеље".[18] Између првог и другог закључка постоји извесно размимоилажење, па треба видети како је до тога дошло. Одмах треба рећи да диспозиција свих повеља које су настале у „Рашкој канцеларији" не долази увек и обавезно уз изразе: створити милост, записати милост, учинити милост и даровати милост. Закључак до којег је дошао С. Станојевић односи се првенствено на једну велику и бројну групу исправа коју су издавали српски владари и то Дубровнику или дубровачким трговцима. Код већине ових исправа диспозиција заиста долази уз поменуте изразе, а ови се изрази не само понекад већ редовно и по правилу „односе на одлуку о предмету повеље".[19] Писању

[16] Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских*, 168. У двема својим повељама цар Урош истиче да Христос: „по всеҳвалимѣи ѥго милости таковиѥ дари и царство ми дарова" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 93, 97). Исто каже и краљ Вукашин у повељи коју је издао Дубровчанима, само што царство замењује се „краљевством" (Љ. Стојановић, н. д., 116).. Према томе реализација божије милости вршила се у виду дарова, а у конкретним случајевима наслеђивање српског царства, односно краљевства.

[17] В. нап. 10.

[18] В. нап. 11.

[19] У исправама које су српски владари издавали Дубровчанима најчешће се употребљава израз „створити милост", а ређе остали изрази. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, и I/2, 3, 29, 33, 34, 35, 36, 36, 40, 41, 42, 53, 54, 56–59, 67, 91, 108, 109, 110, 120, 201 (створити милост); 51, 65, 92, 107, 117 I/2, 12, I/2 31 (учинити милост); 4, 16, 93, 97 (дати и даровати милост). Овде нису убројане исправе српских владара, које су издате црквеним институцијама и о којима ће се посебно расправљати, као ни исправе босанских владара и обласних господара.

сваке повеље претходила је правна радња и наредба за писање па би изрази: учинити милост, створити милост, даровати милост и записати милост представљали формулу којом се истиче да је правна радња: учињена, створена, дата или дарована, па и записана.

Пошто је правна радња по свом садржају могла да буде разноврсна, потребно је видети какву су „милост" чинили српски владари Дубровнику, односно дубровачким трговцима. На овом месту није потребно анализирати садржај свих повеља које су издате Дубровнику, пошто је њихов садржај и познат и приступачан науци. Биће корисно да се само ради илустрације скрене пажња на најважније чињенице. У повељи коју је цар Душан издао Дубровнику (1349), а која је настала као резултат већ раније издатих повеља и која ће послужити као основа за будуће исправе сличног садржаја, изреком се каже: „ѹчини милость царство ми градѹ Дѹбровникѹ".[20] Одмах после ове формулације следи набрајање свега оног што је учињено царевом милошћу. Дубровачким трговцима даје се слобода кретања по „царевој земљи", а зајемчена је и заштита њихове личности као и робе коју са собом носе. Нико није смео силом да узима робу од трговаца, а уколико би до тога дошло, цар се обавезао да ће надокнадити причињену штету. Дозвољава се и транзит робе кроз Србију у друге државе, изузев оружја. Дубровчани ће плаћати уобичајене царине као и раније, а укида се царина у Требињу, на свим путевима и речним прелазима („бродовима"). У случају да је неки Дубровчанин поверио своју робу неком од поданика царевих, а овај је одбио да то призна и врати робу, веровало се Дубровчанину само на основу заклетве. Када би дошло до спора између Срба и дубровачких трговаца, формирала би се нека врста мешовитог суда, тако да половину сведока даје једна, а половину друга странка. Трговци се ослобађају „посилног дара" и дарују цара по слободном нахођењу. Укида се тзв. ius naufragii, чине се олакшице када је у питању „свод" за коње, а у случају да дође до рата између Србије и Дубровника, трговцима се оставља рок од шест месеци да се несметано могу повући из Србије. Истом повељом цар Душан је потврдио Дубровнику све „старе законе и повеље", а регулисана су и друга питања. Полазећи од садржаја ове и њој сличних исправа, можемо закључити да се под „створеном милошћу" подразумевала таква правна радња којом је владар, стварно или формално, потврђивао старе и давао нове повластице, или пак ослобађао дубровачке трговце и грађане од неких обавеза у средњовековној Србији.

У повељи о којој је реч, не дају се само повластице, већ цар Душан с једне а Дубровчани с друге стране преузимају и одређене обавезе. Преузимање обавеза од стране српског владара није извршено у форми посебног уговора, већ је цар Душана и у таквим

---

[20] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 59.

случајевима „стварао милост” Дубровчанима. Наведени поступак био је усклађен са учењем хришћанске цркве и византијским схватањем о високом пореклу царске власти. У науци је од раније утврђено да уговори који су закључени: „између Византијског Царства и страних сила нису били уговори у правом смислу, какви се обично закључују између равноправних учесника, већ су то били унилатерални документи којима је даривана царска милост. Чак и када су услови предвиђени уговором били веома тешки и, можда, понижавајући за Царство, уговор је састављен у облику привилегије коју дарује цар”.[21] Византијско схватање и учење хришћанске цркве о високом пореклу владалачке власти уопште, продрли су у Србију знатно пре него што се Душан крунисао за цара. Колико је могло да се утврди, већ је краљ Драгутин у својим исправама почео да „ствара милост” Дубровчанима, а по свој прилици и својим поданицима. Увођењем у употребу израза „створити милост”, уједно је пронађен термин за дефинисање сложених односа у феудалном друштву државе Немањића, тачније за дефинисање односа између старијег и млађег, сениора и вазала. После краља Драгутина још доследнији у коришћењу поменутог термина био је његов брат краљ Милутин.

Сређивање односа између дубровачких грађана и српских владара није почело тек у доба краља Драгутина, већ знатно раније крајем XII века. Чинио је то велики жупан Стефан Немања са браћом, као и његови наследници. О томе су сачуване релативно бројне исправе које су и по форми и по садржини прави уговори. Српски владари би се посебном исправом обавезивали Дубровчанима да ће поштовати све преузете обавезе, док би се Дубровчани са своје стране и у писменој форми обавезивали тадашњим српским владарима да ће такође поштовати преузете обавезе. Тако се поступало још и у доба краља Уроша I, али су зато већ његови синови напустили устаљени обичај, вероватно угледајући се на византијске цареве. Из разумљивих разлога на византијске цареве угледали су се и цар Душан и цар Урош. Са распадом Српског Царства није замро и обичај да владари стварају „милост”. Обласни господари српских земаља стварају „милост” као што су то пре њих чинили српски краљеви и цареви. Из више разлога било је потребно да се обрати дужна пажња на увођење поменутог израза у јавноправне исправе, да би се бар приближно одредило време када је то учињено. Колико смо могли да утврдимо најстарији помен „стварања милости” налази се у повељи коју је издао краљ Владислав цркви Богородице Бистричке.[22] За његове претходнике то се не може

[21] Г. Острогорски, *Византијски цар и светски хијерархијски поредак*, Сабрана дела Георгија Острогорског, књ. V, Београд, 1970, 273.

[22] После набрајања поседа који су подчињени цркви Св. Богородице Бистричке, краљ Владислав саопштава у повељи следеће: „И створи милость кралквьство ми цръкви светѣи Богородици, метохик што соу да не воюю воиске, ни конь, ни пьсь да не приходи, развѣ ссѣдению кралквьства ми, ни да има кок сплате ни с кими” (Споменик САНУ III, 7). Према садржини цитиране одредбе, краљ Владислав у виду „милости” даје широка имунитетска права властелинству цркве Св. Богородице Бистричке. Таква „милост” представља правну радњу одређеног садржаја.

тврдити. Термин се најпре среће у исправи која је издата у земљи, а односи се на једну црквену установу, што не оспорава горе саопштене закључке: да је тек краљ Драгутин почео да ствара „милост" и Дубровнику.

Српски владари чинили су и стварали милост и појединим грађанима Дубровника, а не целој општини. Занимљив пример такве врсте је тзв. разрешница рачуна коју је цар Душан издао Мароју Гучетићу 5. XII 1355. године.[23] Мароје Гучетић је за кратко време, после смрти протовестијара Николе Буће, преузео све послове око вођења царевих финансија. Завршивши своју службу код цара Душана, Мароје је добио посебну исправу. У исправи се истиче да је Мароје био „веран" као и протовестијар, затим, да је све послове обавио исправно и најзад, да никоме и ни у чему није погрешио. Из наведених разлога цар је створио посебну „милост" по којој у будуће нико не сме да окриви Мароја за несавесно пословање. Није се то смело учинити ни у редовном судском поступку. Нема сумње да је „створена милост" представљала значајан уступак једном дубровачком грађанину. Пошто је царева „милост" била и записана, то би у овом случају поменута реч могла бити употребљена и као назив за саму исправу.

За разлику од наведених случајева, владарева милост учињена Дубровнику могла је имати и другачију садржину. У исправи којом је Душан уступио Дубровчанима Пељешац, забележен је израз: „дахь имь с милостию", што се односи на поменуте земљопоседе.[24] Све је то Душан дао дубровачкој властели и њиховом потомству „у баштину". На другом је месту поменуте исправе забележено још и следеће: „а тȣ имь милѡсть ȣчини кралевство ми ȣ Полѡзѣ.[25] Последњи израз недвосмислено говори о томе где је „учињена" краљева милост, тј. правна радња. Краљ Душан је према томе у Пологу дао Дубровчанима Стон, Пељешац и друге поседе, а тамо је забележена и поменута исправа. Поклањање наведених земљопоседа учињено је с владаревом „милошћу". Из свега што је овде истакнуто може се закључити да су Дубровчани добијали од српских владара и земљопоседе у баштину. То се чинило с владаревом „милошћу", односно допуштењем или концесијом. Ова се милост „стварала", а када је створена или учињена, онда се с „милошћу" нешто давало или поклањало. Дубровчанима су потврђиване старе привилегије, а давале су се и нове. Поред трговачких повластица и уступака, српски су владари поклањали Дубровнику и део државне територије „у баштину", а видели смо да је и појединим грађанима Дубровника „стварана" посебна милост.

---

[23] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 67, 68.
[24] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 50.
[25] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 51.

Милост се ни у ком случају не може изједначити са милосрђем па чак ни са благонаклоношћу вишега према нижему, или могућнијега према слабијему. Нису српски владари чинили ову милост Дубровнику само из милосрђа, нити само због благонаклоности, нити пак због неког сличног разлога. Владарева милост морала је по правилу и да се заслужи или пак да је мотивисана сасвим рационалним побудама. Од милости која је учињена дубровачким трговцима који су пословали у Србији, имали су корист и Дубровчани и српски владари. Мароје Гучетић је цареву милост заслужио за своје „верно работаније" цару и што је све послове исправно и тачно обавио.[26] Уступање Пељешца и Стона дубровачкој властели, односно Дубровнику, Душан образлаже на следећи начин: „**видѣхь срьчанѹ любавь и вѣрно поработаниє родителемь и прародителемь кралевства ми и самомѹ кралевствѹ ми властеле славнога градаа Дѹбровника**".[27] Као први разлог за поклањање Стона и Пељешца истиче се „правоверно поработаније" дубровачке властеле, како краљу Душану, тако и његовим претходницима на српском престолу. Други разлог због чега се поклања Стон и Пељешац јесу дарови које су Дубровчани даровали краљу Душану, или како у повељи стоји: „**дари ѥже ми дароваше .и. тисѹшта перперь и инє многе потрѣбе безьчислениє**".[28] Од дарова који се овде помињу, најзначајнија је сума од 8.000 перпера коју је Душан примио од Дубровчана, а такође и „стонски доходак" који ће се исплаћивати сваке године у износу од 500 млетачких перпера. Према томе краљева милост је заслужена на два начина: великим даровима и „правоверним поработанијем". За учињене услуге краљ Душан је узвратио стварањем милости, којом се дубровачкој властели даје Стон и Пељешац у баштину.

2) Владарева милост и правоверно поработаније

Српски владари нису стварали милост само Дубровчанима, већ и другим људима, а првенствено својој властели и црквеним установама. Када је реч о српској властели, треба приметити да нема много података у којима се саопштава да је владар створио, учинио или дао милост неком властелину. На основу тога не би се смело закључити да су српска властела ретко или изузетно уживала милост својих владара. У хијерархијском друштву средњовековне Србије таква је милост управо била најприступачнија властели, а знатно ређе другим људима. То нам потврђује и један занимљив податак из биографије краља Стефана Дечанског. Писац ове биографије саопштава, поред осталог, да је у Бугарској после битке код Велбужда дошло до великих нереда. Као што је познато у бици код Велбужда (1330) погинуо је и бугар-

[26] Види нап. 23.

[27] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 49.

[28] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 50.

ски цар Михаило, а његова властела искористивши погодан тренутак отпочела је међусобно да се разрачунава и преотима поседе. Од настале грабежи нису поштеђена ни царева имања, нити друга богатства. Писац биографије прекорева бугарску властелу, истичући најпре да су властела била цару: „као браћа и чеда и љубими другови", а после цареве погибије не сетише се: „његове милости и љубави, но учинише му као иноплеменици".[29] Без обзира што је однос између владара и властеле идеализован, наведени цитат показује да се властела обилато користила владаревом милошћу. Од овакве милости зависио је у великој мери привилегован положај представника феудалне класе у тадашњем друштву. Привилегован положај истакнут је и податком што је бугарски цар гледао на своју властелу као да су му другови, браћа и деца. У овом случају писац биографије Стефана Дечанског говорио је о приликама у Бугарској после битке код Велбужда (1330), али треба имати у виду чињеницу да су то речи једног српског писца, који изражава схватање средине у којој је живео, тј. Србије. Да се тако гледало и на односе између владара и српске властеле не треба ни сумњати.

Идеализован однос између владара и српске властеле приказује и архиепископ Данило II. Описујући посету краљице Симониде краљу Драгутину и његовој жени краљици Кателини, архиепископ Данило саопштава поред осталог, да је краљ Милутин: „изабравши великоимениту своју властелу са њиховим женама" саставио велелепну пратњу краљици Симониди.[30] За ову властелу он истиче: да су краљу била као вољена браћа, или да их је краљ волео и поштовао као своју браћу.[31] Овим се податком не потврђује само идеализован однос између краља и властеле, већ се истовремено скреће пажња и на коју је властелу краљ Милутин гледао као на своју браћу. То су у датом случају најистакнутија властела, или како писац каже „великоименита" властела. Сличан је однос постојао и између младог краља Душана и његове властеле у Зети. Приликом побуне младог краља против свог оца, он се у једном критичном тренутку обратио својим присталицама на следећи начин: „братие мога възлюблѥнаа и дроүзи".[32] „Браћа" су и овде најмоћнија властела, док су „другови" његови блиски сарадници. Властела као владарева „браћа", помињу се не само у биографским делима, већ и у јавноправним исправама. У повељама се владаревом

[29] Архиепископ Данило, *Живоӣи краљева и архиеӣискоӣа срӣских*, превео Л. Мирковић, Београд, 1935, 146. Види и: Ђ. Даничић, *Живоӣи краљева и архиеӣискоӣа срӣских*, 194.

[30] Архиепископ Данило, *Живоӣи краљева и архиеӣискоӣа срӣских*, 73; Ђ. Даничић, *Живоӣи краљева и архиеӣискоӣа срӣских*, 96.

[31] Ђ. Даничић упозорава да се у сачуваним рукописима „великоименита" властела краља Милутина помињу на следеће начине: а) „иже соуште кмоу ıако възлюблѥна братиꙗ"; б) „ихъже почиташе и любиаше ıако соуштоу братию свою" (Ђ. Даничић, *Живоӣи краљева и архиеӣискоӣа срӣских*, 96).

[32] Ђ. Диничић, *Живоӣи краљева и архиеӣискоӣа срӣских*, 211. С обзиром на године, млади краљ Душан није ни могао називати властелу својом вољеном „децом".

„браћом" назива властела која је преко женидбених веза, са ближим или даљим владаревим рођакама, ступила у родбинске односе са владарском породицом, али се за неку властелу то не може доказати.[33] Но када би се чак и то доказало, моћ и утицај властеле није зависила толико од родбинских веза, колико од других чинилаца. Владари су свакако настојали да најмоћнију и најутицајнију властелу што чвршће вежу за себе, па су то чинили и преко женидбених веза. У одређеним случајевима владарева милост је могла постепено и да се увећава. Писац биографије архиепископа Данила II обавештава нас, поред осталог, како је краљ Милутин узео у своју службу Данила док је још био младић и пре него што се замонашио. После краћег времена Данилу је поверено да обавља своју дужност у непосредној краљевој близини и да на тај начин постане један од краљевих „унутрашњих". Поводом овог напредовања у служби, писац биографије примећује: „**и ꙗкоже больши кмоу милость и любьви бѣ, тольми веште сьмѣрааше сє**".[34] Нема сумње да се владарева милост увећала већ тиме што је Данило постао један од „унутрашњих", а временом је краљева милост могла постати још већа.

Однос владара према својој властели илуструју и други подаци. У неким се исправама наглашава како је цар Душан показивао нелицемерну љубав према властели и испуњавао све њихове жеље.[35] Душан

[33] Када су постојали прави родбински односи, онда се то у исправама на неки начин и наглашавало. У једној повељи цара Душана помиње се: „**властелинь соурodникь царства ми братоучедь Воих'на**". Реч је свакако о кесару Воихни. Занимљиво је приметити да цар Душан говори о свом зету Дејану као о „**братоу царства ми**". Севастократор Дејан био је ожењен Душановом сестром, па свакако није био царев рођени брат. Исто чини и кнез Лазар који челника Мусу назива „братом", а Муса је био ожењен Лазаревом сестром Драганом. Војсковођу Црепа, сина жупана Вукослава, кнез Лазар такође назива „братом", али се о њиховим родбинским односима ништа не зна. Господин Константин Драгаш, син севастократора Дејана, ословљава војводу Дмитра „братом господства". Не зна се у каквим су родбинским односима били, али свакако нису рођена браћа. Колико је познато, цар Урош је „браћом" ословљавао кнеза Војислава Воиновића и војводу Николу, док је кесариса Јерина била његова „сестра", па би и њен муж војвода и кесар Прељуб био царев „брат". Нико од поменутих није био у таквом степену сродства да би био рођени брат или сестра цара Уроша. Постоје мишљења да је цар Урош називао кнеза Војислава „братом" због тога што је био ожењен његовом ћерком. Тешко је то прихватити пошто се владарев таст могао ословљавати само са „родитељем", а не и са „братом". За све наведене примере о начину ословљавања види: С. Новаковић, *Законски споменици,* 313, 409, 424, 444, 456, 495, 738, 765. О кнезу Војиславу као тасту цара Уроша исцрпније: Р. Михаљчић, *Крај српског царства,* Београд, 1975, 62, 63. Независно од степена сродства остаје као чињеница да су сва владарева „браћа" истовремено била најмоћнија и најугледија властела у држави, или како се у неким текстовима називају „великоименита" властела. Из наведеног излагања не би се смело закључити да се властела као владарева „браћа" помињу тек у XIV веку. Стефан Немања сазивајући сабор да би искоренио „јерес" у држави, позвао је, не само представнике цркве, већ и „**вел'моужe своk ѿт мала и до велика ихь**", а затим се целом сабору обрати следећим речима: „**Придѣте и видѣте ѿтьци и братиk**" (В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање,* 28). У наведеном случају „**ѿтьци**" су свакако представници цркве, док су „браћа" без сумње властела, односно „**велмоужe**". Према томе, владаревом „браћом" сматрају се истакнута властела још и у Немањино доба, а по свој прилици и знатно раније.

[34] Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских*, 333.

[35] С. Новаковић, *Законски споменици*, 676.

је у своје редовне владарске обавезе убројао записивање хрисовуља и милости, с напоменом да се таква част указује прво црквама, затим властели и најзад, свим осталим.[36] По очевом примеру и цар Урош наглашава да у редовне владарске дужности долази записивање хрисовуља и милости, најпре, црквама, затим, властели и најзад, свим осталима.[37] Урош у своје редовне обавезе убраја и даривање властеле „чьстними дарови".[38] Из свега што је речено види се да је изузетно привилегован положај властеле неоспоран, али су ове привилегије биле условљене противуслугама које је властела чинила владару. Краљ Душан је поклонио Дубровнику Пељешац због „верног поработанија" дубровачке властеле, а посебно због великих и бројних дарова које је примио од Дубровника.[39] Српска властела требала је по тадашњем схватању да слуша и да се покорава свом владару, као што је роб био послушан и покоран свом господару.[40] Не треба на овом месту расправљати о томе колико су тадашња схватања била близу или далеко од праве истине, али у сваком случају мора се скренути пажња да је властела заиста била дужна да чини противуслуге владару за све оно што је од њега добијала. Сама противуслуга није била ни добровољна, нити произвољна, већ тачно одмерена и утврђена. Властела је дуговала свом владару „верно" или „правоверно поработа-

---

[36] F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Viennae, 1858, 143.

[37] С. Новаковић, *Законски споменици*, 311; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 93, 97.

[38] С. Новаковић, *Законски споменици*, 313.

[39] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 49, 50.

[40] Таква се послушност очекивала од властеле и у доба Стефана Немање. Када је један од „правоверних војника" саопштавао непријатну вест да се у Немањиној држави укорењује „јерес", клекао је на колена пред свог владара. Истом приликом ћерка једног велможе Немањиног говори о свом оцу као о „робу" Немањином (В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 27, 29). Овакво се схватање одржало до краја самосталности српске средњовековне државе. Велики челник српски Радич каже за себе: „мы благочьстиваго и светопочившаго господина деспота Стевана раби", а после смрти Стевана Лазаревића: „господина деспота Гюрга, також де раби и послоушници" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 549, 550). Челник Радич био је једна од најутицајнијих, ако не и најутицајнија личност, за време Стефана Лазаревића па и неколико година за време деспота Ђурђа, али себе назива „робом" и „послушником" деспота Стефана и деспота Ђурђа. Владар је имао право, а то је и чинио, да своју истакнуту властелу ословљава и назива: „браћом", „децом" и „друговима", док су властела приликом директног обраћања владару називала себе „робовима" и „послушницима". До употребе израза „роб" дошло је по свој прилици под утицајем Византије где се сваки поданик царев сматрао и називао „робом" (δουλος), док се за изразе „браћа", „чеда", а нарочито „другове" то не би смело категорички тврдити. Византијски цареви имају такође своју „браћу" и „децу", али то нису њихови поданици, већ обично страни владари. Помињање „другова" упућује на старе „дружинске" односе између владара и његове најуже околине, тј. оружане пратње. Исцрпније о односима властеле и владара: К. Јиречек, *Историја Срба I и II*, Београд, 1952 и 1953, 261–262; II, 58–61, 381–392; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, 11–46; І. Божић, *Коњ добри и оружје,* уз чл. 48 Душановог законика, Зборник за друштвене науке Матице српске 13–14, Нови Сад, 1956, 85–92; Е. П. Наумов, *Господствующии класс и государственая власть в Сербии XIII–XIV вв*, Москва, 1975. *Историја српског народа I*, Београд, 1981, 372–375.

није".[41] Под овим се изразима подразумевао скуп свих оних обавеза које је српска властела дуговала и редовно извршавала у корист владара. Зависно становништво средњовековне Србије било је дужно да обави читав низ работа у корист феудалних господара и владара, али се извршавање обавеза ове врсте никада није називало „верним" или „правоверним" работанијем. Само се за властелу истицало да су: „верна", „правоверна" или „достоверна" па се и извршавање њихових обавеза у корист владара називало „верним" или „правоверним" поработанијем или работанијем. Међу властеоским обавезама на првом месту долази вршење војне службе „по закону", тј. на утврђен, уобичајен и добро познат начин.[42] Поред војне службе, властеоске су баштине биле оптерећене и давањем соћа, али су властела имала и других обавеза о којима се мање зна и о којима не треба расправљати на овом месту.[43] Редовно извршавање свих ових обавеза називало се „верним" или „правоверним поработанијем", али ако неки властелин не би то чинио сматрао се „неверним" и такав се прекршај, познат као „невера", строго кажњавао. Сваки властелин који је редовно извршавао своје обавезе заслужио је владареву милост и љубав и то му се у начелу није ускраћивало.

---

[41] Верно или правоверно „поработаније" по свом садржају веома је блиско појму „верне службе" коју је босанска властела дуговала својим господарима. Исцрпно о томе: С. Ћирковић, „Верна служба" и „вјера господска", Зборник Филозофског факултета VI-2, Београд, 1962, 95–112. Понекада се појам „поработанија" изједначује са појмом „служба". У једној повељи којом је деспот Ђурађ потврдио баштинске поседе челнику Радичу истиче се да је то учињено: „**вѣры ради того, и поработаниа и оусрьдиа еже кь господьствоу ми вь тогдашнке прилоучившек се намь врѣме**". Деспот Ђурађ је још једном повељом потврдио баштинске поседе челника Радича у којој је цитирана реченица саопштена на следећи начин: „**вѣры ради того и слоужбы кже кь господьствоу ни**", даље је све исто (С. Новаковић, *Законски споменици*, 334, 336). Из наведених цитата јасно се види да је реч „поработаније" била замењена са „службом", али се то ретко и изузетно чинило. Није искључено да је реч „служба" била преузета под утицајем из Босне. Треба приметити да се утицај босанске државе на Србију мало проучавао, па због тога не можемо бити потпуно сигурни у наведену претпоставку. У прилог наведеној претпоставци иде и чињеница што се Радич назива „верни и почтени" властелин. Реч „служба употребљавала се и у Душаново доба. У једној његовој повељи саопштава се да Дубровчани: „**присташе на всѹ волю кралквства ми и правѹ слѹжвѹ нҳь кралквствоу ми**", па им због тога Душан „ствара милост" Деспот Стефан издајући разрешнице рачуна Дубровчанима као закупцима његових царина, помиње у једној разрешници: „**правѹ слѹжьвѹ Марокvѹ**", а у другој разрешници каже да су цариници: „**послѹжили право и вѣрно и добре**" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 53, 232, 233). Реч „служба" била је позната у средњовековној Србији и у свакодневној употреби, али ипак није заменила термин „поработаније". Но и поред тога што поменута два појма била слична, однос властеле према владарима Србије не може се нити се сме у потпуности изједначавати са односом босанске властеле према својим господарима. Остаци старије друштвене структуре дуже су се одржали у Босни него у Србији (С. Ћирковић, *Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву*, Историјски гласник 3–4, Београд, 1958, 155–164).

[42] Да је војевање војске „по закону" теретило баштине, предвиђа 42. чл. Душановог законика, али се из тога, као ни из других извора, не види како је и колико је војна служба теретила властеоске баштине. Исцрпније о војсци: С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд, 1893; Г. Острогорски, *Пронија, прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд, 1951, 127–176; Р. Михаљчић, *Војнички закон*, Зборник филозофског факултета XII-1, Београд, 1974, 305–309. М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве, Сава Немањић – свети Сава*, Београд, 1979.

[43] И. Божић, *Доходак царски*, Београд, 1956.

Напред је већ указано како су владари волели и поштовали властелу као своју браћу, децу и другове, затим, да су властели испуњавали све жеље и даривали је даровима, и најзад, да су властели записивали хрисовуље и милости. Ако би се сада упоређивала милост која потиче од бога са милошћу која потиче од владара, уочиле би се не само разлике, већ и одређене сличности. Божија милост је натприродна и већ се по томе она не би могла изједначавати и упоређивати с владаревом милошћу, али је и једну и другу требало најпре заслужити. Божију милост заслужују хришћани који се одликују побожним животом и богоугодним делима, али је иста милост у хијерархијском друштву средњовековне Србије била приступачнија владарима него осталим људима. Владари су свакако чинили „богоугодна" дела, мада се неки од њих нису одликовали претераном побожношћу. Остављајући ово питање по страни, остаје као чињеница да се и божија и владарева милост морала заслужити. Божија милост је бескрајна, док се владарева милост обично простирала у оквирима његове државе. Реализација божије милости вршила се у виду различитих дарова које не могу чинити обични људи, али се и владарева милост остваривала у виду „часних дарова", најпре црквама, потом властели, па тек онда осталим људима. У томе би биле и сличне ове две милости.

3) Реализација владареве милости

Реализацију владареве милости најпотпуније осветљавају конкретни подаци из јавноправних исправа. У повељи којом је цар Душан потврдио све дарове деспота Јована Оливера манастиру Св. Арханђела у Лесному, истиче се да је цар видео Оливерову „правоверну" љубав и „поработаније", па је због тога „створио" деспоту Оливеру корисну љубав и „милост".[44] Створена милост је исказана на тај начин што је цар Душан одобрио Оливеру да потчини манастиру у Лесному бројне земљопоседе, а затим му је предложено да се његов манастир подигне у црквеној хијерархији „од игуманије на епископство". Пошто је предлог прихваћен и пошто је основана Злетовска епископија, цар Душан се договорио с патријархом и највишим представницима цркве, да се не поставља злетовски епископ без пристанка деспота Оливера. Била је то изузетно велика концесија јер су до тада на избор српских епископа од световних лица утицали само српски владари – краљеви и цареви. Резимирајући укратко можемо закључити, да се остваривање владареве милости, која је заслужена „правоверним поработанијем", испољило на тај начин што је деспоту Оливеру дозвољено да потчини бројне земљопоседе и друга добра манастиру у Лесному, затим, да се овај манастир подигне у рангу као седиште епископије, и најзад, да се

[44] С. Новаковић, *Законски споменици*, 676–681.

епископ не може поставити без деспотове сагласности. Били су то уступци и привилегије које је цар Душан дао свом „верном" властелину. Према томе „створена милост" по садржини представља такву правну радњу којом се допушта све што је напред речено.[45]

Нешто је другачији садржај „милости" коју је цар Душан учинио севастократору Влатку.[46] У повељи у којој се о томе говори, саопштава се да је „правоверни" властелин Влатко подигао цркву на својој баштини у Псачи, разумљиво с царевом дозволом. Севастократор Влатко је замолио цара Душана да ову цркву и све њене поседе потчини Хиландару. Цар Душан је овој молби изашао у сусрет, па поводом тога каже: „**и сьтворихь' моу милость, и благословихь ıако да моу к свобод'на како соуштa баштина егова, коудѣ моу к драго любо приложити комоу, или отдати**".[47] Створеном милошћу допушта се властелину Влатку да део своје баштине претвори у црквени посед и да све то потчини Хиландару. Преласком једног дела властеоске баштине у црквени посед, владар се лишавао војне службе и соћа које су му ти поседи дуговали, а и неких других услуга које су падале на терет баштина. Поседе које је властелин Влатко даровао цркви Св. Николе у Псачи, а потом потчинио Хиландару, цар Душан је ослободио од „свих работа". Посебно је било указано на ослобађање од соћа, од приселице, од травнине, од града, од позоба, од десетка и сл. Ослобађање је релативно јер ће се све те обавезе извршавати у корист манастира Хиландара, али остаје ипак чињеница да се владар одрекао неких работа и дажбина које су му припадале. На основу тога може се закључити да је за потчињавање баштинских поседа властеле некој црквеној институцији била заиста неопходна владарева милост, односно посебна правна радња којом се то допушта.

Нису само деспот Оливер и севастократор Влатко потчињавали своје поседе црквама и манастирима, већ су то чинила и друга властела, али се у свим таквим случајевима не каже изреком: да је владар створио, учинио или давао своју милост. Када је „правоверни"

---

[45] Овде треба приметити да је владарева „милост" створена на државном сабру и са знањем сабора. Више о томе: Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940, 127. Пошто се цар Душан на овом сабору „договарао": с патријархом, охридским архиепископом, скопским митрополитом, са свим митрополитима, епископима и игуманима, с царицом Јеленом и краљем Урошом, с властелом и читавим сабором, Н. Радојчић примећује: „То је, доиста, договарање без краја и конца, које јамачно треба схватити више као прилично неспретну формулу него као збиљу". Овакав се закључак тешко може прихватити у целини. За оснивање Злетовске епископије морали су бити заинтересовани и патријарх и охридски архиепископ и скопски митрополит као и сви представници цркве који су учествовали на овом сабору. Њихово се мишљење није могло мимоићи и цар је морао добити пристанак свих представника цркве који су учествовали на сабору, а посебно: патријарха, охридског архиепископа и скопског митрополита. Уосталом, они се и поименично помињу. Није без разлога поменуто ни име царице Јелене и краља Уроша. Договарање са њима могло је бити и формално, али је са царевом одлуком требао бити упознат његов будући наследник. Према томе „договарање је представљало „збиљу", а не „прилично неспретну формулу".

[46] С. Новаковић, *Законски споменици*, 435–436.

[47] С. Новаковић, *Законски споменици*, 435.

властелин протосеваст Хреља потчињавао цркву Св. Арханђела у Штипу манастиру Хиландару, изреком се каже да је Хреља то приложио: „сь милостию кралкв'ства ми".[48] Овде нема израза „створити милост", „учинити милост" или „дати милост", већ владарева „милост" као таква постоји. Међутим, било би погрешно закључити да је протосеваст Хреља непрекидно уживао владареву милост. За њега се поуздано зна да је напуштао српске владаре, односно да им је био „неверан" и да је стицајем одређених околности поново постао „правоверан".[49] На основу изложеног може се закључити да се и у таквим случајевима милост стварала, али да се сам чин настајања милости изоставља, већ се констатује само да она постоји. У наведеном случају под милошћу се подразумева владарево допуштење, односно правна радња која је већ окончана и којом владар чини одређене концесије протосевасту Хрељи.

О владаревој милости сачувана су занимљива обавештења у повељи коју је краљ Душан издао једном властелину из града Струмице по имену „Роүдль". После заузимања града Струмице који је био византијски, краљ Душан је обећао, па се чак и заклео, да ће поменутом властелину испунити сваку жељу и то: „за кгово полюблкник и поработаник вь таковоє врѣмє".[50] Овде је реч о добровољном преласку једног византијског феудалца на Душанову страну и о услугама које је овај учинио новом владару. Користећи се датим обећањем, струмички властелин замолио је краља Душана за дозволу да се он лично и сви његови поседи потчине Хиландару. После властелинове смрти сви његови поседи требали су да пређу у трајни посед манастира Хиландара. У повељи која је поводом овог случаја издата, изреком се каже да је струмички властелин све то учинио: „волєю и хотѣникмь своимь, а сь милостию кралкевьства ми"[51] Властелинов добровољни пристанак је очигледан, али се јасно види да је све то ипак учињено с краљевом милошћу, односно с његовим допуштењем и пристанком. Милост која се овде помиње представља одређену концесију пошто се

---

[48] С. Новаковић, *Законски споменици*, 401. Код Новаковића је погрешно саопштен датум издавања поменуте повеље. Као тачан датум сада се у науци узима 1336. година. Уп. Г. Острогорски, *Пронија*, 138; М. Динић, *Реља Охмућевић – историја и предања*, Зборник радова Византолошког института IX, Београд, 1966, 97; Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник Филозофског факултета IX-1, Београд, 1967, 204. Занимљиво је приметити да краљ Душан каже о протосевасту Хрељи следеће: „и обѣшта се кралкв'ство ми всоү волоү кго и хотѣник съвршити" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 400). Владарево обећање је заиста велико и оно је потпуно у складу са већ изложеним ставом да је владар дужан да испуњава „све" жеље своје властеле. „Малој властели" и „властеличићима" владар вероватно не би испуњавао „све" жеље и не би посебно наглашавао да тако нешто чини. Види: С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117.

[49] Исцрпно о томе: М. Динић, *Реља Охмућевић – историја и предања*, 95–118; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 103–117.

[50] С. Новаковић, *Законски споменици*, 410. И овде се истиче да ће краљ струмичком властелину: „всакоүю волю ємоү и хотѣник сьврьшити", као што је то истакнуто и у повељи која је издата протосевасту Хрељи (в. нап. 48).

[51] С. Новаковић, *Законски споменици*, 410.

једном властелину дозвољава, не само да потчини своје поседе манастиру, већ и да лично буде потчињен истом манастиру.

Све примере у којима се саопштава како владар „сь милостию" дозвољава властели да потчини део својих поседа некој црквеној институцији не треба посебно наводити, али на неке треба указати због њихове специфичности. Међу такве податке може се уврстити и случај са неком Радославом, Милшином женом, којој је припадало право доживотног уживања и коришћења одређених земљопоседа.[52] Међу овим поседима помиње се једно село и манастир, а све је то после смрти Милшине жене требало да припадне Хиландару. Занимљиво је приметити да је поменуте поседе Радослава држала, не само с милошћу краља Душана, већ и Стефана Дечанског, а такође и краља Милутина. У повељи која је била издата поводом овог случаја, проклиње се свако ко би „потворио" ову милост, а при крају исправе стоји још забележено да је „сию милость" записао лично хиландарски игуман Арсеније. Наведено излагање показује да се реч „милост" помиње на три места у повељи која је издата поводом случаја Милшине жене, Радославе. На почетку повеље под милошћу се подразумева концесија коју су Радослави учинили краљ Милутин и Стефан Дечански. Краљ Душан све то потврђује, а при крају повељи прети духовном казном свакоме ко „потвори" „краљеву милост", тј. концесију коју је и он лично учинио Милшиној жени, док је хиландарски игуман записао „ову милост". У сва три случаја под милошћу се подразумева владарев уступак или допуштење, али када је владарева концесија записана, онда би се реч милост могла односити и на назив саме исправе.

Из досадашњег излагања могло се видети да је владар с милошћу или „створеном милошћу" испуњавао жеље своје властеле. Деспоту Оливеру омогућено је не само да подигне и обдари манастир у Леснову, већ и да исти манастир подигне на ранг епископског седишта. Властелин Влатко добио је допуштење да део своје баштине потчини Хиландару. Властелину Рудлу, а такође и Радослави, било је омогућено да доживотно уживају поседе које су даровали црквама и манастирима. Властела су с краљевом или царевом милошћу могла, не само да потчињавају своје баштине црквама или да их доживотно уживају, већ и да их наслеђују. У повељи коју је краљ Милутин издао Андрији Ловретићу потврђено је да Андрија са браћом држи све оне поседе које је држао његов отац, стриц и деда.[53] Краљ се још и заклео да Андрија са браћом може држати поменуте поседе све док је „веран", односно док су он и његова браћа „верни" краљу. Сви се ови поседи држе „слободно", али ипак „с милостију" краљевом. Занимљиво је приметити како се на крају повеље додаје још и следеће: „А тоу имь милость испроси воєвода Дабижив".[54] Издата исправа представља само

[52] С. Новаковић, *Законски споменици*, 405–406.
[53] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд, 1924, 88–89.
[54] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 89.

потврду о држању и коришћењу наследних поседа, па ипак је и за то била неопходна краљева милост и још је такву милост требало „испросити". По Душановом законику баштине су: „тврде", „слободне", оне су наследне све „до трећег братучеда", могу се продавати, потчињавати црквама и давати „за душу", није их смео на силу узимати ни владар, нити их куповати или замењивати без пристанка властелина, али и поред свега тога била је неопходна владарева милост да би се законитим наследницима потврдила баштинска права.[55] Држање па и наслеђивање баштина било је увек условљено „верношћу", односно „верним" или „правоверним поработанијем. Тек када је тај услов испуњен баштина се могла држати и наслеђивати, а разумљиво користила су се и сва баштинска права која су горе поменута.[56] Владарева милост није била потребна само приликом наслеђивања баштина, већ је била неопходна баштиницима и у случају

[55] Исцрпније о баштинама: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, 20–30, 52–54; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, С. Новаковић, *Село*, Београд, 1965, 226–228.

[56] Обично се узима да су баштиници и њихови наследници могли изгубити баштину само због „невере", што се у неким изворима и изреком наглашава и што је без сумње тачно. Изгледа, међутим, да је до губитка баштина долазило и из других разлога. У повељи коју је цар Урош издао жупану Вукославу предвиђа се и могућност: „Ꙗко ли коимь соудомь Божимь згоди се одстоупити оноизи осталои баштинѣ одь дѣце Влькославлѥ" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 438). Наведени цитат упућује на закључак да је до губитка баштине могло доћи и из других разлога, а не само због „невере". Уосталом у повељи коју је цар Душан издао деспоту Оливеру посебно се предвиђа: „аште и поиѥ некои слоучить се деспотоу Оливероу, и сьгрѣшить коимь любо дѣлом царствоу ми и столоу срьпскомоу, или по нѥмь чеда ѥго сьгрѣшеть царствоу ми, да се они сами педепсоують по изволѥнию светаго царства ми", док се поседи који су потчињени манастиру у Леснову ослобађају од свега тога. У наведеном цитату говори се о евентуалној кривици деспота Оливера или његових синова према цару и српском престолу. Уколико би до тога дошло, надлежан је цар да изрекне казну по свом нахођењу. Реч је о било којој кривици, а не само о „невери", па је и величина казне била неодређена, али је сигурно могла угрозити у потпуности или делимично баштинска права, односно баштинске поседе деспота Оливера и његових наследника. Значи да је до губитка баштина могло доћи и на други начин, а не само „невером". Није ово само најобичнија претпоставка, пошто је познато да су нека властела још за време Стефана Немање била прогнана из државе због „јереси", а њихове куће и имања одузета и подељена сиротињи. Занимљиво је приметити да се термин „правоверан" употребљава за „велможу" који је био и одан Стефану Немањи, а по верском опредељењу прихватао православље. Ћерка поменутог велможе била је удата за једног од „кривоверних" који је највероватније такође био велможа. Овде се прави разлика између „правоверног" и „кривоверног". У првом случају реч је о властелину који је у сваком погледу извршавао „правоверно поработаније", док је у другом случају реч о Немањином властелину који могао извршавати све своје обавезе према владару, али није прихватао православље. За таквог се властелина у конкретном случају не каже да је починио „неверу" или да је „неверан", већ се он назива „законопреступник" и један од „кривоверних". Не поштовање вероисповести која је била прихваћена у држави строго се кажњавало свуда у средњем веку, па и у Србији. Немања је искорењивао „кривоверје" на тај начин што је неке попалио, друге је различитим казнама казнио, док је треће протерао из државе и одузео им имања. Теодосије нас обавештава да су изгнанством кажњавани они који су били „благородни" (види: В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 28, 29; М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд, 1924, 38–40, 200). Протеривање „благородних" Теодосије приписује Стефану Првовенчаном и Сави Немањићу. Додајмо на овом месту да припадност православљу није обавезно условљавало „верност" или „правоверност". Дубровчани су били католици, али се и поред тога говори о њиховом „верном" и „правоверном поработанију". Истој су вероисповести припадала и которска властела којој је цар Урош даровао у баштину Мљет, називајући их чак „достовјерним", као што је и Душан називао севастократора Дејана (С. Новаковић, *Законски споменици*, 311, 738).

да дође до промене на престолу. Када је челник Милош поклањао неке своје поседе Хиландару, о томе је издао посебну исправу и тадашњи патријарх Сава.[57] У исправи се наглашава да челник Милош поклања своја села и заселке са међама и свим правинама: „како моу к записано сь милостию господина светаго цара Стефана оу баштиноу, такожде сь милостию господина цара Оуроша".[58] Челник Милош је поседе добио у баштину с милошћу цара Душана, али му је то у баштину „такође" с милошћу записао и цар Урош после Душанове смрти. Владарева милост била је даље неопходна да би челник Милош потчинио своје баштинске поседе Хиландару, па се и та чињеница истиче. Наведени пример јасно показује да је владарева милост присутна и неопходна властели код сваке промене на престолу. Не треба на овом месту доказивати да је свака промена на престолу представљала изузетно важан догађај и да није текла без сметњи. Властела се у таквим приликама опредељивала за једног или другог претендента, а самим тим долазила у ситуацију да према једном кандидату буде „верна", а другом „неверна". Сада је сасвим јасно због чега је и за „старе" баштинике била неопходна владарева милост приликом промена на престолу.

Давање земљопоседа властели у баштину једва да би се могло и замислити без присуства владареве милости. Дубровачка властела добила је Пељешац и Стон у баштину за „правоверно поработаније" и то им је дато с краљевом милошћу која је поводом тога била и „створена". Челник Милош је такође с царевом милошћу добио већ поменуте поседе у баштину. На овом се месту не може мимоићи повеља којом је цар Урош даровао у баштину оток Мљет: „достовѣрнима и оугоднима и любимима властелинома царьства ми Басетоу Баринчелоу Биволичикю и Трипетоу Миховикю Букикю, за нихь правовѣрнок и всесрьдьчнок поработаник царствоу ми".[59] Поклањање острва Мљета у баштину овој двојици властеле заснива се пре свега на „правоверном поработанију". Не постоји посебан израз да је владар то учинио с милошћу, или да је „створио милост", али се зато у уводном делу повеље, која је поводом овог случаја издата, истиче да цар на сабору записује хрисовуље и „милости" којима се јемчи и неповредивост. Сада је сасвим очигледно да је за даровање поседа у баштину била неопходна владарева милост и да та милост представља правну радњу која је у конкретном случају учињена на сабору.

Приликом давања земљопоседа у баштину, није обавезно морао бити присутан цео српски сабор у пуном саставу, већ се то чинило и на други начин. Занимљив случај ове врсте представља стварање и проширивање баштине челника Радана. Стефан Дечански поклањајући заселак Добродоле челнику Радану и његовој браћи једноставно

[57] С. Новаковић, *Законски споменици*, 440–441.
[58] С. Новаковић, *Законски споменици*, 441.
[59] С. Новаковић, *Законски споменици*, 311.

каже: „дахʼ моу заселакь", а затим мало даље: „и да имь ѥ оу баштиноу", тј. Радану и његовој браћи.[60] Све је ово записано у Дечанској хрисовуљи коју је издао краљ Стефан Дечански, али треба имати у виду чињеницу да је оснивању дечанског властелинства претходио сабор, па се може узети да је и одлука о баштини челника Радана донета управо на овом сабору.[61] Земљопоседе челника Радана увећао је краљ Душан, уз напомену да то чини пошто је видео „правоверно поработаније" челника Радана манастиру Дечанима и краљу Стефану Дечанском, а такође и због тога што је сматрао да су дотадашњи челникови поседи исувише скромни. Са своје стране Душан је дао Радану („и дах моу") неку земљу Јабланицу „да моу ѥ оу баштиноу", а онда је још придао једну „планину", такође у баштину.[62] Краљ Стефан Дечански и краљ Душан једноставно дају земљопоседе у баштину, не помињући да то чине с милошћу и у присуству сабора. Изгледа да се тако што није морало обавезно чинити, али је мало вероватно да је владар давао земљопоседе у баштину без присуства најутицајнијих људи у држави. Захваљујући чињеници што је Радanove земљопоседе, односно баштину, потврдио и тадашњи архиепископ Данило II, сазнајемо на који су се начин поседи давали у баштину. Издавање своје потврде архиепископ Данило образлаже на следећи начин: „видѣвь милость господина крала челникоу Раданоу и ѥговѣ брати и свѣтованѥ господина крала, смѣрениѥ ми и прьваго игоумена Арсѣнию за тоузи землю".[63] Поклањање земље Јабланице у баштину челника Радана архиепископ Данило посматра као милост краљеву, али истовремено упозорава да је о поклањању Јабланице одржано саветовање на којем су били присутни: краљ Душан, архиепископ Данило („смерение ми") и дечански игуман Арсеније. На том саветовању је свакако и указано на „правоверно поработаније" челника Радана манастиру и краљу Стефану Дечанском. Изгледа као сасвим вероватно да су на то указали и архиепископ и игуман. Треба приметити да Душан ништа не говори о „правоверном работанију" које је њему лично учињено. У сваком случају остаје чињеница да је и за релативно скромне баштинске поседе који се поклањају властели претходило „саветовање" владара и истакнутих представника цркве. На том саветовању је и учињена или створена владарева милост, тј. правна радња којом владара поклања земљопоседе у баштину. Није отуда ни мало случајно што се у неким исправама истиче да владари на саборима издају и потврђују баштинске повеље. Са правном радњом зависно од њеног значаја, морао је бити упознат шири и већи број најистакнутијих људи у држави. За баштину челника Радана било је довољно саве-

---

[60] М. Милојевић, *Гласник СУД, друго оделење, кн. 12,* Београд, 1880, 56, 57.
[61] Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 115, 116.
[62] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 67, 68.
[63] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 67.

товање владара, архиепископа и игумана Дечана због тога што је у питању скроман поклон, али такође и због тога што су баштински поседи челника Радана били укључени у Дечанско властелинство. Поклањање острва Мљета поменутој властели имало је далеко шири значај у поређењу са даровањем земље Јабланице, па није никакво чудо што је са таквом одлуком требао да буде и упознат цео државни сабор. Овде се може још приметити да је одлуку о поклањању земљопоседа у баштину доносио лично владар, али је исто тако видљиво да се владарева одлука доносила и после саветовања с таквим личностима, које су могле у мањој или већој мери да утичу на извршење донете одлуке. Давање земљопоседа властели у баштину, потврђивање наследних права, потчињавање једног дела или целокупне властеоске баштине некој црквеној установи, вршено је с владаревом милошћу и у присуству ужег или ширег круга најутицајнијих људи у држави. Владарева милост није стварана потајно, нити је остала непозната. Уосталом, владарева милост је таква правна радња која по својој суштини не може остати скривена.

ДЕВЕТА ГЛАВА

ВЛАДАРЕВА МИЛОСТ И ЦРКВА

1) Представници цркве и владарева милост

Српски владари нису поклањали земљопоседе само својој властели, већ су их каткад уступали и истакнутијим представницима цркве. Оваква се врста поседа обично састојала: од једне мање цркве, обрадивих и необрадивих површина земљишта, привредних објеката и других добара. На оваквим су поседима по правилу живели зависни земљорадници и сточари. Владари су уступали истакнутијим представницима свештенства и омању цркву и све што је припадало дотичној цркви, обично са широким овлашћењима у управљању црквеним поседима, а редовно с правом располагања и уживања оствареним приходима. Имајући у виду начин стицања и држања поменутих поседа, Р. Грујић је такве поседе називао: „потпуним личним баштинама" или неком врстом „црквене проније", док је С. Троицки такве поседе изједначавао с харистикијама у Византији, а држаоце с харистикијарима.[1] Ставови и једног и другог научника заслужују дужну пажњу, али ће тек анализа одређених примера показати колико су у праву. На овом месту треба првенствено упозорити на оне податке из којих се види да је владар стварао, и чинио милост истакнутим представницима свештенства, као што је то чинио и својој властели.

Занимљива обавештења о томе налазе се у повељи којом је цар Урош даровао цркву Св. Николе Стошког мелничком митрополиту Кирилу.[2] Црква је била „разрушена" па је митрополит обновио, а са-

[1] Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку*, Гласник Скопског научног друштва 13, Скопље, 1933, 47–68; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији*, Глас САНУ 168, Београд, 1935, 81–132.

[2] С. Новаковић, *Законски споменици*, 308–310.

зидао је и један „пирг" (кулу) све о свом трошку. Поред тога, митрополит је обдарио исту цркву и другим добрима, а цар Урош је са своје стране додао још неке земљопоседе. Из наведених се чињеница јасно види да је митрополит Кирило стекао ктиторска права као „други ктитор" или „нови ктитор". Цар Урош је даровао цркву Св. Николе Стошког и њене поседе митрополиту Кирилу као „келију", а не као харистикију.[3] Као разлог зашто је то учињено, наводи се могућност да Кирило „добровољно" напусти своју митрополију. Уколико би до тога дошло, Кирило би се лишио свих оних средстава које је уживао као митрополит Мелника. Према томе, „келија" је требала да омогући пристојан живот Кирилу и у случају напуштања положаја који је заузимао у црквеној хијерархији. Узимајући у обзир све наведене чињенице, не би се могло рећи да је царев поклон представљао харистикију, тим пре што се овде омогућавало ктитору да живи у својој ктиторији и то само ако напусти свој положај, односно ако дође у ситуацију да остане без дотадашњих средстава за живот. Државоци келија и харистикија не могу се изједначавати, па чак ако би те келије располагале знатном имовином. Мелничком митрополиту остављена су широка права располагања црквеном имовином па је С. Новаковић исправу цара Уроша уврстио у „баштинске повеље", али су сва та права заснована на ктиторским правима.[4]

Нешто је другачији случај са серским митрополитом Јаковом који је добио цркву Св. Николе под Кожљем и све њене поседе чак у

---

[3] У повељи се изричито наглашава: „и даровасмо моү оноүзи келию, црькьвь Светаго Николи Стожьс'кога" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 308). На овом месту треба скренути пажњу да М. Живојиновић која је посебно проучавала положај светогорских келија нигде не изједначује келије и харистикије. Види: М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд, 1972, 1–102.

[4] В. нап. 2. С. Троицки упозорава да је мелнички митрополит Кирило добио: „не само право доживотног ужитка, него и право располагања у границама модуса те ктиторске имовине". Одмах после овог закључка наводи цитат из повеље који гласи: „люби ꙁа дүшү под црькьвь подписати, а или комү харизати и кога си онь постави калүгера оү оноизи црькви да мү нѣсть забаве ни оть кога любо". Полазећи од наведеног цитата, С. Троицки закључује: митрополиту се даје право или претворити ту имовину у обичну црквену или сачувати њен ктиторски карактер путем предаје новом харистикијару" (С. Троицки, *Ктиторско право*, 101). А. Соловјев и В. Мошин не прихватају тумачење С. Троицког, па кажу: „можемо навести доста примера и српских и грчких где реч „харизати" (χαρίζειν) нема везе са црквеном имовином и долази између основних права располагања својином као синоним законског израза δωρεῖσθαι (А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 503). Мишљења смо да реч „харизати" у конкретном случају најбоље објашњава последња реченица из цитиране одредбе која гласи: „и кога си онь постави калүгера ү оноизи црькви да мү нѣсть забаве ни оть кога любо". Мелнички митрополит је имао право као и сви ктитори да утиче на избор управника своје ктиторије. Наведена одредба потпуно је у складу са 45. чл. Душановог законика. По овом члану дозвољено је властели и другим људима који имају „баштинске цркве" на својим баштинама да поставе „свога калуђера" у таквим црквама, уз напомену да је таквог калуђера требао још да благослови и епископ („светитељ") у чијој се епископији налазила баштинска црква. Пошто је митрополит Кирило био и „светитељ" и како се поменута црква налазила у његовој митрополији, онда је у повељи ова одредба изостављена. Можемо закључити да је митрополит као „сви људи" који имају своје цркве имао право да у таквој цркви постави „свога калуђера". То ипак није харистикија, а ако би се под харистикијаре убројали и сви „калуђери" на баштинским црквама, онда би њихов број био не само велик, већ би се право давања харистикија проширило на све оне који имају баштинске цркве.

„доживотну баштину".[5] Поклањање цркве Св. Николе под Кожљем има своју малу предисторију. Цркву и њено властелинство обновили су заједно: цар Душан, краљ Урош и царица Јелена па су тиме стекли ктиторска права. Цар Душан и краљ Урош одрекли су се свог удела у стеченим правима, па су тако омогућили царици Јелени да лично она постане „други" ктитор обновљене цркве. У повељи се посебно наглашава да су цар и краљ то учинили: „сь любовію и сь хотѣникмь". Пошто је постала ктитор, царица је одлучила да серском митрополиту Јакову поклони и цркву и све њене поседе. Цар Душан и краљ Урош и то дозвољавају, али овог пута: „сь хотѣникмь и милостию" цара и краља. Упоређивањем наведених цитата лако ће се уочити да у првом случају Душан и Урош уступају своја ктиторска права царици „с љубављу", док јој у другом случају дозвољавају „с милошћу" да поклони поменуту цркву серском митрополиту Јакову. Уступак који се помиње у првом случају учињен је из личних побуда, мотивисаних осећањем „љубави" мужа према супрузи и сина према мајци, али је зато за уступак који се помиње у другом случају била неопходна царева и краљева „милост", а не само „љубав". Приликом поклањања једне цркве и њених поседа митрополиту Јакову, није се могло поћи само од личних осећања, мада су она свакако присутна, већ је за такав поступак била неопходна „милост" легитимних владара која истовремено представља правну радњу одређеног садржаја. У конкретном случају владарева милост неопходна је и царици Јелени, што није случајно наглашено. По Душановом законику црквама је могао да „облада": цар, патријарх и логотет, а осим њих нико више па ни царица.[6] На основу изложеног може се закључити да је и царици била неопходна владарева милост, када је она као ктитор хтела некоме да поклони своју ктиторију. Ово је правило без сумње важило и за све друге ктиторе. Уосталом, напред је указано да су властела потчињавала своје „баштинске цркве" већим манастирима с владаревом „милошћу", односно допуштањем.

Поставља се питање због чега је серском митрополиту Јакову поклоњена срква Св. Николе под Кожљем. У повељи се и о томе говори. Црква и сви црквени поседи требали су да послуже митрополиту Јакову као „келија", односно као „прибежиште" и „покоиште" у случају митрополитове „немоћи", или пак ако митрополит добровољно или силом напусти своју митрополију.[7] Ни овде није реч о харистикији, већ само о обезбеђивању колико толико пристојног живота једног митрополита који би остао без средстава за живот. Занимљиво је приметити да се митрополиту не поклања било која црква, већ

[5] С. Новаковић, *Законски споменици*, 701–705.'

[6] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 25.

[7] За све оно што добија митрополит Јаков каже се у повељи: „да моу ксть ондѣзи привѣжиштие и покоиште, или моу се слоучи немошть, или кок прѣселкник вол'но или ноуждьно, да си има оноузи киелию до свокга живота никымь неоткмлкмо" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 702).

црква чији је ктитор била царица. На основу ктиторских права она је имала широка овлашћења да постави за старешину своје ктиторије кога жели, па и да делимично ужива део имовине која припада ктиторији. Користећи се овим правима, царица је поклонила цркву Св. Николе Стошког митрополиту Јакову да то буде његова „келија", а цар је све то потврдио, односно омогућио јој је својом „милошћу". Владарева милост помиње се и при крају исправе где се прети казном свакоме ко разори: „сию милость и записаник". Овде се садржина владареве милости не може у потпуности изједначити са милошћу која је учињена царици Јелени, пошто се у повељи набраја читав низ привилегија које ће уживати серски митрополит Јаков у својој „келији". Митрополит је добио цркву Св. Николе под Кожљем не само на управу, већ и у „баштину" до краја живота. Имао је право да на црквеним поседима насељава „слободне људе" (елефтере), да издаје црквену земљу под закуп, да дозвољава или спречи: подизање млинова, крчење земљишта, сађење винове лозе и сл.[8] Из наведених чињеница види се да се под последњом царевом милошћу подразумева читав низ привилегија учињених серском митрополиту Јакову које га изједначавају са баштиницима, па се и ови поседи називају митрополитовом „доживотном баштином".[9] Цар Душан и царица Јелена нашли су правни основ како ће богато наградити свог верног сарадника и пријатеља у случају да из неких разлога остане без прихода од серске митрополије, али и поред тога тешко да би се поменути поседи могли назвати харистикијом. Они се једноставно називају „келијом" и „доживотном баштином" па их тако и треба звати. Није познато да су се митрополит Јаков и митрополит Кирило користили стеченим „келијама". Није зато било ни неке преке потребе јер је српска власт остала стабилна за дужи низ година.[10] Но познати су и случајеви када су митрополити напуштали своје митрополије и користили се таквим правима.

У повељи којом су деспот Ђурађ и деспот Лазар 1456. године „створили милост" „градчанском" митрополиту Венедикту, истиче се да они поклањају цркву у Враћевштици (дан. Враћевшница) и црквена села митрополиту Венедикту.[11] На истом се месту још посебно нагла-

---

[8] Ко су елефтери види: Г. Острогорски, Елефтери. *Прилог историји сељаштва у Византији*, Зборник Филозофског факултета X-1, Београд, 1949, 45–62.

[9] За цркву и све поседе које добија митрополит Јаков предвиђа се: „да моу есть оу баштиноу до его животa, никимь неотимлема" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 704). После смрти серског митрополита Јакова црква Св. Николе под Кожљем требала је да припадне манастиру Св. Арханђела код Призрена, али пошто су митрополиту Јакову била дата, не само широка права у управљању, располагању и уживању црквене имовине, већ и широка имунитетска права, онда је положај митрополита Јакова изједначен са положајем баштиника, уз ограничење да су његова права доживотна.

[10] За најновије податке и литературу о митрополиту Јакову види: Г. Острогорски, *О серском митрополиту Јакову*, Зборник Филозофског факултета X-1, Београд, 1968, 219–226. Према истраживањима Г. Острогорског, митрополит Јаков је остао на свом положају до 1360. године (Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965, 105).

[11] С. Новаковић, *Законски споменици*, 755–756.

шава следеће: „Милость моу господьства ни, да си овоу црькvоу и села митрополить дрьжи до свога живота". Значи, да се и овде ради о некој врсти „доживотне баштине". Међутим, до стварања владареве милости и поклањања цркве у Врaћевштици дошло је због тога што је митрополит Венедикт остао практично без своје митрополије коју су Турци запосели.[12] Венедикт се склонио испред Турака на преостали део слободне српске државе, али је истовремено остао и без прихода које је до тада уживао као митрополит. Деспот Ђурађ поклања цркву у Врaћевштици митрополиту Венедикту да би овај имао где да пребива и да има какво такво издржавање.[13] Морамо још приметити да се митрополит није одрекао своје митрополије, већ је и даље задржао свој положај, али се исто тако мора истаћи да он у том тренутку није живео на подручју своје митрополије. Деспотов поклон био је условљен тиме што је остајао на снази све до оног времена докле Венедикт буде носио титулу „градчанског" митрополита. У случају да добије нову митрополију, Венедикт ће задржати цркву у Врaћевштици само до оног тренутка док не прими своју митрополију. Све је ово далеко од харистикија и у томе нема богаћења јер је практично у питању егзистенција једног високог представника цркве. Владари су стварно чинили милост свој тројици поменутих митрополита, али првенствено због тога да би они у случају да остану без својих митрополија имали сигурно склониште. То су прави разлози због чега је стварана владарева милост и због чега су поклањане поједине цркве високим представницима свештенства. Не би се смела превидети ни чињеница да су исти митрополити без сумње били верни сарадници српских владара, а неки су од њих били и лични пријатељи владара. Но то још увек не значи да имамо пред собом харистикије. Владари су ценили учињене им услуге и награђивали истакнуте представнике цркве. Када је неко постао митрополит, онда је са стране владара истој личности указано и највише поверење и дата највиша награда. Приходи које би један митрополит остваривао од своје митрополије били су без сумње далеко већи у поређењу са приходима од неке „келије".

---

[12] Р. Грујић сматра да је Венедикт био грачанички и новобрдски митрополит, па се под притиском Турака склонио на територију коју је још држао деспот Ђурађ (Р. Грујић, *Лична власшелинсшва срūских црквених ūредсшавника*, 50–52); М. Јанковић, *Еūискоūије и миūроūолије срūске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 148–149.

[13] Познато је да црква је у Врaћевштици припадала баштини челника Радича и да је тада имала 5 села. На основу тога могло би се закључити да је деспот Ђурађ поклонио „туђу" цркву митрополиту Венедикту. Овде треба приметити да је деспот Ђурађ, поред цркве, поклонио 6 села митрополиту Венедикту, од којих су 4 припадала цркви док је улазила у састав баштине челника Радича, али и два села која раније нису припадала истој цркви. Не може се поуздано утврдити како је до тога дошло, али изгледа као највероватније да је деспот Ђурађ, после првог пада Деспотовине под Турке и њеног обнављања (1444), обновио и властелинство цркве у Врaћевштици и тиме стекао права „другог" ктитора. Иначе не би се могло објаснити по којем је правном основу поклоњена црква митрополиту Венедикту и зашто деспот изреком наглашава да је лично поклонио поменутој цркви 6 села.

Владарева милост била је приступачна и другим представницима цркве, а не само митрополитима, али је она морала бити заслужена. Из неких се исправа може и сазнати како су представници свештенства заслужили владареву милост, што се није могло видети из повеља које су издате поменутој тројици митрополита. У једној се хиландарској повељи саопштава како је „старац Григорије" својим средствима подигао нову цркву Св. Петра у Кориши, како је исту цркву украсио и опремио свим што је неопходно за богослужење, и најзад, да је поменутој цркви прибавио: два винограда, један млин и друге некретнине.[14] Нову цркву Св. Петра у Кориши „старац" Григорије је поклонио манастиру Св. Арханђела код Призрена који је још био у изградњи. После тога поменута црква постала је седиште игумана манастира Св. Арханђела и монашке колоније која се организовала док се манастир не заврши. Душан још као краљ, ценећи високу услугу која му је учињена, поклонио је старцу Григорију стару цркву Св. Петра у Кориши да у њој живи и да се „прехрани до смрти". Све је то учињено „сь милостию краликвьства ми", тј. с владаревим допуштењем. Уколико „старац" Григорије не би хтео да живи у поменутој цркви, обезбеђена су му два „комата" (аделфата) за издржавање у манастиру Св. Арханђела код Призрена.[15] Ни у овом случају не треба у владаревој милости тражити харистикију. Старац Григорије који је своју цркву поклонио царевој задужбини, манастиру Св. Арханђела код Призрена, лишио се свих прихода које је могао делимично или у целини уживати. Краљ Душан је само делимично надокнадио Григорију оно што је до тада држао. У поклањању старе цркве Св. Петра у Кориши треба видети „келију" која се оставља поменутом „старцу" за издржавање, што се посредно закључује и према „коматима" који се дају Григорију у манастиру Св. Арханђела. Нема сумње да је владарева милост била и те како заслужена, али треба имати у виду и чињеницу да Душан не поклања поседе било које цркве или манастира, већ поседе манастира Хиландара којем су сви Немањићи, почевши од Стефана Немање, били и ктитори.[16] На основу ктиторских права Душан је имао право да утиче на управљање и уживање манастирских поседа.

---

[14] С. Новаковић, *Законски споменици*, 412–413. С. Мишић, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, ИГ 1–2 (1989) 39–54.

[15] О овом „комату" као и уопште о „аделфатима" и „коматима" исцрпно: М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института 11, Београд, 1968, 241–270.

[16] Када су Стефану Немањи, тада већ монаху Симеону, била потребна средства да доврши зидање манастира Хиландара, обратио се за помоћ свом сину Стефану, будућем краљу, следећим речима: „Не лени се, него похитај свом снагом својом да га подигнеш, да се сазида храм Пресвете (тј. Хиландар) у спомен мој у земљи овој и опет по мени да буде теби и чедима твојима и унучадма, у вашем роду довека. Јер ти си ктитор овоме, као што и пређе писмом предадох у држави својој храм пресвете Богородице благодатнице у Студеници, ни с ким у заједници, само теби и породу твом по теби" (М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд, 1924, 50; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога*, Светосавски зборник 2, 43).

Полазећи од исте правне основе, краљ Душан је поклонио „старцу" Јовану цркву Св. Николе Мрачког у Орехову.[17] Црква и сви њени поседи припадали су Хиландару, али је Душан омогућио старцу Јовану да „облада" и црквом и свим црквеним поседима до краја свог живота. Пре него што је добио поменуте поседе, Јован је био економ (управник) „Ходчанске метохије" која је припадала Хиландару. Пошто се старац Јован истакао у вршењу своје службе и постигао видљиве успехе, краљ га је посебно наградио. У повељи се чак посебно истиче: **„понѣже видѣвь краликвьство ми кгово поработаник домоу прѣчистик владичице госпожде и Богородице Хиланьдарскы, иже кесть на Атонѣ, сь троудомь и вьсакимь поспѣхомь"**.[18] Овде се посебно указује на „поработаније" старца Јована Хиландару, али посредно је то учињено и у корист владара који је био ктитор манастира Хиландара. После издавања краљеве повеље старац Јован напушта дужност економа „Ходчанске метохије" из недовољно познатих разлога, а са тим и привилегован положај који је до тада уживао, али му се истовремено све то надокнађује пошто добија на управу цркву Св. Николе Мрачког и све њене поседе са ширим овлашћењима него што их је имао као економ. Поседи поменуте цркве и даље остају у „области" манастира Хиландара, али се хиландарцима ускраћује могућност да старца Јована помере са црквених поседа. Бившем „Ходчанском" економу загарантовано је да ће на добијеним поседима остати све до своје смрти.

Ни у овом случају не треба говорити о поменутим поседима као о харистикији, мада се код једних и других поседа могу наћи и одређене сличности. Краљ Душан полази од својих ктиторских права, не препуштајући једног „старца куће краљеве" његовој судбини. Старац Јован је без сумње својим „поработанијем" задужио и владара и манастир Хиландар, али у случају изнемоглости или дубоке старости он не би доживотно остао на положају економа, односно управника, једне значајне и богате манастирске метохије. Манастир Хиландар би се свакако побринуо да старцу Јовану осигура егзистенцију, али ипак не тако пристојну какву је уживао док се налазио на положају економа „Ходчанске метохије". Наведени примери показују да су владари стварали милост истакнутим представницима цркве и да је та милост била заслужена, али се само у неким случајевима и како је ова милост била заслужена. Сада се већ слободно може рећи да и поред тога што грчка реч χαριξω значи исто што и српска реч милост, из тога не следи закључак да су уживаоци милости српских владара исто што и харистикијари у Византији. Уколико би се пошло од претпоставке да су харистикијари сви уживаоци владареве милости, онда би у харистикијаре требало уврстити сву српску властелу, поједине представнике

---

[17] С. Новаковић, *Законски споменици*, 407–408. О овим поседима, као и о поседима високих представника цркве који су напред поменути, расправља Р. Грујић. Види: нап. 64.

[18] С. Новаковић, *Законски споменици*, 408.

свештенства, црквене установе, па и Дубровчане којима је такође стварана милост.[19]

2) Црквене установе и владарева милост

У досадашњем излагању размотрен је садржај владареве милости која је учињена Дубровчанима, српској властели и истакнутим представницима свештенства. Ово разматрање не би било потпуно, ако се не би објаснило када су и какву су милост чинили владари црквама и манастирима. У науци је одавно познато да је сачуван и објављен релативно велики број црквених и манастирских исправа, али се у њима владарева милост не помиње ни приближно тако често, како би се могло очекивати. За ову појаву постоје и одређени разлози. Познато је да су српски владари поклонили манастирима стотине села, катуна и других земљопоседа, а у повељама које су поводом тога издате обично стоји да се ти земљопоседи: дају дарују, поклањају, прилажу, записују и сл. Владарева милост се обично и не помиње, али напред је већ речено да се владарева милост изоставља и у повељама којима су владари поклањали или потврђивали земљопоседе властели. То би могао бити један од разлога што се изоставља реч милост, али не и једини разлог. У манастирским повељама владари се редовно обраћају богу или неком светитељу, да би им захвалили за све што су стекли или

[19] Поред наведених личности, С. Троицки убраја у харистикијаре и друге особе. Тамо је припадала и Милшина жена, Радослава, о којој је већ било говора. По тумачењу Троицког излази да је она добила и већа права, „него права доживотног ужитка", па и нека „ктиторска права". Такво се тумачење не може прихватити. У повељи се Радослави обезбеђује доживотно издржавање на поседима о којима је реч, а после њене смрти све то припада Хиландару. Радослава и њен муж били су ктитори једне цркве и она је задржала право коришћења те имовине до своје смрти, што су јој владари својом милошћу допустили. Међутим, њеној деци припадаће само она права која припадају ктиторима који су своју ктиторију потчинили некој црквеној институцији. То је уједно и доказ да је Милшина жена била ктитор једне мање цркве. За своје потомство није она обезбедила ништа посебно, изузев оног што им припада, тј. да „приходе" у цркву и да им је „комат" као и свим ктиторима. Деца би према томе имала право на скромно издржавање у поменутој цркви. За све што је речено уп. С. Новаковић, *Законски споменици*, 405; в. нап. 78. С. Троицки, *Ктиторско право*, 101.

Још је теже објаснити како је С. Троицки у харистикијаре уврстио напред поменутог челника Радана и протопопа Прохора који су имали своје баштине (С. Троицки, *Ктиторско право*, 102). И протопоп Прохов и челник Радан као баштиници били су оптерећени уобичајеним обавезама које су падале на терет баштина. Протопоп Прохор имао је обавезу да „бљуде град црковни", тј. да са својим људима врши службу „градобљуденија" на утврђењима манастира Дечана (М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 66, 129), док је о „правоверном поработанију" челника Радана краљу и манастиру Дечани било већ напред говора. Баштине ситне властеле која је понекада дуговала своју службу црквеним институцијама не могу се изједначавати ни у ком случају са харистикијама. Оне се стичу, проширују и потврђују владаревом милошћу, али то још не значи да је у питању харистикија, уосталом, тај се термин нигде и не употребљава у српским изворима.

Није много срећнији ни пример на који указује С. Троицки да је старац Григорије Синаит добио у харистикију манастир Ждрело од кнеза Лазара. Григорије Синаит са својим монасима, а уз помоћ кнеза Лазара подигао је поменути манастир. Кнез је био ктитор манастира Ждрела и могао је у њему поставити „свога калуђера", а такође прописати и манастирски устав или статут. Са свим што је учињено сложио се и тадашњи српски патријарх Спиридон, потврђујући са своје стране „духовном влашћу". Види: С. Новаковић, *Законски споменици*, 771–774.

што ће тек добити. Према тада важећим схватањима ни један владар није могао непосредно да чини милост богу или светитељу, већ се трудио да стекне њихову милост, искрено верујући да зависи од ње. Био би то други и важнији разлог што се у манастирским повељама не помиње владарева милост која се чини богу, како би се према бројности сачуваних исправа могло очекивати. Било би ипак сасвим погрешно закључити, да се владарева милост никада не чини или ствара одређеним црквеним институцијама.

У повељи коју је краљ Владислав издао цркви Свете Богородице Бистричке изреком се каже: „**И створи милость кралевьство ми црькви Светѣи Богородици**".[20] Из цитираног податка сазнајемо да је краљ Владислав „створио милост", али не непосредно Богородици, већ једној цркви која је посвећена њеном имену. Одмах после наведеног цитата долази следећа одредба: „**Метохе што соу да не воюю воиске, ни конь, ни пьсь да не приходи развѣ сьсѣдения кралевьства ми, ни да има кое сплате ни сь кимь**".[21] Сада се већ јасно види какав је био садржај створене милости. Краљ Владислав је ослободио црквене поседе од редовних и уобичајених обавеза према владару, што представља посебну привилегију. Још потпуније се то наглашава у једној хиландарској повељи. Краљ Милутин, поклањајући келију Св. Петке у Тморанима манастиру Хиландару, каже и следеће: „**створи кралевьство ми милость сиези келии и сь всѣмь и лоудемь, да есть свободно оть всакыихь работь кралевьства ми, малихь и великыхь**".[22] Створеном краљевом милошћу келија Св. Петке, са поседима и људима, ослобађа се свих редовних и уобичајених обавеза. Ослобађање је релативно, пошто ће се већина обавеза и даље извршавати, али у корист келије, односно манастира Хиландара. Треба приметити да и у овом случају „створена милост" није учињена непосредно Св. Петки, већ келији која је посвећена поменутој светитељки.

Сличан је садржај створене милости, коју је краљ Милутин учинио манастиру Св. Николе на Врањини, па је не треба посебно разматрати.[23] Нешто је специфичнији садржај милости коју је краљ Милутин створио манастиру Грачаници. У повељи се забрањује свакоме да одводи своје људе са манастирских поседа, уколико то није учинио за време епископа Игњатија и ако до тада није доказао своја права у редовном судском поступку.[24] Ово је без сумње значајна концесија која је учињена „створеном милошћу" цркви у Грачаници. Владарева милост која је створена непосредно некој цркви, могла је имати и другачији садржај. Посебном повељом краљ Милутин је

---

[20] С. Новаковић, *Законски споменици*, 590.
[21] С. Новаковић, *Законски споменици*, 590.
[22] С. Новаковић, *Законски споменици*, 392.
[23] С. Новаковић, *Законски споменици*, 580.
[24] С. Новаковић, *Законски споменици*, 636.

потврдио све поседе које је краљица Јелена, његова мајка, даровала манастиру Богородице Ратачке, а онда је при крају исправе забележено и следеће: „И тоү милость сътвори кралевьство ми домоү Богородицє Рєтьчьскык, кьди придє оү Которь гради".[25] Наведени податак несумњиво показује да је и за потврђивање манастирских земљопоседа и других права била неопходна владарева милост. тј. посебна правна радња којом се то чинило. Владарева милост била је неопходна црквама и манастирима и у случајевима када је издата наредба за писање повеље. Манастир Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља добио је од краља Милутина посебну исправу у којој се набрајају сви манастирски поседи и права која је манастир уживао, али је при крају ове исправе било забележено и следеће: „И то всє милостию краликвства ми повєлѣхь вѣчнє записати оү хрисовоүль сии".[26] Значи да је и наредба за писање исправе као и сама правна радња била створена краљевом милошћу.

Сви примери који су напред наведени показују да су владари непосредно стварали милост црквеним институцијама када је требало потврдити већ стечене земљопоседе и права, затим, када је требало ослободити црквене поседе од редовних обавеза према краљу, али и када се дозвољавало црквама да на својим поседима насељавају „туђе људе", и најзад, када се издавала наредба за писање црквених и манастирских повеља. Садржај владареве милости није се променио ни у доба српског царства. Цар Душан је потврдио цркви Св. Петра у Кориши све стечене поседе „сь милостию царьства ми", а ослободио је и поседе манастира у Архиљевици од уобичајених обавеза,[27] док је за време цара Уроша једна хиландарска исправа била написана с царевом милошћу.[28] После распада Душановог царства, обласни господари непосредно су чинили милост црквеним институцијама, као и српски краљеви и цареви. Издајући једну исправу Хиландару, Стефан Лазаревић истиче како је видео да су његови претходници „оүчинили милость" хиландарским монасима, па им и он лично „ствара милост".[29] После израза „сътворихь имь милость" набрајају се обавезе од којих је ослобођен Хиландар. Сличан је садржај милости коју је деспот Стефан Лазаревић створио манастиру Милешеви, само је формулација нешто другачија. Деспот Стефан је поклонио Милешеви неколико села, па у повељи која је била издата каже: „Сътворихт жє и милость селомь тѣмь", после чега се набрајају обавезе од којих их деспот привремено или трајно ослобађа.[30]

---

[25] С. Новаковић, *Законски споменици*, 605.

[26] С. Новаковић, *Законски споменици*, 621.

[27] С. Новаковић, *Законски споменици*, 437, 740.

[28] У повељи се каже следеће: „што имь кєть приложило царьство ми и записало сь милостию царьства ми хрисовоүль златопечатни" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 437).

[29] С. Новаковић, *Законски споменици*, 459.

[30] С. Новаковић, *Законски споменици*, 607.

Вук Бранковић као обласни господар ослободио је хиландарске поседе од данка који се плаћао Турцима. Овде је реч о једној тек насталој обавези, па се у повељи која је поводом тога издата наглашава: „**И сиюзи милость оучиниҳь гаа Вльць прѣчстои Матери Божиои Хиландарскои**".[31] Наследници Вука Бранковића такође су стварали милост црквеним институцијама, али су некада то чинили и посредно. Посебном повељом поклонила је госпођа Мара Бранковић са синовима трг у Хочи манастиру Хиландару. У повељи се поред осталог наређује и следеће: „**тргь иже вь Ход'чи да има милость господтва ни непоколѣблкмоу, да моу нѣсть ниедне забаве ни оть кога, ни коега посилиа, тькмо праве царине црьковне закон'не**".[32] У овом случају владарска милост је дата једном манастирском тргу, а разумљиво и самом манастиру. Милост коју је имао трг у Хочи (данашње село В. Хоча код Ораховца у Метохији) састојала се у томе: што нико није смео да га омета, нити да му чини какво насиље. На тргу се плаћала „законита" (уобичајена) царина која је припадала Хиландару. Повељом су била регулисана и друга права неопходна за нормално пословање трга у Хочи. Из свега што је речено може се закључити да је један средњовековни трг морао имати или уживати владареву милост да би се на њему несметано пословало. Под владаревом милошћу у овом случају подразумева се свакако скуп привилегија датих трговима.

Занимљив је и садржај милости коју су учинили синови Вука Бранковића, Ђурађ и Лазар, манастиру Св. Павла на Св. Гори. У манастирској повељи прво се наглашава: „**Оучини милость господинь Гюрьгь и господинь Лазарь**", а после тога се саопштава да су браћа поклонила манастиру Св. Павла село Кузмино.[33] Учињена милост представља правну радњу којом се једном манастиру поклањају земљопоседи као што су села, заселци и сл. Исцрпљујући излагање о владарској милости која је непосредно учињена црквама, треба поменути и једну повељу деспота Ђурђа која је издата манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори. Потврђујући поседе и повластице овог манастира, деспот Ђурађ каже не без разлога да ће „створити милост" манастиру према својим могућностима.[34] Деспот је потврдио поменутом манастиру све оне поседе, који су се налазили на његовој територији и обећао да ништа од тога неће узети. У истој повељи деспот Ђурађ још једном „ствара милост", ослобађајући манастирске поседе од редовних и уобичајених обавеза.

---

[31] С. Новаковић, *Законски споменици*, 460.
[32] С. Новаковић, *Законски споменици*, 464.
[33] С. Новаковић, *Законски споменици*, 528.
[34] С. Новаковић, *Законски споменици*, 527.

Целокупно излагање о владаревој милости која се непосредно чинила црквеним институцијама показује: да је владарева милост била неопходна у случајевима када се црквама и манастирима поклањају и потврђују земљопоседи, затим, када се поседи црквених институција трајно или привремено ослобађају уобичајених, редовних и новонасталих обавеза, и најзад, када су се црквама чинили посебни уступци као што је насељавање „туђих људи". Владарева милост била је присутна и приликом издавања наредбе за писање исправа, које су се издавале појединим црквама и манастирима.

ДЕСЕТА ГЛАВА

ВЛАДАРЕВА МИЛОСТ ПРЕМА ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

Претходно је излагање показало да је владарева милост била неопходна свој српској властели. Милост се стварала или чинила по правилу у случајевима када су осниване нове и проширивање постојеће властеоске баштине, али исто тако и када је требало потврдити баштинска права држаоцима и наследницима баштина. Владаревом милошћу дозвољавало се властели да поклања баштинске цркве и земљопоседе познатијим манастирима и да ови земљопоседи стекну широка имунитетска права. Захваљујући владаревој милости понекад се дозвољавало властели да буде лично и непосредно потчињена некој угледној црквеној установи, затим, да властела поклања земљопоседе и друге некретнине манастирима, уз услов да сва ова добра ужива до краја живота и да њима управља. Најистакнутијој и најмоћнијој властели стварале су се изузетне повластице, као што је то био случај с деспотом Оливером који је имао право да утиче на избор злетовског епископа. Повлашћен положај властеле у друштву, по тадашњим схватањима, зависио је у највећој мери од владареве милости, тачније од владара који је своју властелу волео и поштовао као да су то другови, браћа или деца. Стварање одређене владареве милости стајало је у строгој зависности од услуга које је властела чинила владару. Само су „верна" или „правоверна" властела за своју службу, односно за „верно" или „правоверно поработаније", имала право на владареву милост. Што је „правоверно поработаније" било веће и значајније, то је и створена милост била већа.[1] Владарева милост као правна радња по-

[1] У повељи коју је цар Душан издао властеличићу Иванку каже се поред осталог и следеће: „**и обновисмо и сьстависмо и оуזаконисмо всака правила светихь и божьствнихь цръквь, и прочимь записовати хрисовуле СЛОВЕСА царска коемуждо противу дѣлу его**" (А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, 151). У повељи цара Уроша, као и у неким Душановим пове-

себног садржаја морала је бити видљива и јавна, а истовремено и донета на саветовању владара с најутицајнијим личностима у држави.

Из сличних разлога као властели, владари су стварали милост и најистакнутијим представницима српске цркве. Митрополити и угледни „старци" добијали су у „доживотну баштину" земљопоседе и друге некретнине, међу којима се обавезно налазила и нека богомоља (манастир, црква, „келија"), приликом поклањања „доживотних баштина" тражио се ослонац у ктиторским правима. Владари су стварали такву милост првенствено оним представницима свештенства који су их нечим особито задужили. Према томе владарева милост је била заслужена, мада су сви представници цркве у начелу били ослобођени сваког „работанија" па и „правоверног".

Садржај владареве милости која је учињена или створена Дубровнику – дубровачкој властели и трговцима – у многоме се разликује од горе наведених случајева. Под створеном милошћу подразумева се читав низ трговачких повластица и концесија у српској држави, док су појединци стицали и такве повластице да их нико не може окривити за послове које су обављали у корист владара, уколико их је владар тога ослободио. Дубровачкој као и српској властели владаревом милошћу поклањани су земљопоседи у баштину за „правоверно поработаније", али и уз одређене обавезе које ће се „верно" или „правоверно" и у будуће извршавати. Плаћање стонског или светодмитарског доходка припада таквој врсти обавеза. Са стварањем милости није се само олакшавало пословање дубровачких трговаца, већ се посебном милошћу омогућавало несметано пословање на трговима у Србији, било да у томе учествују домаћи или страни трговци.

Навођење свих изложених закључака омогућава да се потпуније осветли и садржина цареве милости која се помиње у Душановом законику. Коментаришући 78. члан Законика С. Новаковић је рекао: „Милост на овоме месту значи владалачки поклон или дар".[2] Ово се тумачење односи само на 78. члан, али се одмах мора приметити, да се у наведеном члану владарева милост не помиње изреком. Тамо је реч о „милостној књизи" и „милостнику", а никако о милости. За потпуније осветљавање садржине цареве милости, најзгодније је поћи од 115. чл. Законика који гласи: „**И кто есть чиега чловѣка приель ис тоүжде**

љама, која је издата Дубровчанима јасно се наглашава да се повеље прво записују црквама, затим властели и најзад „**инимь прочимь**" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 178; в. и нап. 35–38). Властеличић Иванко није био истакнути властелин, а разумљиво да није представљао ни неку „божанску цркву", већ је припадао „**иним проигимь**". У повељи која му је издата то се чак и истиче. Хрисовуље се најпре записују црквама, а напослетку „прочим" и то свакоме према његовом „делу". У овој аренги нема ни говора да цар испуњава „све жеље" своје властеле или сва њихова „хотенија". Ту се само истиче да ће свакоме бити записано према заслузи. Иванко се назива властеличићем и налази се на дну властеоског сталежа. Деспот Оливер и њему слична властела била су на врху ове лествице и њима су испуњаване „све" жеље.

[2] С. Новаковић, *Законик Стевана Душана*, стр. 192.

земле; а онъ е побѣглъ отъ своега господара; отъ соуда ако даа книгоу милостноу царевоу да се не потвории; ако ли нѣ дасть милости, да моу се врати".[3] Коментаришући овај члан С. Новаковић примећује: „могао је бегунац наћи начина којим би себи милост цареву прибавио. У таквом случају милост царева прекидала је све, а пређашњи господар није могао више тражити тога свога човека; ако ли милости цареве није било, човека такога бегунца није могао нико примити".[4] Са последњом реченицом Новаковићевог коментара можемо се у потпуности сложити. Без цареве милости, односно без доказа о царевој милости, нико није смео да прими било чијег човека из „туђе земље". Као доказ о царевој милости служила је „милостна книга", тј. посебна исправа. Коме је таквом исправом дозвољено да може примати људе из „туђе земље", тај их је могао и задржати, односно населити на својим поседима. Према томе, царева милост представља допуштање, дозволу или концесију. Напред је већ указано да је сличну концесију учинио краљ Милутин манастиру Грачаници, односно да је „створио милост" манастиру да под одређеним условима задржи и насели „туђе људе", на својим поседима, који су раније припадали другим господарима.[5]

Занимљива обавештења о садржају цареве милости пружа 79. чл. Душановог законика па га због тога, а и из других разлога, треба навести у целини. Поменути члан гласи: „А за мегю и за землю што се потварають села мегю собомь; да иште соудомь отъ светаго кралга, кьди се е прѣставиль; ако тко дасть милость царевоу, и рече: даль ми ксть господинь царь, како ксть дрьжаль мои дроугь прѣгк мене; ако дасть милость царевоу, да боуде тако-зии, да дрьжи освѣнь црьковнаго".[6] На почетку наведеног члана говори се о спору између суседних села око заједничких међа и земљишта које је припадало једном или другом сеоском атару. Из даљег садржаја истог члана види се да спор не воде насељеници села, већ феудални господари насеља. Када би дошло до таквог спора, 79. чл. Законика предвиђа да се у редовном поступку утврђује и испитује, какво је било чињенично стање уназад све до на дан смрти краља Милутина.[7] Пошто је први део Душановог

[3] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 115.

[4] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, стр. 215.

[5] В. Нап. 87.

[6] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 79.

[7] Коментаришући овај члан С. Новаквић каже: „Под светим краљем у Законику се увек разумева краљ Милутин. Не зна се какав је био закон краља Милутина, на који се овај члан позива, али ми изгледа да је био некакав закон о пороти" (С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, стр. 193). У потпуности се може прихватити прва реченица у Новаковићевом коментару, али се мора приметити да се у 79. чл. не помиње никакав „закон", па ни закон краља Милутина. Тамо постоји израз „искати судом" који се слободно може превести: тражити нешто судским поступком, а то није никакав посебан закон краља Милутина. После израза: „да иште соудомь", долази реченица која гласи: „отъ светаго крале кьди се е прѣставиль". Овом се реченицом одређује само временска граница до које се или од које се нешто може „искати судом", односно до које се или од које се неко земљиште може потраживати или оспоравати.

законика донет 1349. године, којем припада и 79. чл., а краљ Милутин је умро 1321. године, излази да су се нечија права могла доказивати или оспоравати уназад за 28 година. После тог рока ништа се више није могло ни оспоравати нити потраживати, већ се поштовало стање које је затечено (на дан смрти краља Милутина). По одредбама Душановог законика наведени принципи морали су се поштовати, изузев, ако би неко у редовном поступку доказао да држи спорно земљиште на основу цареве милости. Таква би особа још изјавила: дао ми је господин цар (спорно земљиште), као што је држао мој друг пре мене, тј. да држи на исти начин као и његов претходник. Завршном одредбом истог члана још једном се истиче: ако неко пружи доказ о царевој милости („ако дасть милость царевоѵ"), да буде тако, изузев црквеног. Садржај цареве милости је довољно јасан. Напред је већ показано како су владаревом милошћу стваране нове и проширивање постојеће властеоске баштине. Не би било ништа неочекивано да је господар једног села добио у баштину и део земљишта које је припадало суседном насељу, али би тада у свој оштрини искрсло питање: којем од два суседна насеља припада поменуто земљиште.[8] Управо овакав случај разрешава 79. члан Законика на тај начин што дозвољава да се окрњи целина једног сеоског атара и да се помере међе у корист суседног сеоског атара, односно феудалног господара дотичног насеља. То се ипак могло учинити само владаревом милошћу која је морала и да се докаже, али се истовремено овим чланом гарантовала и неприкосновеност црквених земљопоседа. Територије њихових села нико није смео (ни могао) захватати.

Са оваквим тумачењем потпуно у складу стоје и одредбе 83. чл. Душановог законика који предвиђа: „да за једну ипотес за земљу" могу

---

[8] О земљишним међама исцрпније: С. Новаковић, *Село*, Београд, 1965, 65–69; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења, Село*, 224; М. Барјактаревић, *О земљишним међама у Срба*, Београд, 1952. У средњовековној Србији поштовала се целина сеоског атара као и међе. Издаване су и забране којима се спречава нарушавање ових целина, али је управо владаревом милошћу до тога и долазило. Само ради илустрације треба навести бар пример како се то чинило. У повељи манастира Св. Арханђела код Призрена помиње се катун Голубовци и описују се исцрпно његове међе које су од села „кльшанице" ишле утврђеним правцем (Гласник Друштва српске словесности XV, 293). Поменуто село као и још неколико заселака припадало је Ђурђу Ненишићу (С. Новаковић, *Законски споменици*, 449, 450). Међутим, у описивању међа влашког катуна Голубовци унета је и следећа реченица: „и што притесас'мо Гюргю Ненишикю ѡт влахь, како видѣсмо што к прилично, за то дасмо влахомь огледавше половинаѵ Плоче" (Гласник ДСС XV, 294). Из наведеног цитата јасно се види да је Ђурђу Ненишићу „притесан" део земљишта који је иначе припадао територији влашког катуна Голубовци. Катун је као накнаду добио половину Плоче. Не треба ни сумњати да се то „притесавање" вршило управо на оном простору где се међила територија влашког катуна са територијом сеоског атара Јелшанице која је припадала Ђурђу Ненишићу. Свакако да је то учињено милошћу цара Душана и да је то уједно и случај на који указује 79. чл. Законика. За „притесано" земљиште власи су добили надокнаду, тј. половину Плоче, али могло се тако нешто учинити и без икакве надокнаде. Тада би оштећено село, односно господар таквог села, с разлогом покретао судски поступак за надокнаду изгубљене имовине. Није искључено да је власима учињена надокнада само због тога што су улазили у састав манастирског властелинства, па се и њихова територија третирала као „црквена земља". Више о томе: М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта, Зборник Матице српске за историју 44*, Нови Сад, 1991, 7–18.

бити изнете чак „две књиге цареве”, тј. исправе.[9] У таквим случајевима имао је право да држи спорно земљиште онај ко га је држао и до доношења Душановог законика, али се истим чланом наређује: „а милость да се не потвори”. Између последње и претходне одредбе 83. члана Законика као да постоји извесна противуречност. Но то ипак неће бити тако. Пошто су за једну земљу издате „две књиге цареве”, онда су оне настале као резултат цареве милости. Свака је од ових милости заслужена и она се као таква не оспорава, тј. не „потвара”, али се само једна од њих може реализовати.

Душанов законик предвиђа и друге случајеве када се владарева милост неће реализовати. У 171. чл. Законика наређује се следеће: „аште пише книгоу царство ми, или по срьч'бѣ, или по любви, или по милости за нѣкога, а она-зи книга разара законикь”, онда судије неће поступати по „царевој књизи”, већ по правди.[10] Из овога излази да се владарева милост неће реализовати у свим оним случајевима када је у супротности са Закоником и „правдом”. По 83. чл. Законика владарева милост није била у супротности са „законом и правдом”, али се није могла остварити због тога што је једно те исто земљиште дато двојици људи, а само је један од њих могао и имао право да га држи. У 79. и 78. чл. Законика такође се саопштава да се владарева милост неће реализовати, ако се њоме смањује и крњи земљишни фонд неке црквене институције. Све су ово специфични случајеви ограничења владареве милости које предвиђа Душанов законик. О томе нема података у манастирским повељама и другим исправама па су наведени подаци тим драгоценији. Душановим закоником предвиђени су и случајеви остваривања владареве милости и ако је она у супротности са „правдом”. Дозвољено је примање људи из „туђе земље” када је за то некоме створена посебна владарева милост, а са истом милошћу дозвољава се захватање земљишта, смањивање обима и померање међа суседног сеоског атара. Имајући ове чињенице у виду, мора се још приметити да Душанов законик пружа једнострана и ограничена обавештења о садржају владареве милости, па су аналогно томе и тумачења научника о значењу и употреби речи милост, која су заснована само на подацима из Душановог законика, недовољна и непотпуна. По Новаковићу и другим научницима милост је исто што и владалачки дар или поклон, али се мора приметити да се неки владалачки поклон могао даровати из љубави, а други из милости, што није исто. Под владареву милост тешко да би се могли подвести дарови као што су: црквене књиге, иконе, кандила, „сасуде” и сл. које су владари поклањали црквама. То су само дарови или поклони па и када их владари поклањају и за тако нешто није била потребна владарева милост. Напред је исцрпно анализиран садржај владареве милости па се на томе више не треба задржавати.

---

[9] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 83.

[10] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 171.

Потребно је још рећи када се милост употребљавала и као назив за исправе. напред је наведено неколико примера из којих се види да се „милост" записује или да је записана. Ови примери посредно указују да се реч милост могла употребити и као назив за исправу. Још је то јаче наглашено у повељи коју је краљ Вукашин издао Дубровчанима. На крају ове исправе забележене су и следеће речи: „**И сию милость кралкевство ми ȣчини да стои ȣ Дȣбровникȣ а дрȣга такаре ȣ кȣки кралкевства ми**".[11] Из наведене се одредбе јасно види да је једна исправа требала да „стоји" у Дубровнику, а друга исправа идентичног садржаја требала је да се чува у „кући" краља Вукашина. Према томе, реч милост је могла заиста да се употребљава и као посебан назив за средњовековне исправе. Овде се ипак мора приметити да се милошћу могла називати само она врста исправа којом владари „стварају милост", „чине милост" или нешто допуштају својом милошћу. Значи да је употреба „милости" као назива за владарске исправе зависила од садржаја правне радње која је учињена и касније записана.

---

[11] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 117.

ТРЕЋИ ОДЕЉАК

МИЛОСНИЦИ ИЛИ ИЗВРШИОЦИ МИЛОСТИ – EXECUTORES

ЈЕДАНАЕСТА ГЛАВА

ПОСЕБНЕ ВРСТЕ МИЛОСНИКА

1) Мишљења и тумачења

Целокупно излагање о милости учињено је с циљем да се што тачније утврди и објасни улога милосника који се помињу у многим средњовековним исправама. О милосницима као и о милости у науци постоје различита мишљења и тумачења. Ђ. Даничић, полазећи од тумачења које је дао за реч милост закључује: да је милосник особа која „има милост од владаоца, ради што у његово име", а затим, то је и „свједок да је коме учињена милост, јер је учињена преко њега".[1] Узимајући у обзир Даничићево мишљење, а полазећи и од властитих истраживања, Т. Маретић је за милосника навео више значења од којих треба издвојити следећа: љубимац, повереник и сведок.[2] Уз последње значење Маретић даје и објашњење: да се милосници разликују од сведока по томе што су сведоци „обични људи", док су милосници по правилу властела и великаши. Тумачења филолога су необично корисна и драгоцена, али она сама по себи не пружају прецизан одговор на сва питања која се постављају пред историчаре. У

[1] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сшарина срйских II*, 66.

[2] Рјечник хрватскога или српскога језика, ЈАЗУ, дио VI, 686. За милосника Т. Маретић даје следећу одредницу: „мушко, које је коме милосно, мило – онај, који даје милост". Уз већ поменута значења, милосник је: „љубазник", „љубавник" и „давач милости (само о Богу)". Овим се исцрпљују значења речи милосник на која упозорава Т. Маретић.

настојању да што потпуније објасни улогу милосника као сведока, А. Мајков је сматрао: да „милосници нису били добровољни сведоци, него пре људи, којима је дужност била посведочити да је писмо (исправа) истинито".[3] Објашњење које је дао А. Мајков не излази из оних оквира које је пре њега дао Ђ. Даничић, а употпунио и прихватио Т. Маретић, међутим, његов је закључак о милоснику нешто одређенији, што не значи да је и тачнији. Од Даничићевих тумачења полазио је и Т. Зигељ, упозоривши: да се милосници помињу у оним повељама у којима се даје милост, али не и у свим повељама ове врсте.[4] Последња примедба је без сумње значајна, пошто отвара питање због чега се милосници не помињу у свим повељама где се даје милост. Т. Зигељ је још скренуо пажњу да су повеље вероватно биле издате без посредовања милосника, а то значи да милоснике не би требало изједначавати са посредником (интервенијентом) за добијену милост.

Тумачењем улоге милосника позабавио се у два маха С. Новаковић. У коментару уз 78. чл. Душановог законика Новаковић каже да је милост исто што и владалачки поклон или дар, „а милосник је човек владалачке милости и владалачког поверења преко кога се то чинило".[5] Закључак до којег је дошао С. Новаковић не подудара се у свему са ставовима Даничића, Маретића и Мајкова, пошто се милосник појављује као владарев повереник, али не и као сведок. С. Новаковић је свој закључак ограничио на Душанов законик, али је веома добро знао да се милосници помињу и у многим повељама, где се њихова имена често записују испод владаревог потписа. Узимајући у обзир ову, а вероватно и друге чињенице, Новаковић је у једном од својих радова дошао до закључка да се улога милосника може изједначити: „са данашњим обичајем државне писмености, по којему се извршилац или одговорник увек спрам владаоца потписује".[6] Према овом тумачењу, милосник би био „извршилац или одговорник", свакако за владареву милост која је учињена. Пошто је напред у одељку о владаревој милости истакнуто да се под њом подразумева правна радња одређеног садржаја, онда последњи Новаковићев закључак изгледа веома прихватљив. Но требало би овде ипак приметити да се имена милосника не налазе увек „спрам владаоца", већ долазе и испред и после владаревог потписа, па ова чињеница не би ишла у прилог Новаковићевих доказа, што не значи и да је његов закључак нетачан.

Преко закључака до којих је дошао С. Новаковић, неки су научници прелазили ћутке. Тако је С. Станојевић, покушавши да објасни улогу милосника, полазио првенствено од ставова Даничића,

[3] А. Майков, *История српскога народа*, 291, 296.

[4] Т. Зигелъ, *Законик Стефана Душана, Приложения*, 47.

[5] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, стр. 192.

[6] С. Новаковић, *Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави*, Београд, 1886. 7. „Логотет–највиши дворски службеник у средњовековној Србији" (Законик цара Стефана Душана, изд. САНУ, Београд, 1975, 258)

Маретића и Мајкова по којима су милосници, поред осталог, били и сведоци, док Новаковићеве закључке није ни помињао. У својим студијама из српске дипломатике, С. Станојевић расправља о милосницима и уврштава милоснике, управо, у поглавље о Сведоцима.[7] Овакав прилаз само донекле оправдава чињеница што је С. Станојевића интересовала дипломатичка анализа повеља, односно што се имена милосника у српским повељама помињу и записују чешће у оном одељку повеље, где се бележе имена сведока. Потребно је још приметити како је С. Станојевић упозорио да се у јавноправним исправама, које су настале у Рашкој канцеларији, само изузетно појављују сведоци, док се у приватноправним исправама сведоци редовно наводе.[8] Овај закључак је тим значајнији, што се милосници помињу у јавноправним исправама, а никада у приватноправним, па се већ на основу тога може претпоставити да се у средњовековној Србији правила разлика између сведока и милосника и да су њихове улоге биле различите. Може се поставити питање у чему се огледала та разлика.

Уочивши да постоји разлика између сведока и милосника, Т. Тарановски истиче да је милосник: „био из редова дворског особља специјални сведок при састављању милости, или милостне књиге, тј. даровног писма владаочевог, у коју су категорију спадале и баштинске хрисовуље. Поводом милости, дате уз његову присутност, милосник је затим могао да сведочи пред судом, а његова је званична сведоџба важила онолико, колико и сама књига".[9] Пошто се на овоме не исцрпљује улога милосника, Т. Тарановски још каже да је милосник: и „лице преко кога је владаочев дар извршен", а затим, да је милосник могао да буде и посредник („интервенијент") за добијену милост под којом се подразумева дар или поклон.[10] Из објашњења које дао Т. Тарановски, јасно се види каквог је сведока представљао милосник, али се с правом може поставити питање: да ли су милосници заиста припадали само дворском особљу, затим, да ли су они обавезно били присутни приликом састављања милости, или милосне књиге, и најзад, да ли су се заиста као сведоци појављивали пред судом? Било би

---

[7] С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Сведоци,* Глас САНУ 110 (1924), 21–24.

[8] С. Станојевић, *Сведоци,* 19–20. Овде се још истиче да се у владарским исправама сведоци никада не помињу изреком.

[9] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави III и IV,* Београд, 1935, 204.

[10] Говорећи о интервенцији трећег лица као редовној појави за добијање даровне повеље, Т. Тарановски каже: „То се види из Душановог Законика, који сведочанство таквог интервенијента, „милосника", сматра као доказно средство исте врсте, као што је била и писама даровница – „милосна књига" (Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави III и IV,* 104). О милоснику као лицу „преко кога је владаочев дар извршен" упореди: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I,* 227. У оба случаја Тарановски се позива на 78. чл. Душановог законика, али управо због тога његово тумачење не изгледа довољно уверљиво пошто се једно те исто лице у једном те истом случају појављује у улози: интервенијента, сведока и извршиоца.

свакако корисно да се шире објасни због чега је милосник и „лице преко кога је владаочев дар извршен" и да ли је милосник заиста био „интервенијент" за добијену милост.

Последњу констатацију Т. Тарановског у потпуности је прихватио С. Троицки, али њега је улога милосника узгредно интересовала и то само са аспекта оне проблематике коју је тренутно проучавао. Проучавајући ктиторско право и харистикије, С. Троицки каже: „Сам термин „харистикарије" у својој грчкој форми у српским споменицима ми нисмо нашли, али он је постојао у српском преводу у форми „милостьникь црквени" за разлику од простог „милосника" који је био функционер за издају дарова и привилегија („милост" χάρις или χαριστική) код неког владара".[11] Напред смо већ изнели наше мишљење о харистикијама у Србији, но и поред тога треба истаћи да С. Троицки прави разлику између „простог" милосника и „црквеног милосника" о чему се мора водити рачуна.

Запажања о милосницима која је саопштио М. Костренчић знатно се разликују од већине наведених мишљења, добрим делом и због тога што је полазио само од Новаковићевих закључака. Расправљајући о називима пристава, М. Костренчић напомиње да су ту функцију понекад обављала и лица која нису били пристави. То су, поред осталих, чинили: „милосници, ручници, челник, старииници итд. Сва та лица имају додуше свој посебни положај и своје нарочите функције, али у појединим случајевима они се у изворима јављају уместо пристава с његовим задацима".[12] У настојању да што потпуније објасни улогу милосника, М. Костренчић наводи коментар С. Новаковића уз 78. чл. Душановог законика, али са своје стране додаје: „Ту би требало још дометнути да је милостник управо оно лице коме је владалац поверио издану исправу, односно дао у заштиту учињену диспозицију, дакле да милостник има стварно задатак да учврсти, короборира издану исправу и учињену диспозицију. Та је функција додуше различита од функције пристава, али има с њоме ипак додирних тачака".[13] Одмах треба рећи да ови закључци заслужују највећу пажњу, пошто ће се из даљег излагања видети колико су близу истине. Из Костренчићевих запажања могло би се још закључити да је милосник представљао неку врсту заштитника, јемца или гаранта за учињену диспозицију. Он то чак и каже на следећи начин: „Место милосника долазе у повељама босанских краљева ручници, ... Ручник преводио би се на талијанском „garanto".[14]

Изједначавање „милосника" и „ручника" М. Динићу не изгледа „уверљивим", док реч „гаранто" не стоји ни у каквој вези са ручници-

---

[11] С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији*, 100.

[12] М. Костренчић, *Fides publica (Јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд, 1930, 11.

[13] М. Костренчић, *Fides publica*, 128, нап. 45.

[14] М. Костренчић, *Fides publica*, 128, нап. 46.

ма босанских повеља, пошто се налази: „у талијанском преводу писма Владислава II, сина краља Драгутина".[15] Ова примедба М. Динића доводи у озбиљну сумњу последње запажање М. Костренчића, пошто је такво запажање засновано на једном извору који не потиче из канцеларије босанских владара. Но и поред наведене примедбе, Костренчићеви ставови заслужују дужну пажњу. Сличну пажњу заслужује и тумачење Н. Радојчића, који је милосника из Душановог законика објаснио следећим речима: „Милосник, милостник је сведок при давању милости, можда и посредник за примљену милост и извршилац добивене милости".[16] Објашњење које је дао Н. Радојчић истовремено систематизује мишљења већине напред поменутих научника. По схватањима једне групе научника милосник је сведок, било да није добровољни, било да је специјални, затим, милосник је могао бити посредник за добијену милост, односно интервенијент, и најзад, у трећу групу долазе мишљења по којој је милосник владарев повереник, заштитник, гарант и извршилац добијене милости. Из ове групе мишљења издваја се тумачење С. Троицког са упозорењем да постоји „црквени милосник" који је харистикијар. Сва изложена мишљења заслужују потребну пажњу, али се мора приметити да су она саопштена у виду кратких дефиниција корисних и погодних за читаоца. Те су дефиниције сажимане у две три реченице, или саопштаване у напоменама. Колико се могло утврдити, шире анализе о улози милосника за сада не постоји. Оваква анализа није потребна сама по себи, али ако се има у виду чињеница да се милосници релативно често помињу у српским исправама и да су то по правилу носиоци високих државних звања и титула, онда се заиста мора поставити питање да ли су те личности истовремено биле и сведоци и посредници, а такође и да ли су истовремено били повереници, заштитници и извршиоци владареве милости.

Приликом досадашњих изучавања, није се увек у довољној мери водило рачуна да постоји неколико врста милосника. Неки се од њих помињу у повељама без ближе ознаке чији су милосници, док се опет у неким случајевима каже да постоје „црквени милосници", а поред њих изреком се помињу краљеви и цареви милосници. Постојање три врсте милосника намеће за потребу да се и излагање о њима врши одвојено, како би се што јасније сагледала њихова улога. Краљеви или цареви милосници припадају једној те истој категорији, па их само ради краткоће можемо називати владаревим милосницима. Назив за црквене милоснике је и прецизан и адекватан, па га не треба мењати. Поред ове две групе, постоје и милосници који се помињу у Душановом законику и чија се имена записују у јавноправним исправама (повељама, хрисовуљама, разрешницама рачуна и сл.). Ову групу

[15] М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд, 1955, 22, в. и нап. 32.
[16] Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана Душана*, стр. 111.

милосника најбоље је из више разлога називати једноставно „милосницима”, као што се то чинило и у средњовековној Србији.[17] Наведеном поделом издвојене су три групе милосника па ће се у даљем излагању видети каква је њихова улога.

2) Владареви милосници

Обавештења о милосницима, за које се изреком каже да су краљеви или цареви, прилично су оскудна, али ипак не толико да се о њима не може ништа сазнати. Најстарији податак о владаревом милоснику потиче тек из 1328. године. Реч је о једном писму које је краљ Стефан Дечански упутио Дубровнику, захтевајући исплату Светодмитарског дохотка за последње две године.[18] Познато је да су српски краљеви у то доба добијали од Дубровника, на име поменутог дохотка, по 2.000 перпера годишње, али је често из различитих узрока долазило до застоја у исплати.[19] У писму које је Стефан Дечански упутио (1328) поводом једног застоја у исплати, каже се поред осталог и следеће: „**посила кралквство ми кь вамь свокго ѹнѹтрьнкга м’лостника кѹкк кралиевства ми кнеꙁа Бисета**”.[20] У наведеном цитату се помиње милостник „куће краљеве”, којег свакако треба убројати у категорију владаревих милосника. Само на основу цитираног податка могло би се закључити, да је тај милосник био љубимац или повереник краљев, али и особа која има право да чини нешто уместо владара. Последњу претпоставку поткрепљује и завршетак краљевог писма који гласи: „**и што ви говори** (милосник краљеве куће), **вѣрѹите га ꙗко ѹсть кралквства ми, в’се сѹ рѣчи кралквства ми**”.[21] Наведена реченица недвосмислено говори о томе да је кнез Бисте заиста краљев повереник, али пре него што би се краљев милосник потпуно изједначио с владаревим повереником, треба скренути пажњу још на неке чињенице. Из одлуке дубровачког Великог већа, која је донета 3. децембра 1328. године може се сазнати: како је ово Веће одлучило да се не задржава исплата Светодмитарског дохотка, због штета које су дубровачки поданици претрпели на Пељешцу. Доходак ће се по одлуци исплатити у целини: „Bisti de Primutis nuntio ipsius domini regis[22] (Србије)”. Пељешац је у

---

[17] Ако би ову врсту милосника назвали: „милосници повеља”, „милосници јавноправних исправа” или „дипломатички милосници”, онда би се унапред закључило да се њихово постојање и помињање искључиво везује за издавање владарских исправа, што се без посебне анализе не може категорички тврдити. Уз све то, искључили би се они милосници које помиње Душанов законик. Наведене примедбе упућују на закључак да је засада боље остати код општијег и мање прецизног назива – „милосници”.

[18] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 42, 43.

[19] Исцрпно о Светодмитарском дохотку: М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас САНУ 158 (1935), 224–239.

[20] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 42.

[21] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 43.

[22] Monumenta Ragusina V, 254; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 228. Српски краљ ипак није добио целокупну суму од 4.000 перпера, пошто је 367 перпера одбијено као надокнада за штету коју је починио Бранко Бранивојевић у Жупи Дубровачкој.

то доба припадао Србији, мада је на њега претендовао и босански бан, па је за штете које су причињене дубровачким поданицима био одговоран у крајњој инстанци српски краљ, тада Стефан Дечански.[23] Треба још додати да се из других одлука Већа, које су донете крајем 1328. године, може сазнати да је Biste de Primutis родом из Котора, али уједно и дубровачки грађанин, који се у то време налазио у служби Стефана Дечанског.[24] Када се имају у виду све изложене чињенице, нема никакве сумње да су „унутрашњи милостник куће краљеве" и „посланик господина краља" једна те иста личност, тј. да је и у првом и у другом случају реч о кнезу Бисти који је родом из Котора. Разлика постоји само у називу његових функција. За Дубровчане је он пре свега „nuntius", тј. посланик господина краља, док је за Стефана Дечанског кнез Бисте на првом месту „унутрашњи милосник куће краљеве". Нема сумње да је кнез Бисте и за Стефана Дечанског његов посланик, о чему сведочи и већ цитирана реченица у којој се наглашава: „што вам буде говорио, верујте му као устима краљевим". Поводом тога треба приметити да је то уобичајена формула, која се употребљавала у канцеларијској пракси српских и босанских владара, касније и обласних господара, када су слали своје посланике у Дубровник.[25] На основу поменуте формуле долази се до закључка да

---

[23] В. Трпковић наводи више података на основу којих би се могло узети да су Дубровчани држали Пељешац још од 1326. године, али указује и на један податак из којег се види да је Стефан Дечански вратио Дубровчанима стоку (или део) коју је краљева војска запленила: „in districu Raugii quam in Punta de Stagno" (В. Трпковић, Око „уступања" Стона и Пељешца Дубровчанима (1326–1333), Историјски гласник 1 (1963), 56. Овај податак сам по себи најпре говори о нормалним односима између Стефана Дечанског и Дубровника 1328. године. Тешко да би такви односи били могући да су Дубровчани у то доба држали Пељешац. Мора се приметити да власт српског краља на Пељешцу није особито чврста у периоду од 1326–1333. године, најпре, због притиска Босне, а потом, због осамостаљивања Бранивојевића. У насталим заплетима узели су активно учешће и Дубровчани, али ако српски краљ није успео да успостави пуну контролу на Пељешцу, још је теже веровати да је то пошло за руком Дубровнику. Без пристанка краља Србије и бана Босне Дубровник није смео ни могао држати Стон и Пељешац. О сређенијим приликама које су настале на Пељешцу 1328. године, сведочи и оживљавање привредних веза између Дубровчана и становника Пељешца. Под овим везама имамо у виду долазак становника Стона и Пељешца у Дубровник који тамо продају своју стоку и узимају од дубровачких грађана стоку на „испашу". О томе су закључивани посебни уговори, али за 1326. годину нисмо пронашли ни један уговор. Из 1327. постоји само један (Div. Not. V: 10. X 1327), а 1328. закључена су два уговора (Div. Not. V: 1. V 1328. оба уговора), док је 1329. године закључено осам уговора (Div. canc. IX, фол 21, 23, 27', 28, 46, 67, 71', 92). Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије,* ЗРВИ 11 (1968) 193–203; *Историја српског народа I,* 500 (С. Ћирковић).

[24] Monumenta Ragusina V, 254: „Bisti de Primutis civis Catari, iuravit ad sancta Dei evangelia, corporaliter tactis sacrosanctis Dei evangeliis, perpetualiter esse fidelem domini ducis et comunis Veneciarum et domini comitis Raugii, presentis et futurorum, et comunis Ragusii, et facere omnes factiones reales et personales, ut alii cives Ragusii facient". О стицању дубровачког грађанства исцрпно: Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку,* Глас САНУ 246 (1961), 89–130. По истраживањима Ј. Мијушковић, Biste de Primutis постао је дубровачки грађанин на интервенцију краља Стефана Дечанског (Ј. Мијушковић, н.д. 118).

[25] Тако је на пр. кнез Вратко послао свог калуђера Николу да подигне појас који је заложен, али и с напоменом која гласи: „и што ви говори мои калѹгерь Никола вирѹите га моѥ сѹ ричи" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 70; слична формулација и на стр. 83, 89, 90, 118, 175, 176, 278, 288). Овим се свакако не исцрпљују сви примери којих има више.

је милосник краљев повереник, што је у датом случају и тачно, али не због тога што се под појмом милосника подразумева повереник, већ због тога што је у датом случају милосник обављао и дужност посланика. Овим се свакако не жели рећи да милосници нису уживали владарево поверење, напротив, али само због владаревог поверења они нису били милосници.

За кнеза Бисета је речено да је „унутрашњи", а затим да је „милосник" и то „куће краљеве". Сваки од наведених термина захтева извесно објашњење. У српском средњовековном језику реч „кућа" је могла да означава као и данас зграду за становање, али се под истим појмом могла подразумевати нечија целокупна имовина, па према томе и владарева ризница.[26] Под кућом се често подразумева и породица. За даљу анализу треба скренути пажњу, да се у српским исправама помиње „старац куће краљеве" који је свакако био угледан и истакнут монах, а поред њега помиње се још и „кнез" који је „државо кућу" владареву.[27] Занимљива обавештења садржана су у једној фалсификованој повељи. Реч је о исправи којом је наводно цар Урош трајно регулисао исплату Стонског дохотка. Према фалсификованој повељи, убудуће ће за сва времена Стонски доходак примати манастир Богородице Синајске. Цар се обавезао да то неће променити ни у ком случају, а уколико би нешто предузео у том смислу, Дубровчани не треба да послушају ни самог цара, ни његове посланике: **„ни да слоушають за то ни кнезове царства ми кои дрьжеть коукю царьства ми, ни нихь писаниє"**.[28] Фалсификатор је могао фалсификовати одредбу о томе коме ће се исплаћивати доходак, манастиру Богородице Синајске уместо манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму, али није могао измислити и наредбодавце о исплати Стонског дохотка. Били су то цар и његови посланици, а исто тако и „кнезови који држе кућу цареву", односно који рукују и управљају имовином царевом. Изгледа да су поменути „кнезови" у оквиру својих редовних надлежности могли

---

[26] Шта је све значила „кућа" види: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, 513, 514. Међу овим значењима је и aerarium које прихвата и К. Јиречек, пошто изједначава „кућу" са краљевом или царевом ризницом (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 206). Нема сумње да се под владаревом „кућом" често подразумевала владарева или државна ризница, али смо мишљења да је појам „куће" нешто шири од ризнице. Под владаревом „кућом" подразумева се по свој прилици целокупна његова имовина. Тако је на пр. Карејска ћелија требала да добија сваке године од „куће цареве": по 100 перпера, 10 гуњева, 10 кожуха, а затим још клашње и сир (С. Новаковић, *Законски споменици*, 417). Не треба ни доказивати да је „царева кућа" располагала свим таквим и сличним стварима, па је и појам „куће" шири од појма ризнице.

[27] С. Новаковић, *Законски споменици*, 408, 713.

[28] С. Новаковић, *Законски споменици*, 713. Ова је повеља фалсификат. Титулу „кнеза који држи кућу" владареву није носио само већ поменути Biste de Primutis, него и друге личности. Из времена краља Милутина са титулом кнеза помиње се кнез Павле, свакако Paulus de Thoma de Cataro, а такође и кнез Дабижив (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 38, 39; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 227, нап. 16). Истакнуту которску властелу која је чешће „држала кућу" владареву, међу коју се убраја и Biste de Primutis, ословљавају српски владари са титулом кнеза, али је за Дубровчане, већ помињани Бисте, био само: „Nobilis et sapiens vir" (М. Динић, *Дубровачки трибути*, 228, в. нап. 21).

другачије усмерити исплату Стонског дохотка, свакако са знањем цара. Biste de Primutis припадао је управо групи таквих „кнезова", који су се на свом положају смењивали с времена на време. Дубровчани га у својим одлукама нису називали кнезом, али је он такву титулу носио на српском двору док је „држао" кућу краља Стефана Дечанског. По природи свог посла он се налазио у непосредној близини владара, па је свакако због тога и био један од краљевих „унутрашњих".[29] Познато је да је архиепископ Данило II у младости припадао управо категорији „унутрашњих", због тога што је своју службу обављао у непосредној близини краља. Пошто је у најкраћим цртама речено ко су „унутрашњи", затим, ко су „кнезови који држе кућу" владареву, и најзад, шта је „кућа краљева", потребно је одговорити зашто се један од таквих кнезова назива још и милосником и каква је његова улога. Одговор би ваљало потражити у функцији и надлежностима кнеза Biste de Primutis, а посебно у конкретном послу који је требао да обави у Дубровнику. Као „кнез који држи" владареву „кућу", водио је бригу о свим владаревим приходима и расходима, а када је дошао у Дубровник имао је задатак, не само да испослује исплату Светодмитарског дохотка, већ и да среди сва питања око надокнаде штете, коју су краљеви људи причинили Дубровчанима на Пељешцу и у Жупи Дубровачкој. Имајући у виду његову функцију и надлежности, као и конкретни посао који је требао да обави, Biste de Primutis је био заиста најпогоднија личност у служби Стефана Дечанског, која је са успехом могла да изврши све поверене јој послове. Управо због тога што је могао најуспешније да обави поверене послове, он је „милосник куће краљеве", а свакако и владара у чијој се служби налазио. По владаревом овлашћењу многа су властела и високи представници цркве подизали Светодмитарски доходак, али није сачуван ни један податак да је неко од њих назван „милосником куће краљеве". Међу њима је свакако било и „кнезова који држе кућу" владареву, али колико је познато ни један кнез није морао приликом примања доходка да се споразумева с Дубровчанима о надокнади штете.[30] Према томе, може се рећи да се владаревим милосником називала таква особа која је најуспешније могла да обави неки посао уместо владара.

Колико је наведени закључак тачан, може се проверити и на основу других података. У познатој приповетци о Александру Великом, која је преведена и у средњовековној Србији, говори се поред осталог како је персијски цар Дарије био неколико пута поражен

---

[29] Шта је „унутрашњи" упореди: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* I, в. под „вьноутрьнь".

[30] Ко је све долазио да у име српских краљева и царева подиже Светодмитарски доходак види: М. Динић, *Дубровачки трибути*, 227–231. На овом месту М. Динић примећује: да се Душан користио поменутим дохотком за разне новчане трансакције, али ове трансакције не треба изједначавати са договарањем о висини причињене штете која је требала да се одбије од Светодмитарског дохотка.

од Александра и није знао шта ће даље чинити. Управо у том тренутку: „**Приде же нѣкы при'ныи и любимь милостникь властеличикь Дариєвь**" и рече цару да ће отићи Александру и да ће га убити.[31] Из наведеног цитата сазнајемо да је Даријев властеличић „присни" и „љубим", тј. да је био присан и вољен од Дарија. Нема неког посебног разлога да се присни и вољени љубимац владарев назове још и милосником, тачније, да се последњим изразом наглашава и нека посебна благонаклоност владарева. Милосником се и овог пута назива такво лице које ће моћи да изврши тежак задатак уместо владара, да оде до Александра и да га погуби.[32] Како се из садржаја поменуте приповетке наслућује, тај подухват није могао да изведе било ко, већ само једна једина личност, тј. Даријев „присни и вољени милосник" који је био властеличић.

У својим тумачењима шта је милосник, Т. Маретић наводи и примере по којима је милосник и „давач милости", уз напомену да то важи само за Бога. На истом месту наводи и следећи пример из босанског говора: „Једини милосник то море (може)".[33] Потпуно у складу с цитираном реченицом стоје и горе наведени примери, који се односе на владареве милоснике. Даријев властеличић је једини био у стању да убије Александра, док је Biste de Primutis представљао такву личност која је у датим околностима једино и могла да изврши један сложен посао, односно да подигне Светодмитарски доходак и да се нагоди с Дубровчанима о надокнади штете.

Другачије тумачење не би се могло дати ни за царевог милосника који се помиње у повељи манастира Св. Арханђела код Призрена. У једној одредби ове повеље каже се следеће: „**Иконома, и еклисиарха, и всакога владальца да не стави царь, ни милостникь царевь развѣ игоумнь зговорак се зь братиıами**".[34] Из наведеног цитата види се да је избор, не само манастирског економа, већ и свих других манастирских „владалаца" био препуштен игуману и осталим монасима. Цитирана наредба је потпуно у складу са одредбама Хиландарског и Студеничког типка.[35] Изгледа да нису сви ктитори тако чинили. Када је краљица Јелена подигла манастир Градац на Ибру, архиепископ Данило каже да краљица: „Ту постави власти и начелнике ђаконе (служитеље), који ће управљати богатим имањем и ризницама манастирским".[36] Међу њима се свакако налазио и манастирски економ. Цар Душан се ипак није одрекао потпуно од управљања манастиром

[31] С. Новаковић, *Приповетка о Александру Великом*, Гласник СУД, друго одељење, књ. IX, Београд, 1878, 60.

[32] С. Новаковић, *Приповетка о Александру Великом*, 60.

[33] *Рјечник хрватскога или српскога језика*, ЈАЗУ, дио VI, 686.

[34] С. Новаковић, *Законски споменици*, 697.

[35] С. Новаковић, *Законски споменици*, 356–359.

[36] Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд, 1935, 61; Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило други*, Загреб 1866, 80.

чији је био ктитор, пошто су о избору манастирског игумана одлучивали цар и патријарх, уз договор с манастирском „братијом".[37] На тај начин би цареви интереси у манастиру Св. Арханђела требали да буду заштићени у довољној мери. Остаје ипак отворено питање да ли се у пракси тако и дешавало, пошто су игуман и група најистакнутијих монаха самостално одлучивали о свим манастирским пословима. Из ових, а вероватно и других разлога, сви ктитори, укључујући и српске владаре, били су заинтересовани да поред игумана утичу и на постављање других манастирских „владалаца". Напред је већ истакнуто да је тако поступила краљица Јелена. Слично је учинио и Стефан Дечански, који је на поседе манастира Дечана „населио" челника Радана.[38] Касније је овај челник награђен од краља Душана, за своју верну службу и манастиру и краљу Стефану Дечанском. Познато је да је царица Јелена послала у Дечане челника Ивоја, који је дошао у оштар сукоб и са игуманом и са свим монасима.[39] Имајући у виду евентуални сукоб између „владалаца" које би цар поставио и игумана, а вероватно узимајући у обзир одредбе Хиландарског и Студеничког типика, цар Душан се као ктитор одрекао права да поставља „владалце" у манастиру Св. Арханђела код Призрена. Пошто се тих права одрекао цар, није то смео да чини уместо њега „милостник царев". На основу ове одредбе неки су научници закључили да је милосник био царев „повереник", који је могао да учини нешто уместо цара.[40] Овај је закључак близу истине, али у наведеном цитату није реч о поверљивој особи јер се то подразумева, већ о извршиоцу одређене правне радње који је овлашћен и који може дотичну правну радњу да спроведе у дело. У конкретном случају да поставља манастирске „владалце" уместо цара. У наведеном цитату не каже се које су то личности, нити се наводе њихове функције, тако да нам њихов друштвени положај остаје скривен. Но и поред тога може се рећи да је милосник таква особа која је по свом положају и по својим овлашћењима једино и могла да изврши правну радњу одређеног садржаја. Мишљења смо да би се и у овом случају могла прихватити основна порука већ цитиране реченице, која гласи: „Једини милосник то море (може)", уз напомену да у нашем случају није реч о богу, већ о одређеној личности. Целокупно досадашње излагање о владаревом милоснику уверава нас да није реч о обичном владаревом „поверенику", већ пре свега о таквој личности која је на основу свог положаја или раније прибављених овлашћења једино и могла да изврши неку радњу уместо владара. Такав је био случај с Даријевим „властели-

---

[37] С. Новаковић, *Законски споменици*, 697.

[38] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 56, 57, 67, 68.

[39] Григорије Цамблак, *Житије краља Стефана Дечанског* (изд. Ј. Шафарик), Гласник СУД XI, 87.

[40] Управо овај податак користи и Т. Маретић као доказ (Рјечник хрватскога или српскога језика, ЈАЗУ, дио VI, 686).

чићем", тако се понашао и милостник куће краљеве Biste de Primutis, а на сличан начин би се понашао и царев милосник који би уместо њега постављао црквене „владалце" по свим манастирима и црквама којима је цар био ктитор. На крају би требало још истаћи да се краљеви или цареви милосници ретко помињу изреком, што у знатној мери отежава потпуније осветљавање њихове улоге.

3) Црквени милосници

Помињање краљевих или царевих милосника у доба Стефана Дечанског и цара Душана, истовремено сведочи да је институција милосника била позната и развијена још у првој половини XIV века. Најстарији податак о милоснику, колико је познато, забележен је у повељи коју је краљ Милутин издао манастиру Св. Стефана у Бањској. У повељи се изреком помиње црквени милосник, а то је и једини податак ове врсте. Пошто је одредба о црквеном милоснику из Светостефанске хрисовуље вишеструко значајна, треба је навести у целини. Ова одредба гласи: „**Игоумень црьковнога чловѣка милостьникоу црьков'номоу да не отдаѥ силомь нь аште к'то обништаа, да га црьквы направлꙗ, или да си своомь воломь пристане к' нѣкомоу и работа, догдѣ моу ѥ хотѣникѥ, и пак' да походии на своиѥ мѣсто**".[41] Из наведеног цитата јасно се види да постоји „милостник црквени", али се могу запазити и друге значајне чињенице које су неопходне за осветљавање улоге црквеног милосника. Пре свега, манастиру се забрањује да силом предаје црквеном милоснику оне манастирске људе који би осиромашили. Уколико се догоди да неки човек осиромаши („**обништаа**"), онда је манастир био дужан да га материјално потпомогне, а ако то не учини, онда је таквог сиромаха требало отпустити и дозволити му да иде куда хоће и да ради код кога жели. После извесног времена, прилично неодређене дужине, такав се човек морао вратити на манастирско властелинство. На основу саопштеног цитата може се закључити да је процес осиромашења зависних људи на манастирским поседима био и те како присутан већ у другој деценији XIV века. Таква се појава могла и очекивати, пошто је Србија у то доба имала развијено класно друштво у којем је имовинска неједнакост неизбежна појава. Процес осиромашења зависних људи започео је свакако и пре друге деценије XIV века, али је на прелазу из XIII у XIV век добио видљивије размере.

Када би неко од зависних земљорадника или сточара материјално потпуно пропао, онда он више није био у стању да извршава своје редовне обавезе према свом феудалном господару. Самим тим отварало би се питање шта да се чини са таквим зависним човеком од којег господар нема никакве користи. Овај је проблем био присутан и на

---

[41] С. Новаковић, *Законски споменици*, 626.

властелинству Св. Стефана у Бањској. Изгледа да се у то доба већ усталила пракса да цркве и манастири своје осиромашене људе шаљу присилно црквеним милосницима. Поставља се питање ко су црквени милосници и шта су они требали да чине. С. Троицки је у њима видео харистикијаре, али се то тешко може прихватити.[42] Из обавештења која пружа хрисовуља манастира Св. Стефана у Бањској, а такође и на основу оног што се већ зна о улози владаревих милосника, може се узети да су црквени милосници пружали заштиту одређеним интересима цркава и манастира. Заштита је могла имати различите облике, укључујући и редовно извршавање обавеза зависних људи који су потчињени некој црквеној институцији. Међутим, зависног човека чија је имовина пропала, нико није могао да обавеже или присили да извршава своје редовне и уобичајене обавезе према феудалном господару. Не треба ни доказивати како су црквена и манастирска властелинства располагала одређеним средствима принуде, па су у свако доба могли присилити или обавезати свог зависног човека да уредно извршава све предвиђене обавезе. Према томе црквени милосник се није појављивао у улози такве личности која присиљава зависне људе да извршавају редовне обавезе на црквеним и манастирским поседима. Пошто се у цитираној одредби из хрисовуље манастира Св. Стефана у Бањској најпре препоручује: да манастир материјално потпомогне свог осиромашеног човека, а ако то не учини, нека их на силу не шаље црквеном милоснику, излази да је манастир упућивао своје сиромахе црквеном милоснику с намером да их овај материјално оспособи за извршавање редовних обавеза на манастирском властелинству. Остају непознате појединости на који је начин то чинио црквени милосник, али сасвим је извесно да је он то могао постићи. Пошто је реч о црквеним људима, могло би се претпоставити да су црквени милосници пружали материјалну помоћ без надокнаде, али је још вероватније да су сиромасима наметане тешке обавезе које ови нису могли подносити. У сваком случају остаје чињеница да се манастиру Св. Стефана у Бањској забрањује упућивање својих сиромаха црквеним милосницима. Зависним људима који су у материјалном погледу пропали, дозвољавало се да иду куда хоће и да раде код кога желе. Такви се сиромаси налазе у сличном положају у каквом су се налазили и византијски елефтери („слободни људи").[43] Они су

---

42 С. Троицки, *Кшишорско право у Визаншији и Немањићкој Србији*, 100.

43 Г. Острогорски, *Елефшери, Прилоӣ исшорији сељашшва у Визаншији, Зборник Филозофскоӣ факулшеша 1*, Београд, 1949, 45–62. На више места у свом раду Г. Острогорски упозорава да елефтери обично немају своју земљу и сточну запрегу (волове), а уколико имају, онда су те мале обрадиве површине. По неки елефтер имао је једног вола, као и нешто ситне стоке. Ове су породице плаћале и мали порез. Поседовање сточних запрега (волова) било је од изузетног значаја у средњовековној Србији. Зависни земљорадници могли су извршавати своје основне и најважније обавезе једино ако су располагали сточним запрегама, пошто су били дужни да за рачун феудалног господара узору, посеју и у потпуности обраде одређену површину земљишта. Без сточних запрега то се није могло учинити. Исцрпније о томе: М. Благојевић,

могли да мењају властелинства на којима ће живети и радити, али су ипак били дужни да се врате својим феудалним господарима чим постану способни да извршавају редовне обавезе. Колико се то спроводило и у свакодневној пракси, остаје отворено питање. Осиромашени земљорадник са својом породицом могао је краће или дуже остати на поседима другог господара, све док материјално не ојача, а некада је то могло потрајати до краја његова живота. На основу тога може се закључити: да законске одредбе из Душановог законика и манастирских повеља, којима се забрањује примање туђих људи, имају ограничену примену. Пошто је процес осиромашења зависних људи представљао појаву дугог трајања и како је сиромасима било дозвољено да прелазе код других господара, онда ни једна законска одредба није у потпуности могла спречити појаву преузимања туђих људи.[44] Велика покретљивост становништва у средњовековној Србији коју је уочио још С. Новаковић, била је у знатној мери условљена и процесом осиромашења зависних људи.[45]

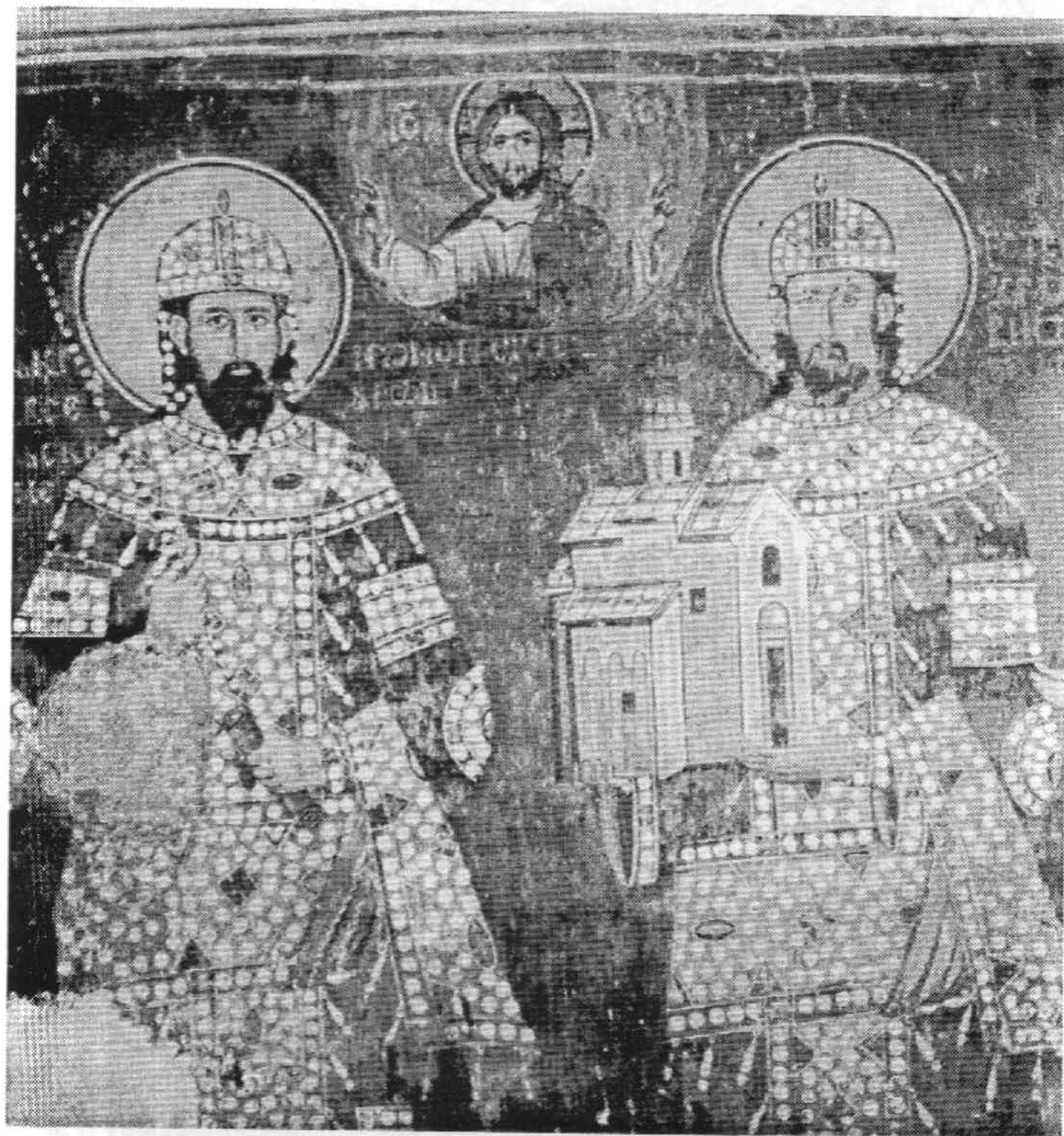
На основу изложених чињеница са сигурношћу се може закључити да црквени милосник није нека особа која ужива посебну милост цркве, нити је то харистикиар као што је сматрао С. Троицки. За црквеног милостника, који се помиње једино у Светостефанској хрисовуљи, са сигурношћу се може рећи: како је таква особа била у стању да материјално оспособи неког осиромашеног манастирског човека, који ће после тога моћи да извршава своје уобичајене обавезе на манастирском властелинству. Таква је особа по свој прилици заузимала висок положај у друштвеној хијерархији, па је због тога била добро позната како манастирској управи, тако и зависном становништву на манастирском властелинству.

Постојање црквених и краљевих милосника у првој четвртини XIV века упућује на претпоставку, да је установа милосника старија од њиховог првог помена у ћирилским текстовима. Захваљујући истраживањима која је ових дана обавио С. Ћирковић, то се може и доказати. У свом још необјављеном раду он пише: „У августу 1270. дошао је пред которског бискупа Марка и пред његов каптол Василије Драго (Basilius Dragonis) затражио је да се на латински преведе сведочанство које је написао „милосник" (executor сентенције) краљев. Тај акт описује околности у којима је дошло до сведочења и писања сведочанства. Свештеник Миха Пасквали и Трипо покренули

Земљорадња у средњовековној Србији, Београд, 1973, 361–402. У доба издавања Светостефанске хрисовуље, обавезе зависних земљорадника на властелинству манастира Св. Стефана у Бањској такође су биле одмерене утврђеном површином земљишта коју треба узорати и у потпуности обрадити. Земљорадници који би осиромашили, односно остали без властитих сточних запрега не би били у стању да извршавају предвиђене обавезе.

44 О томе како се у средњовековној Србији спречавало преузимање туђих људи исцрпно: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави* I, 62–68; II, 130–133; IV, 154.

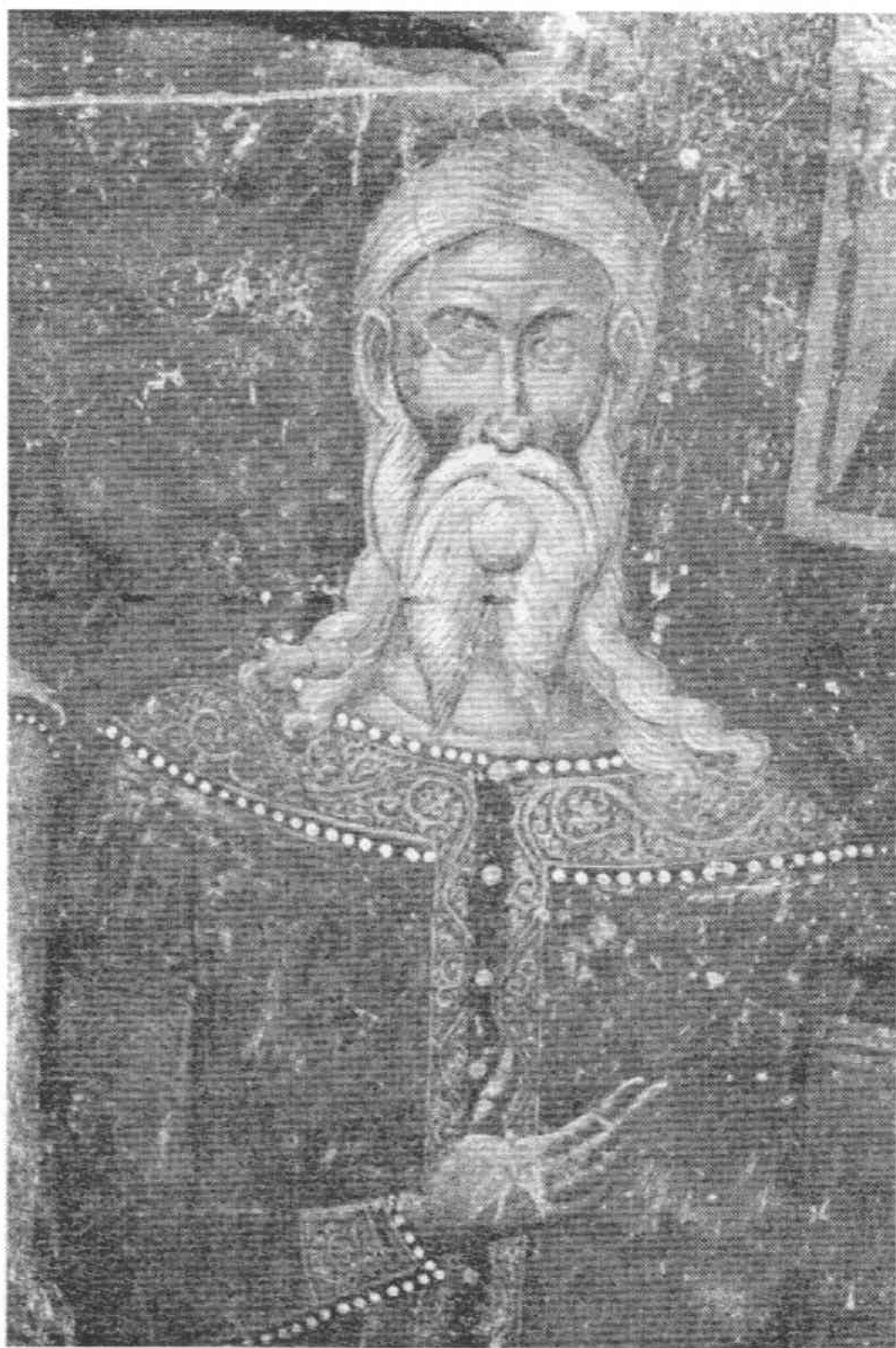
45 С. Новаковић, *Село*, Београд, 1965, 103–114.

Српски краљеви Милутин и Драгутин – манастир Ариље

Велики кнез Стефан, син великог кнеза Вукана Немањића – манастир Морача

Кнез Паскач – манастир Псача

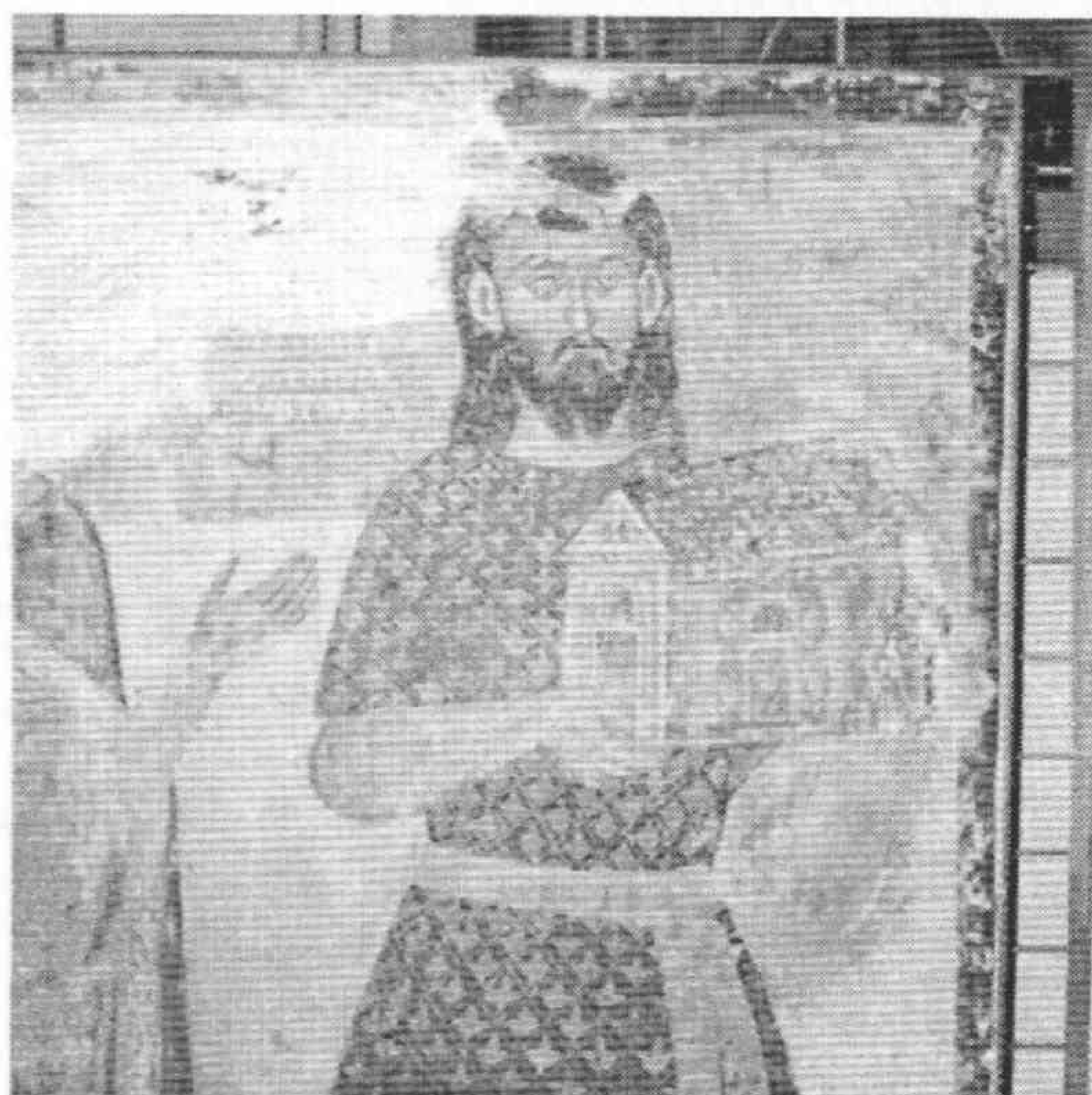
Жупан Брајан – Бела црква Каранска

Жупан Прибил, жупан Стефан и жупан Петар
– манастир Добрун

Богородична црква у селу Мушутишту коју је подигао
велики казнац Драгослав

Тепчија Градислав – манастир Трескавац

Завршни део хрисовуље којом цар Душан дозвољава властелину Влатку да потчини Хиландару цркву Св. Николе у Псачи. Извршилац или милосник је велики логотет Гојко (последњи ред)

су пред краљем Урошем (1243–1276) парницу против Василија Драго због цркве светог Луке".[45a] Краљ Урош није донео коначну пресуду ко је од парничара у праву, већ је одредио да два епископа, зетски и которски, закуну све которске грађане, па да се тако утврди чињенично стање. Наведеним поступком констатовано је да свештеник Миха Пасквали и Трипо немају никаква права на цркву светог Луке већ да их има Василије Драго, па је донета и таква судска пресуда. Ову пресуду био је дужан да спроведе у дело которски кнез Војислав према овлашћењима краља Уроша, па се због тога у сачуваном документу помиње као: „executor sentencie domini regis". Остављајући на страну многе занимљивости из насталог спора, наведени пример недвосмислено показује да је установа „милосника" или егзекутора постојала у држави Немањића и у другој половини XIII века, што се могло и очекивати.

[45a] С. Ћирковић, *Парница о цркви светог Луке у Котору* (рукопис припремљен за штампу). Захваљујем академику С. Ћирковићу и овог пута што нам је ставио на увид и коришћење свој рукопис пре објављивања.

ДВАНАЕСТА ГЛАВА

ИЗВРШИОЦИ МИЛОСТИ

1) Милосници по Душановом законику

Досадашње излагање показало је да постоје владареви и црквени милосници. Њихова се улога састојала у заштити одређених владаревих и црквених интереса, извршавањем неког посла или радње, коју није могла да обави ни једна друга личност осим милосника. Подаци о њима су малобројни, али уједно и најстарији пошто потичу углавном из прве половине XIV века. У хронолошком погледу њима су блиски и подаци из Душановог законика. Реч милосник помиње се свега једном и то у 78. чл. Душановог законика. који гласи: „**О земли и о людехь црьковныихь, што имаю сь нимии соудь црьковныи, а кто изнесе милостноу книгоу, а или рече: милостника имамь, оу тоои-зии книзе и оу тоомеи милостникоу ништа да нѣсть, развѣ да се соудѣ по законоу царства ми, нь виноу да оупросе царство мии**".[1] Одредбе овог члана дале су повода неким научницима да закључе како су милосници били „специјални сведоци", интервенијенти, али и извршиоци милости и сл. С. Новаковић не само што је објављивао Душанов законик, већ је дао и коментаре, па и слободан превод за већину чланова Законика. Новаковићев слободан превод за 78. чл. гласи: „О црквеној земљи и о црквеним људима. Ако цркве имају с ким суд о земљи или о људима црквеним, па онај изнесе даровно писмено царево или рече „Имам човека преко кога ми је цар поклонио" – да се не гледа ни на оно писмено ни на тога човека, него да се суди по моме царском закону, само

---

[1] Н. Радојчић, *Законик Стефана Душана*; С. Новаковић, *Законик цара Стефана Душана*, 62; Законик цара Стефана Душана, књ. I, Струшки и Атански рукопис, Одељење друштвених наука САНУ, *Извори српског права IV*, Београд, 1975, 104, 178 (даље: Законик цара Стефана Душана I, САНУ).

да се ја цар упитам".[2] Наведеним преводом добро је ухваћен смисао 78. члана, мада се ту и тамо може по нешто изменити. Као што се из изложеног види реч је о судском спору о „црквеним" људима и „црквеној" земљи. На овом месту не треба улазити у шира разматрања судске процедуре, али треба приметити да је поменути спор покретала нека црквена институција углавном против световних лица која су на неки начин присвојила црквену земљу и црквене људе. За све такве спорове законодавац предвиђа да се они разрешавају у редовном судском поступку и по одредбама Законика, али је коначну пресуду доносио лично цар. У току судског поступка очекивало се као нешто уобичајено и могуће да световно лице изнесе „милосну књигу", тј. званичну исправу на основу које држи црквену земљу и црквене људе, или пак да изјави: „Милостника имам". Уколико би се то десило, 78. чл. предвиђа: У тој књизи и у том милоснику ништа да није, тј. поништава се садржај „милостне књиге". На овом месту од посебног је значаја изјава: „милосника имам" из које се може закључити да милосника није имао само владар или нека црква, већ је милосника могло имати и неко световно лице. Т. Тарановски је у милоснику видео, поред осталог, и „специјалног сведока".[3] За такав закључак 78. чл. Законика не пружа уверљиве доказе. У самом члану говори се о томе да неко држи црквену земљу и људе на основу „милостне књиге", или пак на основу тога што има свог милосника. Према томе, милосник је лице које је омогућило неком световном лицу да присвоји црквену земљу и црквене људе. Пошто се под владаревом милошћу подразумева одређена правна радња којом се некоме нешто дарује, потврђује, чине разни уступци и дају привилегије, онда је само на основу такве милости могла бити написана и издата „милостна књига", а такође, постављен или одређен милосник. Значи да је неко световно лице држало црквену земљу и црквене људе на основу тога што је садржај милосне књиге спроведен у дело, или на основу тога што је садржај правне радње спровео у дело милосник. Уколико се прихвати наведено разматрање,

---

[2] С. Новаковић, *Законик цара Стефана Душана,* 192, 193. Према Струшком рукопису превод који је приредио Д. Богдановић гласи: „О земљи и људима црквеним, што цркве имају суд с киме, ако тај покаже милостно писмо или пак рече: „Милостника имам", том писму и томе милостнику никаква вредност да се не призна, већ да се суде по закону Царства ми, али увек да упитају Царство ми". Овај је превод знатно ближе оригиналном тексту, али су због прилагођавања савременом језику и овде учињена извесна одступања. Д. Богдановић дао је одговарајући превод и уз Атонски препис. Одступања су незнатна у поређењу са преводом Струшког рукописа па их не наводимо посебно. Види: Законик цара Стефана Душана I, САНУ, 105, 179.

За разумевање и анализу 78. члана има посебан значај реченица која гласи: „оу тоизи книзе и оу том'зи милостникоу ништа да нѣсть". Д. Богдановић је ову реченицу превео тако да она гласи: „том писму и томе милоснику никаква вредност да се не признаје", док у Новаковићевом преводу иста реченица гласи: „да се не гледа ни на оно писмено ни на тога човека (тј. милосника)". По смислу су оба превода блиска, али не и идентична. Мишљења смо да поменуту реченицу треба пре свега схватити као поништавање учињене правне радње, било да је њен садржај саопштен у повељи, било да је садржај правне радње извршио или требао да изври милосник.

[3] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави III–IV,* 204.

онда би милосник био извршилац правне радње, односно владареве милости која је некоме учињена. Из тога би се даље могло закључити да милосник није уживао неку особиту владареву милост, већ је исту спроводио у дело, па је због тога био милосник некој личности или институцији, којој је и створена владарева милост. Све је то кратко, али и јасно, саопштено у већ цитираном изразу: „Милостника имам", тачније неко световно лице изјављивало је да има свог милосника.

Одредбе 78. члана Законика занимљиве су и због тога, што показују да је институција милосника била у средњовековној Србији и позната и одавно прихваћена. Законодавац не уноси ову институцију као неку новину, већ је само легализује и у Душановом законику. Уосталом, о старости ове институције посредно сведоче чињенице што се помињу владареви и црквени милосници знатно пре него што је Душанов законик донет. Од посебног је значаја чињеница што је неко остваривао своја права на основу јавноправне исправе („милосне књиге"), али је иста права могао остварити и помоћу милосника, тј. без поседовања повеље или хрисовуље. Ово опет упућује на закључак да је владарева милост, односно правна радња постала извршна оног тренутка када је учињена, односно и пре него што је јавноправна исправа написана, али исто тако упућује и на претпоставку да владарева канцеларија није била у стању да благовремено запише све учињене милости. Ово се свакако више односи на старији период, али и на период краља и цара Душана. Записивање хрисовуља, повеља, „милости" убраја се у редовне обавезе владара, али остаје отворено питање да ли је владарева канцеларија била увек у могућности да благовремено обави све ове послове.

Одредбе Душановог законика не омогућавају увек да се стекне јасна слика о некој појави, пошто се често разрешавају само специфични случајеви. Тако је и са 78. чланом који поништава већ учињену правну радњу, односно све што пише у некој исправи, уколико се истом исправом одузимају црквене земље и црквени људи. Поништава се, такође, и све што је требао да учини и што је учинио нечији милосник, ако је одузео земљу и људе некој црквеној институцији. Свако је своја права требао да доказује и докаже у редовном поступку, али је коначну одлуку доносио лично цар. Није то била обична формалност, већ је имало одређен значај и у свакодневној пракси. Познати су случајеви да су црквене институције могле доказати своја права, али их ипак нису и остварила. У једној хиландарској исправи из 1355. године саопштава се да је пред цара Душана изашао хиландарски игуман, Доротеј, па је упозорио цара како Хиландар више не држи карбиначки атар, мада је овај посед записан у манастирској хрисовуљи.[4] Пред

[4] С. Новаковић, *Законски споменици*, 428. Село Карбинци записано је у хиландарској хрисовуљи коју је цар Душан издао 1348. године, тј. 7–8 година пре него што је дошло до поменутог спора (С. Новаковић, *Законски споменици*, 422). Насеље се налази на Брегалници североисточно од Штипа, а удаљено је од града око 10 km.

цара су изашли и насељеници који су запосели манастирски посед да би дали објашњење: „што соү на тоизи земли карбиньчкои".[5] Душан је ово објашњење и прихватио и уважио, али није могао Хиландару одузети посед који је још и записан у хрисовуљи.[6] Пошто цар није могао конфисковати црквену земљу, а поменуте насељенике није имао где да пресели или није хтео то да учини, пронађено је компромисно решење. Душан је наредио штипском кефалији, хиландарском игуману и већ поменутим насељеницима да од карбиначког атара: „сь краиа одтешоү цръкви", тј. Хиландару, док ће већи део спорног земљишта и даље задржати насељеници. Хиландар је доказао своја права и добио спор, али не и цео земљопосед од којег је већи део припао световним лицима. Ови насељеници нису самовољно или потпуно бесправно запосела манастирску земљу, пошто о њима цар и те како води рачуна. До запоседања је могло доћи на основу издате исправе, али исто тако и на основу тога што су насељеници имали милосника. Ово последње изгледа чак и вероватније, пошто се о њиховој исправи ништа и не говори. Остаје као чињеница да ће световна лица и у будуће задржати највећи део карбиначког атара, свакако на основу цареве „милости". На основу свега што је речено може се закључити: да одредбе Душановог законика омогућавају да се закључи како је институција милосника била добро позната и учвршћена знатно пре доношења Законика, затим, да се право држања одређеног земљопоседа могло доказати на основу „милосне књиге", али исто тако ако би неко имао свог милосника, и најзад, да је милосник био извршилац правне радње, односно владареве милости. Поред свих наведених закључака који донекле осветљавају улогу милосника, остаје читав низ питања која је неопходно размотрити да би се разумела његова улога.

2) Извршиоци повеља издатих у доба Царства

Одредбе 78. члана Душановог законика показују да је нека личност могла држати земљопоседе и зависне људе, уколико они не припадају црквама, било на основу „милосне књиге", било на основу чињенице што има свог милосника. Као доказно средство на суду, да неко с пуним правом држи земљопоседе и „људе", користила се

---

[5] Насељенике који су запосели карбиначки атар, Т. Тарановски назива градским стражарима који су, свакако, своју службу вршили у граду Штипу (Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави III–IV,* 159). До запоседања поменутог земљишта није могло доћи без знања и сагласности званичних представника власти. А. Соловјев, *Бьци у Душановој повељи г. 1355,* Прилози за КЈИФ 6 (1926) 184–190.

[6] У насталом спору решавао се управо случај који је предвиђен 78. чланом Законика. Црквена институција повела је спор против световних лица која су запосела „црквену земљу". Цар Душан је без сумње поштовао одредбе Законика који је ступио на снагу неколико година раније (1349), али се користио и правом предвиђеним у 78. члану, тј. да коначну одлуку донесе лично цар.

владарска исправа или изјава заинтересоване странке која гласи: „милосника имам", али није било потребно и једно и друго. Овај закључак не стоји потпуно у складу с чињеницом да се на неким владарским исправама записују посебно и имена милосника, па излази да сама исправа није довољна и да се нека правна радња не може извршити без милосника, тачније да је потребна и исправа и милосник. Пошто се имена милосника не помињу на свим исправама, потребно је видети како је дошло до тога да се њихова имена посебно записују и када је до тога дошло.

Одговор на постављена питања у великој мери пружају исправе које су издате у доба Српског царства. У периоду реалног и формалног јединства Царства издато је неколико исправа у којима су записана и имена милосника. Свака је од ових исправа занимљива на свој начин, и што је важније, пружа одређена обавештења о улози милосника. Први и најстарији помен имена и звања милосника записан је на једној повељи коју је цар Душан издао Дубровнику. Повеља је издата 20. септембра 1349. године поводом укидања царине на Требињу, тј. исте године када је објављен и први део Душановог законика.[7] На самом крају ове исправе, после навођења места где је издата и датума када је издата, забележене су следеће речи: **„а томꙋ кєть милостьникь протовисти гарь Никола"**. На основу наведеног цитата и садржаја саме исправе не може се много сазнати о улози милосника. Не види се довољно јасно, ни зашто је његово име овде забележено, ни зашто је он био неопходан. Захваљујући чињеници што је укидање царине на Требињу имало своју малу предисторију, на сва ова питања може се дати задовољавајући одговор. О укидању царине на Требињу први пут се говори у једној исправи коју је 26. октобра 1345. године Душан, још као краљ, издао Дубровнику.[8] До укидања царине дошло је на интервенцију дубровачких посланика. Посланици су пред Душаном оптужили краљевог „слугу" Дабижива да је самовољно успоставио „трг" на Требињу, па наплаћује по један динар од сваког товара робе која пролази кроз Требиње, било према Дубровнику, било из Дубровника.[9] „Слуга" Дабижив се правдао пред краљем да се царина и раније наплаћивала, док су дубровачки посланици ово оспоравали говорећи: да се царина на Требињу није никада убирала од како је „свет створен". Испитујући овај случај, или боље речено спор, краљ Душан је закључио да се поменута царина није убирала у доба његових родитеља и прародитеља, па је на основу тога одлучио да се и у будуће не убире. Поводом ове одлуке, Дубровчани су добили посебну исправу

---

[7] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 65.

[8] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 56.

[9] О „слузи" Дабиживу Чихорићу или Друговићу као и о осталим члановима ове властеоске породице, исцрпно: К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима,* Зборник К. Јиречека I, Београд, 1959, 427–432 (исто, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине IV, Сарајево, 1892, 279–285).

чији је садржај укратко изложен. На овој исправи нема помена о милоснику или милосницима.

Једва да је прошло четири године од издавања поменуте повеље, а Дубровчани су поново захтевали од цара Душана да их ослободи плаћања требињске царине. Цар им је и овог пута изашао у сусрет, па је одредба о укидању поменуте царине ушла у две нове повеље које су издате истог дана, 20. септембра 1349. године. Прва од ових исправа представља царску хрисовуљу која својим садржајем обухвата сва права и све привилегије Дубровчана у Душановој држави, укључујући и ослобађање од плаћања требињске царине.[10] У поређењу са првом, друга исправа је мање свечана и има карактер царске наредбе, а по свом садржају односи се првенствено на укидање требињске царине, као и на укидање свих оних царина које би се евентуално наплаћивале у местима где се то раније није никада чинило.[11] За добијање ове повеље, а уједно и владареве милости која се изреком помиње, интервенисали су млетачки и дубровачки посланици код цара Душана. Текст поменуте повеље завршава се већ цитираним речима: **„а томѹ кєсть милостьник протовистіар Никола"**. Значи да је у конкретном случају милосник био царев протовестијар Никола Бућа.[12]

Помињање Николе Буће као милосника омогућава да се о улози милосника изведе неколико сигурних закључака. Из изложеног садржаја наведених повеља, а посебно последње Душанове исправе којом се укида царина на Требињу, јасно се види да су за добијање владареве „милости" интервенисали млетачки и дубровачки посланици, а не царев протовестијар. Према томе милосник се у наведеном случају не појављује у улози интервенијента. Он то заиста није, већ су интервенијенти посланици. Помињање царевог протовестијара као милосника не може се објаснити ни тиме што је он био „специјални" сведок који је као члан дворског особља био присутан приликом састављања милости или „милостне књиге". Овом се констатацијом не оспорава чињеница да је протовестијар припадао дворском особљу, нити пак могућност да је лично био присутан када је правна радња учињена. Никола Бућа је могао бити присутан и када је повеља писана, али све то још нису прави разлози због чега би се протовестијар назвао и милосником. Праве разлоге због чега је Никола Бућа био милосник треба тражити у његовој функцији, а такође и правној радњи која је учињена. Одавно је већ познато да су у надлежност протовестијара долазиле државне финансије, укључујући и приходе од царина. Из горњег излагања видело се, опет, да са укидањем царине на Требињу није ишло лако. То недвосмислено показује чињеница да су у релативно

[10] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 60.
[11] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 65.
[12] Потпуније о Николи Бући: К. Јиречек, *Историја Срба I*, 214, 233, 293; н. д. књ. II, 22, 27, 86, 111, 185, 206.

кратком временском размаку издате две посебне исправе којима се наређује да се укине требињска царина, а иста је наредба унета и у трећу исправу. Прву је наредбу издао Душан октобра 1345. године, али по свој прилици та наредба није извршена и није спроведена у дело. Шта је омело спровођење владареве наредбе, не може се поуздано утврдити. Остаје као чињеница да је царина на Требињу радила и 1349. године и да се сматрала легалном („законитом"). У другој се Душановој наредби ова чињеница истиче на тај начин што су млетачки и дубровачки посланици молили цара: **„ꙁа цариноу кою ѥ царство ми поставило на Трѣбини"**.[13] Наведени цитат недвосмислено показује да је царина легална и да је радила још 1349. године. Дубровчани су добили од Душана другу повељу којом се излази у сусрет њиховој молби, али изгледа да је постојала оправдана сумња да ће учињена правна радња бити и извршена. Неко је као и раније могао да одложи спровођење цареве одлуке у дело. Није искључено да је тако што могао учинити лично протовестијар, или пак тадашњи управник Требиња. Подсетимо да су интереси царства у то доба били пре свега усмерени према истоку, према Византији, а државна територија је толико распрострањена да владар већ није ни могао имати пуну контролу у извршавање и спровођење одлука које је једном донео. У томе му је помагао његов управни апарат који је вероватно добио и нешто шира овлашћења. У сваком случају остаје као чињеница да су Дубровчани морали имати подршку, не само цара, већ и оне личности која непосредно може да утиче на спровођење у дело цареве наредбе. Не треба се много домишљати која би личност била најпогоднија за овакав посао. То није могао да буде нико други, већ лично царев протовестијар који се бринуо о државним финансијама и владаревим приходима, па и о царинама.[14]

Имајући у виду све што је речено о укидању царине на Требињу, могуће је ближе одредити улогу милосника, а такође и нешто одређеније рећи о пословима који су спадали у надлежност протовестијара. Укидање царине на Требињу представља одређену правну радњу којом се Дубровчанима чини: **„милость, да имь не боуде царине на Трѣбини"**.[15] Да би се ова милост спровела у дело, требало је имати подршку, не само владара, већ и протовестијара. Подршка последњег била је неопходна због тога што је успостављање и укидање царина долазили у његову надлежност и што је протовестијар био у

[13] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 65.

[14] О улози протовестијара исцрпније: С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама, Глас САНУ* 78 (1908), 260–263; К. Јиречек, *Историја Срба I,* 293 и II, 22, 26, 206, 359, 362. Но и поред општијих закључака, компетенције протовестијара у свим појединостима нису још увек довољно осветљене. Одређивање Николе Буће за милосника поводом укидања требињске царине, јасно говори о томе да су и послови ове врсте долазили у надлежност царевог протовестијара. Види одељак „Протовестијари".

[15] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 65. Слична одредба постоји и у првој Душановој исправи којом се укида царина на Требињу (в. нап. 53).

могућности да одложи укидање неке царине. Сада се већ са сигурношћу може рећи да је милосник био, не само извршилац правне радње, већ и да његов избор није био ни мало случајан или произвољан. Нико у Душановој државној управи није имао веће могућности да утиче на успостављање и укидање царина од протовестијара. У личности Николе Буће Дубровчани су добили најбољег и најпогоднијег извршиоца владареве милости која им је учињена. Из свега што је речено о укидању требињске царине могу се истаћи још неке чињенице. Помињањем милосника на једној повељи учињен је по свој прилици преседан у дотадашњој пракси канцеларије српских владара. Изузетак је направљен због тога што су поводом једног те истог случаја издате две посебне исправе, односно што су учињене две правне радње истог или блиског садржаја које било тешко спровести у дело. Временски размак између једне и друге правне радње, односно издавања прве и друге исправе износи око четири године. Не треба заборавити ни чињеницу да на другој Душановој исправи нема владаревог потписа, већ се на самом крају исправе саопштава ко је милосник. Најзад треба још једном истаћи да је Никола Бућа био милосник у конкретном случају само због тога што је вршио дужност протовестијара, а не из неких других разлога, односно што је од свих царевих поданика био у могућности да највише утиче на извршење једне правне радње.

Да су се милосници одређивали највише према томе колико су могли да утичу на извршење одређене милости, може се проверити и из других података. У једној хиландарској повељи саопштава се, како је цар Душан дозволио властелину Влатку (севастократору) да манастиру Хиландару поклони своју баштинску цркву на Псачи и све земљопоседе, као и друга добра која су припадала овој цркви. Поводом издавања ове исправе изреком се наглашава да је цар Душан „створио милост” властелину Влатку, а сам текст исправе завршава се на следећи начин: „**И сиѥ извѣст'ноѥ и златопечат'ноѥ слово царства ми записа се и ѵтврди роѵкою логотета Гюр'гıа ви лѣто .ѕѡѯѕ. индик'то .аи. мѣсеца мар'та .кє. дьнь на Дримоѵ а на мѣстѣ рекомѣмь Кроѵши**”.[16] Значи да је хрисовуљу написао и „утврдио” својом руком логотет Ђурђе и то 25. марта 6866. године од створења света, односно 1358. године после рођења Христа. Све је ово било учињено „на Дриму”, а у месту по имену Круша (данашње истоимено село). После навођења датума и места издања исправе записана је још и следећа реченица: „**А томоѵ милостникь Гоико велики логофет**”. На овом месту треба одмах приметити да на хрисовуљи постоји царев потпис, али после помена великог логотета Гојка као милосника.[17] Саопштени

[16] С. Новаковић, *Законски споменици*, 436.

[17] У Новаковићевом издању поменуте повеље изостављен је из неких разлога царев потпис, али се зато у издању исте повеље које је приредио А. Соловјев наводи пун Душанов потпис (А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд, 1926, 157).

подаци занимљиви су из више разлога, а посебно због тога што се као датум издавања исправе наводи 1358. година када се цар Душан више није налазио у животу.[18]

Изгледа мало необично да исправу издаје владар који више није у животу, па би се ова повеља могла осумњичити. Међутим, садржај исправе не даје повода ни за какву сумњу, и што је од посебног значаја, недвосмислено говори о томе да је лично цар Душан омогућио властелину Влатку да потчини своју цркву у Псачи манастиру Хиландару. Сада се само по себи намеће питање како је све то било могуће. Одговор на постављено питање треба тражити у помињању и записивању милосника, односно у компетенцијама које имао велики логотет Гојко и правној радњи чији је садржај саопштен у исправи. Према садржају хрисовуље, црква на Псачи требала је да буде потчињена манастиру Хиландару, док је по одредбама Душановог законика црквама могао да „облада" само патријарх, цар и логотет.[19] У науци је ова чињеница од раније позната, али се није поуздано могло утврдити који су црквени послови долазили у надлежност логотета.[20] Свакако да се логотет, односно велики логотет, није могао уплитати у црквено учење, чинодејствовање и друга духовна дела, пошто су у томе могла да учествују искључиво свештена лица и то првенствено истакнути представници цркве. Према томе у надлежност логотета, који је у конкретном случају световно лице, долазили би само одређени послови материјалне природе. Захваљујући повељи којом је цар Душан дозволио властелину Влатку да поклони своју „баштинску" цркву манастиру Хиландару, може се нешто више рећи и о томе какву је власт имао логотет над црквама. Цар Душан створивши милост властелину Влатку истовремено је учинио и правну радњу одређеног

---

[18] С. Новаковић саопштава тачан датум ове повеље према читању Љ. Ковачевића (С. Новаковић, *Законски споменици,* 435), али А. Соловјев сматра да је иста повеља била издата 25. марта 1355. године, тј. док је још цар Душан био жив. Но и поред тога што цар Душан није више у животу 1358. године датирање које предлаже А. Соловјев не може се прихватити. Захваљујући заоставштини В. Мошина која се чува у Архиву САНУ, приступачна је фотокопија повеље којом је цар Душан потврдио све оно што је властелин Влатко даровао Хиландару. На фотокопији се лако може прочитати следећи датум: „ѕѡѯѕ. индик'то .аи. мѣсеца мар'та .ке. дьнь", тј. 6866. година. 11. индикт, месеца марта 25. дан. Година 6866. која се рачуна од створења света, одговара 1358. години после Христовог рођења. Једанаести индикт потпуно се слаже са поменутом годином, што није без значаја. За све што је речено о датуму упореди фотокопију: Архив САНУ. Заоставштина В. Мошина, Акти из доба цара Уроша, 8876, И. бр. 72. После изложених чињеница отпада свака сумња да је повеља била заиста написана 25. марта 1358. године.

[19] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 25.

[20] О томе који су све послови долазили у надлежност логотета види: С. Новаковић, *Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави,* Београд, 1886; К. Јиречек, *Историја Срба II,* 23, 24, 26; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет, Глас САНУ* 106 (1923), 82–93. С. Новаковић који је у више махова расправљао о логотету каже, поред осталог, и следеће: „Цар Стефан је само к познатој и прописаној служби логотета додао још неку службу у црквеним пословима, која је све до данас нејасна" (С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама, Глас САНУ* 78, 259). Пошто у науци још није утврђено који су црквени послови долазили у надлежност логотета, потребно је на такве послове обратити дужну пажњу. Види одељак: „Логотети".

садржаја, али је даље извршење саме радње долазило у надлежност великог логотета. Правна радња је могла бити извршена и пре издавања јавноправне исправе, што се по свој прилици и конкретном случају и десило. Манастир Хиландар је добио христовуљу тек 25. марта 1358. године, док је правна радња била учињена и највероватније и извршена још док се цар Душан налазио у животу. Пошто је временски размак од стварања и извршења правне радње па до издавања исправе износио свакако више од две године, било је неопходно да се наведе и име личности која је исту правну радњу била дужна и једино могла да спроведе у дело. Такву је личност у доба Душановог царства представљао велики логотет. Поред цркве на Псачи, манастир Хиландар добио је неколико села, затим једну мању цркву, и најзад, широка имунитетска права. О свему што је у исправи написано био је дужан да се брине и спроводи у дело управо велики логотет. Он је то без сумње и чинио, иначе се име Гојка великог логотета не би помињало и у улози милосника, тј. особе која је једина у стању да спроведе у дело владареву милост. Треба посебно истаћи да је у Душаново доба извршавање разних царевих одлука аутоматски прелазило у надлежност појединих представника државне управе. Укидање царине на Требињу долазило је у надлежност протовестијару, а потчињавање једне цркве и њених добара другој црквеној институцији, долазило је у надлежност само логотета. Ово су без сумње значајна и видљива обележја државне управе, која је деловала у доба Српског Царства. Послови у надлежности владареве канцеларије, могли су из различитих узрока да закасне и неколико година. Но и поред тога тачно се знало ко је био задужен за извршавање, не само одређених канцеларијских послова, већ и за извршење појединих владаревих одлука. Управо због тога је од посебног значаја разматрање свих исправа на којима се помињу милостници, пошто ће се тако на посредан начин истовремено осветлили и компетенције појединих представника државне управе.

Из свега што је до сада речено о великом логотету као милостнику, могу се извући и неки општији закључци. Правна радња о чијем је садржају напред било довољно речи, учињена је неколико година пре него што је о томе издата посебна исправа. Пошто постоји већи временски размак између издавања исправе, с једне стране и стилизовања и писања исправе, с друге стране, што је обавио Ђурђе логотет цара Душана, био је неопходан још и милостник, који може да учињену правну радњу спроведе у дело. Таква овлашћења 1358. године имао је једино велики логотет Гојко, тада у служби цара Уроша. Овим се објашњава присуство двојице логотета, а уједно и отклања свака сумња у аутентичност хрисовуље, према којој је цар Душан 1358. године дозволио властелину Влатку да потчини Хиландару своју баштинску цркву. Цар је усмено допуштење дао још за свог живота,

али је хрисовуља написана касније. На самом крају исправе стављен је потпис цара Душана, а испред царевог потписа забележено је име и звање милостника. Био је то Гојко, који је баш 1358. године вршио службу великог логотета. Он је без сумње добро упознат са садржином правне радње, па је по својој службеној дужности био надлежан да је спроведе у дело. Избор милостника ни овде није ни мало случајан, већ је стајао у строгој зависности са садржајем правне радње и компетенцијама које има милостник. Напомињемо да је хрисовуља заиста издата у доба цара Уроша, али пошто је творац „милости" властелину Влатку био цар Душан, онда је исправа с разлогом приписана цару Стефану Душану, па је због тога и стављен његов потпис.

Цар Урош издао је свега једну исправу на којој се помињу милосници, али се она по свом садржају много разликује од претходних. Реч је о добро познатој повељи коју је цар Урош издао 15. јула 1363. године челнику Муси.[21] У повељи се саопштава како је дошло до замене поседа између кнеза Војислава и челника Мусе. Кнез Војислав је уступио челнику Муси град Брвеник са „жупом", док је челник уступио кнезу град Звечан такође са „жупом".[22] На крају ове повеље, али пре царевог потписа, стоји следећа одредба: „**А тому милостьникь кнезь Воислав и ставилць Лазарь**".[23] Одмах треба рећи да су оба милосника добро познате историјске личности, од којих је први био кнез Војислав Војиновић, а други, будући српски кнез Лазар. Сада се само по себи поставља питање: због чега су на повељи потребна два милосника и зашто су то баш Војислав и Лазар, а посебно због чега је Војислав милосник, када се ради о замени његових поседа. Делимичан одговор на постављена питања пружа садржај саме повеље. Из уводног дела ове исправе може се сазнати да су се о замени поменутих градова и жупа договорили: цар Урош и кнез Војислав са још неком властелом, а да је челник Муса добровољно пристао на замену поседа. После кратког образложења, набрајају се сва села која ће припасти челнику Муси заједно са градом Брвеником. При крају текста исправе цар Урош наређује: да ове поседе Муси „**никто не узме ни замени безь негове воле**". Када се имају у виду изложене чињенице лако ће се закључити да је до замене дошло по жељи кнеза Војислава и на његову интервенцију, а не по жељи челника Мусе.[24] Исто се тако може наслутити да је постојала оправдана бојазан да би опет неко могао заменити поседе челнику Муси, па је чак постојала могућност и да му их неко отме (узме).

---

21 С. Новаковић, *Законски споменици,* 316; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права,* 166.

22 Опширније о учињеној замени градова и поседа: А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства, Гласник Скопског научног друштва* 3, Скопље, 1928, 25–43.

23 А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права,* 167.

24 Р. Михаљчић сматра да је заменом Брвеника за Звечан: „хумски кнез (Војислав) извршио заокружење своје државе" (Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд, 1975, 63).

У доба када се вршила замена поменутих градова, власт цара Уроша није била ни приближно толико чврста као што је била за време Душана. Управо у то време кнез Војислав се налазио на врхунцу своје моћи, тако да је са њим могао да се мери по снази мало који феудалац у Српском царству.[25] Челник Муса није се убрајао у ред ситне властеле, али је свакако заостајао и по моћи и по угледу за кнезом Војиславом. Пошто је кнез Војислав замењивао своје поседе и пошто је уједно био милосник, излази да нико боље од њега самог није могао да заштити његове личне интересе. За челника Мусу тако се што не може рећи. То се јасно види и из саме повеље, пошто цар Урош забрањује да неко у будуће отме или замени челнику Муси новостечене поседе без његовог пристанка. Приликом замене поседа била је неопходна и личност која ће у потпуности заштитити интересе челника Мусе. Није се тако нешто могло нити смело препустити само кнезу Војиславу, који је у конкретном случају заинтересована странка. У то доба такву је личност представљао „ставилац" Лазар. Познато је да се челник Муса оженио сестром кнеза Лазара, али то није прави разлог због којег је Лазар био милосник. Прави разлог лежи у томе што је „ставилац" Лазар већ у то време био толико моћан феудалац да се могао мерити са кнезом Војиславом и да је стварно био у стању да заштити интересе свог зета, челника Мусе.[26]

---

[25] Досадашња мишљења о улози и моћи кнеза Војислава Војиновића у знатној јемери исправио и допунио Р. Михаљчић. Види: Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 34–63.

[26] Сви се научници слажу да се титула, а и звање, ставилца убраја у највиша државна достојанства, али исто тако да је ставилац у тадашњој хијерархији достојанственика имао нешто нижи ранг. Од њега су виши по рангу били: казнаци, тепчије, војводе, слуге, а можда и још по неко. С. Новаковић узима да је ставилац имао дужност да врши „надзор над Службом око трпезе" владареве и да лично подноси јело владару, односно да је ставилац био „трпезник" или „столник". Његово објашњење прихвата и К. Јиречек (С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 254; К. Јиречек, *Историја Срба II,* 23). Изложеним мишљењима блиско је и тумачење које даје Ђ. Сп. Радојичић. По његовом тумачењу ставилац би био старешина над хлебарима, а слуга би био старешина над владаревим пехарницима (Ђ. Сп. Радојичић, *Слуга и ставилац,* Трећи међународни конгрес слависта, Одговори на питања, саопштења и реферати, књ. 3, Београд, 1939, 77–78). Сва наведена мишљења показују да је ставилац вршио своју службу у непосредној близини владара и да је већ према томе могао имати и одређен утицај на самог владара, али се тиме не може у потпуности дати објашњење због чега је Лазар био милосник на већ поменутој исправи, нити се може објаснити велики успон некадашњих ставилаца.

Нешто се више о томе може сазнати из чињеница на које је упозорио М. Динић. Војвода Војин био је једна од најистакнутијих личности за време краља Стефана Дечанског, а уједно и један од најближих сарадника Душана још као „младог краља". Убрзо после Душановог доласка на власт, најстарији син војводе Војина, Милош Војиновић био је ставилац на краљевом двору. Ову је функцију имао већ у јануару 1333. године, а вероватно и нешто раније. Најмлађи син војводе Војина, Војислав Војиновић био је ставилац код цара Душана 1350. године. Имајући у виду изложене чињенице, М. Динић је упозорио да су „ставиоци били обично млађи људи" (М. Динић, *О Николи Алтомановићу,* Београд, 1932, 3–6). Ради поређења треба подсетити да је Лазар био ставилац на двору цара Уроша 1363. године, а највероватније и нешто раније, тј. нешто више од једне деценије после Војислава Војиновића. Из наведених података излази да на положај ставилца долазе синови најмоћније и владару најоданије властеле који ће наследити или су већ наследили баштине својих очева. Моћ ставилаца, релатино још младе властеле, није извирала толико из службе коју су обављали, колико из моћи, угледа и богатства породица којима су припадали. Функција ставилца своди се на карактер личне службе према владару, али је истовремено

О замени поседа одлучили су пре свега цар Урош и кнез Војислав са још неком властелом чија се имена не наводе. Челник Муса вероватно није учествовао у овом договору, али се то не би могло рећи и за „ставилца" Лазара који се налазио на Урошевом двору. Пошто се Муса сагласио са донетом одлуком, биле су неопходне и личности које ће моћи да утичу на извршење одлуке, тј. милосници. Како се радило о двема заинтересованим странкама неједнаке моћи и утицаја, неопходна су била два милосника. У датом тренутку нико боље од кнеза Војислава није могао извршити оне обавезе које је лично преузео, нити је неко боље могао заштити његове властите интересе, отуда је кнез Војислав био неопходан и као милосник. Челник Муса је могао поштовати и извршити преузете обавезе, али у замени поседа није могао ни приближно да заштити властите интересе као што је то био у стању да учини кнез Војислав, па је зато са његове стране као милосник узет ставилац Лазар. Наведени пример истовремено оцртава и прилике у Урошевом царству када се за милоснике не постављају личности које су обични извршиоци владареве милости, већ се међу њима налазе политички најутицајније личности које заједно са царем одлучују о одређеној правној радњи. Разумљиво да се сви милосници не могу изједначавати са кнезом Војиславом и најчешће су они били извршиоци правне радње, али само због тога што су одређени послови долазили у њихову надлежност. Замена поседа каква је учињена у доба цара Уроша и избор милосника карактеришу време и доба, а уједно и слабост цара Уроша. Но поред свега тога, треба водити рачуна о чињеници да су за једну правну радњу коју је требало провести у живот предвиђена два милосника, што представља преседан своје врсте. Уосталом, такав је преседан учињен већ у Душаново време када је отпочето са записивањем имена милосника на исправама, а само неколико година касније уводе се чак и два милосника. Исто се тако мора водити рачуна и о томе да су имена милосника забележена на исправи пре царевог потписа, док је на једној Душановој исправи недостајао владарев потпис.

то била и највиша школа за упознавање свих државних послова. После извесног времена проведеног на двору и у владаревој близини, одлазили су на одређене положаје у државној управи које су добијали, не само према показаним способностима, већ и по правима наслеђа. Када се говори о средњовековној Србији, не сме се правити строга разлика између званичних представника власти и наследника или држаоца великих властеоских поседа. ови последњи били су по правилу и једно и друго. Захваљујући чињеници што су поседи наследника војводе Војина лежали у крајевима са којима су Дубровчани одржавали живље везе и што су наследници Војинови управљали областима које се граниче са Дубровником, о њима се много више зна него о другој властели. Међутим, ако се има у виду чињеница да је Војислав Војиновић био ставилац на царевом двору 1350. године, као што је то и Лазар био 1363. године, онда се са сигурношћу може говорити о томе да су и један и други потицали из породица сличне моћи, угледа и богатства. Разлика је између Војислава и Лазара била у годинама живота, пошто је први био старији од другог и већ управљао једном од најпространијих области у тадашњој српској држави. Лазарева каријера ишла је сличним правцем и почивала на сличним основама. Отуда није ни мало случајно што је ставилац Лазар напоредо са кнезом Војиславом Војиновићем био милосник на исправи која је издата челнику Муси. Више о ставилцу: Р. Михаљчић, *Ставилац*, ИЦ-23 (1976) 5–21.

Свега три године после издавања Урошеве повеље челнику Муси, краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша почињу да издају исправе на којима се помињу милосници. Једну такву повељу издао је краљ Вукашин 1366. године манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори, којом се дозвољава властелину Новаку Мрасоровићу да поменутом манастиру поклони своје село Копривљане. После краљевог потписа и на самом крају исправе стоји следећа реченица: „**Повелением господина кралꙗ ꙗ Косань писахь, а томоу милостникь Милошь кефалиꙗ прилепски, мѣсеца генара**".[27] Потпуно исту повељу по садржају, са мањим одступањима у тексту, издао је и брат краља Вукашина, деспот Јован Угљеша. Својом исправом Угљеша такође дозвољава Новаку Мрасоровићу да поклони манастиру Св. Пантелејмона село Копривљане. Испред деспотовог потписа стоји следећа реченица: „**Писа се си хрисовоуль мною диакомь Меликемь**", затим долази још година и индикт, а после деспотовог потписа и на самом крају исправе забележено је још следеће: „**А сиемоу хрисоволю милостникь воевода Жоут'ко**".[28] Обе су исправе издате у Скопљу 1366. године и највероватније истог месеца (јануара). Из наведених података види се да је на краљевој повељи био милосник прилепски кефалија Милош, док се на деспотовој повељи као милосник помиње војвода Жутко. Деспотову исправу писао је „дијак" **Меликь**, док је краљеву исправу писао **Косань**. Ни један ни други не носе звање логотета. Треба још додати да се деспот Угљеша ни једном речју не позива на повељу коју је издао краљ Вукашин, нити се Вукашин позива на Угљешину исправу. Ове чињенице показују да су краљ и деспот већ у то време имали самосталне и одвојене управне апарате који су независно деловали један од другог.[29] Колико је тај апарат у Вукашиновим земљама био разгранат и развијен 1366. године, не може се поуздано утврдити, али је у сваком случају обављао и спроводио у дело одређене послове. Занимљиво је још приметити да Новака Мрасоровића и Вукашин и Угљеша називају „угодним" властелином, али нико од њих двојице не истиче да је Новак Мрасоровић „његов" властелин. Уз све што је речено, мора се водити рачуна и о чињеници да је Вукашин постао краљ, а Угљеша деспот, свега неколико месеци пре издавања поменутих исправа.[30]

---

[27] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права,* 169; С. Новаковић, *Законски споменици,* 509.

[28] С. Новаковић, *Законски споменици,* 510.

[29] Г. Острогорски је указао, не само на сличност и мање разлике у садржају обеју повеља, већ је детаљно објаснио и функционисање управног апарата на територији којом је владао деспот Јован Угљеша (Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти,* Београд, 1965, 18, 80–104). Пошто је деспот Јован Угљеша имао посебан и развијен управни апарат, нема никакве сумње да је и краљ Вукашин имао засебан и одвојен државни апарат, али се о његовом функционисању за сада још увек мало зна.

[30] Вукашин је постао краљ, а Јован Угљеша деспот најраније августа или септембра 1365. године (Г. Острогорски, *Серска област,* 7, 12). Ово датирање усваја и Р. Михаљчић (Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 89).

Из самог садржаја исправа може се сазнати да поклон који је учинио Новак Мрасоровић није особито велик, а исто тако да између правне радње и издавања исправа не постоји неки шири временски размак. Не виде се ни неке евентуалне сметње због којих би поклањање села Копривљана било отежано, па и поред свега тога имену-ју се милосници на краљевој и деспотовој хрисовуљи. У нормалним приликама Новак Мрасоровић је био дужан да се обрати цару, али по свој прилици он то није учинио, већ се обратио оним особама које су фактички владале подручјем где се налазило село Коприв.љани. Вукашин је у то време био краљ и савладар цара Уроша, али деспот Угљеша то није. Он је на известан начин можда могао бити савладар само краља Вукашина, међутим, много је важнија чињеница што је Угљеша већ загосподарио Серском облашћу и што је заједно са братом, краљем Вукашином, практично држао под контролом онај део српске државе који се формално називао „царством" или „грчком земљом".[31] Свесни чињенице и Вукашин и Угљеша, а посебно Новак Мрасоровић, да су приликом издавања поменутих исправа заобишли цара Уроша, настојали су да њихове одлуке буду у потпуности спроведене у дело. Ефикасно извршавање одлука гарантовали су милосници који су били дужни да се о томе брину. Таквог извршиоца нашао је краљ Вукашин у свом прилепском кефалији Милошу, док је Угљеша поставио за милосника, односно извршиоца свог војводу Жутка. Избор милосника није ни овог пута случајан, већ је зависио од њихових компетенција. То нас наводи на претпоставку да је село Коприв.љани лежало негде у оном крају где се простирала власт прилепског кефалије, али где је истовремено допирала и власт деспотовог војводе Жутка. И један и други били су компетентни, а имали су и могућности да спроведу у дело одлуке својих господара. Ова нам чињеница посредно говори и о томе да у јануару 1366. године није постојало оштро територијално разграничење између Вукашинове и Угљешине „државе". Изгледа да то тада није било ни неопходно, пошто Вукашин и Угљеша не иступају само као владари већ и као чланови једне породице. Уосталом, од њиховог осамостаљивања па до јануара 1366. године прошло је исувише мало времена да би се њихове интересне сфере дефинитивно и прецизно разграничиле.[32] Овим се

[31] О елементима савладарства види: Г. Острогорски, *Серска обласӣ*, 18, 19.

[32] Територију којом је владао деспот Јован Угљеша, као и границе његове државе, исцрпно је анализирао и приказао Г. Острогорски, али и поред најбрижљивије анализе није се могло извршити разграничење Угљешиних и Вукашинових поседа (Г. Острогорски, *Серска обласӣ*, 20–41). По мишљењу Г. Острогорског праве границе није ни било, пошто је у питању територија којом владају чланови једне феудалне породице. Са закључцима Г. Острогорског у потпуности се слаже и Р. Михаљчић, али упозорава да је Вукашин временом проширио своју власт северније од Скопља и да је деспоту Угљеши уступио део својих „матичних области" у западној Македонији (Р. Михаљчић, *Крај Срӣскоī Царсӣва*, 110, 121). Но и поред тога што између Вукашинових и Угљешиних територија не постоји права граница, односно погранични појас, не би се смело рећи или претпоставити да се није знало шта коме припада. И краљ Вукашин и деспот Угљеша имају одвојене и самосталне представнике централне и локалне управе.

свакако не жели рећи да се није знало шта припада Угљеши, а шта Вукашину, али између њихових области није постојала нека потреба за стварањем чвршћег пограничног појаса. Имајући у виду и насталу ситуацију, а и прилике у којима се тада живело, за Новака Мрасоровића као и за монахе манастира Св. Пантелејмона било је и те како потребно, да се за спровођење у дело одлуке краља Вукашина и деспота Угљеше нађу још и извршиоци, односно милосници. Пошто су у датом тренутку постојале две власти, не рачунајући номиналну власт цара Уроша, свака је од њих постављала свог милосника. Прилепски кефалија Милош требао је да отклони све сметње које би евентуално долазиле са стране управног апарата краља Вукашина, док би војвода Жутко требао то исто да чини, али за сметње које би долазиле са стране управног апарата деспота Угљеше.

Поред већ поменуте хрисовуље, краљ Вукашин је издао још једну исправу у којој се помиње милосник. Исправа је издата 5. априла 1370. године Дубровчанима, пошто су до тада сређена сва спорна питања између краља Вукашина и Дубровника.[33] У исправи се најпре саопштава како су дубровачки посланици дошли код краља Вукашина и показали му хрисовуљу коју им је издао цар Душан 20. септембра 1349. године. Краљ је ову исправу видео и прочитао, као и неке исправе старијих српских владара, па је тек онда потврдио све „хрисовуље", „повеље" и „законе" које су Дубровчани добили од ранијих српских владара. После тога уследила је наредба да се напише и изда нова исправа, којом се потврђују Дубровчанима све стечене повластице. Исправа је била написана у два примерка, с тим да се један примерак чува у Дубровнику, а други код краља Вукашина, односно у „кући краљевства ми". При крају исправе стављен је краљев потпис, а одмах испод потписа забележена је следећа реченица: „**Повеленикмь господина кралıа логофеть Братославь прѣрѹчи писати и томѹ милостникь**".[34] Из цитиране реченице сазнајемо да се као милосник више не помиње прилепски кефалија Милош, већ краљев логотет Братослав. Само се по себи намеће питање због чега је милосник логотет, а не кефалија, а такође и питање: због чега је у конкретном случају и био потребан милосник?

Одређена обавештења пружа садржај Вукашинове повеље. Краљ је заиста потврдио у начелу сва права и све повластице које су Дубровчани стекли у доба цара Душана, као и његових претходника, али се садржина ни једне стечене повластице не наводи посебно. Пошто се стечена права начелно потврђују, неко је ипак требао и на краљевом двору да познаје њихову садржину и да се брине о њиховом поштовању. Природно је очекивати да је за тако нешто био најпогоднији краљев логотет. Он је био старешина владареве канцеларије, па

[33] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 116, 117.
[34] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 117.

се поред осталог бринуо о чувању дупликата свих издатих аката, а свакако и о поштовању њихове садржине. У повељи краља Вукашина ни једном се речју не помиње цар Урош, нити се помиње нека његова исправа која је издата Дубровнику. Ове чињенице недвосмислено показују да се Вукашин у то доба понашао и осећао као потпуно самосталан владар, који самостално води своју унутрашњу и спољну политику. У повељи се то на одређен начин и наглашава, када се каже да је краљ Вукашин потврђивао „законе" и „хрисовуље" градовима, не само у својој држави, већ и градовима у приморју, укључујући и Дубровник.[35]

Имајући у виду изложене чињенице, као и садржину целе повеље, може се закључити да је логотет био најпогоднија личност за милосника у случајевима када је требало неком граду у приморју, укључујући и Дубровник, потврдити већ стечене повластице. Из тога даље следи да је логотет био надлежан и за послове који проистичу из успостављених односа између владара и неког приморског града. Не треба ни сумњати да су стечена права приморских градова кршена. Дубровчани су то веома добро знали и били су свакако сагласни што се извршење краљеве „милости", односно поштовање њихових стечених права, поверава једном члану централне државне управе. Био је то Братослав, логотет краља Вукашина. На овом месту треба још приметити како логотет Братослав „преручи писати" повељу издату Дубровчанима, док је 1366. године краљеву исправу која је била издата Новаку Мрасоровићу писао неки Косан. Мада се о његовом звању не каже ништа одређено, он свакако није био логотет, пошто се то у повељама обично наглашавало. Нема сумње да се од 1366. до 1370. године управни апарат краља Вукашина развио и ојачао. После Вукашинове погибије, звање логотета задржавају и његови наследници.

Анализа исправа које су издате у периоду Српског царства, а на којима се помињу милосници омогућила је, не само да се потпуније сагледа улога милосника, већ и да се утврде друге појединости. На исправама цара Душана за милоснике су постављани представници централне државне управе као што су логотет и протовестијар, али треба водити рачуна и о томе да је и спровођење владареве одлуке у дело, чији је садржај саопштен у јавноправној исправи, долазио у надлежност логотета, односно протовестијара. Било је то потчињавање једне цркве другој црквеној институцији и укидање успостављене царине. За време цара Уроша када је централна власт ослабила, а зависно опет од садржаја правне радње, за милоснике нису били

[35] У поменутој хрисовуљи исказано је то следећим речима: „не тьк'мо вь зем'ли кралквства ми, нѹ паче и ѡкрьстними поморьскими градѡвомь потврьждати ꙁакѡни и хрисовѹле прѣжде кралквства ми бив'шихь краль и царь" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 116). Повеља краља Вукашина о којој се овде говори занимљива је и из других разлога, а посебно због тога што показује у каквим се односима налазе цар Урош и краљ Вукашин. Више о томе: Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 123.

одређени представници државне управе, већ најмоћнија и најугледнија властела. Не би се смело рећи да кнез Војислав и ставилац Лазар нису вршили и одређене јавне функције, али они нису били милосници због функција, већ првенствено због своје фактичке моћи као најкрупнији феудалци у држави. Специфични садржај правне радње и слабост централне власти захтевали су да на једној исправи буду два милосника. На исправама краља Вукашина за милоснике се постављају и представници централног апарата као што је логотет, али и представници месне или локалне управе какав је био прилепски кефалија. Ови последњи срећу се и на исправама деспота Угљеше. Одређивање једних или других зависило је опет од садржаја правне радње, као и од компетенција које су имали логотети, кефалије и војводе. У свим наведеним случајевима водило се редовно рачуна колико одређене личности могу да утичу на извршење правне радње и какву заштиту могу да пруже ономе коме је исправа била издата.

Нису ништа мање значајни ни чисто дипломатички елементи оних исправа у којима се помињу милосници. На Душановој исправи, или боље речено наредби, којом се укида царина на Требињу нема царевог потписа, већ је крупним словима написан само месец када је наредба издата, а испод тога долази име милосника.[36] На другој Душановој исправи, којом се црква „на Псачи" потчињава манастиру Хиландару, забележена је прво одредба о милоснику, а после ње је стављен и царев потпис. Издајући повељу челнику Муси, цар Урош се придржавао последњег Душановог обрасца. На крају текста исправе наведена су имена двојице милосника, а испод тога стављен је царев потпис крупним словима. За разлику од Урошеве и последње Душанове исправе, на повељи краља Вукашина која је издата Новаку Мрасоровићу стављен је прво краљев потпис, а тек после њега записано је име милосника. Тако је поступио и деспот Јован Угљеша на исправи која је издата, такође, Новаку Мрасоровићу. Ова чињеница посредно указује да су Вукашин и Угљеша познавали и Душанове и Урошеве обрасце, али по свој прилици њихови писари нису тачно знали када се који од образаца употребљава па су преузели елементе

---

[36] С. Станојевић упозорава да византијски цареви на крају „мање важних" аката не стављају пуно име и титулу, већ се уместо таквог потписа ставља само „Месец и Индикт", а „За владе Комнина потписивали су цареви само Датум и Индикт" (Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Потпис, Глас САНУ* 106, Београд, 1923, 24). Биле су то простагме. Утицај канцеларије византијских царева на рад Душанове канцеларије, после његовог проглашења за цара, је неоспоран и очигледан. Дубровчани су добили 1348. и 1349. године од цара Душана неколико „мање важних аката", али ни на једној од ових исправа нема царевог потписа са именом и титулом. Уместо тога, на крају исправе забележен је месец када је исправа издата, или још и датум тј. дан и месец. О овом последњем види: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 58, 59, 65, 66. За разлику од „мање важних" исправа које по свом садржају представљају разрешнице рачуна, наредбу о исплату царевих дугова или наредбу о укидању царине на Требињу, на хрисовуљи којом је Душан 1349. године потврдио права и привилегије Дубровчана у српској држави стављен је пун царев потпис, тј. име и титула (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 64).

и једног и другог обрасца, а можда су на такву појаву утицали и други разлози. Недовољна вештина и искуство при избору формулара дошли су до пуног изражаја управо на Вукашиновој повељи. После краљевог потписа и после помена имена милосника, писар је ову исправу завршио изразом: „мѣсеца генара". Тачно онако као што је завршена и исправа којом је цар Душан укинуо царину на Требињу, али је тамо уместо „јануара" стајао „септембар", после којег је долазило име милосника. На исправи коју је издао Дубровчанима Вукашин се, такође, држао принципа да прво долази владарев потпис, па тек онда име милосника. У томе је он био доследан, или боље речено његова се канцеларија држала такве праксе. На основу изложеног може се укратко закључити да се милосници помињу на исправама из доба Царства које су без владаревог потписа, затим, испред потписа и најзад, после владаревог потписа. Ово последње увели су у праксу краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша.

Овде треба свакако додати да се имена милосника редовно наводе уз одређену формулу. На Душановим исправама ова формула гласи: „А томꙋ кєсть милостникь" или нешто краће: „А томоу милостникь".[37] На исправи цара Уроша она такође гласи: „А томоу милостникь"[38] што је и природно пошто је последња Душанова повеља написана тек када је Урош постао цар. Ову је формулу прихватио и краљ Вукашин, али не и деспот Угљеша. На његовој исправи поменута формула гласи: „А сиємоу хрисоволю милостникь".[39] Из свега изложеног видимо да постоје три формуле са мањим одступањима које гласе: „А томꙋ кєсть милостникь", затим, „А томоу милостникь" и најзад, „А сиємоу хрисоволю милостникь". Нешто је чешће била у употреби друга по реду формула, док су прва и трећа употребљене само по једном.

3) Извршиоци повеља обласних господара

Царство које је створио Душан почеће убрзо после његове смрти да се дроби и распада, чему су допринели различити узроци, а посебно све веће осамостаљивање најмоћније и најутицајније властеле. Но и поред тога, Царство формално није престало да постоји, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану, све док се у животу налазио цар Урош као легитимни наследник Душанов. Моћна, богата и осамостаљена властела могла су иступати или у име цара и Царства, или као противници Урошеви. Ови последњи нису имали никаквих изгледа да се наметну као владари целе српске државе. Борба за превласт у царству водила се између северозападних и југоисточних

[37] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 66; С. Новаковић, *Законски споменици*, 436.

[38] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 167.

[39] С. Новаковић, *Законски споменици*, 510.

области, односно између феудалних господара ових области. Срећа је прво нагињала господарима западних крајева, а после господарима југоисточних предела, али ни први ни други нису успели дефинитивно да надвладају своје противнике.[40] Највише су успеха постигли Вукашин и Угљеша, тако да се Вукашин као краљ наметнуо за савладара Урошу, док се Угљеша бар у почетку као деспот налазио према царици Јелени у сличном савладарском односу.[41] Ове чињенице треба имати у виду пошто су Вукашин и Угљеша као и легитимни владари имали право да стварају милост, а разумљиво и да издају исправе на којима се помињу милосници. Но њихов легитимитет потиче из савладарства, што се не сме занемарити, ма колико они били моћни и самостални. У српској држави постојао је још цар који је био и признат и чији се легитимитет није могао оспоравати. Због свега тога морале су издвојити исправе Вукашина и Угљеше пошто оне припадају једној епохи, за разлику од оних исправа које ће издавати обласни господари после смрти цара Уроша и када ће идеја бар формално јединственог Царства почети све више да слаби.

Балшићи као самостални господари још за време цара Уроша били су у сукобу са другим господарима, па и са царем и сматрани су „бунтовницима" цара Уроша, али су и поред тога били присиљени да се што чвршће вежу за Урошевог савладара, краља Вукашина.[42] Ма колико се Балшићи осећали сигурним и моћним, за живота цара Уроша њихова самосталност није имала и легитимитет у оквирима српске државе. Са Урошевом и Вукашиновом смрћу све се радикално мења. Нестаје цара чији су „бунтовници", а такође и царевог савладара, краља Вукашина, чију су заштиту и подршку уживали. Самосталност Балшића била је и формално призната и на унутрашњем и на спољнополитичком плану. Тачније речено, није било више никог

---

[40] Успехе и неуспехе најистакнутијих феудалних породица да остваре одлучујући утицај и превласт у Царству детаљно је приказао: Р. Михаљчић, *Крај Срйског Царсшва*, 11–163.

[41] У септембру 1365. године деспот Јован Угљеша сматран је још неком врстом савладара царице Јелене која је после Душанове смрти загосподарила Серском облашћу. Треба имати у виду чињеницу да осамостаљивање Серске области није извршио деспот Јован Угљеша, већ је то фактички учинила царица Јелена. Све до 1360. године у Серској области признавала се бар формално и власт цара Уроша, али је после тог времена за једину владарку ове области сматрана царица Јелена. Као савладар, деспот Јован Угљеша је врло брзо и формално преузео сву власт од царице и самостално загосподарио већ осамостаљеном територијом (Исцрпније о томе: Г. Острогорски, Серска област, 3–7). За разлику од деспота Јована Угљеше који је учврстио своју власт на некадашњој територији царице Јелене, краљ Вукашин као савладар цара Уроша није успео да загосподари свим областима које су бар формално признавале цареву власт. Краљева власт простирала се само на оној територији која се налазила под његовом непосредном контролом. Балшићи су били самостални и према цару Урошу и према краљу Вукашину. Никола Алтомановић налазио се у директном сукобу са краљем и Вукашин је против њега иступао у савезу са другим обласним господарима, али га није и покорио. Кнез Лазар био је већ толико моћан да се борио за превласт у северним областима српске државе са Николом Алтомановићем од којег је 1370. преотео Рудник (М. Динић, *О Николи Алшомановићу*, 17).

[42] Осамостаљивање Балшића и њихово приближавање Вукашину Мрњавчевићу текло је постепено, док се коначно нису сматрали бунтовницима цара Уроша. Исцрпније о томе: *Исшорија Црне Горе* II-2, Титоград, 1970, 6–26; Р. Михаљчић, *Крај Срйског Царсшва*, 125–137.

ко је ту самосталност могао и имао права да оспорава. Као што су се Балшићи нашли у новој ситуацији после смрти Уроша и Вукашина, у истој су се ситуацији нашли и сви други обласни господари. Њихова су права могла бити угрожена једино у међусобној конкуренцији. У таквој је конкуренцији страдао Никола Алтомановић, а поред њега и други обласни господари који су били слабији од својих супарника.[43] На некадашњој територији српске државе, или боље речено на територији која је још преостала, од највећег значаја постале су области: Балшића, браће Драгаш, Јована и Константина, Вука Бранковића, а посебно област кнеза Лазара. Сви господари ових области издавали су јавноправне исправе као владари и на њиховим исправама помињу се милосници. Издавање јавноправних исправа у којима се саопштава садржај неке правне радње, захтевало је од обласних господара да изграде и развију управни апарат у својим областима, а такође и посебну канцеларију. За време цара Уроша ослабила је централна власт а са њом и утицај државне управе, али се то не би могло рећи и за обласне господаре који су чврсто загосподарили потчињеним им територијама. Њихов је апарат био мање гломазан него у доба царства, вероватно и знатно једноставнији, али истовремено и ефикаснији. Приликом изграђивања државне управе и организовања рада својих канцеларија, обласни господари угледали су се у много чему на рад државне управе из времена Царства, али су уносили и нове елементе. Како је све то изгледало, делимично осветљавају исправе обласних господара на којима се помињу милосници.

Само две године после смрти цара Уроша и краља Вукашина, милосници се појављују на исправама које су издали Балшићи.[44] Ова се појава и могла очекивати пошто су се Балшићи осамосталили знатно пре дефинитивног распада Царства, па су могли да изграде управни апарат и да организују рад своје канцеларије. Треба одмах истаћи да се милосници срећу само на оним исправама које су Балшићи издавали Дубровчанима. На овим исправама Балшићи се не потписују, а имена милосника саопштавају се обично уз формулу: „**А томꙋ милостникь**".[45] Формула има исти облик као што је имала на исправама цара Уроша и краља Вукашина, али је изостављен потпис као што се то чинило на исправама цара Душана. Балшићима је свакако био добро познат начин рада Урошеве и Вукашинове канцеларије па су се они на њих и угледали, али не увек и не у свему. На једној њиховој исправи употребљена је формула: „**и томꙋи би милостникь**" Драгаш Косачић, а онда се на крају исправе исти милосник још и потписао.[46] Испред потписа стављен је знак крста (симболична инвокација), после чега долази

[43] М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд, 1932, 23–28.

[44] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 107.

[45] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 107, 110, 111.

[46] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 108. Овде би се могла придружити и исправа која је издата 18. јуна 1374. године (Љ. Стојановић, н.д. 108).

потпис који гласи: „ꙗ Драгашь Косачикь бихь сем8зи писанꙗ милостникь". Овај потпис поново отвара питање: да ли су се милосници на повељама обласних господара појављивали и у улози сведока. О томе треба водити рачуна, а мора се дати и одређен одговор. Исправе Балшића одликују се још једном специфичношћу. Обично је на њима забележено име само једног милосника, али се зато на исправи која је издата 27. јануара 1386. године Дубровнику помињу тројица милосника.[46] Ово је у сваком погледу изузетак, чак и за исправе Балшића, али се онда поставља питање како је до тога дошло и на кога су се Балшићи угледали. У канцеларијској пракси за време Царства таква појава није забележена. На Урошевој повељи челнику Муси постоје само два милосника, а до тога је дошло из сасвим разумљивих и оправданих разлога, па је тешко поверовати да су се Балшићи поводили управо за поменутом исправом. Пошто ће се број милосника увећавати и на исправама других обласних господара, треба видети зашто је до тога дошло и под чијим је утицајем дошло до поменуте појаве.

Поред Балшића исправе са милосницима издавао је и господин Константин Драгаш (Дејановић). Из његове канцеларије сачувала се само једна исправа са поменом милосника. Име милосника саопштено је уз формулу, која се употребљавала за време цара Уроша и краља Вукашина, а која се најчешће користила и на исправама Балшића.[48] На поменутој исправи постоји владарев потпис, па је име само једног милосника саопштено после владаревог потписа, управо онако како се то чинило на исправама краља Вукашина и деспота Јована Угљеше. Ова се појава може разумети, пошто је браћи Драгаш по свој прилици био познат начин рада канцеларије и краља Вукашина и деспота Угљеше.

Више података о милосницима има на исправама Вука Бранковића и његових наследника. Вук Бранковић је лично издао две исправе са милосницима. На свакој од ових исправа убележена су имена тројице милосника.[49] Њихова имена саопштена су уз формулу, која се употребљавала за време цара Уроша и краља Вукашина. На Вуковим исправама нема његовог, односно владарског потписа. Неко је накнадно, тек у XIX веку, ставио потпис на исправу, која је била издата 1392. године. Овај потпис гласи: „Вь Христа Бога благовѣрныи Вльквь Бранковикь господарь Срьблемь и Подоунаю".[50] Овде упозоравамо да Вук Бранковић никада себе није називао „господарем Срба и Поду-

---

[47] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 111.

[48] С. Новаковић, *Законски споменици*, 455: „а томоу милостникь воевода Дмитрь".

[49] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 139; С. Новаковић, *Законски споменици*, 460.

[50] С. Новаковић, *Законски споменици*, 460. К. Јиречек и С. Станојевић сматрају да је потпис Вука Бранковића касније додат (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 347; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Потпис, Глас САНУ* 106, 45 нап. 5).

навља". Није без значаја и чињеница што је поменута исправа била издата манастиру Хиландару. Наследници Вука Бранковића као обласни господари издали су такође две исправе на којима се помињу милосници. Ни на једној од ових исправа нема владаревог потписа, али се зато број милосника на првој исправи попео чак на четири, док је на другој био само један милосник.[51] Видљиве измене претрпела је и формула уз које се наводе имена милосника, тако да у првом случају гласи: „**И сикмоу записанию милостници**",[52] а у другом: „**И томоу записанию милостникь**".[53] По својој форми она подсећа на формулу коју је употребио деспот Јован Угљеша. Пада у очи и чињеница да наследници Вука Бранковића правилно употребљавају реч „милостник" и у једнини и у множини, већ према броју милосника, што раније није био случај. Једино је пре њих Вук Бранковић употребио облик множине.[54] Упорно задржавање облика једнине чак у случајевима када постоји више милосника, недвосмислено показује да је у старијој пракси био довољан само један милосник, што су наведени примери и показали.

Занимљива обавештења о милосницима пружају исправе кнеза Лазара и његових наследника. Колико је познато, кнез Лазар је издао само једну такву исправу и то Дубровчанима. На њој се први пут срећу четири милосника у канцеларијској пракси обласних господара. На овој исправи нема владаревог потписа, а имена милосника наводе се уз формулу: „**И семꙋи повеленю господства ми милосник**".[55] Употребљен је облик једнине, мада их је четворица. Сама формула по свом садржају подсећа на формулу деспота Јована Угљеше, а не на формуле цара Уроша и краља Вукашина. Стефан Лазаревић и кнегиња Милица издали су укупно пет исправа на којима се помињу милосници. Прве четири исправе представљају по свом садржају тзв. разрешнице рачуна и самим тим мање значајне и мање свечане исправе, док је пета исправа представљала потврду свих стечених права и привилегија Дубровчана у Србији.[56] На разрешницама рачуна употребљавала се обично формула. „**а томꙋ милостници**",[57] тј. као и за време цара Уроша и краља Вукашина, али понекад и са правилном употребом облика множине. Само је једном коришћена и нешто измењена формула:

---

[51] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 154; С. Новаковић, *Законски споменици*, 529.

[52] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 154.

[53] С. Новаковић, *Законски споменици*, 529.

[54] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 139. У другој и млађој по реду повељи коју је Вук Бранковић издао 1392. године, а на којој се помињу три милосника, употребљен је облик једнине (С. Новаковић, *Законски споменици*, 460).

[55] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 122, 123.

[56] О „разрешницама рачуна" као одређеној врсти исправа, а посебно о разрешницама рачуна кнегиње Милице и Стефана Лазаревића, исцрпно: С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана Лазаревића, Историјски часопис VI*, Београд, 1956, 139–152.

[57] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 189, 190, 194. На трећој по реду исправи милосници се помињу у једнини, док се на прве две исправе помињу у множини.

„а томѹи би милостникь", која се понекад среће и на исправама Балшића.[58] У хронолошком погледу на последњој и најмлађој исправи, којом су потврђене повластице Дубровчана, употребљена је следећа формула: „и семѹ записаниѹ милостникь".[59] Цитирана реченица по свом садржају подсећа на формулу коју је употребио кнез Лазар, а још више на формулу која је први пут употребљена на једној исправи деспота Јована Угљеше. Треба приметити да је и Стефан Лазаревић у тренутку издавања своје исправе Дубровчанима такође носио деспотску титулу. Од деспота Стефана исту су формулу врло брзо преузели наследници Вука Бранковића, а касније се она редовно среће на исправама деспота Ђурђа којима је потврђивао права и привилегије Дубровчана у српској држави.[60] Занимљиво је приметити да на поменутој исправи деспота Стефана, није само усаглашена формула која иде уз милоснике са формулом деспота Јована Угљеше, већ је и потпис стављен испред имена милосника као што су то чинили краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша. Стицање деспотске титуле дало му је потпуно право да на исправама опонаша Урошеве савладаре, али не и самог цара Уроша и Душана. Колико се водило рачуна о односу владаревог потписа и формуле која иде уз милоснике најбоље илуструје случај са три исправе деспота Ђурђа издате Дубровнику. Прву исправу Дубровчани су добили од Ђурђа 13. децембра 1428. године. Тада је Ђурађ већ наследио деспота Стефана и био владар целе српске државе, али још није стекао деспотску титулу. На исправи која је издата Дубровнику помињу се милосници, али нема владаревог потписа.[61] После обнове Деспотовине, Ђурађ је издао Дубровнику две исправе 17. септембра 1445. године, од којих се једна односи на потврду стечених права у целој Србији, а друга на Сребрницу.[62] Овде се такође помињу милосници, а после њиховог помена стављен је пун владарев потпис. Упоређивањем изложених чињеница лако ће се закључити да је Ђурађ у првом случају поступио на исти начин као што су својевремено поступили кнез Лазар и Вук Бранковић, тј. као личности које немају ни деспотско, ни краљевско, нити царско достојанство. У другом случају деспот Ђурађ је поступио као цареви Душан и Урош, тј. као једини и легитимни владар српске државе. На то је он

---

58 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 195. Овде се милосници помињу у једнини.

59 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 204. На овој исправи милосници се помињу у једнини.

60 Деспот Стефан Лазаревић издао је поменуту исправу 2. децембра 1405. године, док су синови Вука Бранковића издали своју исправу Дубровнику 29. децембра 1405. године (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 200–204, 151–154). Не треба ни сумњати да је деспотова исправа била позната синовима Вука Бранковића. Садржај поменуте формуле преузима и деспот Ђурађ, али се на његовим исправама употребљава правилан облик множине (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 20, 21, 32).

61 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 20, 21.

62 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 20,21, 32.

имао сва формална права, пошто је и Зета улазила у састав Деспотовине.

Обраћање веће пажње на формуле уз које се наводе имена милосника, било је потребно не само због дипломатичке анализе, већ и због њиховог садржаја. Напред је више пута истакнуто да су се најчешће употребљавале формуле: „А томоу милостникь" или „И томоу милостникь", што су само краћи облици од израза: „А томоу єсть милостникь" или „И томоу би милостникь". Не треба ни сумњати да се поменуте формуле односе на целокупан садржај јавноправних исправа, што је још видније изражено у формулама: „А сиємоу хрисоволю милостникь" или пак: „И сиємоу записанию милостници". На основу садржаја цитираних формула слободно се може рећи да су поједине личности биле милосници, колико садржају неке владареве исправе, толико и оним институцијама или појединцима којима су исте исправе биле издате. Из тога даље следи да је милосницима поверено извршавање правне радње чији је садржај саопштен у самој исправи, што је потпуно у складу са одредбама Душановог законика, а такође и са улогом милосника на јавноправним исправа издатих у доба Царства. Милосник је истовремено представљао такву личност која је била у стању да спроведе у дело одређену правну радњу, односно садржај јавноправне исправе.

Колико је наведени закључак тачан, показаће и неке формуле на исправама деспота Ђурђа. После првог пада Смедерева под Турке, деспот Ђурађ је био присиљен да се склони у Зету и тамо је издао више исправа од којих су се неке сачувале само у италијанском преводу. У једној од таквих исправа која је издата Будви, саопштава се да ће Будва уживати иста права као и град Бар. Посебно је наглашено да ће се од винограда са будванског подручја давати деспоту једна десетина од рода, док ће се од произведених житарица давати једна седмина. Уз све то убираће се и одређене царине. На крају текста ове исправе стоји забележена следећа реченица: „E de questo sia executor logofet Manuil".[63] Од деспота Ђурђа Будва је добила још једну исправу која је, такође, сачувана и позната само у италијанском преводу. За разлику од претходне, овом се исправом одређују међе будванске територије, а на крају текста забележена је још и следећа одредба: „E de questo executor sia logofet Manuil".[64] По свом садржају обе су цитиране реченице потпуно једнаке, пошто се и у првој и у другој реченици истиче да је „executor" логотет Манојло. Разлика се огледа једино у томе што се глаголски облик „sia" налазио испред или иза речи „executor", али то не мења смисао цитираних реченица. Ако се има у виду садржај повеља које је деспот Ђурађ издао Будви, а посебно садржај и смисао цитираних реченица у италијанском преводу, неће бити тешко да се утврди

---

[63] С. Љубић, *Листине IX*, Загреб, 1890, 157; С. Новаковић, *Законски споменици*, 74.
[64] С. Љубић, *Листине IX*, 157; С: Новаковић, *Законски споменици*, 75.

како су поменуте реченице гласиле у оригиналу. Повеље деспота Ђурђа биле су, не само написане и састављене на српском језику, већ је то било учињено према утврђеним обрасцима и уз коришћење устаљених и познатих формула. Лице које је требало да преведе повеље деспота Ђурђа нашло се пред задатком: да што тачније преведе српски текст на италијански језик, али и да што верније пренесе смисао појединих формула. Изгледа да је преводилац у томе потпуно успео. Италијанској реченици: „E de questo sia executor" и по свом смислу и по месту које заузима у преводу деспотове повеље, могла је одговарати једино формула која иде уз милоснике.[65] У оригиналу је поменута формула највероватније гласила: „**И томоу би милостникь**" или „**А томоу милостникь**". Преводећи први део формуле, преводилац се придржавао оригинала, али последњу реч – „**милосникь**" – није могао нити смео да преведе са одговарајућом италијанском или латинском речју. Уколико би се тако нешто учинило, странцима би смисао поменуте формуле био нејасан. Превод је заиста био намењен странцима, односно представницима млетачких власти од којих је Будва тражила потврду стечених права и привилегија. Одлучивши се да за „милосника" употреби реч „executor", преводилац је истовремено дао најближе и најкраће објашњење његове функције. Из свега реченог следи неоспоран закључак да је „милосник", односно „executor", био извршилац правне радње чија је садржина саопштена у некој јавноправној исправи.

Уколико би се посумњало у ваљаност превода и употребе речи „executor", постоји још једна исправа у којој је поменута реч употребљена на исти начин. У питању је италијански превод повеље Балше III Балшића, којом се оснива манастир посвећен Св. Николи у Прасквици 20. XII 1413. године.[65a] Приликом оснивања манастира и издавања повеље, биле су присутне многе угледне личности од којих је на првом месту поменут Балшин војвода Ђурађ Ђурашевић и његов син Ђураш. После набрајања присутних у повељи је забележена и следећа реченица, која у преводу гласи: „Et de questo fo executor el gratioso vaivoda Zorçi Iurasevich". У оригиналу је ова реченица највероватније гласила: „**И томоу би милостникь воивода Гиорагь Гюрашевикь**". Лако се може закључити да је преводилац и у овом случају реч „милосник" превео са речју „executor", па сада отпада свака сумња да је милосник заиста био извршилац правне радње чија је садржина саопштена у некој јавноправној исправи. У последњем случају милосник или извршилац био је војвода Ђурађ Ђурашевић.

---

[65] Види нап. 97, 98, 100–104.

[65a] К. Јиречек, *Споменик САНУ XI*, 68.

ТРИНАЕСТА ГЛАВА

ДИПЛОМАТИЧКА АНАЛИЗА

1) Број милосника и ручници босанских исправа

Број милосника на исправама које су издате у доба царства није био већи од двојице, с тим што је на једној исправи по правилу био само један милосник, док су два милосника престављала изузетак. Праксу коју је завела канцеларија српских царева, краља Вукашина и деспота Угљеше поштовали су и Балшићи. Они су направили само један изузетак и то на исправи која је 1386. године издата Дубровнику.[1] На овој су исправи забележена тројица милосника. Константин Балшић вратио се опет старијој пракси па је на његовој исправи издатој Дубровнику поменут само један милосник.[2] Господин Константин Драгаш издао је свега једну исправу и то манастиру Хиландару, а на

[1] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 110, 111. На свим исправама које су Балшићи издали пре 1386. године помиње се само по један милосник.

[2] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 237. Балша III Балшић издао је 1420. године једну повељу манастиру Св. Николе на Врањини. При крају исправе забележена је следећа реченица: „А томоу милостник и приставь Бека", а затим још три личности. Помињање „милосника и пристава" на исправама Балшића представља потпуно нов елеменат у канцеларијској пракси. Ни на једној исправи које су издавали обласни господари, укључујући и Балшиће, нема тог елемента. Одмах треба рећи да је поменута исправа сачувана у препису из XVII века и да је садржај повеље претрпео знатне измене. Управо због тога не можемо бити сигурни да је поменута формула постојала и у оригиналу. Само ради илустрације треба указати на неке податке да би се виделе измене које су учињене у оригиналном тексту. У препису Балшине повеље постоји следећа одредба: „И да копаю црькви два дни винограде". Не треба ни доказивати колико цитирана одредба потсећа на одредбу Душановог законика по којој су меропси били дужни: да работају два дана недељно. Обавеза обрађивања винограда није одмеравана на два дана, већ се то чинило на други начин и по другој основи. Тешко је претпоставити да је Балши III била непозната канцеларијска пракса његових претходника. Имајући у виду изложене чињенице морамо с крајњом опрезношћу узимати у разматрање формулу у којој се спајају милосници и пристави.

њој је забележен такође један милосник.[3] Такве се канцеларијске праксе придржавао и албански феудалац Иван Кастриот.[4] За разлику од њих, кнез Лазар и Стефан Лазаревић издавали су исправе на којима се помињу: два, три и четири милосника,[5] док су Вук Бранковић и његови наследници издавали исправе са једним, тројицом и четворицом милосника.[6] Ако би се исправе овако посматрале, излази да ту није било неког устаљеног реда. Анализа исправа ипак оспорава наведену претпоставку.

Одмах треба истаћи да све до 1386. године на исправама српских владара и обласних господара по правилу се помиње само један милосник. Изузетак од наведеног правила представља једино исправа цара Уроша, издата челнику Муси, са двојицом милосника.[7] До ове је појаве дошло из већ наведених и специфичних разлога. Тројицу милосника уводе у праксу тек Балшићи и то на исправи којом су јануара 1386. године потврдили све привилегије Дубровчана у Зети.[8] Само годину дана касније, 9. јануара 1387. године, кнез Лазар потврђује Дубровчанима сва права која су уживали у Србији и на овој се повељи помињу четири милосника.[9] Тринаест дана касније издао је сличну исправу Дубровнику и Вук Бранковић, али се на његовој повељи срећу три милосника као што је то био случај и са Балшићима.[10] У то доба кнез Лазар је био у врло добрим односима и са Вуком и са Ђурђем II Страцимировићем, господарем Зете. Из тога би се онда дало наслутити да се Лазар ни у броју милосника није хтео изједначити са обласним господарима као што су Вук Бранковић и Ђурађ II Страцимировић. У сваком случају, Вук му није опонирао, пошто су на његовој исправи поменута тројица милосника, а исправа је издата после Лазареве и по угледу на њу. Ово „такмичење" у броју милосника не изгледа само као хипотеза, већ има и друге доказе. Када је Стефан Лазаревић издавао своје исправе Дубровчанима, онда се на његовим исправама по правилу срећу тројица милосника, само су на једној двојица и ту је исправу издала самостално кнегиња Милица.[11] Тројица милосника помињу се и на његовој исправи која је издата 2. децембра 1405. године Дубровнику.[12] По свом садржају ова исправа у потпуности одговара Лазаревој исправи из 1387. године. Наследници Вука Бранковића

---

[3] С. Новаковић, *Законски споменици*, 453–455. Повеља је издата 15. VIII 1381. године.

[4] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 214. Иван Кастриот издао је поменуту повељу Дубровчанима 25. II 1420. године. Његов се канцелар придржавао старије праксе, тј. да на једној исправи буде само један милосник.

[5] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 122, 123, 189, 190, 194, 195, 204.

[6] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 139, 154, С. Новаковић, *Законски споменици*, 460, 529.

[7] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 167.

[8] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 110, 111.

[9] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 122, 123.

[10] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 139.

[11] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 194

[12] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 204.

издали су двадесет и седам дана касније своју исправу Дубровнику, такође, сличног садржаја, али су на њој поменута четири милосника, тј. једног више него што их је било на деспотовој.[13] Ова појава не изгледа ни мало случајна. У то доба су Лазаревићи и наследници Вука Бранковића били у оштром сукобу. Деспота Стефана они тада не признају ни за свог формалног господара, па ни старијег владара по достојанству и рангу. Приликом издавања своје исправе, синови Вука Бранковића уопште и не помињу Стефанову повељу која им је свакако била позната, већ говоре о другим исправама па и о исправи кнеза Лазара.[14] Из Лазареве исправе они преузимају и број милосника, показујући тиме да се ни у чему не угледају на Стефана, па чак и да су моћнији или угледнији од свог ујака. Не треба ни потсећати да се „рат" милосницима није само на томе ограничио, већ су између Лазаревића и синова Вука Бранковића вођене праве битке. Овде треба одмах приметити да су синови Вука Бранковића издали још једну исправу и то манастиру Св. Павла на Св. Гори, али се овде помиње само један милосник.[15] Повеља је издата 1410. године па као да је нестало пркоса код наследника Вука Бранковића. Деспот Ђурађ који је наследио Стефана Лазаревића издао је Дубровчанима три исправе којима се потврђују њихове повластице и права и на свим овим исправама помињу се по три милосника, тј. као и на исправама његовог претходника, деспота Стефана.[16] Овог се принципа, као што смо видели, није придржавао издајући своје повеље Будви. На тим исправама био је само један милосник.[17] Поставља се питање због чега је ова колебљивост у броју милосника.

Одговор на постављено питање треба тражити пре свега у томе коме су исправе издаване. Од пет исправа Стефана Лазаревића и његове мајке Милице, свих пет је издато Дубровнику и на њима се по правилу срећу три милосника, а на једној само два милосника.[18] Вук Бранковић и његови наследници издали су укупно четири исправе од

[13] Наследници Вука Бранковића издали су своју исправу Дубровнику 29. XII 1405. године (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 151–154).

[14] У уводном делу исправе коју су наследници Вука Бранковића издали 29. XII 1405. Дубровнику, саопштава се да су им дубровачки посланици донели: записаније господина великаго цара Стефана и господина светаго кнеза Лазара и господина и родитеља нашега, господина Вука. Пошто су видели сва та „записанија", наследници Вука Бранковића су их потврдили и издали посебну исправу (в. нап. 13). Ни једном се речју не помиње деспот Стефан и његова исправа, али је тешко претпоставити да наследници Вукови нису познавали њен садржај и да о томе нису обавештени. Дубровачки посланици који су посетили деспота Стефана, посетили су 27 дана касније и наследнике Вука Бранковића. Занимљиво је приметити и истаћи да Вукови наследници у хијерархији српских владара прво место дају цару Душану, затим, кнезу Лазару, па тек онда Вуку Бранковићу. Иначе за себе напомињу да владају само „земљом" којо́м је владао и Вук Бранковић, али не истичу да су „самодршци", нити да су владари (господа) „земљи српској", „Поморју" или „Подунављу", као што то чине кнез Лазар и деспот Стефан.

[15] С. Новаковић, *Законски споменици*, 529.

[16] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 20, 21, 32.

[17] С. Љубић, *Листине IX*, 157.

[18] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 189, 190, 194, 195, 204.

којих су две издате Дубровнику са три, односно четири милосника,[19] док су преостале две издате манастирима.[20] На једној од манастирских исправа помиње се само један милосник док су на другој коју је издао Вук Бранковић Хиландару поменута тројица милосника. Ово је у сваком случају изузетак. То се слободно може рећи пошто се као милосници помињу синови Вука Бранковића, а било их је тројица.[21] Да су неким случајем била двојица или четворица, толико би било и милосника. На исправама Балшића била су три милосника и то на исправи која је 1386. године издата Дубровнику.[22] Из свега што је речено може се слободно закључити да су по три или четири милосника била поменута и забележена само на исправама које су издаване Дубровчанима и то после 1386. године. То су чинили: Ђурађ II Страцимировић, кнез Лазар, Вук Бранковић и његови наследници, деспот Стефан и деспот Ђурађ. Када су обласни господари издавали исправе манастирима или градовима у својој држави, онда се помињао само по један милосник. Доследност у поштовању наведених принципа довољно је уочљива, али има и изузетака на које треба упозорити. Познато је да је кнегиња Милица издала једну исправу Дубровчанима на којој се помињу два милосника, док је опет Константин Балшић издао исправу Дубровнику на којој је забележено име само једног милосника.[23] Неће се погрешити ако се каже да се Константин Балшић придржавао старије праксе, тј. да на једној исправи буде само један милосник, док се исто не би смело рећи и за већ поменуту исправу кнегиње Милице.

Уочавањем и истицањем утврђених правилности још увек није дато задовољавајуће објашњење: зашто се и под чијим се утицајем повећао број милосника. Помињање тројице или четворице милосника на исправама одбласних господара које су издаване Дубровчанима, упућује на претпоставку да се и број милосника повећао, управо, под утицајем Дубровчана. Овакво објашњење изгледа и прихватљиво и примамљиво, али је ипак једнострано. Не може се оспорити одређен

---

[19] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 139, 154.

[20] С. Новаковић, *Законски споменици*, 460, 529.

[21] С. Новаковић, *Законски споменици*, 460. Вук Бранковић имао је три сина: Гргура, Ђурђа и Лазара. Формула уз коју се наводе имена милосника у конкретном случају гласи: „А томоу милостникь синове Вльнови", потом следе њихова имена (Гргура, Ђурђа и Лазара). Према томе, да је Вук имао само једног сина, онда би био само један милосник, а да их је било више од тројице, толико би и имена било забележено. На ову је појаву утицао специфичан садржај правне радње која је садржана у поменутој исправи.

[22] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, 111. На свим исправама које су Балшићи издали пре 1386. године Дубровчанима помиње се само по један милосник (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 107, 108, 110).

[23] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писима* I/1, 194, 237. На исправи коју је Иван Кастриот издао 25. II 1420. године Дубровчанима помиње се, такође, само један милосник. Из тога излази да су се Константин Балшић и Иван Кастриот придржавали старије праксе које је била уобичајена у канцеларијама српских владара пре 1386. године. Ова чињеница служи и као посредан доказ да је на територијама, на којима је државна управа организована по основним начелима у српској држави, био довољан само један милосник.

утицај Дубровчана на Балшиће, Вука Бранковића па и на кнеза Лазара, али у томе не треба тражити једини и прави разлог зашто је дошло до повећања броја милосника. Поред Дубровника, утицај је могао доћи и са друге стране. Од раније је већ познато да се на исправама бана и краља Твртка први пут помињу „ручници", који се срећу и на исправама других босанских краљева после Твртковe смрти. М. Костренчић је изједначавао улогу „ручника" са улогом „милосника".[24] док је М. Динић био мишљења да су ручници: „нека врста јемаца, чија се улога ипак не може ближе одредити, али која се временом стопила са улогом сведока".[25] Колико је могло да се утврди, ручници се први пут и самостално помињу на исправи коју је бан Твртко издао 1354. године кнезу Влатку Вукославићу.[26] Њихова су имена забележена у оном одељку повеље где би требало очекивати да су записана имена „пристава" и то уз формулу: **„А томѹ роучникь тепчиѣ Иваχнь и кнезь Мрькоє"**. Биће занимљиво приметити да су оба „ручника" поменута и у групи присутних сведока који су се заклели, тј. у групи од „дванаест добрих Бошњана". Потребно је додати да је тепчија Ивахна био други, а кнез Мркоје пети у редоследу сведока.[27] На повељи коју је бан Твртко издао 1357. године, такође кнезу Влатку Вукославићу, забележена су у посебној формули имена „ручника и пристава".[28] Поменута формула гласи: **„А томѹ є роучникь и приставь воєвода Пѹрьѣа и сь братиомь и кнезь Вькьць Хрьватиникь"**.[29] Из наведеног податка сазнајемо да су војвода Пурћа и кнез Вукац Хрватинић истовремено обављали функцију и ручника и пристава. Поводом цитираног податка неопходно је одмах истаћи да је ово први, али и последњи пример такве врсте који се може наћи у босанским исправама, што без сумње указује да су постојале озбиљне сметње код преношења функција ручника и пристава на исте особе. Сличне су тешкоће постојале и код преношења улоге сведока и пристава на исте личности.[30] Из ових би се чињеница дало закључити да пристави у

---

[24] М. Костренчић, *Fides publica (Јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд, 1930, 11, 128 нап. 46.

[25] М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд, 1955, 22.

[26] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München – Leipzig 1914, 23, 24. О разлозима издавања, као и о самом садржају ове исправе, исцрпније: С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вера господска"*, *Зборник Филозофског факултета* VI–2, Београд, 1962, 103, 104.

[27] Приликом утврђивања редоследа „сведока", узета су у обзир само имена босанске властеле, а изостављено је име бана Твртка и његове мајке мада су се они први „присегли".

[28] L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, 25.

[29] На издатој исправи забележена су и имена „сведока" међу којима се налазио и кнез Вукац Хрватинић. Он је поменут као осми по реду сведок, али међу сведоцима у поменутој исправи нема имена војводе Пурће.

[30] Колико је могло да се утврди, само су у две исправе исте личности вршиле истовремено функцију и пристава и сведока (L. Thalóczy, Studien... 18, 26). У свим другим исправама босанских владара посебно се наводе имена „сведока", односно „сведока и ручника", а посебно имена пристава, што без сумње показује да иста личност није могла бити и сведок и пристав. Проучавајући функцију пристава на српскохрватском говорном подручју у средњем веку, укључујући и Босну,

босанској држави практично нису могли истовремено обављати још и функцију ручника или сведока. Такве сметње нису постојале, бар у последње две деценије XIV века, код удруживања функције ручника са функцијом сведока.

Први помен да су функцију ручника и сведока вршиле исте особе, сачуван је у једној повељи коју је издао краљ Твртко I. Поклањајући три села Хрвоју Вукчићу 1380. године, краљ Твртко је издао посебну исправу у којој је забележена и следећа реченица: **„А томоуи свѣдоци и роучници кралевства ми властела"**.[31] После цитиране реченице записана су имена деветорице „сведока и ручника", а затим још и имена двојице пристава од којих је први од „двора", а други од „својте". Наведени начин записивања „сведока и ручника" или „ручника и сведока" прихваћен је у канцеларији првих Твртковых наследника, краља Дабише и краља Остоје, што се могло и очекивати.[32] Све горе поменуте повеље које је издао босански бан, а касније краљ, Твртко односе се искључиво на унутрашње послове босанске државе и недовољно осветљавају улогу ручника. Више се о томе може сазнати

М. Костренчић примећује: „Ово мешање пристава са сведоком, односно с ручником, доводи нас на мисао да састављачи исправа (босанских) нису увек били начисто с њиховим посебним функцијама и дужностима, али могли бисмо узети у рачун и другу могућност, да се у таквим приликама радило о свесном кумулирању разних функција у једном лицу" (М. Костренчић, *Јавна вера,* 61). Прва претпоставка не изгледа уверљива из простог разлога што су и „састављачи исправа" и пристави босанских исправа савременици, односно што су „састављачи исправа" живели у доба када је функција пристава била развијена и добро позната. Друга је Костренчићева претпоставка много уверљивија, пошто се по свој прилици радило о покушају свесног кумулирања „разних функција у једном лицу". На томе се и остало, пошто је познат само по један случај помињања „ручника и пристава" и „пристава и сведока".

У својој темељној и свестраној студији о приставу М. Костренчић је, поред осталог, закључио: „Функције пристава можемо поделити у две групе: или пристав ради као лице јавне вере, или опет као помагач у суду" (М. Костренчић, *Јавна вера*, 15). Пристав као лице јавне вере: „сведочи само о оним чињеницама што их је сам својим чулима запазио", али „пристав не може бити лице које је само случајно сведоком које правно-релевантне чињенице или догађаја, него пристава ваља свесно ‚дати", „примакнути" (М. Костренчић, *Јавна вера,* 16). Но и поред тога што је пристав „сведочио", његова се функција не може изједначити са функцијом „сведока" на исправама босанских владара. „Од бана Нинослава, дакле, па до краја постојања босанске државе претставници властеле као сведоци заједно са владаоцем гарантују да ће се садржина повеље поштовати" (М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне,* 17). Пристави такву функцију нису имали, нити су је могли имати. Отуда су постојале и непремостиве тешкоће око спајања функције пристава и сведока у једној личности. Сличне су тешкоће постојале и код спајања функције пристава и ручника, али не и код спајања функције сведока и ручника.

[31] Ђ. Шурмин, *Хрвашски сūоменици I,* Загреб, 1898, 92; *Гласник Земаљскоī музеја IX,* Сарајево, 1897, 191 (фотокопија).

[32] „Ручници и сведоци" помињу се на две исправе које је краљ Дабиша издао закупцима царина (Љ. Стојановић, *Сūаре срūске ūовеље и ūисма* I/1, 170, 171). Израз „сведоци и ручници" забележен је на три повеље којима краљ Дабиша поклања земљопоседе својој властели (Ђ. Шурмин, *Хрвашски сūоменици I,* Загреб, 1898, 97; F. Miklošić, *Monumenta Serbica,* 225, 226). После Дабишине смрти, колико је могло да се утврди, израз „сведоци и ручници" помиње се још само на две исправе које је издао краљ Остоја. Прва од ових исправа издата је 20. новембра 1398. године Дубровнику и представља краљеву обавезу да ће исплатити заостали дуг краља Твртка I, док је другом исправом, издатом 8. децембра 1400. године, краљ Остоја поклонио Хрвоју Вукчићу жупу Хливно. Наведени подаци показују да се институција ручника на исправама босанских владара одржала једва једну деценију после смрти краља Твртка (Љ. Стојановић, н. д. 420; Ф. Миклошић, н. д. 249).

из исправе коју је краљ Твртко издао Дубровнику 2. децембра 1382. године.[33] У повељи се саопштава како је краљ подигао град у жупи Драчевичкој и зашто је ново насеље добило име Свети Стефан (данашњи Херцег Нови). Новоподигнути град требао је да се развије у значајнији привредни центар где ће се, поред осталог, продавати и со, односно где ће постојати „трг соли”. Трговина сољу у суседству Дубровника могла је временом да озбиљно угрози интересе Дубровчана, па су они предузели читав низ мера како би ову трговину онемогућили.[34] Захтевали су од краља Твртка да забрани продају соли, пошто се у Приморју со могла продавати само на „обична места”, тј. у Дријевима, Дубровнику, Котору и Светом Срђу. Дубровачки посланик упозоравао је краља Твртка да се у Приморју не могу подизати нови „тргови соли” и да је то утврђено „старим законима” између Дубровника и „све рашке господе”, тј. владара из династије Немањића. Уваживши, бар формално, наведене разлоге краљ Твртко је забранио даљу продају соли у граду и подграђу Светог Стефана, потврдивши истовремено и „старе законе”. На крају исправе која је поводом овог случаја издата забележена је и следећа одредба: „**И семꙋ рꙋчници дворьски Мирькѡ Радоѥвикь и воѥвода Влатко Вльковиѣь и кнезь Павьль Ꙗбланикь**”.[35] У повељи се не помињу ни сведоци, ни приставе, већ једино ручници од којих је први Мирко Радојевић са титулом „дворски”, други је добро познати војвода Влатко Вуковић, а трећи је кнез Павле Јабланић, познатији у науци као кнез Павле Раденовић.[36] Имајући у виду чињеницу да је краљ Твртко најпре дозволио, а затим забранио, продају соли, лако ће се закључити да је краљ самостално доносио ове одлуке. Овде треба приметити да се забрана трговине сољу није могла ни лако, ни тренутно, спровести у дело.[37] Изгледа као сасвим вероватно да се са одређеним сметњама рачунало и приликом доношења одлуке о укидању новоподигнутог „трга соли”, односно приликом издавања већ поменуте повеље краља Твртка. Из ових, а можда и из других разлога, било је неопходно да се о поштовању, заштити и извршењу владареве одлуке побрину за то одговорна лица, тј. ручници. У конкретном случају, избор и именовање ручника извршио је владар, свакако зависно од тога колико они могу да утичу на поштовање правне радње која је учињена. Први по реду ручник био је кнез Мирко Радојевић са титулом „дворски”. Назив ове титуле

---

[33] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I/1, 83–85.

[34] О оснивању и укидању „трга соли” у граду Светог Стефана исцрпније: С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* Београд, 1964. 148–151.

[35] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 85.

[36] О успону и поседима властеоских породица Косача и Павловића види: М. Динић, *Земље херцега Светога Саве,* Глас САНУ 182, 156–169; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* 178.

[37] Због продаје соли у граду Светог Стефана, Дубровчани су морали да интервенишу током 1383. године код краља Твртка и представника државне власти. Види: М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I,* Београд, 1951, 318, 327, 338.

упућује на закључак да је у питању особа која је, не само блиска владару, већ и управник или старешина владаревог двора.[38] Кнез Мирко Радојевић имао је према томе могућност да на „двору" и у име централног државног апарата утиче на поштовање и извршење владареве одлуке. За војводу Влатка Вуковића поуздано се може утврдити да је 1382. године био ангажован у сређивању односа између Босне и Дубровника који су се заоштрили због отварања „трга соли" у Светом Стефану (Херцег Нови).[39] Војвода је ово чинио по краљевом налогу и у краљевој служби, што значи да је имао и видног удела, не само у државној управи, већ и у пословима који су се односили на

---

[38] О функцији „дворског" расправљао је Ћ. Трухелка, али се његова објашњења могу прихватати само уз велику опрезност (Ћ. Трухелка, *Државно и судбено усшројсшво Босне у доба йрије Турака,* Гласник Земаљског музеја у БиХ XIII, Сарајево, 1901, 103, 104). За „дворског" у Босни непотпуна су и објашњења која даје В. Мажуранић (види: В. Мажуранић, *Приноси,* 296). Но и поред тога, о „дворском" се може говорити као о управитељу двора босанских краљева. Овим се свакако не жели рећи да је краљев двор исто што и палата или дворац. Колико је могло да се утврди, „дворски" се први пут помиње 10. априла 1378. године, тј. само пола године после Твртковог крунисања (Љ. Стојановић, *Повеље* I/1, 80), на основу чега се може закључити да су звање и титула „дворског" уведени у Босни истовремено са увођењем звања и достојанства: логотета, протовестијара и ставилца. Више о томе: С. Ћирковић, *Исшорија средњовековне босанске државе,* 139.

Кнез Мирко Радојевић био је други по реду „дворски" краља Твртка. Занимљиво је приметити да су Дубровчани 28. октобра 1382. године упутили двојицу своје властеле кнезу Мирку у Цавтат и да су само дан касније изабрали комисију, која ће саставити концепт повеље са одредбама да „трг соли" не може постојати у граду Светог Стефана (М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке рейублике I,* 266). Из ових непотпуних и посредних обавештења може се наслутити да је кнез Мирко Радојевић учествовао у завршним преговорима око укидања већ поменутог „трга соли" и издавања повеље краља Твртка од 2. децембра 1382. године. Мада је Мирко Радојевић касније учествовао и у преговорима са Балшићима, из тога се не би смело закључити да су „дипломатски послови" долазили искључиво у надлежност „дворског", али је без сумње „дворски" у овој врсти послова имао одређеног удела. За учешће у преговорима са Балшићима види: С. Ћирковић, *Исшорија средњовековне босанске државе,* 159; И. Божић, *Исшорија Црне Горе* II/2, Титоград, 1970, 53.

[39] Свега осамнаест дана после издавања Твртковe повеље од 2. децембра 1382. године о укидању „трга соли", у дубровачком Већу умољених: „Пао је био предлог, али није стављен на гласање, да се војводи Влатку, кнезу Мирку и логотету Владоју покаже „велика повеља" босанског краља – од 10. априла 1378 – на којој су Дубровчани заснивали своје право" (М. Динић, *Дубровачки шрибуши,* 232, 233). Сва тројица којима је требало показати „велику повељу", налазили су се у то доба у Дубровнику као посланици краља Твртка I. Занимљиво је приметити да су од поменуте тројице, двојица били и ручници на Твртковој повељи од 2. децембра 1382. године. Реч је о војводи Влатку Вуковићу и кнезу Мирку Радојевићу. Напред је већ показано да је у редоследу ручника кнез Мирко Радојевић са титулом „дворски" поменут као први, а војвода Влатко као други по реду ручник, али када је требало показати „велику повељу" онда се на првом месту помиње војвода Влатко, а на другом месту кнез Мирко. За потпуније осветљавање улоге Влатка Вуковића у босанској држави, од посебног је значаја констатација И. Божића: да краљ Твртко није лично повео своју војску на Косово (1389), „већ је то препустио господару српских крајева у својој држави – Влатку Вуковићу" (И. Божић, *Неверсшво Вука Бранковића,* Зборник радова о кнезу Лазару, Београд, 1975, 226). Ако се има у виду чињеница да су поседи војводе Влатка, односно породице Косача, лежали у „српским земљама" (в. нап. 36) и да је војвода предводио босанску војску на Косову, затим, да је Влатку Вуковићу као првом требало показати „велику повељу" којом је краљ Твртко, поред осталог, потврдио све „законе" и све повеље „српске и рашке господе", и најзад, да је војвода Влатко учествовао у сређивању заоштрених односа између Босне и Дубровника, до којих је дошло што краљ Твртко није поштовао „старе законе" и повеље „српске и рашке господе", постаје јасније због чега је Влатко Вуковић био неопходан и одређен за ручника.

нововотворен „трг соли". Теже је објаснити улогу кнеза Павла Јабланића (Раденовића). За њега се зна да је детињство провео на Твртковом двору, па је по тој, а свакако и по некој другој основи имао знатан утицај на владаревом двору.[40] Овом приликом биће корисно напоменути да су два последња „ручника", тј. војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић само десет година после издавања поменуте повеље међусобно поделили Конавле.[41] Из тога би се дало наслутити да је њихов утицај као босанских магната био осетан на Приморје између Дубровника и Котора још за живота краља Твртка.

Колико су изложена запажања о „ручницима" тачна, може се проверити и на основу исправа које је издао Твртков наследник, краљ Стефан Дабиша. Реч је о две исправе које су издате само годину дана после смрти краља Твртка. Прва исправа је по свом садржају разрешница рачуна, а издата је Драгоју Гучетићу 6. III 1392. године.[42] У повељи се најпре саопштава да је Драгоје држао под закуп „каменичку царину" осам година и да је исплатио све што је било предвиђено, а затим се говорило о томе да је Драгоје Гучетић узео под закуп Сребрницу и Понор заједно са Новаком Маћедолом.[43] Реч је такође о царинама и Драгоје је у потпуности исплатио све што је требао да плати за своју половину. Пошто су сва дуговања подмирена, краљ Дабиша се обавезује Драгоју Гучетићу и његовој „дружини"

---

40 С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 178.

41 С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 171, 172; Ј. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, Историјски часопис XI (1961), 36–39. Свега месец дана после смрти краља Твртка, браћа Санковићи, жупан Бељак и војвода Радич, покушали су да „врате и дају" Дубровчанима „жупу Конавоску". О томе су чак издали и посебну повељу 15. априла 1391. године, али Дубровник није запосео територију која му је „враћена", пошто су војвода Влатко и кнез Павле децембра исте године запоселе и поделили Конавле. Необична журба којом браћа Санковићи „вратили" Дубровнику Конавла указује, колико на њихову самовољу, толико и на њихову несигурност да ће моћи задржати ову територију. На овом месту треба приметити да је 1382. и 1383. године управљао Конавлима краљев жупан Грубач Пуљковић (М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд, 1967, 75; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике* I, 317, 318, 327, 338). Безимени жупан Требиња и Конавала помиње се и 1387. године, а у исто време среће се и жупан Бељак Санковић за којег се изреком не наглашава да је „жупан Требиња и Конавала" (М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, 316, 325, 401). Из тога би се дало закључити да је краљ Твртко преко својих жупана чврсто контролисао Конавла.

Санковићи су без сумње у Конавлима имали неких земљопоседа, али они нису били и једини господари ове територије. Поред ситније властеле и властеличића који су имали своје људе и баштине у Конавлима, сличне је поседе имао и кнез Павле Раденовић. Обрад Првосалић из Обода помиње се као „човек" (homo) кнеза Павла (comitis Pauli) 20. септембра 1390. године (Div. canc. 29, fol. 136'). Потребно је истаћи да је Обрад Првосалић узео у „друштво", односно под закуп, једног вола од Богослава Радиновића (Bogoslav Radinovich Xelembor) уз уобичајене услове чувања и држања, али и уз обавезу да за поменутог вола даје на име закупнине 10 копела пшенице. Наведене чињенице јасно говоре о томе да је кнез Павле имао своје људе и земљопоседе у Ободу и пре смрти краља Твртка, односно пре него што су браћа Санковићи „вратили" Дубровнику Конавла. Сада се већ јасно могу наслутити прави разлози због чега је кнез Павле био „ручник" на повељи којом је краљ Твртко укинуо „трг соли" у граду Светог Стефана и због чега је кнез Павле заједно са војводом Влатко, а не неко други, учествовао у потискивању Санковића из Конавала и деоби ове територије.

42 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 169, 170.

43 Више о томе: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, 53.

да од њих не може ништа потраживати ни за: „**царине или работе или дльге или ѡправе што годи сꙋ имали чинити или ѡпралати**".[44] Другим речима Драгоје је ослобођен од свих накнадних потраживања за преузете обавезе које је имао као закупац царина. После разрешавања од свих обавеза долази следећа одредба: „**А томꙋ васемꙋ рꙋчници и свидоци: дворьски нашь Гоıакь Драгославикь и Иванъ Радивоевикь нашь вѣрни ставилаць и господинь Жоре нашь вѣрни и вазлюблıени протобистиıарь и попь Милаць нашь почтени капеланъ**".[45] У наведеном цитату помињу се „ручници и сведоци", што значи да су исте особе вршиле и једну и другу функцију. Акценат је стављен на „ручнике", пошто се они први помињу. Улога сведока је у конкретном случају нешто скромнија од улоге оних сведока на босанским исправама који се заклињу заједно са владарем и који су познати под изразом „дванаест добрих Бошњана".[46] Разлика се не огледа само у броју присутних сведока, већ првенствено у томе кога они представљају. „Дванаест добрих Бошњана" представљају најистакнутију властелу босанске државе, док на разрешници рачуна Драгоју Гучетићу срећемо искључиво представнике централне државне администрације и дворане, тј. особље које окружује владара. Били су то: „дворски" Гојак Драгославић, „ставилац" Иван Радивојевић, протовестијар Жоре Бокшић и поп Милац као капелан. Свако је од ове четворице имао могућности и начина да заштити Драгоја Гучетића од накнадних потраживања, а посебно „дворски" и „протовестијар" који су по својим службеним компетенцијама били упознати са давањем и узимањем царина под закуп.[47]

Драгоју Гучетићу издата је још једна исправа, такође 6. марта 1392. године, која по свом садржају представља овлашћење да Драгоје Гучетић може наплатити од Новака Маћедола 95 литара сребра.[48] Још за живота краља Твртка, сребрничка царина издата је под закуп Драгоју Гучетићу и Новаку Маћедолу. Драгоје је у потпуности извршио све преузете обавезе, док је Новак кришом побегао и остао дужан краљу 95 литара сребра. Стефан Дабиша је овај дуг наплатио од Драгоја Гучетића, овластивши га да поменуту количину сребра наплати од Новака Маћедола. Овлашћење које је издато, истовремено представља и поравнање дугова између владара и закупника његових

[44] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 170.

[45] *Исто.*

[46] Сведоци се у поменутој исправи наводе највише због тога да би својим присуством посведочили да је правна радња учињена, тј. да је извршено поравнање дугова између краља и закупаца краљевих царина.

[47] О разноврсним пословима које су обављали први протовестијари босанских краљева види: Д. Ковачевић, *Зоре Бокшић, дубровачки трговац и протовестијар босанских краљева,* Годишњак Друштва историчара БиХ XIII, Сарајево 1962, 289–310; Ђ. Тошић, *Трипе Бућа, дубровачки трговац и протовестијар босанског краља Твртка I Котроманића,* Годишњак Друштва историчара БиХ XX, Сарајево, 1974, 25–39.

[48] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 170–172.

царина. На основу ове чињенице може се закључити да је издата исправа имала и јасно изражене елементе „разрешнице рачуна". После сређивања рачуна и преношења владаревих права на Драгоја Гучетића да може наплатити 95 литара сребра од Новака Мађедола, у исправи се каже још следеће: **„А томѹ рѹчници и свѣдоци дворьски кралквьства ми Гоıаань Драгославикь и кнезь Драгикь Хрьватиникь и нашь вѣрьни и вьзлюблкни протовистıарь Жоре и нашь почтени капелань попь Милаць и Юраи Волетикь"**.[49] Из наведеног цитата види се да су поменута петорица „ручника и сведока", али је и овог пута акценат стављен на ручнике који се први и помињу. Према томе, улога „сведока" била је по свој прилици мања и скромнија од улоге „ручника". Упоређивањем имена „ручника и сведока" из прве и друге исправе које су издате истог дана Драгоју Гучетићу, лако ће се уочити да се и у једној и у другој исправи помињу три исте личности. Били су то: „дворски" Гојак Драгославић, протовестијар Жоре Бокшић и капелан поп Милац. Сва тројица имала су без сумње одређене функције у државној управи. Поред поменуте тројице у првој исправи, као „ручник и сведок", помиње се још ставилац Иван Радивојевић, док су у другој исправи „ручници и сведоци" били и кнез Драгић Хрватинић и Јурај Волетић. Напред је већ показано да је у Србији ставилац вршио своју службу на владаревом двору, односно да је био нека врста старешине оног особља које се бринуло о припремању и справљању хлеба и друге хране. Према дворском церемонијалу, за време обеда ставилац је подносио владару хлеб и храну.[50] Из тога се може закључити да је ставилац био утицајан и угледан дворанин, али није имао посебних овлашћења у државној управи. После Твртковог крунисања за краља, на његовом двору уведено је и звање ставилца, свакако по угледу на двор Немањића.[51] За кнеза Драгића Хрватинића не може се поуздано утврдити да ли је био један од високих дворана или је имао какву функцију у државној управи. Прва могућност изгледа вероватнија пошто се у редоследу присутних „ручника и сведока" помиње на другом месту као и већ поменути ставилац Иван Радивојевић. О титули или звању Јурја Волетића још мање се зна него о функцији Драгића Хрватинића. Ако се имају у виду изложене чињенице, може се с разлогом рећи да се у последња два случаја појам „ручника" првенствено везивао за оне особе које су имале одређене функције у државној управи, па тек онда за дворане. Били су то на првом месту: „дворски", протовестијар и краљев капелан. Одмах треба приметити да се капелан на двору босанских владара није бавио само црквеним пословима, иначе му не би ни било место међу „ручницима и сведоцима". Познато је да је на Твртковом двору, капелан поп Ратко,

---

[49] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 171.
[50] О ставилцу види одељак „слуге и ставилци".
[51] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 139.

постао први краљев протовестијар,[52] затим, да је Твртков капелан „дум Марко" обављао дужности посланика,[53] и најзад, да је епископ кнински (бискуп) Михаило повремено вршио дужност „канцелара" приликом издавања исправа на италијанском и латинском језику.[54] Можемо бити потпуно сигурни да је и поп Милац на Дабишином двору обављао сличне послове.

На исправама босанских владара које су издате после шестог марта 1392. године, колико је познато, више се не среће израз „ручници и сведоци", већ само „сведоци и ручници".[55] На први мах изгледа да између наведених израза нема никаквих разлика, изузев у редоследу речи. Одмах треба приметити да ова разлика нема само формално обележје, већ је и суштинске природе. Када се у некој исправи прво помену „ручници" па онда „сведоци", предност се даје функцији „ручника", али када се „сведоци" помену испред „ручника", онда се предност даје „сведоцима". Постојећа предност манифестовала се на тај начин, што се после израза „ручници и сведоци" набрајају имена представника централне администрације и дворана као што су: „дворски", протовестијар, капелан и ставилац, док се после израза „сведоци и ручници" набрајају имена најистакнутијих представника босанске властеле, познатих и као „дванаест добрих Бошњана". Улога „сведока" или „сведока и ручника" на босанским исправама била је заиста велика, пошто су они заједно са владаоцем гарантовали заклетвом: „да ће се садржина повеље поштовати". Поштовање па и извршење садржине неке исправе гарантовали су и ручници или „ручници и сведоци", али колико је могло да се утврди, они нису давали или полагали посебну заклетву. Није то било ни потребно, пошто се ручници постављају по владаревом налогу, зависно од тога колико могу непосредно да утичу на поштовање садржаја неке исправе.

Из анализе исправа са „ручницима" или „ручницима и сведоцима", које су издавали босански владари Твртко и Дабиша, могло се видети да се неке од ових повеља односе на чисто унутрашње послове босанске државе, док се другим исправама регулишу односи између босанских владара и Дубровчана. Одмах треба рећи да прва група

---

[52] С. Ћирковић, н.д. 139; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 217, 232.

[53] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 89.

[54] С. Љубић, *Листине о одношајих између јужнога славенства и Млетачке републике, т. VI*, Загреб, 1874, 282.

[55] Овде треба приметити да се израз „сведоци и ручници" среће на три исправе којима је краљ Дабиша поклањао земљопоседе својој властели (Ђ. Шурмин, *Хрватски споменици* I, 97; F. Miklošić, *Monumenta Srebica*, 225, 226). Садржај ових исправа битно се разликује од садржаја тзв. разрешница рачуна, па је и акценат стављен на „сведоке", а не на ручнике. У томе се Дабиша у потпуности угледао на свог претходника, краља Твртка. После Дабишине смрти, израз „сведоци и ручници" помињу се још само на две исправе краља Остоје. Првом од ових исправа Остоја се обавезао да ће исплатити Дубровчанима заостале дугове краља Твртка I, док је другом и последњом исправом краљ Остоја даровао 8. децембра 1400. године Хрвоју Вукчићу жупу Хливно (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 420; F. Miklošić, *Monumenta Serbica*, 249).

исправа није могла извршити већи утицај на повећавање броја милосника, пошто се тамо срећу по два „ручника" или „ручника и пристава", али и по дванаест „сведока и ручника". За разлику од прве групе, у другој групи исправа помињу се по три „ручника" или по четири и пет „ручника и сведока". Посматрано чисто са формалне стране, само је последња група босанских исправа могла извршити одређен утицај на повећавање броја милосника на исправама српских обласних господара. Бројеви од по три или четири милосника блиски су бројевима од по три, четири па и пет „ручника", односно „ручника и сведока". Сличност бројева сама по себи није толико битна, коликосу битне друге чињенице. До повећавања броја милосника на исправама обласних господара дошло је тек после 1386. године. Одмах треба потсетити да је краљ Твртко издао Дубровчанима једну исправу 1382. године на којој се помињу три ручника. Пошто су Балшићи, Вук Бранковић и кнез Лазар издавали, такође, своје исправе Дубровчанима 1386. и 1387. године, онда је само Твртковa исправа са три ручника могла послужити као образац обласним господарима. Ово се тим пре може рећи јер се у Твртковој исправи не говори само о укидању „трга соли" у Светом Стефану, већ и о поштовању „старих закона" између Дубровника и „рашке господе". Обласни господари у својим исправама потврдили су Дубровчанима све „старе законе" и детаљно их прецизирали. Према томе, Твртковa исправа из 1382. године и повеље обласних господара из 1386. и 1387. године сличне су и по основној концепцији. Издате су Дубровчанима, а потврђују се „стари закони" између Дубровника и „рашке господе", тј. владара из династије Немањића. Број од три ручника на Твртковој исправи, једнак је броју од тројице милосника на исправама Балшића и Вука Бранковића, и близак четворици милосника на исправи кнеза Лазара.

Исправе краља Дабише из 1392. године представљају по свом основном садржају разрешнице рачуна које су се издавале Дубровчанима као закупцима царина. На овим се разрешницама помињу по четири и пет „ручника и сведока". Одмах треба истаћи да се на разрешницама рачуна које су издавали кнегиња Милица и њени синови закупцима царина, такође Дубровчанима, обично помињу по три милосника.[56] Између бројева милосника и присутних „ручника и сведока" постоји осетнија разлика, али не толика да се не би могле уочити и извесне сличности. Не сме се превидети ни чињеница да су разрешнице рачуна кнегиње Милице у хронолошком погледу млађе за седам и више година од поменутих разрешница рачуна краља Дабише. Упоређивање горе наведених исправа босанских краљева Твртка и Дабише са одређеним исправама српских обласних господара, дало је видљиве резултате. Зависно од садржаја, исправе и једних и других могуће је поделити на две групе. Прву групу сачињавале би повеље

[56] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 189, 190, 195.

којима се потврђују и прецизирају „стари закони" који су постојали између Дубровника и „рашке господе", односно владара из династије Немањића, док се у другој групи налазе разрешнице рачуна које су се издавале појединим Дубровчанима као закупцима царина. Исправе и прве и друге групе, издате од босанских краљева, Твртка и Дабише, старије су у хронолошком погледу за неколико година од сродних исправа, издатих од српских обласних господара. На свим овим исправама број ручника или „ручника и сведока" једнак је или сличан броју милосника. Имајући у виду све ове чињенице, а посебно што су функције ручника и милосника сличне, може се слободно закључити да је број ручника на исправама краља Твртка и краља Дабише послужио као узор по којем се равнао и број милосника на исправама српских обласних господара. Пошто се на исправама босанских владара срећу по три, четири или пет ручника, односно „ручника и сведока", онда се и на исправама обласних господара, уместо једног, помињу по три или четири милосника.

На повећавање броја милосника имали су известан утицај вероватно и Дубровчани, али само као посредници. Обласни господари, организујући рад својих канцеларија, угледали су се првенствено на рад канцеларија царева Душана и Уроша, а свакако и на рад канцеларије краља Вукашина и деспота Јована Угљеше. Са смрћу последње тројице 1371. године, нестали су и сви легитимни представници српске државе, и што је од посебног значаја, угасила се лоза српских Немањића. Српске су земље заиста остале „без свог пастира". Седамдесетих година XIV века босанском бану Твртку пошло је за руком да знатно прошири своју територију на исток, запоседањем територија Николе Алтомановића и Балшића. Све је ово омогућавало Твртку да се крунише за краља и да иступа у улози обновитеља српске династије.[57] Крунисањем за краља (1377) Твртко је постао пре свега краљ „Србљем", а затим Босне итд. Стране државе признале су Твртку краљевску титулу, с тим што је он за њих био краљ „Рашке". Независно од тога у каквим су односима били поједини српски обласни господари са Твртком, нико му од њих није ову титулу оспоравао. Треба имати у виду чињеницу да је Твртко био у добрим односима са кнезом Лазаром и Вуком Бранковићем, док је једино са Балшићима био у дужем сукобу. Све ове, а и друге чињенице, не смеју се и не могу се превидети. Твртковa краљевска титула уживала је признање и на међународном и на унутрашњем плану. Као и краљ Твртко, тако су се и српски обласни господари обавезивали да ће поштовати „старе законе" између Дубровника и „рашке господе", тј. владара из династије Немањића. Када је то било могуће, обласни господари угледали су

[57] М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља, Глас САНУ* 147, Београд, 1932, 135–145; С. Ћирковић, *„Сугуби Вјенац", Прилог историји краљевства у Босни,* Зборник Филозофског факултета у Београду, VIII-1 (1964), 343–370; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* 135–140.

се и на рад канцеларије новог краља Срба, а посебно у преписци са Дубровником. Све је ово дошло до пуног изражаја у прилагођавању броја милосника са бројем ручника или „ручника и сведока". Имајући у виду све изложене чињенице, са сигурношћу се може закључити да се број милосника на исправама српских обласних господара повећао под непосредним утицајем оних исправа које су Дубровчанима издавали краљ Твртко и краљ Дабиша.

Досадашња анализа показала је да постоји повезаност између броја милосника и ручника, као и да између њих постоје одређени утицаји. Но и поред тога нису истакнути прави разлози, који су довели до повећавања броја милосника и ручника. На основу извршене анализе са сигурношћу се могло закључити, да је већи број милосника (3–4) поменут у исправама које су издате Дубровнику и то почевши од осамдесетих година XIV века. У тим исправама српски обласни господари и владари обично потврђују све „старе законе". Не залазећи у широку анализу садржине свих издатих исправа, може с лакоћом да издвоји велика група проблема, коју је требало решавати. У исправама које су издавали кнез Лазар, Вук Бранковић и њихови наследници, по правилу се Дубровчанима на првом месту потврђује поштовање „старих закона", који су били на снази у доба цара Стефана Душана и прве господе српске.[57a] После начелне потврде, регулише се судски поступак у мешовитим споровима, број судија и поротника на бази паритета. Забрањује се излазак дубровачких грађана пред кефалијин суд. Утврђује се поступак приликом проналажења украденог коња („свод"), затим, надокнада причињене штете трговцима („приселица"), а регулише се обавеза „градозиданија" и „градобљуденија", која је теретила стално настањене дубровачке грађане у Србији. Утврђује се поступак приликом бродолома у приобалном подручју. Даје се пуна слобода кретања пословним људима у оба правца, а гарантује се и слободан промет робе уз плаћање уобичајених дажбина. Понављају се све одредбе о монополу у трговини сољу. Загарантована је пуна заштита личне имовине, па чак и у случају рата између Дубровника и српских обласних господара. Уз све што је поменуто регулишу се и многа друга питања, на која овом приликом не указујемо посебно. Из сложене проблематике која се регулише, лако се може закључити да је она долазила у надлежност већег броја представника државне управе, па се због тога на издатим исправама Дубровнику помиње и већи број милосника, као што су логотети, протовестијари, челници, кефалије итд.

2) Милосници и сведоци

Основна функција милосника као заштитника и извршиоца одређене правне радње још увек не искључује могућност да се милосници појављују и у улози сведока. Такво мишљење постоји код једне

[57a] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 120, 136, 151, 200; I/2, 12.

групе научника, а у извесној мери поткрепљују га и неке чињенице.[58] Видели смо да је могло бити по неколико милосника на једној исправи па њихов број подсећа на групу присутних сведока. Неки се милосници чак лично и потписују што, такође, чине сведоци. Све то још јаче поткрепљује чињеница што се на многим исправама помињу само милосници, а не и сведоци, па излази као да је функција сведока пренета на милоснике, односно да су они нека врста „специјалних" сведока. Све такве и сличне претпоставке оспоравају подаци из сачуваних повеља. Познато је да су браћа Балшићи издали 9. јуна 1374. године разрешницу рачуна Думоњи Дворниковићу који је држао под закуп њихове царине. У овој је исправи, поред осталог, забележено и следеће: „**и томꙋ би свѣокь Филипь Бнетькь и Ꙗке Колановикь и Покре Бенѣшикь и томꙋи би милостникь Драгашь Косачикь**".[59] Из наведеног цитата види се да су посебно поменути сведоци, а посебно милосник. Сведоци су били: Филип Барели из Млетака,[60] Јаке Колановић највероватније из Котора и Покре Бенешић по свој прилици из Дубровника,[61] док се као милосник помиње Драгаш Косачић за којег се с разлогом може узети да се налазио у служби Балшића.[62] Одвајање сведока од милосника само по себи показује да они не припадају једној категорији. Уколико би Драгаш Косачић вршио улогу сведока, чак и „специјалног", онда га не би требало издвајати од поменуте тројице. Исти је Драгаш Косачић ставио и свој потпис на поменуту разрешницу рачуна, али ни ова чињеница не служи као доказ да су милосници вршили и улогу сведока.[63] Њихова је дужност била да се брину о извршењу правне радње и о њеној заштити. Балшићи су издали још једну разрешницу рачуна на којој се одвајају сведоци од милосника. Разрешница је била издата закупцима призренске царине па се најпре као сведоци помињу: Радослав мачар, Прибил златар, Твртко Главић и Мароје Николић из Улциња, док је милосник био неки „**Влахь**".[64] Име милосника не треба изједначавати са термином „Влах" или „**влахь**" којим се истицала етничка или социјална припадност неке личности, пошто је у питању највероватније неки Влахо (Blasius) који је вршио функцију милосника.

---

[58] О томе се напред исцрпно расправљало.

[59] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 108.

[60] Млетачки трговац Филип Барели био је протовестијар Балшића (Историја Црне Горе II/2, 33, 46, 52, 54, 56).

[61] Властеоска породица „de Benessa" добро је позната из дубровачких извора, док за Јакету Колановића види: К. Јиречек, *Историја Срба II*, 85.

[62] На двору Балшића Драгаш Косачић се помиње и 1379. године (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 108).

[63] Као што је већ цитирано, Драгаш Косачић је поменут као милосник после сведока, али и поред тога на крају исправе уз симболичну инвокацију (знак крста) стоје следеће речи: **Драгашь Косачикь бихь семꙋзи писаню милосникь**" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 108). Нема никакве сумње да је у питању потпис Драгаша Косачића.

[64] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 108.

Одвајање сведока од милосника није представљало неку специфичност исправа које су издавали Балшићи, већ је тако чинила и кнегиња Милица. Она је издала разрешницу рачуна Мароју Лебровићу као закупцу рудничке царине, па је на тој исправи забележено и следеће: „а томѹи би милостникь челникь Витань и киефалиꙗ Тѹба и киефалиꙗ Петрь рѹднички и свѣдоци латине Ꙗкша Влахьѣтикь и Ꙗкша Арнѹтовикь".[65] Из наведеног цитата видимо да су најпре поменута тројица милосника и то: челник Витан, кефалија Туба и руднички дефалија Петар, а после њих још два сведока „Латина": Јакша Влахотић и Јакша Арнутовић. Одвајање сведока и милосника, па аналогно и њихово супротстављање, је очигледно, на основу чега се са сигурношћу може закључити да милосници не врше улогу сведока. Према томе, функција сведока није никада ни прелазила на милоснике, па ни у случају када их је више. Број сведока је обавезно већи од једног, док је на исправама српских владара све до 1386. године по правилу био само један милосник. После те године њихов се број увећава, али искључиво на исправама које се издају Дубровчанима, па се зато помињу и тројица милосника на разрешници рачуна коју је издала кнегиња Милица Мароју Лебровићу грађанину Дубровника. Примери из сачуваних исправа о паралелном навођењу милосника и сведока су малобројни, али и довољно уверљиви да се са сигурнишћу може закључити како милосници нису вршили функцију сведока. Имајући у виду наведени закључак, милоснике не би ни требало сврставати у одељак о „Сведоцима" српских исправа, пошто они не припадају истој категорији.

После одвајања Милосника од Сведока, са чисто дипломатичког аспекта било би корисно утврдити, не само одељак исправе у којем се записују имена милосника, већ и једну од познатијих и у науци прихваћених формула која би обухватала и милоснике. Пошто се њихова имена бележе при крају или на самом крају јавноправних исправа, где се обично налазе завршне формуле таквих исправа, није тешко закључити да Милосници припадају Есхатоколу. Теже је одредити уз коју би од познатих формула Есхатокола требало придружити Милоснике. М. Костренчић је сматрао да милосник има „задатак да учврсти, короборира издану исправу и учињену диспозицију",[66] па би се на основу таквог става могло претпоставити да Милосници припадају Короборацији, али је С. Станојевић упозорио да „Санкција утврђује Диспозицију".[67] По Станојевићу Короборација је формула: „којом се потврђује и утврђује оно што је у повељи одређено и речено" и истом се формулом објављују „средства, која ће повељи дати доказну вредност и гарантовати њену аутентичност"[68] Према изложеним

[65] *Исшо*, 195.

[66] М. Костренчић, *Fides publica*, 128.

[67] С. Станојевић, *Сшудије о срйској дийломашици, Санкција, Глас САНУ*, 100 (1922), 1.

[68] С. Станојевић, *Сшудије о срйској дийломашици*, Короборација, Глас САНУ, 106, (1923), 1.

ставовима, Милосници би припадали Короборацији, али и Санкцији. У прилог Санкције ишла би чињеница што се милосници чешће помињу на оним разрешницама рачуна где нема Санкције.[69] Из тога би се даље могло закључити да ову формулу у потпуности замењују милосници. Но такав се закључак не може прихватити пошто на исправама које су издате црквеним институцијама постоје и Санкција и Милосници, што показује да су у питању две различите формуле.[70] После изложеног остаје још као могућност да Милосници припадају Короборацији. Ако се пође од става да Милосници „учвршћују" и „утврђују оно што је у повељи речено", онда они имају по нешто и од Короборације, али се на томе не завршава њихова улога. Дужност је милосника била да заштите и изврше учињену правну радњу, па их је тешко подвести само под Короборацију. Најбоље је узети да Милосници представљају посебну формулу у којој се наводе имена заштитника и извршиоца одређене правне радње.

---

[69] Такав је случај са разрешницама рачуна које су издавали Балшићи и кнегиња Милица са синовима (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 108, 189, 190, 194, 195.

[70] С. Новаковић, *Законски споменици*, 435, 453, 460, 509, 510, 529.

ЧЕТВРТИ ОДЕЉАК

ТИТУЛЕ, ЗВАЊА И НАДЛЕЖНОСТИ

ЧЕТРНАЕСТА ГЛАВА

ПРИНЧЕВИ И ВЛАСТЕЛА КАО ИЗВРШИОЦИ

У науци је од раније познато да су милосници обично носили висока државна или дворска достојанства. Ређи су случајеви да се за неког од њих каже само да је властелин или да се помене без икаквог звања и титуле. Међу милосницима је било: кнезова, жупана, војвода, логотета, протовестијара, ризничара, челника, кефалија, databaseводржица па чак и наследника обласних господара. Напред је већ показано да избор милосника није вршен произвољно, већ у строгој зависности од тога колико нека особа може да утиче на извршење правне радње, односно владареве милости. Захваљујући овој чињеници, могуће је делимично осветлити и одређене компетенције појединих представника државног управног апарата, а такође и утицај најистакнутије властеле на значајније послове у самој држави. Приликом осветљавања и једног и другог, потребно је водити рачуна да после 1371. године нестаје и формалног јединства Царства и да је територија српске државе била подељена на неколико самосталних области – држава. Обласни господари попут легитимних српских краљева и царева или њихових савладара стварају и чине „милости" и издају исправе на којима се помињу милосници. Напред је већ истакнуто да су тако поступали Балшићи као господари Зете, затим браћа Драгаш, Вук Бранковић и његови наследници, а такође и кнез Лазар као и сви његови наследници. Не сме се превидети ни чињеница да су обласни господари издавали своје исправе са милосницима појединим црквеним институцијама, затим, приморским градовима а пре свега

Дубровнику, и најзад, али и прилично често закупцима својих царина. Не треба посебно ни истицати да се у свакој осамостаљеној области изграђивао и изградио посебан управни апарат који је у много чему личио на царски, али није био у свему идентичан, па се ни то не сме превидети. О свему што је горе речено у даљем излагању посветиће се дужна пажња.

1) Владареви синови као милосници

Из периода Српског царства није сачувана ни једна исправа у којој би се владареви наследници помињали као милосници. Изузетно се то чинило и у доба обласних господара. Колико је могло да се утврди, само је Вук Бранковић издао једну исправу на којој се као милосници помињу његови синови. Разлог овој појави треба потражити у садржају саме исправе, коју је Вук Бранковић издао 21. новембра 1392. године манастиру Хиландару.[1] У повељи се најпре саопштава како се Вук Бранковић измирио са Турцима уз обавезу да ће плаћати данак (харач) за целу територију коју држи. Пошто је данак био равномерно разрезан, оптеретио је и поседе манастира Хиландара који су се налазили у области Вука Бранковића са годишњом дажбином од 200 унчи сребра (аспри или динара).[2] Плаћање 200 унчи представљало је не само терет за манастирско газдинство, већ и неуобичајену појаву, па је хиландарски „старац" кир Гервасије замолио Вука Бранковића да ослободи хиландарске поседе од непријатног и великог терета. О давању таквих имунитетских права више није могло бити ни говора, пошто су данак наметнули Турци, а не обласни господар. Да би се жељама хиландарских монаха ипак изашло у сусрет, Вук Бранковић се обавезао да ће уместо манастира плаћати 200 унчи од своје „куће" док је жив и док се данак буде плаћао Турцима. На тај начин манастирски поседи су посредно ослобођени поменуте дажбине, а Хиландару је поводом тога издата и посебна повеља којом се потврђује „милост" Вука Бранковића. При крају исправе забележена је још и следећа одредба: „**А томоу милостникь синове Вльκови: Грьгоурь и Гюрьгь и Лазарь**".[3]

Изгледа помало необично што су синови самосталног обласног господара милосници, али ако се има у виду садржај повеље онда ће се лако закључити да нико други осим синова Вука Бранковића није ни могао бити милосник. Владарева милост која је записана у поменутој

---

[1] С. Новаковић, *Законски споменици*, 459.

[2] Унча је тежинска али и обрачунска јединица (1 литра = 12 унчи). Као обрачунска јединица 1 унча садржи 20 динара или 20 аспри, а пошто је Вук Бранковић преузео исплату од 200 унчи, реч је вероватно о суми од 4.000 динара. Види: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, 77–80; М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1–2 (1981) 47–61.

[3] С. Новаковић, *Законски споменици*, 460.

хиландарској повељи по свом садржају представља обавезу која је непосредно теретила „кућу" Вука Бранковића, тј. његову личну имовину. Редовно извршење преузете обавезе могао је да јемчи лично Вук Бранковић, а после њега само законити наследници свега оног што припада „кући" Вука Бранковића. У конкретном случају била су три Вукова сина: Гргур, Ђурађ и Лазар. Ово се слободно може рећи, чак и када се поуздано не би могло доказати ко је све имао право да располаже новчаним средствима „куће" Вука Бранковића. Захваљујући сачуваној грађи о томе постоје прецизна обавештења. Познато је да су Вук Бранковић и његова жена Мара у неколико наврата депоновали у Дубровнику веће количине сребра и других драгоцености, па су о томе биле издате и посебне исправе.[4] У овим се исправама говори и о томе ко може подизати депоноване драгоцености. На првом месту из разумљивих разлога помиње се Вук Бранковић, а после његове смрти, госпођа Мара као жена Вука Бранковића. После смрти својих родитеља, имао је пуно право да подигне депоноване драгоцености најстарији син, Гргур Вуковић, а у случају Гргуреве смрти, његов брат Ђурађ, а тек у случају и Гргуреве и Ђурђеве смрти то је право прелазило на Лазара као најмлађег брата. Треба напоменути да је Вуковим наследницима остављена и могућност да сви заједно подигну депоноване драгоцености, што су они и учинили.[5] Из свега што је овде речено, јасно се види да су богатствима Вука Бранковића и госпође Маре могли располагати у првом реду њихови синови и то по утврђеном редоследу. Пошто се Вук Бранковић обавезао да ће уместо Хиландара плаћати Турцима 200 унчи све док је жив и докле се тај данак буде плаћао Турцима, а то је могло да значи и после смрти, што се и догодило, онда су милосници за такву врсту милости могли бити само синови Вука Бранковића као наследници његове „куће". У конкретном случају извршење учињене милости у даљој будућности, тј. после смрти Вука Бранковића, није се могло поверити ни једном представнику управног апарата, већ само легитимним наследницима Вука Бранковића. Наведени пример још једном показује да избор милосника није извршен произвољно, већ у строгој зависности колико милосници могу да утичу на извршење учињене милости.

2) Најмоћнија властела као милосници

Приликом разматрања исправе којом је цар Урош потврдио замену градова и поседа између кнеза Војислава и челника Мусе, истакнуто је да су милосници били кнез Војислав и ставилац Лазар.[6]

---

[4] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 142–146. О депоновању сребра и других драгоцености Вука Бранковића исцрпније: М. Динић, *Област Бранковића,* 151; И. Божић, *Неверство Вука Бранковића,* О кнезу Лазару, Београд, 1975, 235.

[5] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 142–146; М. Динић, *Област* Бранковића, 19, 20.

[6] Види стр. 124 нап. 22–26.

Кнез Војислав и будући кнез Лазар нису тада имали нека посебна и конкретна овлашћења у централној администрацији, али су у то доба представљали најмоћнију властелу у северозападним деловима Царства и свакако су веома снажно утицали на многе послове који су се тицали поменутих територија. Снага и моћ ових милосника није извирала из снаге централне власти, односно владара, већ је почивала на богаству и моћи кнеза Војислава и будућег српског кнеза Лазара. Само због тога што је њихов утицај био одлучујући у северозападним деловима државе, а централна власт ослабљена, и један и други појављују се у улози милосника. Сличне се појаве могу уочити и после дефинитивне поделе Царства. Обласни господари настојали су да што боље учврсте своју власт на територијама којима су загосподарили, што им је и полазило за руком, али ни они нису увек били ослобођени већег утицаја најистакнутије властеле. Занимљива обавештења о овим појавама пружају исправе које су издали господин Константин Драгаш (Дејановић) и Балша III као господар Зете.

Господин Константин учествовао је у издавању више повеља, било заједно са мајком и братом, било да их је самостално издавао, али се само на једној од ових исправа помиње и милосник. Реч је о једној хиландарској повељи по чијим се одредбама манастир Св. Арханђела у Леснову поклања и потчињава манастиру Хиландару.[7] Повеља је била издата 15. августа 1381. године, а њен се текст завршава следећим речима: „**а томоу милостникь воквода Дмитрь**".[8] Пошто се на исправи војвода Дмитар помиње као милосник, потребно је утврдити: зашто је баш он одређен за милосника и због чега је милосник у конкретном случају неопходан. Ово је тим пре потребно учинити што се зна да господин Константин није подигао поменути манастир, већ је то учинио деспот Јован Оливер[9] још као велики војвода краља Душана (1341.). Једва једну деценију после оснивања, Лесновски манастир постао је и седиште Злетовске епископије па су и манастирски поседи били потчињени епископу.[10] У новооснованој епископији деспот Јован Оливер као ктитор манастира. Св. Арханђела, поред патријарха и других црквених великодостојника, имао је одлучујућу реч приликом избора злетовског епископа.[11] Све ове чињенице треба имати у виду

---

[7] С. Новаковић, *Законски споменици*, 453–455.

[8] Исто, 455. Овде би се могло очекивати да милосник буде логотет (Види одељак о логотетима).

[9] С. Новаковић, *Законски споменици*, 675. Ј. Радоњић, *О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Марији*, Глас САНУ 94 (1914) 93; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960, 160–166.

[10] С. Новаковић, *Законски споменици*, 676–681. Ј. Радоњић, *О деспоту Јовану Оливеру*, 102, 103; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, 162.

[11] С. Новаковић, *Законски споменици*, 681; Ј. Радоњић, *О деспоту Јовану Оливеру*, 103; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 123–127. Не зна се тачно када је манастир у Леснову престао да буде седиште епископије. Није искључено да је седиште епископије враћено на старо место – у Морозвизд.

јер потчињавање и поклањање Лесновског манастира истовремено представља и потчињавање епископског седишта манастиру Хиландару. Не треба ни доказивати да је епископ у црквеној хијерархији стајао изнад игумана, па се епископско седиште није могло поклонити или потчинити неком манастиру све док се дотична епископија не укине. Када је и како је дошло до укидања Злетовске епископије не може се ближе одредити, али треба приметити да Константин Драгаш ни једном речју не помиње Злетовску епископију, што само показује да она више не постоји. Овим би била одстрањена једна заиста велика сметња за потчињавање Лесновског манастира манастиру Хиландару, али тиме нису отклоњене и све тешкоће.

Поклањање неког манастира и манастирских земљопоседа другој црквеној институцији могли су по правилу да чине ктитори по допуштењу владара.[12] Господин Константин је у то доба био владар, али није имао никаквих ктиторских права у Лесновском манастиру. Захваљујући садржају саме исправе, може се утврдити шта је послужило као правна основа господину Константину приликом поклањања Лесновског манастира.[13] У уводном делу исправе најпре се саопштава како су код господина Константина дошли: митрополит, свакако скопски, затим, хиландарски игуман Сава, и најзад, још и други хиландарски монаси, па су сви заједно упозорили Константина да је црква у Леснову једном већ раније била потчињена Хиландару и да је касније „отступила", тј. постала самостална.[14] Скопски митрополит и хиландарски игуман упознали су још господина Константина и са тиме да је жена деспота Јована Оливера на самрти и у присуству својих синова, Крајка и Русина, поклонила Лесновски манастир Хиландару. На основу свега тога, а такође и на основу једне исправе

---

[12] Више таквих примера наведено је на почетку овог рада. (Види стр. 72–77).

[13] С. Новаковић, *Законски споменици,* 453–455.

[14] На овом би се месту с правом могло поставити питање, када је манастир у Леснову био потчињен Хиландару и када је „одступио од манастира Хиландара. Ј. Радоњић сматра да се ово последње десило 1347., тј. исте године када је Лесновски манастир одређен за седиште епископије (Ј. Радоњић, *О деспоту Јовану Оливеру,* 103). За разлику од Ј. Радоњића, Р. Михаљчић сматра да је манастир у Леснову „одступио" на тај начин што су га повратили Оливерови синови, Русин и Крајко. Ово су морали да учине због тога, што су остали без богатог наслеђа после очеве смрти (Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 76). Ни Ј. Радоњић ни Р. Михаљчић не дају објашњење када је и зашто је укинуто епископско седиште у Лесновском манастиру. На то питање покушала је да нађе одговор М. Јанковић уз претпоставку да је епископија укинута на државном сабору за време цара Уроша или да су даљу судбину епископије решили: „охридски архиепископ са деспотом Јованом Драгашем и његовим братом Константином". У сваком случају „Злетовска епископија престала (је) да делује у периоду од 1371. до 1381, а можда и нешто раније" (М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку,* 70). До значајнијих промена у црквеној организацији на територији Српског царства, а посебно у оном делу који су загосподарили краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша, могло је доћи тек 1368. године, када се деспота Јован Угљеша измирио са Цариградском патријаршијом, преузевши обавезу да врати „отете" цркве, митрополије и патријаршијска права (Г. Острогорски, *Серска област,* 134–137). Није искључено да је тада и краљ Вукашин омогућио Охридској архиепископији да изврши реорганизацију својих епискописких седишта. Уколико би ово било тачно, епископско седиште из Леснова могло је бити враћено на старо место у Морозвизд. На такву претпоставку упућује чињеница што се у сачуваним исправама нигде не помиње „укидање" Лесновске епископије.

цара Стефана (Душана), господин Константин је поклонио манастир Св. Арханђела у Леснову са свим добрима и поседима манастиру Хиландару. Све што је изложено у уводном делу исправе не може се контролисати на основу других података. На основу манастирских повеља може се једино утврдити да је деспот Оливер заиста подигао манастир у Леснову и да је исти манастир постао седиште Злетовске епископије, али се не може проверити када је и како је деспот Оливер потчинио своју задужбину Хиландару. Још би се теже могло установити шта је жена деспота Оливера рекла у самртном часу. Но ово последње је без сумње представљао најзначајнији формални аргумент на основу којег се Лесновски манастир могао потчинити манастиру Хиландару. Жена деспота Оливера и њени синови су законити ктитори манастира у Леснову па су га заиста могли поклонити другој црквеној институцији уз сагласност владара. Пошто је правна радња таквог садржаја била учињена, бар како је то саопштено у поменутој повељи, а господин Константин је као владар касније и санкционисао овај чин, отклоњене су све сметње за потчињавање једне црквене институције другој црквеној институцији.

Из тога се ипак не би смело закључити да је сада све постало једноставно и да више није било никаквих сметњи. Помињање војводе Дмитра као милосника упућује на закључак да су евентуалне сметње могле искрснути и да их је требало очекивати. Неке су сметње могле да се појаве због потчињавања једног епископског седишта манастиру Хиландару или пак због тога што јавноправна исправа није благовремено издата. Напред је већ указано да је велики логотет Гојко био милосник на једној исправи чије се издавање приписује цару Душану, мада је Душан у доба писања саме исправе био већ мртав.[15] Управо због тога што јавноправна исправа није била благовремено написана, био је неопходан као милосник велики логотет. Овде треба приметити да господин Константин у својој области и у свом управном апарату није имао великог логотета, што наравно не значи да није имао и шефа своје канцеларије који се чак могао називати и логотетом. Но и поред тога, канцелар господина Константина не помиње се као милосник, већ се у тој улози појављује војвода Дмитар. Пошто постоји знатнији временски размак између правног чина, тј. поклањања Лесновског манастира манастиру Хиландару и писања јавноправне исправе коју је издао господин Константин, онда и помињање милосника на једној црквеној исправи постаје сасвим разумљиво. Међутим, како господин Константин није имао у свом управном апарату великог логотета, онда се као милосник помиње један војвода.

Захваљујући сачуваним изворима, могуће је у извесној мери објаснити због чега је избор пао баш на војводу Дмитра. Из неких повеља може се сазнати да господин Константин ословљава војводу

[15] Види страну 121 и сл.

Дмитра својим „сродником" и „братом", што ван сваке сумње сведочи о високом пореклу, угледу и моћи овог војводе.[16] Колико је војвода Дмитар био моћан властелин најбоље показује чињеница што је подигао цркву Св. Вазнесења у Штипу и богато је обдарио, а поред тога поклањао је и нека добра манастиру Хиландару.[17] На основу посредних обавештења може се дознати да су поседи Лесновског манастира лежали у близини земљопоседа који су припадали војводи Дмитру.[18] Из тога би се дало закључити да су поседи манастира Св. Арханђела у Леснову лежали управо у оном крају у којем је војвода Дмитар као феудалац имао одлучујући утицај. Неће се погрешити ако се још каже да је војвода Дмитар био један од најмоћнијих феудалаца, а можда и најмоћнији, у области господина Константина Драгаша. На основу целокупног излагања о потчињавању манастира Св. Арханђела у Леснову и његових поседа манастиру Хиландару, може се са сигурношћу закључити да је милосник био неопходан на исправи због тога што је постојао знатнији временски размак између правног чина и писања и издавања јавноправне исправе, али исто тако да је за милосника одређен најмоћнији властелин у оном крају где су лежали манастирски поседи.

О избору изузетно моћне и утицајне властеле за милоснике пружа драгоцена обавештења и једна исправа коју је издао Балша III. Ова је исправа била издата 20. децембра 1413. године поводом оснивања манастира Св. Николе у Прасквици, али се није очувала у оригиналу већ у италијанском преводу.[19] Земљопоседи које је даровао господин Балша били су врло скромни, али и поред тога због укрштања различитих интереса у Паштровићима, оснивање манастира и даровање земљопоседа извршено је у присуству: војводе господина Балше, Ђурђа Ђурашевића и његовог сина Ђураша, затим, у присуству Алексе Паштровића као посланика војводе Сандаља, и најзад, у присуству неколицине сведока из Котора, Будве и Паштровића.[20] После набрајања ко је све био присутан, забележена је и следећа реченица: „Et de questo fo executor el gratioso vaivoda Zorçi Iurasevich",[21] што значи да је извршилац владареве милости био војвода Ђурађ Ђурашевић. Нема сумње да је поменута реченица у оригиналу

[16] С. Новаковић, *Законски споменици,* 546, 765, 767, 768.

[17] С. Новаковић, *Законски споменици,* 456, 765.

[18] На овакав закључак упућује чињеница што је војвода Дмитар имао поседе у Штипу, који је од Леснова удаљен око 30 км. Једно од села војводе Дмитра по имену Криви Дол лежи око 9 км северозападно од Штипа. Сва мерења вршена су по географској карти (Секција – Штип, размер 1:100.000). Више о Штипу и околини: С. Ћирковић, *Штип у XIV веку,* Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишната од животот, Скопје, 1986, 25–36. Штип се по свој прилици налазио у Злетовској или Морозвиждској епархији, а на том простору војвода Дмитар је био најмоћнији феудалац.

[19] К. Јиречек, *Споменици српски,* Споменик САНУ XI (1892) 66–68.

[20] Исцрпније о томе: И Божић, *Доба Балшића, Историја Црне Горе* II/2. Титоград, 1970, 130; В. Ђурић, *Умјетност, Историја Црне Горе* II/2, 430, 431.

[21] К. Јиречек, *Споменик САНУ XI,* 68.

највероватније гласила: „**И томоу би милостникч** (милостиви) војвода **Гюрагь Гюрашевикь**". Преводилац је и у овом случају милостника превео са речју executor, као што је то било и у случају када је као executor поменут логотет деспота Ђурђа.[22] Ово би био још један од доказа да су појмови милосник и executor веома блиски по значењима, односно да се милосник слободно може изједначавати са извршиоцем правне радње чији је садржај саопштен у некој јавноправној исправи. Избор Ђурђа Ђурашевића за милосника није био случајан. У доба издавања већ поменуте повеље којом се оснива манастир Св. Николе у Прасквици, војвода Ђурађ Ђурашевић управљао је „Паштровићима, Луштицом и брдским крајевима изнад Котора и Будве".[23] Према томе војвода Ђурађ као милосник имао је и фактичку власт у крају где је подигнут манастир посвећен св. Николи. Избор милосника није зависио од функције или титуле коју је носио Ђурађ Ђурашевић, већ искључиво од тога колико је он лично имао утицај као властелин на унутрашње послове једног краја. Пошто је држао под својом влашћу или управом Паштровиће, онда је његов утицај заиста био неоспоран. Ово би био још један од примера који показује да су најистакнутија властела одређивана за милоснике првенствено у таквим случајевима када имају одлучујућу улогу у унутрашњим пословима неког краја или територије. Такав је случај био у доба цара Уроша са кнезом Војиславом Војиновићем и „ставилцем" Лазаром, а у доба обласних господара са војводом Дмитром „братом" господина Константина Драгаша и војводом Ђурђем Ђурашевићем, војводом господина Балше III.

[22] Види стр. 139.

[23] И. Божић, *Доба Балшића, Историја Црне Горе* II/2, 108. На овом месту И. Божић примећује да је војвода Ђурађ Ђурашевић са сином прва личност уз Балшу III Балшића, као и да је војвода био „извршилац" Балшине одлуке.

ПЕТНАЕСТА ГЛАВА

ЛОГОТЕТИ

Титула и служба логотета у српској средњовековној држави, привукли су пажњу наших најистакнутијих научника па су нам захваљујући томе дужности логотета углавном познате. Назив логотета преузет је из Византије, али је он на дворовима српских краљева и царева обављао дужност старешине владареве канцеларије и особља које је тамо радило.[1] Отуда га обично и изједначавају са канцеларом и владаревим секретаром.[2] У надлежност логотета долазили су углавном сви технички послови везани за издавање и писање јавноправних исправа. На основу израза „логотет рече" и „логотет преручи", који се срећу при завршетку јавноправних аката, може се закључити да је логотет имао широка овлашћења приликом започињања писања, редиговања и стилизовања исправа које је издавала владарева канцеларија.[3] За успешно обављање свих ових послова било је потребно широко образовање, које подразумева добро познавање црквене књижевности и учења православне цркве,

---

[1] О појави логотета, његовим компетенцијама, опширније расправљају: С. Новаковић, *Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави*, Београд, 1886; С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама, Глас САНУ* 78 (1908) 258–260; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 23, 24, 26; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет, Глас САНУ* 106 (1923) 82–93; *Историја српског народа I*, Београд, 1981, 534, 535 (М. Благојевић); *Историја српског народа II*, Београд, 1982, 118.

[2] К. Јиречек назива логотета „дворским канцеларом", а С. Новаковић „секретаром" (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 23; С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 259). Позивајући се на Ђ. Даничића, С. Новаковић види у логотету „главног секретара или канцелара", а у настојању да буде што јаснији назива логотета и „великим канцеларом" (С. Новаковић, *Служба логотета*, 5, 11). Сви ови изрази одговарају савременом добу, па је најбоље остати код термина „логотет", пошто се он употребљавао у средњовековној Србији.

[3] У којим се све исправама срећу изрази „логотет рече" или „логотет преручи" види: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Глас САНУ* 106, 84–88.

црквених канона, световних „закона", правних норми, судског поступка и дипломатске преписке, а свакако и владајуће идеологије. Први по имену познати логотет био је Рајко и налазио се у служби краља Стефана Дечанског између 1325. и 1327. године, али се уз његово име не ставља обавезно титула логотета.[4] Ову титулу није носио ни Душанов писар Цоцан (1333), док је сасвим извесно да је звање логотета до 1337. године носио будући српски архиепископ и патријарх Јоаникије. После њега титулу логотета носио је Прибац (1340), отац кнеза Лазара, потом Хрс или Хрис, који је водио преговоре са Протатом Св. Горе (1345), а касније Ђурађ Повика и Гојко.[5] Сви су они били у служби Стефана Душана, уз напомену да се служба логотета стабилизовала тек од времена Јоаникија и његових наследника, попримајући постепено надлежности „логотетства великог", које је санкционисано Душановим закоником. Логотетима је припадала пристојна новчана надокнада, када је владарева канцеларија издавала тзв. баштинске хрисовуље. За свако село које је записано као нечија баштина, плаћало се логотету по 30 перпера (1 перп. = 12 динара), док би „дијак" који је исправу писао добијао по 6 перпера, односно пет пута мање.[6] Све су ове чињенице познате у науци, али ни једна од њих не даје објашњење, зашто се логотети помињу као милосници или извршиоци. Извесна обавештења о томе могу се пронаћи у Душановом законику и појединим повељама.

По Душановом законику, поред цар и патријарха, црквама је имао право да „облада" још и логотет.[6a] У чему се састојала власт логотета над црквама, делимично осветљавају исправе са милосницима, које су издате у доба Царства. Велики логотет Гојко био је милосник приликом потчињавања цркве Св. Николе у Псачи, коју је Хиландару даровао Душанов властелин Влатко. Још док је цар Душан био у животу, Влатко је замолио цара за допуштење да своју баштинску цркву поклони Хиландару. Цар је испунио жељу свог властелина, створивши посебну „милост", што значи да је правна радња учињена, али са стварањем милости није истовремено издата и повеља. Јавноправна исправа била је издата тек 1358. године, тачније три године после смрти цара Душана. Као извршилац, односно милосник, појављује се велики логотет Гојко, што само показује да су у надлежности логотета или великог логотета долазили и послови око потчињавања једне црквене установе и свих њених добара другој црквеној установи.[7] Према томе велики логотет није случајно или

---

[4] К. Јиречек, *Историја Срба II,* 23 нап. 14; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 40, 41.

[5] За све горе поменуте логотете види: К. Јиречек, *Историја Срба II,* 23, 24 нап. 14; *Историја српског народа I*, 534, 535. Заповест или наредба још јаче се истиче у изразу „логотет рече".

[6] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* чл. 134.

[6a] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, чл. 25.

[7] Види Одељак: Милосници у доба Царства.

произвољно одређен за милосника, односно извршиоца правне радње одређеног садржаја, већ је избор био условљен његовим компетенцијама у државној управи.

Захваљујући садржини повеље, коју је босански краљ Стефан Томаш издао 14. X 1458. године логотету Стефану Ратковићу, постало је познато науци да су логотети или велики логотети имали право да „обладају" црквама и у Српској Деспотовини.[8] У поменутој исправи најпре се саопштава, како је логотету Стефану Ратковићу још деспот Лазар, син деспота Ђурђа, дао: „логофецтво велико и власть надь црьквами", па му и босански краљ све то потврђује, тј. „логотетство велико и область надь црьквами".[9] Одмах треба приметити да се Стефан Ратковић титулише у исправи само као логотет, а не и као „велики логотет", што опет показује да последњи назив није био обавезан, ако се знало коме у држави припада логотетство велико и ко има „област" над црквама. Стефан Ратковић је свакако последњи познати логотет који је имао „област" над црквама, односно последњи познати „велики логотет". Још у доба када је живео велики логотет Гојко, за време цара Душана и цара Уроша, српска држава је имала једног владара и заједничке политичке границе. Уз знатну ограду, слично би се могло приметити и за период у којем је живео велики логотет Стефан Ратковић, али је Деспотовина у то доба обухватала последње остатке некадашње српске државе. Сада се с правом може поставити питање, шта се дешавало с „логотетством великим" у доба обласних господара, пошто у том периоду не постоје заједничке политичке границе. Створено је неколико самосталних области, које имају своје господаре и самосталну државну управу. На постављено питање треба дати одговор, пошто се и у том периоду појављују логотети као милосници или извршиоци на појединим исправама.

Пре него што се одговори на постављено питање, биће корисно да се укаже још на неке компетенције логотета, које су познате још из периода Српског Царства. Када се краљ Вукашин потпуно осамосталио, потврдио је 1370. године све привилегије Дубровчана у својој држави, које су они уживали за време цара Душана. На исправи која је поводом тога издата, помиње се као милосник логотет Братослав.[10] У уводном делу исправе истиче се како је краљева дужност да потврђује „све законе и хрисовуље" претходних владара, не само у својој земљи, већ и суседним „поморским градовима". Изузев Душанове хрисовуље, краљ Вукашин посебно не помиње ни једну другу исправу или неки „закон", већ у начелу потврђује Дубровнику сва права која је и раније

[8] С. Новаковић, *Законски споменици*, 343–345; С. Новаковић, *Служба логотета*, 11.
[9] С. Новаковић, *Законски споменици*, 343, 344.
[10] У исправи стоји забележено следеће: „повеленикм господина кралꙗ логофеть Братославь прѣрꙋчи писати и томꙋ милостник" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 117).

уживао у српској држави.[11] Пошто се логотет Братослав помиње као милосник, онда је једино он и био надлежан у Вукашиновом управном апарату да се брине о поштовању старих „закона" и одредаба старих хрисовуља, а посебно хрисовуље цара Душана. Према томе у надлежност логотета долазили би и послови који се најтешње везују за поштовање „закона" утврђених између српских владара и Дубровника, па и других „поморских градова". Логотет би према томе био и особа која је била дужна да се брине о извршењу владареве „милости" која је учињена неком „поморском граду". Из тога се не би смело закључити да је ово нека новина коју је увео у праксу краљ Вукашин.

Компетенције логотета у поменутој врсти послова веома лепо осветљавају догађаји везани за ратовање кнеза Војислава Војиновића против Дубровника. У сукобе је посредно био увучен и цар Урош, па је цар настојао да измири Војислава са Дубровчанима.[12] Поведени су и преговори о миру и Урош је обећао да ће бити пријатељ Дубровчана, а када њихови посланици дођу у Србију, тада ће им цар записати „**ѡнѹзи землю**", тј. погранично подручје од брда Љуте до Курила. Уз све то цар даје обећање: „**и ѡ законѣх и ѡ ваших трьговцих и ѡ иномь ѡ всем како ми сте писали по прѣгие и како ми сте порѹчали по логодетѣ Дегане и по Грьгѹрѣ**", да ће све то бити потврђено и враћено на онакво стање какво је било за време цара Душана.[13] Из наведеног

---

[11] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 116, 117. „Старим законима" регулисани су односи између Србије и Дубровника. Сређивање и утврђивање ових односа текло је постепено. Између српских владара и Дубровника, почевши од Стефана Немање па до краља Уроша I, склапају се посебни уговори у којима се прецизира какве је обавезе преузео српски владар, а какве Дубровник. Обавезе једне и друге стране саопштавају се одвојено и у виду посебних исправа. За карактеристичне примере ове врсте упореди: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 3, 11–14, 17–21; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 3, 4, 7, 8, 16, 17, 26, 27, 46–49. Ове и друге примере објавили су Ф. Миклошић (*Monumenta Srebica*), С. Новаковић (*Законски споменици*) као и други научници. Треба још напоменути да су Дубровчани у исто доба склапали сличне уговоре са босанским и хумским владарима.

Наследници краља Уроша I више не склапају посебне уговоре са Дубровником, из чега се не би смело закључити да не преузимају и одређене обавезе према овом граду. Краљ Милутин, краљ Стефан Дечански, краљ и цар Душан, преузели су читав низ нових обавеза, али све те обавезе нису саопштене у виду посебног уговора, већ у виду владареве „милости". Од Дубровчана се више није ни тражило да своје обавезе формулишу посебним уговором. Њихове су обавезе биле, или добро познате, или су уношене у исправу која је настала као резултат владареве „милости". Нема сумње да је до ових промена дошло под утицајем византијске канцеларијске праксе, али је и у Србији изграђена свест о високом пореклу краљевске или царске власти. Уосталом, од Милутиновог времена Дубровник се није могао ни сматрати равноправним партнером српских владара. Извесне промене настају шездесетих година XIV века када цар Урош, истовремено са створеном „милошћу", даје Дубровчанима и своје „обећање", „веру" и „клетву" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 98–102). Не треба посебно ни истицати да су у то доба у српској држави наступиле велике промене.

Наведено излагање показује да „стари закони", било да су утврђени и саопштени у виду посебних уговора, било у виду владареве милости, по својој суштини представљају обавезе и српских владара и Дубровника за сређивање међусобних односа. Пошто је у надлежност логотета долазило поштовање „старих закона", онда је он био надлежан да се у целини поштују обавезе које је према Дубровнику или неком другом „поморском граду" преузео владар. Било би то блиско поштовању „међудржавних" уговора.

[12] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 52–54.

[13] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 102.

цитата сазнајемо да су о свим тим пословима водили преговоре са Дубровчанима логотет Дејан и Гргур Голубић.[14] Присуство логотета у овој врсти преговора је разумљиво и оправдано. Све што је било поремећено ратом између Дубровника и Србије требало је нормализовати и вратити на стање пре сукоба. Били си то „закони", положај трговаца у Србији и све друго како се каже у исправи. Логотет је без сумње добро познавао „старе законе", а такође и права и обавезе дубровачких трговаца у српској држави. По логотету су Дубровчани пренели и усмене поруке Урошу, али је преко логотета ишла и службена преписка између Дубровчана и цара. Све ово показује да избор логотета за милосника на исправи краља Вукашина није био произвољан јер су у надежност логотета долазили и „стари закони" између Дубровника и српских владара, а такође и поштовање одредаба оних исправа које су Дубровнику и другим „поморским градовима" издавали српски владари као Вукашинови претходници.

Помињање логотета као милосника на исправама које су издате у доба Царства омогућило је да се потпуније сагледају и одређене његове компетенције у државној управи. Поред послова везаних за писање, стилизовање и издавање јавноправних исправа, логотет или велики логотет имао је право да „облада" црквама, тј. да се појављује у улози извршиоца ако је владар донео одлуку да се нека црква и сви њени поседи потчине другој црквеној институцији. Уз све то, у надлежност логотета долазили су и послови везани за поштовање „старих закона" утврђених између српских владара и „поморских градова", а првенствено Дубровника. Због наведених послова који су долазили у надлежност логотета, он се појављује као милосник на владарским исправама које се издају црквама и на исправама којима владари потврђују старе хрисовуље и „старе законе" градовима у

---

[14] Више о томе: Р. Михаљчић, *Крај Срūскоī Царсūва*, 52, 53. Овде треба приметити како је цар Урош слао у дипломатске мисије и друге своје логотете. Фебруара 1364. године боравио је у Дубровнику Урошев посланик Драгослав који је у периоду од 1356–1360. носио титулу логотета (К. Јиречек, *Срūски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, Зборник Консūанūина Јиречека I*, Београд, 1959, 367). По Драгославу су Дубровчани одговорили цару и писмено и усмено, док су својевремено по логотету Дејану одговорили усмено („поручали"). Из сачуваних извора не може се дознати о чему је била реч, али обзиром да је преговоре водио „бивши" логотет, може се наслутити да су вероватно били у питању „стари закони". Расправљајући о служби логотета С. Новаковић каже: „Изгледа да је логотет у Душаново време стајао на челу владе и да је имао утицаја, како на све послове царске канцеларије тако и на спољне послове" (С. Новаковић, Служба логотета, 11). Остављајући по страни прву претпоставку, друга Новаковићева претпоставка заслужује дужну пажњу. Учешће Урошевих логотета Дејана и Драгослава у преговорима са Дубровчанима несумњиво показује да су логотети заиста имали утицај на вођење спољних послова. Познато је да се у средњовековној Србији дужност посланика поверавала разним особама и које су се налазиле на различитим положајима, али се ни једна од таквих особа не појављује у улози милосника на исправама којима владар у начелу потврђује „старе законе" и хрисовуље. Вукашинов логотет Братослав, не само што је „преручио" исправу којом се Дубровчанима гарантује поштовање „старих закона", већ је на истој исправи поменут и као милосник. Из тога се може закључити да су се логотети бринули за поштовање и извршење неке врсте „међудржавних" уговора којима се у начелу регулишу односи између Србије и „поморских градова", а посебно Дубровника.

Приморју. Све је ово било на снази у доба Царства, али се сада може поставити питање: да ли су наведени принципи били на снази и у доба обласних господара.

Захваљујући сачуваним изворима, на постављено питање могуће је дати и одређен одговор. Браћа Драгаш као обласни господари издали су више исправа, али се ни на једној њиховој исправи не помиње логотет што је сигуран знак да у њиховом државном апарату није била уведена служба великог логотета или логотета са „логотетством великим". Из тога се не би смео извести закључак да браћа Драгаш нису имала канцелара, односно старешину дворске канцеларије. Тако је што једва и замисливо. На исправама браће Драгаш помиње се неколико особа које су писале јавноправне исправе, али се ни уз једно име не наводи звање или титула.[15] О овој појави треба водити рачуна првенствено због тога што се и на исправи коју је издао краљ Вукашин 1366. године записује само име писара без посебне титуле или звања.[16] Четири године касније исправу краља Вукашина која је издата Дубровнику „преручио" је логотет Братослав који је истовремено био и милосник.[17] Из тога се може закључити да у управном апарату браће Драгаш није било уведено звање и служба логотета са „великим логотетством".

Познато је да су Вук Бранковић и његови наследници издали више исправа које су писали „дијаци", а не и логотети.[18] Када је Вук Бранковић у три маха депоновао своје сребро и друге драгоцености у Дубровнику по челнику Смилу, Дубровчани су издали и три посебне признанице или потврде. У прве две исправе помиње се „логофет" Стефан, а у трећој „дијак" Стефан, па се чак истиче да је Стефан био логотет или дијак челника Смила.[19] Из тога се може закључити да је звање које је носио Стефан било прилагођено и усаглашено са звањем српског канцелара у Дубровнику, Руска Христифоровића. Руско се потписивао као „логофет дубровачки" мада је у Дубровнику био практично писар који је писао исправе на српском језику.[20] Отуда и имамо појаву да се један „дијак" Вука Бранковића ословљава у Дубровнику логотетом. Ово је био први али и последњи случај да се једна особа у

---

[15] Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Глас САНУ* 106, 88. Нетачно је да је Радич Жилић био логотет Константина Драгаша (Дејановића).

[16] С. Новаковић, *Законски споменици*, 509.

[17] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 117.

[18] Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Глас САНУ* 106, 89. Поред навођења имена „дијака", Ст. Станојевић примећује да је једну исправу Вука Бранковића писао Лукач, али се његов чин или звање изоставља. Реч је о исправи којом се Вук Бранковић 1392. године обавезао да ће плаћати Турцима 200 унчи уместо Хиландара. Лукач без сумње није био обичан „дијак", иначе би се то нагласило. Није искључено да је у питању онај Лукач који је 1405. носио титулу војводе (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 154).

[19] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 143, 144, 145. Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет, Глас САНУ* 106, 89.

[20] О Руску Христифоровићу као логотету дубровачком види: Ст. Станојевић, н.д., 62, 63.

служби Вука Бранковића и његових наследника назива логотетом. Из свега што је речено може се са сигурношћу закључити да у управном апарату Бранковића није било уведено звање логотета са „логотетством великим". Као и у случају браће Драгаш, тако и у овом последњем случају не би требало сумњати да су Бранковићи имали свог канцелара, па чак да су евентуално вршили припреме за увођење службе логотета, али ово последње нису никада учинили. Служба логотета и његове компетенције биле су врло добро познате и браћи Драгаш и Вуку Бранковићу као и његовим наследницима. Нема сумње да су и једни и други знали када могу и да ли могу увести поменуто звање.

У немогућности да уведу звање логотета, обласни господари имали су чешће прилику да се суочавају са таквим пословима који су у доба Царства долазили у надлежност великог логотета па су такве послове поверавили особама које нису носиле титулу логотета. Како је то изгледало у области Бранковића веома лепо илуструју подаци из повеље која је издата 14. октобра 1410. године.[21] У повељи се саопштава како су синови Вука Бранковића, Ђурађ и Лазар, заједно са својом мајком Маром, поклонили манастиру Св. Павла на Св. Гори село Кузмино на Ситници. На крају повеље саопштава се да је исправу писао Новак „дијак", а онда се још додаје: „**И томоу записанию милостникь Алекса диакь**".[22] На први мах изгледа мало чудновато да је повељу писао један „дијак", а да је други „дијак" био милосник. Но у томе нема ничег чудноватог, пошто нас садржај исправе обавештава како је дошло до поменуте појаве. У уводном делу исправе најпре се саопштава да су „милост" учинили господин Ђурађ и господин Лазар, тј. да је правна радња учињена и одлука о поклањању села Кузмина донета заједничком вољом Ђурђа и Лазара. Некако у то време умро је господин Лазар, изгубивши живот у борби са Турцима.[23] Повеља о поклањању поменутог села није издата одмах после стварања „милости", већ са извесним закашњењем када се господин Лазар више није налазио међу живима. Имајући у виду све ове чињенице, лако ће се закључити зашто је био потребан милосник и ко је ову дужност могао вршити. Случај са селом Кузмином готово је идентичан са случајем када властелин Влатко потчињава своју баштинску цркву манастиру Хиландару. Правна радња је била учињена за време цара Душана, а исправа је издата тек после његове смрти. На поменутој се исправи саопштава да је хрисовуља била записана и утврђена руком

---

[21] С. Новаковић, *Законски споменици*, 528, 529.

[22] С. Новаковић, *Законски споменици*, 529.

[23] Један од Бајазитових синова, Муса, наредио је да се Лазар Вуковић погуби 11 јула 1410. године (К. Јиречек, *Историја Срба I*, 342). Када је повеља о поклањању села Кузмина била написана и издата (14. октобар 1410.), Лазар Вуковић се више од три месеца није налазио међу живима. Из тога се може закључити да је одлука о поклањању села Кузмина донета свакако пре 11. јула 1410. године. Са том одлуком био је свакако упознат Алекса Дијак који се помиње као милосник.

логотета Ђурђа, а да је милосник био велики логотет Гојко. На повељи Ђурђа и Лазара Вуковића, саопштено је да је „дијак" Новак писао исправу, али је милосник био други „дијак" по имену Алекса. У доба Царства постоје логотети и велики логотети, али у области Бранковића таква звања није било могуће увести и она никада нису ни била уведена. Но и поред тога неко је требао у одређеним случајевима да обавља и послове који су долазили у надлежност великог логотета. У конкретном случају требало је одредити милосника, односно извршиоца правне радње којом се село Кузмино поклања манастиру Св. Павла. Ова је улога припала „дијаку" Алекси, па би се из тога могао извести закључак да је поменути „дијак" вршио одговорније послове него што то казује његово звање. Изгледа да је управо Алекса био „канцелар" господина Ђурђа јер се само тиме може објаснити због чега је управо њему поверена дужност милосника, односно извршиоца правне радње. Вредно је на овом месту истаћи да је и Вук Бранковић носио скромну титулу господина, а то су чинили и његови синови. Зависно од тога, а и од других чиниоца, у њиховим канцеларијама постоје само „дијаци", а не и логотети. Дијак је могао бити и старешина канцеларије па и обављати извесне послове који долазе у надлежност логотета са „логотетством великим". Овом приликом треба још додати да су у доба издавања поменуте исправе господина Ђурђа и Лазара, односи између синова Вука Бранковића и деспота Стефана Лазаревића били вема заоштрени, но и поред свега у области Бранковића није уведено звање логотета.[24]

За разлику од повеља које су издате у области браће Драгаш (Дејановића) или у области Бранковића, на исправама Балшића, Ђурђа I, Балше II и Ђурђа II Страцимировића, срећу се логотети. На исправи коју је Ђурађ I издао Дубровнику 1373. године, обавезавши се, како лично, тако и у име свог брата Балше II и синовца Ђурђа II, да ће бити пријатељ Дубровчана и поштовати њихове трговачке повластице, помиње се логотет Витко у улози писара.[25] Увођење титуле и

---

[24] О односима деспота Стефана и синова Вука Бранковића 1410. године види: К. Јиречек, *Историја Срба I*, 342, 344.

[25] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 107. Пошто је поменута исправа Ђурђа I Балшића била написана и издата 30. новембра 1373. године у Дубровнику, могло би се претпоставити да се Ђурђевом писару Витку додељује титула логотета по угледу на одговарајућу титулу коју је носио српски или словенски писар у дубровачкој канцеларији. Ова претпоставка изгледа тим прихватљивија што су Дубровчани ословљавали логотетом чак и „дијака" челника Смила који је 1395. долазио у Дубровник по налогу Вука Бранковића (в. нап. 19). Но и поред изложених чињеница, наведена се претпоставка не може прихватити из простог разлога што се „логофет дубровачки" помиње тек 1392. године, тј. око две деценије после Ђурђевог логотета Витка (в. нап. 20). Пре него што је Руско Христифоровић почео да се потписује као „логофет дубровачки", српски писари у Дубровачкој канцеларији носили су звање „граматика" или „дијака" (Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Глас САНУ* 106, 61, 62).

Не треба ни сумњати да су браћа Балшићи као савременици цара Уроша и краља Вукашина знали веома добро када се и коме се може доделити звање логотета и какве су његове компетенције. Нестанак са историјске позорнице и цара и краља могао је бити један од разлога

звања логотета извршено је без сумње по угледу на двор цара Уроша и његовог савладара краља Вукашина, али исто тако ако не и непосредније по угледу на двор самосталних господара Канине и Валоне, пошто је Балша II женидбеним везама постао такође господар Валоне. Увођењем титуле и звања логотета Балшићи нису истовремено дали, а по свој прилици нису ни могли дати, свом логотету све оне компетенције које је логотет имао у доба Царства. Ово се тим пре може рећи, пошто се логотет Витко на исправи Балшића из 1373. године појављује само у улози писара, док се на истој исправи Драгаш Косачић без икакве титуле помиње као милосник.[26] На ову је појаву без сумње утицао и садржај издате исправе, али и чињеница да титула логотета у области Балшића није била усаглашена са компетенцијама које би логотет требао да има у државној управи. Имајући у виду смањене или непотпуне компетенције, логотету Витку више би одговарало звање „дијака". Уосталом и сами Балшићи као да су увиђали несклад између титуле свог логотета и компетенција које је имао. Три године касније њихове исправе пише „дијак" Рајче и то у периоду од 1376–1379. године.[27] Звање логотета помиње се у њиховим исправама тек десет година касније. Када је Ђурађ II Страцимировић 1386. потврдио дубровачке привилегије, његову исправу писао је логотет Бутко.[28] Као и на исправи из 1373. логотет се и на исправи из 1386. године

што су Балшићи свом писару или старешини њихове канцеларије доделили звање логотета, поготово што се њихова моћ у то доба налазила на врхунцу (*Историја Црне Горе* II/2, Титоград, 1970, 29–30). Приликом додељивања звања и титуле логотета, Балшићима није морао послужити као узор само цар Урош или краљ Вукашин. Познато је да је господар Канине и Валоне, Александар, наследник а вероватно и син Душановог шурака деспота Јована Комнина Асена, имао свог логотета. Његов логотет Ђурица помиње се већ 1368. године (Старе српске повеље и писма I/1, 115), али само у улози писара. Пошто се Балша II оженио ћерком деспота Јована (пре 1373.), добио је у посед Валону, Берат и Химару (Историја Црне Горе II/2, 29) па је и увођење титуле и звања логотета на двору Балшића могло бити учињено по угледу на претходне господаре Валоне. Ово се тим пре може рећи што се логотет Балшића Витко као и логотет господара Канине и Валоне помиње само у улози писара, а не и милосника.

[26] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 107.

[27] Љ. Стојановић, н.д., 107–109. У питању је неколико исправа. Најпре је Ђурађ I послао једно пропратно писмо и две разрешнице рачуна, од којих је прва издата Думоњи Дворниковићу, а друга Покрету Бенешићу и Думоњи Дворниковићу као закупцима његових царина. На првој од ових разрешница стоји датум 9. јуни 1374. године, а на другој само 18. јуни. Обе разрешнице регистроване су у Дубровачкој канцеларији 26. новембра 1376. године, а са њима и пропратно писмо. Пошто се у пропратном писму говори о томе да је господин Ђурађ учинио милост Думоњи Дворниковићу још раније („прѣге"), а затим је учинио и другу „милост" Думоњи и Покрету, из тога се може закључити да је поравнање дугова било извршено године и оног датума који је забележен на поменутим разрешницама рачуна, али да је њихово писање и слање у Дубровник уследило знатно касније (1376.). Из тих разлога и узимамо да је „дијак" Рајче писао поменуте две разрешнице тек 1376. а не 1374. године. „Дијак" Рајче написао је и трећу разрешницу рачуна Јакети Колановићу 15. фебруара 1379. која је регистрована у Дубровнику 26. IV 1379. године, тј. после два месеца (Споменик САНУ XI, 38). На основу свега тога може се закључити да је Рајче вршио службу „дијака" у периоду од 1376. па до 1379. године.

[28] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 111. Поновно увођење титуле логотета требало би по свој прилици приписати још Балши II који је 1385. постао „дука Драча". Његовој заслузи припада и увођење достојанства протовестијара (више о томе у одељку о протовестијарима као милосницима).

појављује у улози писара. Ову чињеницу треба посебно истаћи због тога што се на повељи из 1386. године помињу чак три милосника, али ни један од њих није логотет.[29] Из свега што је до сада речено може се закључити да је логотет на двору Балшића био старешина њихове канцеларије, вршећи истовремено и дужност писара, али није имао таква овлашћења каква је имао логотет са „логотетством великим".

Дужност писара обављао је и логотет Ђурица који се налазио у служби господина Александра, господара Канине и Валоне. На такав закључак упућује садржина једне исправе коју је господин Александар издао Дубровнику 2. септембра 1368. године. У исправи се саопштава како се господин Александар заклео на јеванђеље, са својом најистакнутијом властелом, да ће бити „веран" Дубровчанин и да ће помагати сваком дубровачком поданику. Међу шеснаесторицом властеле која се заклела помињу се: војводе и кефалије, затим, двородржица, ставилац и судија, као и властела без икаквих титула, али међу њима нема логотета. За њега се само каже да је написао исправу „по речи" господина Александра. На основу наведених чињеница може се закључити да је логотет Ђурица био писар без „логотетства великог". У сличном се положају по свој прилици налазио и „**логопеть Негань**", који је писао и састављао исправе жупана Николе Алтомановића 1369. године.[29а]

За разлику од логотета жупана Николе Алтомановића, господина Александра, као и логотета старијих Балшића, на двору господина Константина Балшића логотет је имао знатно шира овлашћења. Успостављајући пријатељске односе с Дубровником и потврђујући „старе законе", господин Константин је 1395. године издао посебну исправу у којој се, поред осталог, саопштава још и следеће: „**а томꙋ милостникь логофеть Радичь Жиликь, винꙋ Жиликь писа по милости господина Кѡстадина**".[30] Значи да је логотет Радич Жилић био милосник за све оно што садржи поменута исправа, као и да је исти Жилић написао саму исправу. За разумевање наведене појаве морају се имати у виду изузетно високе претензије господина Константина од којих су зазирали Млечани, називајући га још и „rex Constantinus", а такође и тадашње политичке прилике.[31] У доба када је издата поменута испра-

---

[29] Као милосници помињу се протовестијар Филип Барели, војвода Никола и Младен Илић без икакве титуле. Имајући у виду ову чињеницу, а посебно садржај повеље, може се слободно рећи да је било и те како оправданих разлога да се међу милосницима нађе и логотет. Но то није учињено свакако због тога што је постојао несклад између титуле логотета и његових компетенција у државној управи. Отуда се и за овог логотета може рећи да је био старешина канцеларије Ђурђа II Страцимировића и његов писар, али није имао сва она овлашћења која припадају логотету са „логотетсвом великим".

[29а] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 115.

[30] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 237.

[31] Исцрпније о Константину Балшићу: И. Божић, *Историја Црне Горе* II/2, 55–62, 72, 80, 81; И. Божић, *Dominus rex Constantinus, Зборник Филозофског факултета* XII-1, Београд, 1974, 432–441.

ва господина Константина, положај Вука Бранковића био је из темеља пољуљан. Управо исте године Вук Бранковић склања своје богатство у Дубровник.[32] Кнегиња Милица и кнез Стефан Лазаревић још увек нису у довољној мери учврстили своје позиције код Турака, а на Ровинама су погинули краљ Марко и господин Константин Драгаш.[33] Ђурађ II Страцимировић, рођак Константина Балшића, привремено је проширио своју територију, али је због слабих изгледа да је и задржи нудио Млечанима градове које тек преотео од Турака.[34] Све је ово заиста омогућавало господину Константину да истакне високе претензије, па је на исправи коју је издао Дубровнику поменут као милосник Константинов логотет Радич Жилић, управо онако као што је и на исправи краља Вукашина милосник био већ помињани логотет Братослав.

Пошто се титула логотета не помиње у области браће Драгаш и у области Бранковића, а у области Балшића поменута титула није усклађена и са компетенцијама логотета, са изузетком на једној исправи господина Константина, остаје да се види где се још помиње исто звање и где је постојало „логотетство велико". Познато је да су у Босни после Твртковог крунисања за краља уведена и нека достојанства која су постојала у српској држави за време Царства. Међу овим достојанствима налазила се и титула логотета.[35] Исто је тако познато да је први Твртков логотет био Владоје који је и пореклом био из Рашке. Његова улога и утицај су добро осветљени, али овом приликом треба истаћи још неке чињенице. Као краљев логотет Владоје је водио и преговоре у Дубровнику, управо по питању кршења и непоштовања „старих закона" који су били утврђени између Дубровника и „рашке господе".[36] Ови су"закони" били прекршени отварањем трга соли у Светом Стефану (Херцег Нови). Поред Владоја као посланици присутни су били још војвода Влатко Вуковић и кнез Мирко Радојевић. Ова су двојица свакако моћнија и утицајнија

---

[32] Константин Балшић издао је своју повељу Дубровнику 13. новембра 1395. године, тј. око шест месеци после битке на Ровинама (17. маја 1395). О приликама у каквимаа се налазио Вук Бранковић пре и после битке на Ровинама исцрпније: М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за КЈИФ XXVI, св. 1–2, Београд, 1960, 14–16; И. Божић, *Неверство Вука Бранковића, О кнезу Лазару*, Београд, 1975, 235. На истом месту и о депоновању драгоцености Вука Бранковића у Дубровник и Котор.

[33] Колико је будућност кнегињи Милици и Стефану Лазаревићу 1395. године изгледала неизвесна, најбоље сведочи чињеница што су они себи обезбедили уточиште на Светој Гори у случају да остану без државе и осиромаше. Опширније о томе: Р. Грујић, *Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке, Гласник Скопског научног друштва XI*, 1932, 67–77; И. Божић, *Неверство Вука Бранковића, О кнезу Лазару*, 230. Стефан Лазаревић је вероватно после битке на Ровинама у извесној мери побољшао своје позиције, али је његова моћ и утицај порасли тек после битке код Никопоља (26. XI 1396).

[34] И. Божић, *Историја Црне Горе* II/2, 62.

[35] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 139.

[36] М. Динић, Дубровачки трибути, 232, 233; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 148–151; Види и напомену 149.

властела од Владоја, али се из одлука дубровачких Већа јасно може разабрати да је главни преговарач био управо логотет Владоје.[37] Сада треба потсетити да је и Урошев логотет Дејан водио преговоре са Дубровчанима када је дошло до заоштрених односа између цара, односно кнеза Војислава Војиновића и Дубровника.[38] И тада је требало потврдити „старе законе", а и друга права дубровачких трговаца. На овом месту ваља још потсетити да је логотет Владоје био одређен и за извршиоца повеље краља Твртка којом се утврђују границе територијалном подручју Сплита.[39] Поред Владоја и пре њега као извршиоци поменути су још: протовестијар Трипе Бућа, затим епископ кнински Михаило и кнез Станоје Јелашић. Наведене чињенице без сумње показују да је логотет и у Твртковој држави имао извесне компетенције које су се односиле на утврђивање граница те-

[37] Због значаја ових одлука доносимо их у целини: Pp. de promittendo tributum Vladoe logofeto et ambassiatori d. regis Bossine. Овај предлог није стављен на гласање. Дат је и противпредлог који гласи: Sp. de respondendo dicto Vladoe, quod nos respondebimus dicto d. regi per nostros ambasiatores tam super tributo quam super aliis quibuscumque et de ostendendo dominis Vlatcho vayvode et comiti Mircho et supradicto Vladoe poviliam magnam nobis factam per dictum d. regem. Ни противпредлог није стављен на гласање. (М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, 277). Из предлога и противпредлога јасно се види да је преговоре у име посланства које је послао краљ Твртко I водио логотет Владоје, али се исто тако може закључити да он није био најугледнија особа у босанском посланству. Већи су углед, а и моћ, свакако имали војвода Влатко Вуковић и кнез Мирко Радојевић.

Када су се односи између Босне и Дубровника поново заоштрили следеће године (1383), Владоје је опет дошао у Дубровник као Твртков посланик, а са њим је био и кнез Вукашин Милатовић. Дубровчани су учинили поклон и једном и другом Твртковом посланику, али је Вукашинов поклон по вредности био готово два пута већи од Владојевог (М. Динић, *Одлуке већа I*, 248). О заоштравању односа између Босне и Дубровника види: М. Динић, *Дубровачки трибути*, 233; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 152). Учешће Владоја у посланству 1382. и 1383. године показује, поред осталог, да је он као краљев логотет сматран нижим и мањим по угледу и значају у поређењу са представницима истакнутих властеоских породица Босне.

[38] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 52–53. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 102. Логотет Дејан је по свој прилици иста личност позната као Душанов севастократор Дејан и деспот Дејан. Приликом преговора о миру између цара Уроша и Дубровника, као цареви посланици помињу се логотет Дејан и Гргур. За овог последњег обично се узима и то с разлогом да је у питању Гргур, који је још за време цара Душана имао титулу кесара. Пошто је логотет Дејан поменут испред Гргура, онда се са сигурношћу може узети да је имао виши ранг у постојећој хијерархији, а виши ранг имали су севастократори и деспоти. Не би смело занемарити да су Дејан и Гргур преговарали са Дубровником о прекиду рата који је започео кнез Војислав и да су у преговорима такве врсте могла учествовати најкрупнија Урошева властела. Приликом заоштравања односа између краља Твртка и Дубровника такође су узимала учешће најкрупнија властела. Већ је истакнуто да су 1382. то били војвода Влатко Вуковић и кнез Мирко Радојевић, а уз њих и логотет Владоје који није родом из Босне. Следеће године учествују кнез Вукашин Милатовић и опет логотет Владоје. У оба случаја Владоје који није утицајан и моћан властелин Босне помиње се после босанских војвода и кнезова. Да је Дејан носио само звање логотета он би свакако био поменут после Гргура који је носио титулу кесара, али пошто је и као логотет имао и титулу севастократора, онда му је то и обезбеђивало предност над Гргуром. О севастократорима исцрпно: Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији, Зборник радова Византолошког института XI*, 1968, 141–192; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству, Зборник Филозофског факултета* XI/1, Београд, 1970, 255–269; М. Шуица, *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34 (1995) 161–173. Овде је изнето мишљење да кесар Гргур Голубић и кнез Гргур Голубић (1365) нису исте личности.

[39] С. Љубић, *Листине* IV, 280–282.

риторије једног „поморског града" или пак на поштовање старих „закона" који су утврђени између Дубровника и „рашке господе". Све ово ипак не треба преувеличавати пошто су у босанској држави и друге личности имале или добијале овлашћења за учествовање у поменутој врсти послова. Такве се особе приликом навођења појединих личности чак и помињу испред логотета, што само показује да логотету у државном апарату краља Твртка није припадало онакво место или положај који је заузимао логотет на двору српских владара. Ова се појава може донекле и објаснити и разумети, пошто у Твртковој држави није постојала једна, већ три цркве, па се логотету није могла поверити ни сва „власт над црквама". Други и не мање значајан узрок лежао је у снази централне власти која је за време краља Твртка била на завидној висини, али још увек слабија у поређењу са снагом централне власти српских краљева и царева из династије Немањића, па и појединих обласних господара. То су све разлози због којих логотет краља Твртка, а поготово других босанских краљева, није могао имати и „логотетство велико" као ни друге компетенције које извиру из поменуте функције. Захваљујући подацима који се односе на рад Твртковог логотета Владоја, још једном је добијена потврда да је у надлежност логотета долазило поштовање „старих закона" утврђених између владара и „поморских градова", а такође и утврђивање међа подручја једног таквог града.

Како логотет на двору краља Твртка није имао, а није ни могао имати, све компетенције које извиру из „логотетства великог", а тога није било ни на дворовима обласних господара, остаје као једина могућност да се служба великог логотета потражи у државном апарату кнеза Лазара. Имајући у виду све што је речено о логотетима у доба Царства, а посебно о логотетима као милосницима, са лакоћом се може утврдити да је служба логотета са „логотетством великим" заиста уведена само у држави кнеза Лазара. На исправи којом је кнез Лазар потврдио све повластице Дубровчана, као што су то пре њега учинили цар Душан и цар Урош, помињу се чак четири милосника. Први по редоследу поменут је логотет Ненад, а тек после њега жупан Петар, челник Михо и кефалија Гојислав.[40] Исто место у редоследу милосника имао је и логотет Богдан на исправи деспота Стефана којом се 2. децембра 1405. године, такође, потврђују све повластице Дубровчана.[41] Ова појава заиста не представља неку случајност, нити произвољност. Логотету Ненаду и логотету Богдану припадало је у сваком случају и „логотетство велико", а такође и логотету Луки који је ову титулу носио 1395. године.[42] Право на увођења логотета у

[40] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 123.

[41] Љ. Стојановић, н.д., 204.

[42] С. Новаковић, *Законски споменици,* 519. Исправа о којој је овде реч говори о томе како је кнегиња Милица са својом властелом обдарила манастир Св. Пантелејмона на Св. Гори. Од седморице властеле колико их је овде поменуто, најпре је забележено име војводе Николе

државни апарат кнеза Лазара почивало је пре свега на томе што је кнез Лазар вршио снажан утицај на послове Српске православне цркве и што је уживао њену подршку. Познато је да се избор патријарха Јефрема извршио на сабору који је одржан 1375. године и то „повељенијем" кнеза Лазара и господина Ђурђа Балшића, али се зато избор патријарха Спиридона обавио (око 1379. године) само уз присуство кнеза Лазар.[43] Све ово најбоље показује колики је био утицај Лазарев на послове цркве. Не треба испустити из вида ни чињеницу да се Жича као једно од седишта Патријаршије увек налазило у држави кнеза Лазара и његових наследника, док је друго седиште – Пећ – мењало своје господаре.[44] Велика активност кнеза Лазара у подизању нових цркава и даривању старих манастира земљопоседима, још више је ојачала његов утицај на црквене послове. У поређењу са осталим обласним господарима, посебно са краљем Твртком I, кнез Лазар је стекао највећа права да у свој државни апарат уведе звање логотета са „логотетством великим". Према Душановом законику, а и по одредбама повеља издатих у периоду Српског Царства, црквени су послови имали првенство над свим другим пословима, које је владар требао да обавља. Овакво је схватање дошло до изражаја и у композицији Душановог законика, пошто чланови који се тичу Српске цркве претходе осталим члановима, који се односе на другу проблематику. У царским повељама изреком се наглашава, како је царева дужност да издаје хрисовуље, најпре црквама, а онда свима осталима. Пошто су црквени послови стекли бар формалну предност над осталим државним пословима, то се могло очекивати да ће и служба великог

Зојића, затим долазе: војвода Михал, војвода Новак Белоцрквић, логотет Лука, а после њега остали. Војвода Никола поменут је на првом месту из више разлога. Био је то без сумње најкрупнији властелин, не само у овој групи властеле, већ и у држави Лазаревића, а уз све то његова жена је рођака кнегиње Милице и Стефана Лазаревића. Војвода Никола поклонио је цркву у Сребрници (на Руднику) са свим црквеним поседима као и саму Сребрницу. Од поменуте властеле по једну цркву са поседима поклонили су још војвода Новак Белоцрквић и логотет Лука. Имајући у виду чињеницу да се логотет Лука налази у кругу властеле као што су Никола Зојић, Новак Белоцрквић и војвода Михал и да су дарови логотета Луке приближно једнаки као дарови најмоћније и најбогатије властеле, може се са сигурношћу закључити да је и логотет Лука по свом социјалном положају и по свом положају у хијерархији властеле био веома близак, ако не и готово једнак, поменутој тројици војвода. Овде треба још истаћи да је Стефан Лазаревић морао силом да угуши и скрши покушај осамостаљивања Новака Белоцрквића и Николе Зојића. Види: *Историја српског народа II,* 62, 63, 114, 115; К. Јиречек, *Историја Срба II,* 383. Не би требало ни сумњати да су остали логотети, како кнеза Лазара тако и његових наследника, припадали кругу богате, моћне и угледне властеле. Још јаче би се то могло нагласити за већину логотета у доба Царства.

[43] У науци је већ од раније позната блиска сарадња између Српске православне цркве и кнеза Лазара, али је по том питању наука не тако давно обогаћена новим резултатима, који су саопштени у публикацији: „О кнезу Лазару", Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд, 1975. Од радова објављених у овој публикацији треба погледати следеће: В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција Немањићког суверенитета од Марице до Косова,* 24–32; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара,* 51–54; Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве,* 82–91; В. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство,* 105–108; Ј. Калић-Мијушковић, *Велики жупан Стефан Немања и кнез Лазар,* 151–159.

[44] М. Динић, *Област Бранковића,* 7, 8.

логотета стећи формалну предност над другим службама у државној управи. Ово начело спроведено је у дело у држави кнеза Лазара и његових наследника. На повељама које су издали Дубровнику 1387. и 1405. године кнез Лазар и деспот Стефан, логотети се помињу као први у редоследу милосника.[45]

Нема сумње да су кнез Лазар и његов син Стефан свесно фаворизовали службу логотета. Постојало је више разлога што то чине. Одмах треба подсетити да је Прибац, отац кнеза Лазара, био логотет на двору краља Стефана Душана.[46] Поред личних мотива, уколико се њима може придавати већи значај у политици, било је и важнијих разлога. У доба краља и цара Душана и цара Уроша, логотети су бирани и постављани из редова угледних и моћних властеоских породица, којима су била доступна највиша достојанства у држави. Таквим породицама је припадао без сумње и Лазарев отац, логотет Прибац. О Душановом логотету Ђурђу зна се поуздано да је био богат, угледан и уважаван од савременика.[47] Један његов брат (Милош) вршио је дужност челника. Док је други (Радослав) био кефалија и челник. Свакако због утицаја на државне послове, а можда и из других разлога, велики логотет Гојко цара Уроша изједначен је у народним песмама са најмлађим Мрњавчевићем – војводом Гојком. Посебно треба нагласити да су логотети морали добро да познају црквену проблематику, укључујући и верско учење. Отуда није нимало случајно, што је ујесен 1345. године краљ Душан поверио свом логотету Хрсу да води сложене преговоре са монасима Свете Горе. Протат је пристао да се име српског владара помиње у свим светогорским манастирима, али тек после помена византијског василевса. Сада постаје знатно разумљивије, како је један од Душанових логотета могао да стекне достојанство српског архиепископа (1337), а потом и првог српског

---

[45] На повељи кнеза Лазара из 1387. године милосници су забележени на следећи начин: „**И семѹи повеленю господства ми милосник логофеть Ненада и Петарь жѹпань и челник Михо и кефалиꙗ Гоиславь**" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 122, 123). На сличан начин поменута су имена милосника на повељи деспота Стефана из 1405. године. Формула о милосницима гласи: „**и семѹи записанцѹ милостник логотет Богдань и челник великы Хребелıань и воевωда Милтωш**" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 204). У оба случаја логотет је први у редоследу милосника, из чега и следи закључак, да су и послови којима се бави бар формално најважнији за државу. Пошто су у питању и одређени црквени послови, онда они у то доба немају формални већ реални приоритет.

[46] К. Јиречек, *Историја I*, 250, II, 23, 24 нап. 14; *Историја српског народа I*, 534. Р. Михаљчић је упозорио на један извор у којем се Прибац назива „велики слуга" цара Душана (Р. Михаљчић, Лазар Хребељановић, *Историја, култ, предање*, Београд, 1984, 330). Види и В. Ћоровић, Силуан и Данило, Глас САНУ 136 (1929) 85. На овом месту је забележено да кнезу Лазару: „**бысть родитель великыи слѹга царевь Прибьць**". У дворској хијерархији „велики слуга" је имао виши ранг од „великог челника" на двору краља Душана. То се види из напредовања деспота Оливера, који је најпре био „велики челник" затим, „велики слуга" и потом, „велики војвода" (Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, 160).

[47] К. Јиречек, *Споменик САНУ XI*, 8–10, 35, 36.

патријарха (1346) – патријарх Јоаникије.[48] Списку угледних логотета могао би се придружити и Дејан, велики логотет цара Уроша, а можда и носилац титуле севастократора. После наведених чињеница нема сумње да су за велике логотете српских царева биране и постављане угледне, утицајне, а свакако и образоване личности. Кнез Лазар који дуже времена провео на Душановом и Урошевом двору, познавао је њихове логотете, а са Дејаном је и сарађивао. Ово се сигурно може рећи, бар када је у питању успостављање мира између цара Уроша и Дубровчана у Оногошту (22. VIII 1362), пошто су Дубровчани за учињене услуге наградили логотета Дејана, Гргура Голубића и Лазара.[49]

После распада Српског Царства кнез Лазар се осамосталио, па је организовао свој двор и државну управу у земљи по угледу на двор последњег српског цара, који је добро познавао. Фаворизовање логотета у државној управи кнеза Лазар било је неопходно из чисто политичких разлога. Ко је на свом двору имао логотета са „логотетством великим", тај је поред патријарха имао и право да „облада" црквама. Остваривање таквог циља представљало је један од најкрупнијих захвата на унутрашњем политичком плану у разбијеном и подељеном Царству. Кнез Лазар је тачно уочио значај постизања таквог циља, али се такав циљ није могао остварити само личним амбицијама или претензијама, већ је за то била неопходна сагласност патријарха и званичне српске цркве. У периоду између 1374. и 1379. године Српска црква је прихватила кнеза Лазара као „господара Срба и Подунавља"[50] с правом да сазива државне саборе на којима се бира српски патријарх. Такво право није припадало синовима краља Вукашина, краљу Марку, краљевићу Андрејашу или њиховој мајци краљици Јелени, нити новом краљу „Срба и Босне" Твртку I Котроманићу, као ни било којем обласном господару.[51] Ово је најважнији разлог што се звање логотета са „логотетством великим" није могло увести нити одржати на њиховим дворовима. Остао је једино двор кнеза Лазара. Угледање на

[48] Архиепископ Данило II умро је 19. XII 1337. године, па је за новог архиепископа изабран 3. I 1338. године Јоаникије, дотадашњи логотет краља Душана. Види: М. Пурковић, *Срйски йашријарси средњеīа века*, Диселдорф, 1976, 55–68; *О лоīошешу Хрсу: Исшорија срйскоī народа I*, 527, 534, 535 (М. Благојевић).

[49] О миру у Оногошту, логотету Дејану, Гргуру, будућем кнезу Лазару и њиховој политичкој делатности у то доба види: К. Јиречек, *Срйски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, Зборник Консшаншина Јиречека I*, Београд, 1959, 363, 364; Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, 168–170; Б. Ферјанчић, *Севасшокрашори и кесари у срйском царсшву*, 269, 270; Р. Михаљчић, *Крај Срйскоī Царсшва*, 67–77; М. Шуица, *О кесару Грīуру*, ЗРВИ 34 (1995) 167. Усвом раду К. Јиречек је констатовао да је у Оногошту: „потписан мир под руководством логофета Дејана, 22. августа 1362".

[50] Ко се све од обласних господара називао „господином Срба" види: М. Благојевић, *Госйодари Срба и Подунавља*, ИГ 1–2 (1983) 43–52.

[51] Приликом избора патријарха Јефрема 1375. године сабор су сазвали кнез Лазар и господин Ђурађ I Балшић. После тога све саборе за избор патријарха сазива искључиво кнез Лазар и његови наследници.

организацију царског двора и прибављање прерогатива, које су српски цареви имали у Српској цркви, а не лични мотиви, били су основни разлози за фаворизовање звања и службе логотета у државној управи кнеза Лазара и деспота Стефана.

Са доласком на власт деспота Ђурђа, а можда и нешто раније, нагло се променио положај логотета у редоследу милосника. На исправама којима се потврђују стечена права дубровачких трговаца у Србији и на којима су забележена имена тројице или четворице милосника, логотету се даје последње место.[52] Испред њега су војводе, челници и протовестијари. На поменуту појаву утицали различити узроци, од којих на прво место долази окупљање српских земаља у оквирима Деспотовине и нестанак других обласних господара. Није искључено да је на поменуту појаву извршила утицај организација централне управе босанских краљева, где логотетима припада скромније место него протовестијарима, а сасвим је извесно да су одређени утицаји долазили и из Угарске. Но и поред свих утицаја, логотетима је у Деспотовини увек припадало „логотетство велико", што нико није оспоравао, укључујући и краљеве Босне у чијој је држави живео знатан број православних хришћана. Напред је већ упозорено, да је логотет деспота Ђурђа по имену Манојло био милосник на исправама, којима се утврђују обавезе и права града Будве према деспоту Ђурђу, а такође и међе Будванске територије. Све то још једном потврђује да су у надлежности логотета долазили послови, који се тичу „поморских градова".

Резимирајући укратко све што је речено о логотету са „логотетством великим", могуће је саопштити неколико закључака. Прво, ова институција уведена је тек са проглашењем Српског Царства у којем је логотет имао право да „облада" црквама, а та његова власт огледала се у томе, што је као милосник био извршилац приликом подчињавања једне црквене установе и њених поседа другој црквеној установи. Он је био извршилац или милосник и у случајевима када се некој цркви или манастиру поклањају земљопоседи и дају имунитетска права. Из тога следи даље закључак, да су у надлежности логотета долазили такви послови, који су најтешње везани за потчињавање земљопоседа и других добара црквеним установама, као и поштовање старих или новостечених имунитетских права. Друго, у надлежности логотета било је и поштовање „старих закона" и свих одредаба јавноправних исправа, којима су регулисани односи између српских владара и „поморских градова", тачније градова у Приморју, било да је реч о

---

[52] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 20, 21, 32. Када је деспот Ђурађ издавао ове исправе, није било више ни једног обласног господара који би оспоравао или угрожавао његова легитимна права на власт у Српској Деспотовини, нити пак одлучујући утицај на избор патријарха и друге црквене послове. Изгледа да логотету тада није ни требало придавати већи значај него што га је имао. Треба имати у виду и чињеницу да је државна управа реформисана почетком друге деценије XV века, па је реформа могла обухватити и положај логотета.

градовима који су улазили у састав српске државе, било да су у питању аутономне комуне какав је био Дубровник. Из ових разлога логотети су били погодни за вршење дипломатске службе, па је и део спољних послова долазио у њихову надлежност.[53] Треће и последње, логотет је био старешина владареве канцеларије, с правом да стилизује владареву одлуку дајући јој законску форму, а такође и с правом да изда наредбу за почетак писања јавноправног акта. Разумљиво да су у надлежност логотета долазили и сви други технички послови везани за рад канцеларије, као што су писање, оверавање и издавање јавноправних исправа, посебно оних којима владар ствара или чини неку „милост". Све ово што је речено, омогућавало је логотету да заузме истакнуто место у државној управи. Уколико неки логотет није вршио све наведене функције, онда је и његова улога у раду државне управе била скромнија. Такав је био случај са логотетом краља Твртка I, док се код Балшића улога логотета сводила практично на писање исправа. Изузетак представља Радич Жилић логотет господина Константина Балшића.

На основу изложених закључака могуће је ближе одредити и надлежности двојице милосника, који се помињу на исправама Вука Бранковића и његових наследника. Познато је да је Вук Бранковић 1387. године, неколико дана после кнеза Лазара, потврдио све повластице Дубровчана у његовој области. Вукова повеља по свом основном садржају у највећој мери подсећа на повељу кнеза Лазара. На њој су забележена имена тројице милосника од којих је први Тодор Хамировић, други војвода Прњак, а трећи челник Смил.[54] Заиста је необично што се први милосник помиње без икакве титуле испред двојице угледних достојанственика. Иста је појава присутна и на исправи коју су 1405. године издали наследници Вука Бранковића, такође Дубровнику и опет после издавања повеље деспота Стефана Лазаревића. На исправи наследника Вука Бранковића први по реду милосник је Михаил Кузмић, а потом следе челник Стефан, војвода Лукач и челник Миљан.[55] Изостављање титуле или звања првог по реду милосника није било случајно. Ова се појава може разумети и

[53] У вођењу спољних послова босанске државе није учествовао само логотет Владоје, већ и „логофети" обласних господара. Описујући организацију дворова обласних господара босанске државе, С. Ћирковић закључује: „Међу дворским персоналом важно место су заузимали писари који су добијали звучне титуле „надворног дијака" или „логофета". По правилу, они су били задуживани и дипломатским мисијама" (С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 221). Не треба ни сумњати у исправност овог закључка, али се може приметити да поверавање дипшломатских мисија „надворним дијацима" и „логофетима" обласних господара Босне, посредно проистиче из оних компетенција које су имали логотети у Српском Царству. Из разумљивих разлога обласни господари су се угледали и поводили за краљевима „Србљем и Босне", али како је звање логотета уведено тек после крунисања Твртка I за краља, то се с правом може говорити о посредном утицају из Српског Царства.

[54] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 139.

[55] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 154.

објаснити једино тиме, што је и у државној управи Вука Бранковића и његових наследника постојала личност која је обављала послове какве обавља логотет, али није имала право на титулу логотета с „логотетством великим". У Вуковој области налазили су се најугледнији српски манастири као што су Бањска, Дечани или манастир Св. Арханђела код Призрена, затим, неколико епископија или митрополија, као и седиште Патријаршије у Пећи, што је отварало реалне изгледе за увођење логотета са „логотетством великим". Но и поред свега тога, тако се нешто није догодило, зато што је званична Српска црква прихватила кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића као „господаре Срба и Подунавља". На основу изложених чињеница може се закључити, да је од става Српске цркве у крајњој линији зависило, који ће обласни господар прибавити право да уведе достојанство „великог логотета" с правом да „облада" црквама.

ШЕСНАЕСТА ГЛАВА

ПРОТОВЕСТИЈАРИ И РИЗНИЧАРИ

Титула протовестијара, као и логотета, прихваћена је у Србији под утицајима који су долазили из Византије. Није се то десило ни брзо, нити одједном. Колико је могло да се утврди, протовестијар се први пут помиње у једној повељи краља Уроша I, која је издата 1253. године цркви Св. Богородице у Стону. Црква је иначе била прво седиште Хумске епископије, коју је са осталим епископијама основао Св. Сава 1220. године, и која је већ приликом оснивања стекла своје властелинство. Оснивачка повеља није сачувана, али је зато краљ Урош I у периоду од 1243. до 1253. године потврдио цркви Богородице Стонске све њене старе поседе, а придодао је и нове. Међу старим поседима налазило и село Осолник (Осојник) у Сланском приморју код Дубровника. За међе овог села каже се да их је у своје време „отесао" кнез Стефан са епископом Спиридоном и са епископом Методијем и с Вратимиром „протовистарємь".[1] Пошто је хумски епископ 1239. године био Иларије, то су онда његово место могли заузимати Спиридон и Методије после 1239. а пре 1253. године.[2] Управо у то време могао је заједно с њима да теше међе и протовестијар Вратимир. Не може се поуздано утврдити чији је он био протовестијар. Можда кнеза Стефана, а можда хумских епископа? Остављајући ово питање отвореним, треба истаћи да се други по реду познати протовестијар помиње око осамдесет година касније. Био је то „protobistial Jurech", за којег се поуздано зна да је био у служби краља Владислава II, сина и наследника краља Драгутина.[3] Краљ Владислав

[1] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд, 1912, 601.
[2] М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 141.
[3] T. Smičiklas, *Codex diplomatikus*, вол. IX, Загреб, 1911, 146, 147.

је 1323. године издао једну разрешницу рачуна Климету Гучетићу, с напоменом да га је овај у потпуности исплатио. На издатој исправи записана су још и имена осморице јемаца. Као трећи у редоследу јемаца, одмах после жупана Радослава и жупана Воихне, помиње се као „garanto" протовестијар Јурек. На основу изложених чињеница може се са сигурношћу тврдити да се протовестијар Јурек налазио у служби краља Владислава II, али се ништа ближе о његовим пословима на двору не може рећи, уосталом као и о надлежностима протовестијара Вратимира. Још мање се зна ко је „Станъ протовистаръ" чији је лик насликан у манастиру Добруну.[3а]

Присуство протовестијара у периферним крајевима српске државе, у Хуму, на западу и северу Србије, није имало одлучујући утицај на увођење овог звања у централну државну управу српских краљева. Ово се звање усталило тек после Душановог крунисања за цара (1346), а три деценије касније и у Босни, после Твртковог крунисања за краља (1377). Појава и устаљивање титуле протовестијара, а посебно његове надлежности у управи, привукле су дужну пажњу научника. Већ је С. Новаковић упозоравао на учешће протовестијара у дворском церемонијалу, истичући истовремено да је он био чувар скупоцене владареве одеће, разних драгоцености, злата и новца „те је он састављао у себи ризничара и личног владалачког благајника", па је због тога „његова служба била врло подесна за прилике мањих дворова као што су били на Балканском полуострву".[4] Још више од С. Новаковића, К. Јиречек истиче улогу протовестијара у руковању владаревом и државном имовином, када протовестијара назива „министром финансија".[5] И поред очигледног осавремењавања надлежности једног средњовековног достојанственика, колико кратко, толико и успешно поређење К. Јиречека прихвата се и данас у науци. На основу утврђених чињеница не може се више ни сумњати да се надлежности протовестијара најтешње везују за вођење државних финансија, али се и поред тога не би требало заборављати, да је поменуто звање преузето из Византије и да на дворовима српских и босанских владара није могло бити лишено свих оних компетенција, које је имало у дворском церемонијалу византијских царева. Од средине XIII и у првој половини XIV века њему је припадало једно од најистакнутијих места. У свечаним приликама византијски цар је од свог протовестијара прихватао круну (стему) и једино је протовестијар од свих присутних великодостојника, имао право у одређеним случајевима да стави своју руку на одећу коју је цар обукао.[6] Треба приметити да је у то доба дос-

[3а] Ј. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле* 53, 111, 143–145.

[4] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века,* Глас САНУ 78 (1908) 261.

[5] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 22, 206.

[6] О томе да су достојанство протовестијара у Византији добијали цареви нећаци, од половине XIII до средине XIV века, види: R. Guilland, *Recherches sur les institutions bizantines I*, Амстердам, 1967, 224–227. На ову чињеницу треба скренути пажњу, због тога што она није била

тојанство протовестијара било резервисано за цареве нећаке, али у њихову надлежност није долазило вођење државних финансија, као што је то било у Србији и Босни.

Када је цар Душан увео на свом двору звање протовестијара, а пошто се у средњовековној Србији није правила оштра разлика између државне и приватне владареве имовине, онда је он ово достојанство доделио оној особи, која је до тада управљала његовим приходима.[7] Био је то добро познати Никола Бућа, који се у латинским исправама назива „comes camerarius". Овако су га савременици називали пре него што се Душан прогласио за цара, односно пре него што му је била додељена титула протовестијара.[8] Стекавши високо дворско достојанство византијског порекла, Никола Бућа је и даље задржао све оне компетенције које је имао као „comes camerarius" (коморник), па су на тај начин у једној личности били обједињени и висока дворска титула и једна стална служба, која је већ имала одређено место у државној управи. Душанов поступак послужиће као образац свим његовим наследницима у Србији, као и босанским краљевима, али се при том није потпуно заборављало да између службе владаревог „коморника" (comes camerarius) и дворске титуле протовестијара постоји одређена разлика, као и да се ово последње достојанство није обавезно додељивало сваком владаревом коморнику. Знали су то веома добро и Дубровчани, који за првог протовестијара краља Твртка I кажу да је: „prothovistiarius et camerarius Serenisimi domini Tuertchi", тј. да је он истовремено Твртков и протовестијар и коморник.[9]

Управљање владаревом и државном имовином претворило се у сталну службу у српској држави и пре Душановог времена. Напред је већ истакнуто, како је Стефан Дечански слао у Дубровник „својег унутарњега милосника куће краљевства ми кнеза Бистета".[10] Реч је свакако о главном управнику целокупне владареве имовине („куће"), којем су Дубровчани не без разлога доделили своје грађанство, као што ће и у будуће често додељивати своје грађанство протовестијарима српских и босанских владара. Пред крај Душановог живота одређену улогу у управљању владаревом имовином имао је и Мароје Гучетић, угледан дубровачки властелин. Цар Душан за њега каже

непозната у Србији, када је цар Душан на свом двору увео достојанство протовестијара. На висок ранг и учешће протовестијара у дворском церемонијалу упозорио је већ С. Новаковић (в. нап. 4). О томе да је само протовестијар имао право да додирне одећу коју је цар обукао види: Jean Vегреаux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Paris, 1966, 198.

[7] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 206.

[8] За Николу Бућу Константин Јиречек каже: да је био у Србији „од 1333. закупник царине (doanerius), а после краљевски „camerarius" и, најзад, све до смрти (1354), протовестијар цара Стефана Душана" (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 206). К. Јиречек наводи и примере из којих се види да је Никола Бућа био „comes camerarius", пре него што је добио титулу протовестијара (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 22 нап. 135). У латинским исправама Бућу тако називају и после стицања титуле протовестијара.

[9] М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас САНУ 147 (1932) 137.

[10] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 42.

у једној својој исправи, да је после смрти протовестијара Николе Буће скоро годину дана „стајао у кући царевој" и да је у сваком погледу савесно обављао своје обавезе, као што је то у своје време чинио протовестијар Никола Бућа.[11] Познато је да је Мароје Гучетић био сарадник Николе Буће, као што су били: Николин син Петар, затим, његов брат Михаило, а вероватно и синовац Трипе Миховић Бућа, и најзад, Дубровчанин Никола Лукаревић.[12] У доба цара Душана управљање државним приходима и владаревом имовином, представљало је сложен и обиман посао, па је Никола Бућа морао имати више оданих сарадника и помоћника. У конкретном случају били су то његови блиски рођаци и пријатељи. Занимљиво је приметити, да после смрти Николе Буће, ни једном од његових сарадника није додељена титула протовестијара. Ово је достојанство стекао Грубо Пасквали из Котора, пред крај живота цара Душана, иначе савременик и пословни партнер Николе Буће.[13] Мароје Гучетић је напустио службу у „кући царевој" само неколико дана пред Душанову смрт. То се не би могло тврдити и за остале сараднике Николе Буће, пошто се његов рођак Трипе Миховић Бућа помиње 1357. године као „укућни властелин и кнез" цара Уроша.[14] Када би смо се могли ослонити на обавештења из једне фалсификоване повеље, могло би се закључити да су бригу о државним финансијама и у доба цара Уроша водили: кнезови „**кои дрьжеть коүкю царьства ми**", односно „кнез који држи кућу цареву".[15] На овом месту треба још једном истаћи, да су латински израз „comes camerarius" и српски израз „кнез који држи кућу" владареву служили за обележавање једног те истог појма – главног управника владареве и државне имовине.

Још за време Стефана Дечанског постојала је пракса, да се служба „кнеза који држи кућу" владареву поверава појединим члановима властеоских породица из Котора.[16] Томе су без сумње

---

[11] Љ. Стојановић, н.д., 67.

[12] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 206, 207.

[13] К. Јиречек, н.д., 207; И. Стијепчевић–Р. Ковијанић, *Протовестијар Грубо, Историјски записи X*, св. 1–2 (1954) 220–225.

[14] С. Новаковић, *Законски споменици*, 312.

[15] С. Новаковић, *Законски споменици*, 713.

[16] На такав закључак упућује неколико чињеница. За време Стефана Дечанског подизање „српског доходка" поверава се углавном которској властели (М. Динић, *Дубровачки трибути*, 223). Међу властелом налазио се и Трипе Бућа. Он је као краљев посланик примио 2.000 перпера, на име „српског дохотка" за 1323. годину, од Мартола Тудизића у Котору, којег је овластио да тај доходак подигне. Овај би се податак могао посматрати и у светлу, да „кнез који држи кућу" владареву може својим „писанијем" обавестити Дубровник, коме треба да исплати српски доходак.

Овом приликом треба приметити да је исти Трипе Бућа 1326. године водио преговоре са Дубровником о уступању Стона и Пељешца, тачније о давању у вечни закуп (ad afictum in perpetuum). По краљевом овлашћењу и по властитој процени, Трипе Бућа је покушао да оствари „годишњу закупнину" од 1.000 златних флорина (В. Трпковић, Око „уступања" Стона и Пељешца Дубровчанима (1326–1333), Историјски гласник 1 (1963) 49). Колико год у овом чину има елемената дипломатске активности, исто толико има и елемената, који се тичу „куће" краљеве. Слична

допринеле и услуге, које су чланови ових породица чинили краљу Милутину. Српским краљевима одреда биле су потребне услуге богатих которских грађана, који су познавали латински језик, етикецију на дворовима у Италији и Западној Европи, и који су уз све то били вични вођењу финансијских послова, будући да су имали разгранате пословне везе.[17] Када је цар Душан доделио титулу протовестијара Николи Бући, онда је то достојанство додељено „кнезу који држи кућу цареву", а који је истовремено био члан једне од најпознатијих породица из Котора, добар познавалац латинског и италијанског језика, дворске етикеције, и што је од посебног значаја, био је то богат и искусан трговац који је за собом имао најмање двадесет година пословног искуства. Слична је знања и искуства поседовао и Николин наследник, Грубе Пасквали, а по свој прилици и Јован Стехат, протовестијар цара Уроша, који је вероватно такође био родом из Котора.[18]

Са слабљењем и распадом Српског Царства, сви будући наследници Немањића нису могли бирати своје протовестијаре из Котора и држати се традиције која се учврстила већ у доба Стефана Дечанског. Када је краљ Вукашин дефинитивно потиснуо цара Уроша са власти, увео је на свом двору и достојанство протовестијара. Ово је достојанство доделио призренском трговцу Богдану, сину Рајка Киризмића, свакако и због тога што није држао под својом влашћу Котор, нити је из те средине могао бирати свог протовестијара.[19] Тиме је одступио од уобичајене праксе, не само због тога што протовестијар Богдан није био из Котора, већ првенствено због тога што је до тада звање протовестијара постојало само на двору цара Душана и цара Уроша. Поступак краља Вукашина послужиће касније као пример многим владарима у Србији и Босни. За протовестијара Богдана поуздано се зна да је за собом имао бар десетогодишње пословно искуство и разгранате трговачке везе, а није искључено да је поседовао и сва она знања која су имали протовестијари цара Душана и цара Уроша.[20] Увођењем звања логотета 1370. године на двору краља Вукашина, а вероватно истовремено и звање протовестијара, обележен је Вука-

---

се напомена може саопштити и за делатност већ помињаног „унутрашњег милосника куће краљеве кнеза Бистета". Краљева „кућа" имала је одређене новчане приходе или је покушала да их оствари, али је истовремено имала и велике расходе, које је морала да измири. Послови ове врсте поверавани су и предавани у надлежност „милосника куће краљеве". Била је то већ уходана и стална служба, коју ће обављати и „кнезови који држе кућу владареву", односно „comes camerarius" и протовестијар. Није искључено да се поменута служба усталила и пре Стефана Дечанског, тј. за време краља Милутина.

[17] Историја Црне Горе II/1, 81, 82.

[18] К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, Зборник Константина Јиречека I,* Београд, 1959, 367, 372; И. Стијепчевић – Р. Ковијанић, *Протовестијар Грубо,* 220–225.

[19] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 102, 229, 230.

[20] Богдан Киризмић имао је разгранате послове и везе у Дубровнику већ 1361. године, када је долазио као посланик у Дубровник са Марком, сином Вукашиновим. Види: К. Јиречек, *Српски цар Урош,* 359.

шинов потпун раскид са царем Урошем, као и његово високо стремљење ка царској круни.[21]

Уводећи звање протовестијара на свом двору, кнез Лазар је поступио готово на исти начин као и краљ Вукашин. Колико је могло да се утврди, његов протовестијар се помиње већ 1377. године. Био је то Грубац из Новог Брда (Grubeç de Novaberda), свакако један од познатијих пословних људи свог времена.[22] Увођење звања протовестијара у знатној мери осветљава и владарски чин кнеза Лазара, који се овим поступком изједначава с краљем Вукашином. Сви поменути протовестијари који су били у служби цара Душана, цара Уроша, краља Вукашина и кнеза Лазара, били су истовремено и њихови поданици. На основу тога могло би се рећи да се титула протовестијара, бар до тог времена, није давала „странцима". Имајући у виду све изложене чињенице, постаје донекле јасније због чега је краљ Твртко достојанство протовестијара први пут доделио једном припаднику цркве. Прогласивши се за краља, Твртко није могао брзо пронаћи међу својим поданицима такве трговце, какви су били протовестијар Богдан из Призрена, или протовестијар Грубац из Новог Брда. Тражећи поверљиву особу и водећи рачуна о свим особеностима које је требао да има један протовестијар, а истовремено суочен с тешкоћама око избора,

---

[21] Богдан Киризмић се први пут појављује у документима са титулом протовестијара 10. јуна 1371. године (Р. Михаљчић, *крај Српског Царства,* 266 нап. 11), али пошто тај документ потиче из Дубровника, можемо бити сигурни да је Богдан Киризмић добио титулу протовестијара и нешто раније, највероватније у исто време када је на Вукашиновом двору уведено и достојанство логотета.

[22] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни књ. II,* 45. О личности самог протовестијара мало се шта зна. У једном спору, који је покренут у Дубровнику, саопштава се да је неки Милун „barcarolus" прекршио уговор о најму брода. Закупац брода терети Милуна следећим речима: „quando tu apulisti Dulcinium, tu fecisti naulicamentum cum Cusmano famulo prothovistiarii Grubeç de Novaberda ad conducendum ipsum a Duccinio Catharum", а затим још додаје: „quando fuisti Budue tibi visum fuit ire per terra a Budua Catharum cum certis marinariis et cum dicto Cusmano".

Милун се правдао пред судом да је морао ићи копном, а не морем, због невремена које је сломило јарбол на броду, а не да је то чинио због Кузмана. Суд је уважио Милунове разлоге (Дубровачки архив, Sententiae Cancellariae II, fol. 37: 7. август 1377. год.). Из наведеног спора могло сазнати толико, да је Кузман слуга протовестијара Групца из Новог Брда био у Улцињу и да је из Улциња требао бродом да отплови за Котор. Брод је стигао до Будве и зауставио се због невремена, па је Кузман из Будве наставио да путује копном до Котора. Његову пратњу сачињавали су Милун „barkarolus" и његови морнари. Какав је посао обављао Кузман, може се само нагађати. Сада би се с разлогом могло поставити питање, да ли су протовестијар „Grubeç de Novaberda" и Grubo de Cataro, „comes camerarius" цара Душана из 1354. године, једна те иста личност. За такву претпоставку постоје извесне индиције, обзиром да је Грубо из Котора, а слуга протовестијаров Кузман путовао је баш у Котор. Но и поред тога, треба упозорити да је поменути „comes camerarius" цара Душана из 1354. године био савременик Николе Буће и да је активно учествовао у трговачким пословима већ 1326. године. Тешко је поверовати да је управо ова личност вршила службу протовестијара у Новом Брду 1376. или 1377. године, па чак и да се налазила међу живима. Између 1326. и 1377. постоји размак од пола века. Будући да се Ново Брдо 1377. године налазило у држави кнеза Лазара, то је поменути Грубац из Новог Брда могао бити протовестијар само кнеза Лазара. Ова чињеница у извесној мери осветљава управни апарат кнеза Лазара, а уједно и кнежева стремљења. После смрти краља Вукашина, достојанство протовестијара било би најпре уведено на двору кнеза Лазара, а убрзо и на двору краља Твртка I.

краљ Твртко је пронашао излаз на тај начин, што је звање протовестијара први пут доделио попу Ратку.[23] Поп Ратко је без сумње био добар познавалац латинског језика, а имао је и разгранате пословне везе у Приморју. Одмах после освајања Котора, стекли су се повољни услови за шири избор погодне личности, поготово што су из исте средине бирали своје протовестијаре и српски цареви.[24] Отуда није нимало случајно што се 1386. године Трипе Бућа помиње као протовестијар краља Твртка I.[25] Нови краљ „Срба" доделио је титулу протовестијара једном представнику породице Бућа, као што је то у своје време учинио цар Душан. Овим поступком краљ Твртко је без сумње настојао да својој краљевској титули прибави што већи легитимитет, односно да се покаже у улози таквог владара који поштује и следи традиције Немањића.

Као што се краљ Твртко I нашао у сложеној ситуацији приликом избора свог првог протовестијара, попа Ратка, изгледа да се у сличним приликама налазио и кнез Стефан Лазаревић 1398. године, када је титулу протовестијара доделио новобрдском плебану Ивану или Јовану.[26] Нећемо погрешити ако кажемо да је својевремени преседан краља Твртка I, сада послужио као образац кнезу Стефану Лазаревићу. Уосталом краљ Твртко и његови наследници сматрали су се легитимним краљевима „Срба", затим Босне и других крајева. Новобрдски плебан Иван и ако представник католичке цркве носио је титулу протовестијара Лазаревића између 1398. и 1404. године. Следеће године (1405) положај новобрдског плебана припао је другој личности, али не и титула протовестијара.[27] Дом Јован или Иван 1405.

---

[23] М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља, Глас САНУ* 147, 137; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* 139, 221. Приликом избора духовног лица за свог протовестијара, краљ Твртко се без сумње ослањао на традицију Немањића. За време краља Милутина „српски доходак" је у неколико махова подизао скадарски бискуп, а исто су чинили и истакнутији католички свештеници у дуна краља Душана (М. Динић, *Дубровачки трибути,* 227, 229). Поп Ратко и ако је био католички свештеник, као Твртков протовестијар сматран је његовим подаником. Својевремено су Дубровчани за новобрдског капелана и протовестијара кнеза Стефана Лазаревића, Јована или Ивана, поручивали: „nos habemus et tenemus ipsum dominum Johanem protovistiarium pro Slavo et nobili Sclavonie" (К. Јиречек, *Историја Срба II,* 365). Значи да су Дубровчани сматрали протовестијара Јована, католичког свештеника, Србином и српским властелином. Порука је имала одређену тенденцију, али је ипак значајна због схватања савременика: да католички свештеници, када се нађу у државној управи српских владара, имају статус српских племића, а истовремено и владаревих поданика.

[24] Краљ Твртко I запосео је Котор по свој прилици јула 1384. године, што му је потврдила и угарска краљица у пролеће 1385. године (Историја Црне Горе II/2, 43).

[25] Ђ. Тошић, *Трипе Бућа, дубровачки трговац и протовестијар босанског краља Твртка I Котроманића,* 30. Овом приликом треба подсетити, да Трипе Бућа и пошто је постао дубровачки властелин, остаје и даље которски и босански племић. Он је пре свега властелин града Котора, а онда све друго. Трипе Бућа није никада раскидао са Котором. Јула 1396. године борави цео месец у свом родном граду и издаје своје земље под закуп. Обрадивог земљишта имао је у Доброти и у Грбљу, а кућу у Котору. Од закупаца је захтевао, да утврђену количину пшенице, смокава и других пољопривредних производа допреме у кућу у којој је боравио. Из неколико уговора, које је закључио јула 1396., сазнајемо да је била у питању количина од 21 стара пшенице. Види: *Которски архив, Судско-нотарски списи, књ. II,* 324, 331, 332, 337 : 11, 20 и 28 јули 1396.

[26] К. Јиречек, *Историја Срба II,* 365, 366.

[27] К. Јиречек, *Историја Срба II,* 366.

године није више ни плебан, ни протовестијар, било због тога што је отишао на неку другу дужност, било због тога што се више није налазио међу живима. До промене је вероватно дошло већ 1404. године, када се уместо протовестијара Ивана као милосник на једној исправи деспота Стефана помиње његов ризничар Вукашин.[28] Наведена чињеница још показује, да се титула протовестијара није аутоматски додељивала ни оним особама које су се непосредно бринуле о владаревим и државним приходима, већ су за то били потребни и други услови. Не зна се тачно када је и коме је деспот Стефан доделио титулу протовестијара, после новобрдског плебана Јована или Ивана. Са сигурношћу се може рећи само толико да се неименовани деспотови протовестијари помињу 1407. и 1408. године, али се зато у периоду између 1404. и 1407. године, као и у периоду између 1408. па до пред крај друге деценије XV века, не помињу изреком ни титуле нити имена протовестијара деспота Стефана.[29] Тек негде око 1418. године ово је достојанство могло припасти Богдану, ктитору манастира Каленића.[30] Пре него што је стекао достојанство протовестијара Богдан је носио титулу челника, по свој прилици челника ризничког, будући да је у тој делатности и правио своју каријеру.[30a] Протовестијар Богдан је био и један од четворице милосника на повељи коју је деспот Ђурађ издао Дубровчанима 1428. године.[31] На основу изложених чињеница са си-

---

[28] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 190. У питању је разрешница рачуна, која је издата Живулину Станишићу. На овој исправи стоји датум: 15. јули 1399. године, али пошто се у њој помиње деспот Стефан, а не кнез Стефан, нема никакве сумње да је исправа написана после 1402. године. Објашњење за приметне нелогичности треба потражити у великом временском размаку између датума, када је правна радња учињена и када је записана и регистрована у Дубровачкој канцеларији. Разрешница рачуна о којој је реч, регистрована је у Дубровнику 10. октобра 1404. године (Споменик САНУ XI, 45, 46). Исправа која је стигла у Дубровник, могла је бити написана око 1–2 месеца раније, тј. августа или септембра 1404. године. У то доба Стефан Лазаревић већ дуже времена носи титулу деспота. Август или септембар 1404. је уједно и време, када протовестијар Иван више не врши своју службу. Дубровчани му последњи пут пишу 27. децембра 1403. године (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 366). Датум који је на повељи забележен: 15. јули 1399. године, означава време када је правна радња учињена, односно када је Живулин Станишић разрешен свих обавеза које је до тада имао. О наведеним исправама исцрпно: С. Ћирковић, *Осумњичене повеље деспота Стефана и кнегиње Милице*, ИЧ 6 (1956) 139–152.

[29] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, 45.

[30] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини, Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, 147.

[30a] С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, Зограф 24 (1995) 61–67. У потпуности су прихватљиви ауторови закључци да је Богдан: „Пре 1418. постао деспотов челник, а пре 1427. протовестијар" (С. Ћирковић, н.д., 67). Овде треба приметити да је у питању не било који челник, већ челник ризнички. На такав закључак упућује чињеница што је Богдан био укључен у разне финансијске послове, а још више чињеница, што се добро познати челник ризнички Паскоје Соркочевић кратко назива само „челник". К. Јиречек наводи примере по којима се Паскоје у дубровачким документима помиње као: „egregio ceonich del illustre signor despot", док Паскојев унук каже да је: „noster avus ceonicus" добио велике земљопоседе у Србији, да би се најзад и Паскојев син по очевој титули презивао „Челниковић" (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 367). Из наведених примера следи поуздан закључак, да су челника ризничког често и кратко називали само „челник", што отежава уочавање разлика између надлежности и задужења појединих челника, који су се налазили у служби српских владара.

[31] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 21.

гурношћу се може рећи, да је Богдан започео своју службу још за живота деспота Стефана, најпре као челник ризнички, а потом као протовестијар и да је остао на свом положају после Стефанове смрти, бар првих година владавине деспота Ђурђа. На основу обавештења садржаних у угарским исправама утврђено је да је протовестијар Богдан имао и неке поседе у Банату, које је вероватно добио од краља Жигмунда, као што су их добили и још неки сарадници деспота Стефана. Ова су добра легалним путем дошла у посед Матка Таловца, бана Хрватске и Далмације, и његове браће.[32] На основу изложених чињеница може се са сигурношћу рећи да је протовестијар Богдан припадао кругу најмоћније и најбогатије српске властеле, тако да га угарске исправе с разлогом убрајају у српске „бароне".

Протовестијара Богдана наследио је протовестијар Никола Родоп, који се са овом титулом помиње августа 1435. године.[33] Он је припадао угледној породици Родопа, чији је успон започео 1402. године, када је неки Родоп омогућио господину Ђурђу Вуковићу (Бранковићу) да побегне из цариградске тамнице. Родопи се од тада чврсто везују за наследнике Вука Бранковића. Један њихов члан стекао је у служби деспота Ђурђа титулу челника, највероватније титулу челника ризничког, с којом се помиње 1430. године.[34] Био је то по свој прилици Никола Родоп, најпре челник ризнички, а потом протовестијар. Брат челника Родопа, чије се име посебно не наводи, ишао је као посланик деспота Ђурђа 1431. године војводи Сандаљу.[35] Деспоту Ђурђу остали су верни и Родопови синови, Јован и Стефан, који су се заједно с деспотом склонили пред Турцима и привремено боравили 1441. године у Дубровнику.[36] Не може се поуздано рећи чији су они синови. Можда оног Родопа који је имао титулу челника, или протовестијара Николе Родопа, а можда и њиховог брата. Не може се поуздано да утврди ни докле је Никола Родоп вршио своју дужност. У сваком случају један од угледних Родопа био је сахрањен 1436. године у Дреници. Остављајући ова питања не истражена до краја, са сигурношћу се може закључити да су протовестијар Богдан и протовестијар Никола Родоп, припадали редовима најугледније и најбогатије српске властеле. Они су без сумње поседовали неопходна знања, као и сва друга својства, која су била потребна једном протовестијару.

---

[32] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, 147.

[33] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 362; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, 150; В. Јовановић, *Родоповићи* – прилог српској средњовековној просопографији, Зборник Филозофског факултета XVII-1, Београд, 1994, 227–239.

[34] М. Динић, *Трепча у средњем веку*, Прилози за КЈИФ, књ. 33 св. 1–2 (1967), 5, 6; В. Јовановић, *Родоповићи*, 227–239; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 203; С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 64. С разлогом се може веровати да је челник Родоп направио успешну каријеру као и челник Богдан, тачније да су обојица као „челници ризнички" стекли више достојанство „протовестијара". Остаје ипак отворено питање, да ли су и њихове надлежности проширене и увећане са стицањем вишег достојанства.

[35] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 362; види и нап. 34.

[36] Види нап. 34.

Са првим падом Деспотовине под турску власт (1439), гаси се и титула протовестијара. У државној управи обновљене Деспотовине (1444) нема више протовестијара, већ се вођење владаревих финансија поверава особи која добија титулу „челника ризничког". Реч је о добро познатом челнику ризничком Паскоју Соркочевићу, који је остао у служби деспота Ђурђа до 1453. године.[37] Поставља се питање због чега је деспот Ђурађ изабрао једног „странца", додуше дубровачког властелина, да му води финансије. Узрока је могло бити више, али један свакако треба тражити у последицама турске окупације. У сукобу с Турцима део властеле је изгинуо, а они који су преживели окупацију, нагло су осиромашили. Изгледа да деспот Ђурађ, после обнављања српске државе, није нашао међу својом властелом погодну личност да му води финансије, поготово што вођење финансија претпоставља и способност прибављања кредита. Управо због тога, ако не и због других разлога, Паскоје Соркочевић се налазио у знатно бољем положају у поређењу са српском властелом. Добро је познато како је деспот Ђурађ после 1444. године почео све више да истиче значај свог порекла, тачније углед свог оца Вука Бранковића, а Вук Бранковић и његови наследници нису имали у својој области протовестијаре већ само ризничаре. Без обзира који је разлог највише утицао да титула „челника ризничког" замени титулу протовестијара, догађаји су се тако развијали да ће титуле управника владаревих финансија постати још мање звучне. Изгледа да је деспот Лазар, син деспота Ђурђа, крајем 1457. године имао у својој служби само ризничара. Био је то ризничар Радослав који је од деспота Лазара добио неколико села у пронију, затим, у граду Смедереву кућу судије Теофила и на „двору" кућиште неког Ђурка, ризничара Томе Кантакузина.[38]

Дуже задржавање на звањима и титулама управника владаревих финансија било је потребно због тога, што се као милосници на појединим повељама помињу: протовестијари, челници ризнички и ризничари, али никада заједно. Разлике у титулама упућују на претпоставку да постоје и разлике у компетенцијама. На основу свега што је до сада речено могло би се узети да се титула протовестијара више везује за прибављање новчаних средстава и спровођење фискалне политике, док би се титула ризничара више везивала за чување и руковање прикупљеним добрима. Све то важи само у начелу, док је у свакодневној пракси могло изгледати и друкчије. Управо због тога треба обратити дужну пажњу у даљем излагању на особености поменутих титула. Звање ризничара могао је да има на свом двору сваки значајнији властелин. О томе без сумње говори и чињеница што је ујак деспота Лазара, Тома Кантакузин имао у Смедереву свог

[37] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 366, 367; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 308, 309, 313, 337–339, 345, 354, 361, 367–371, 375–378, 410–415. Паскоје Соркочевић као челник ризнички активан је учесник у дипломатској служби деспота Ђурђа.

[38] Michel Lascaris, *Actes serbs de Vatopedi*, *Vyzantinoslavica* VI, Parag, 1935–1936, 183.

ризничара Ђурка, али не и протовестијара. Колико је могло да се утврди, достојанство протовестијара је постојало на дворовима српских царева, краља Вукашина, кнеза Лазара и његових наследника, а такође и на двору краља Твртка I, а касније и на дворовима његових наследника. Браћа Драгаш, деспот Јован и господин Константин, господар Валоне, господин Александар, господин Вук Бранковић и његови наследници, нису имали протовестијаре. Нису их практично имали ни Балшићи, изузев у једном кратком периоду. На основу изложеног може се закључити да је титула протовестијара постојала и да се одржала на дворовима оних српских владара који су имали висока владалачка достојанства, као што су цареви, краљеви, затим велики кнез и деспот. Колико је наведени закључак тачан може се проверити на случају Балшића.

На дворовима Балшића није постојала титула протовестијара све до 1385. године, мада су се они међу првима осамосталили. Када је у пролеће исте године Балша II Балшић постао господар Драча, стекао је истовремено право да својој титули „господина" дода још и титулу „дуке Драча" (херцега), а затим и право да на свом двору уведе достојанство протовестијара.[39] Ова је титула додељена млетачком агенту и трговцу Филипу Барелију,[40] који је задржао и носио достојанство протовестијара још неколико година и на двору Ђурђа II Страцимировића, наследника Балше II. Ђурађ II Страцимировић сменио је Филипа Барелија 1390. године на неуобичајен начин. Наредио је да се конфискује сва његова имовина, да се Филип Барели ухапси и затвори са целом породицом, због „злочина који је починио против његове власти".[41] Филип Барели је био први и последњи протовестијар на двору Балшића, што не значи да они нису поверавали управљање финансијама другим особама, које се нису китиле високом титулом.

Обавештења о компетенцијама протовестијара, челника ризничких и ризничара, расута су у више извора различитог порекла. Захваљујући чињеници што се они помињу као милосници, односно извршиоци одређене правне радње, то се о њиховим компетенцијама у државној управи може рећи и нешто одређеније. Напред је у неколико махова истакнуто да је протовестијар Никола Бућа био милосник на исправи, којом је цар Душан забранио рад требињске царине. Пошто се у истој исправи забрањује и успостављање нових царина, а затим се гарантује дубровачким трговцима слобода кретања и пословања у Србији, излази да су послови ове врсте долазили у надлежност протовестијара.[42] За Николу Бућу ваља још приметити да се попут логотета појављивао и у улози особе, која саставља и издаје наредбу за

---

[39] Балша II Балшић постао је „дука Драча" 1385. године (*Историја Црне Горе* II/2, 47).
[40] *Историја Црне Горе* II/2, 46, 52, 56.
[41] *Историја Црне Горе* II/2, 56.
[42] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 65.

писање једне јавноправне исправе. У конкретном случају реч је о исправи, која по својој садржини представља разрешницу рачуна за једног закупца царине.[43] Из тога даље следи да је протовестијар имао потпун увид у редовно пословање уобичајених царина и поравнавање дугова између владара и закупаца царина. Не треба ипак очекивати да се убирање свих владаревих прихода и исплата његових расхода обавезно обављала посредством протовестијара. Таква централизација финансијског пословања у средњовековној државној управи није била остварена. Приликом убирања својих редовних прихода или исплате неких расхода, владари су често као извршиоце делегирали разне личности које су се налазиле у његовој служби, а не само свог протовестијара.[44] Били су то остаци старије праксе, коју није могла заменити или потиснути служба протовестијара.

О надлежностима протовестијара у државној управи, занимљива обавештења пружају бројне жалбе дубровачких и млетачких трговаца. Већ је К. Јиречек истакао да су се млетачки трговци више пута жалили на поступке Николе Буће који, и поред цареве одлуке, није надокнадио причињену штету трговцима.[45] По мишљењу трговаца Никола Бућа је био: творац и узрок многих штета и „новштина", а такви су били и његови најближи сарадници.[46] Сличних је притужби било и на поступке Богдана Киризмића, протовестијара краља Вукашина.[47] По оцени дубровачких трговаца, ништа нису били бољи ни протовестијари Стефана Лазаревића. Стефанов протовестијар и цариник ухапсили су у Новом Брду 1398. године неке дубровачке трговце: „тер убили и осрамотили непочтеним законом и свезали и велику ваштину учинили како не подобно".[48] Дубровчани су се жалили и на протовестијара деспота Стефана, који је 1407. године ударио нов намет на дубровачке трговце у Новом Брду, а 1408. године покушао да поквари одредбе повеље „коју Дубровник има од деспота, нарочито у вези са поротом".[49] Наведени примери показују да се са променама владара и особа које врше службу протовестијара, нису битно мењали

---

[43] Закупцима „новобрдског и призренског трга" издата је разрешница 1348. године, а пошто је наредбу за писање ове разрешнице издао протовестијар, није искључено да се већ у то доба делатност протовестијара почела везивати за Ново Брдо (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 58).

[44] За карактеристичне примере упореди: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 65, 198, 215, 221, 230.

[45] К. Јиречек, *Историја Срба II,* 185.

[46] „Nicola de Buchia est auctor et causa horum dampnorum et novitatum" (С. Љубић, *Листине III,* 117). На истом месту слично се каже и за његове сараднике, Мароја Гучетића и Николу Лукаревића. Поред ове двојице, сарадници Николе Буће били су још његов син и брат, а вероватно и синовац. Била је то група способних и искусних трговаца, која је умела да проналази начине за остваривање финансијских средстава и да рукује њима, не запостављајући при том властите интересе. Бројност ове групе посредно указује, да је руковање финансијама за време цара Душана представљало сложен посао.

[47] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 230.

[48] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II,* 45.

[49] М. Динић, н.д., 45, 57.

и поступци ових последњих. Из свега тога се ипак не би смело закључити да су сви протовестијари одреда били самовољне личности, којима је једини циљ био да причињавају штете и неправде трговцима. Треба имати у виду чињеницу да је реч о представницима државне управе, у чију је надлежност долазило увођење и спровођење фискалних мера у држави. Обично су такве мере по својим последицама непопуларне, па није ни чудо што су их трговци називали „новштинама", „непоштеним законима", и слично, али када се такве мере посматрају са становишта владара и интереса државе, онда су оне и легалне и често оправдане. Развијање робно новчаних односа у Србији, све већи извоз племенитих метала и повећани увоз скупоцених луксузних артикала, омогућавали су трговцима све већу зараду. Увођењем посебних фискалних мера, држава је интервенисала у своју корист, на тај начин што је трговцима легалним путем одузимала део очекиване и велике добити. Протовестијар је према томе, уз неопходну подршку владара, само спроводио фискалну политику у земљи. Његова је дужност била да због захтева трговаца спречава отварање нових царина, да укида новоосноване царине, да омогући слободу кретања и пословања страним трговцима, да има увид у рад постојећих царина, али пре свега да осигура неопходне приходе владару и држави који су постајали све већи, што се могло постићи једино завођењем нових фискалних мера. Ова и сва друга права и овлашћења која је имао протовестијар као представник државне управе, дефинисана су на најбољи и на најкраћи начин у једној исправи босанског краља Стефана Дабише као „протовистијарна власт".[50] Захваљујући реалним овлашћењима којима су располагали, протовестијари су заиста могли бити милосници, односно извршиоци правних радњи одређеног садржаја. Слична су овлашћења имали челници ризнички, па и ризничари, као и особе које нису носиле ни једну наведену титулу, али им је била поверена брига о владаревим приходима. Колико је све ово тачно, најбоље се може проверити на основу сачуваних података.

Протовестијар Балшића, Филип Барели, помиње се као милосник на две исправе. Прву од ових исправа издао је 24. IV 1385. године Балша II Балшић, а другу његов синовац Ђурађ II Страцимировић 27. I 1386. године. Својом исправом Балша II је најпре потврдио све повеље свог претходника и старијег брата, Ђурђа I Балшића, гарантујући слободу кретања и пословања дубровачким трговцима.[51] Ослободио је дубровачке трговце плаћања царина на Дању, као и свих царина и дажбина на речним прелазима, које се нису наплаћивале у доба цара Душана и господина Ђурђа I Балшића. Уколико би трговцима било нешто силом отето, Балша II се обавезао да ће надокнадити сву штету. Посебно је забранио својим поданицима да било шта

---

[50] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 177.

[51] Љ. Стојановић, н.д., 109, 110.

присвоје са неког дубровачког брода, који је претрпео бродолом у водама Балшића. На крају ове исправе помиње се као једини милосник протовестијар Филип Барели, али ако се има у виду садржај поменуте исправе, постаје разумљиво зашто је управо Филип Барели одређен за извршиоца правне радње која је учињена, а не нека друга личност. Не треба посебно ни истицати колика је велика сличност између ове повеље Балше II о укидању царине на Дању и старије повеље цара Душана о укидању царине на Требињу. Разлика постоји једино у називима царина и именима протовестијара. Филип Барели је био протовестијар Балшића, а Никола Бућа цара Душана. Сличност је постојала и у другим одредбама ових исправа, а пошто су послови таквог садржаја долазили у надежност протовестијара, онда су за милоснике или извршиоце донетих одлука одређени протовестијари, а не било који државни достојанственици.

Све одредбе које су биле садржане у повељи Балше II, поново су записане и у повељи Ђурђа II Страцимировића (1386), али су у ову исправу унете и неке новине.[52] Пошто у обе исправе постоје идентичне наредбе, сасвим је разумљиво што се протовестијар Филип Барели помиње као први по реду милосник, али како је било и одредаба за чије извршење протовестијар није био надлежан или их није могао лако спровести у дело, онда је разумљиво што се поред њега помињу и други милосници. Поред протовестијара Филипа Барелија, поменути су као милосници још војвода Никола и Младен Илијић, свакако због тога што су и они могли утицати на извршење одређених одлука и у одређеним крајевима области Балшића.[53] На основу изложених чињеница могуће је закључити да су протовестијари Балшића обављали исте или сличне послове као и протовестијари у државној управи цара Душана, па су и њихова овлашћења била иста или слична. Познавање најважнијих послова које су обављали протовестијари у области Балшића, омогућава нам да утврдимо ко је све те послове обављао Балшићима, пре него што су увели достојанство протовестијара (1385).

Балшићи су као обласни господари у неколико махова потврђивали трговачке повластице Дубровчана, поводом чега је издато и неколико исправа. Једну такву исправу издао је Ђурађ I Балшић 30. новембра 1373. године у Дубровнику.[54] Он се тада обавезао заједно с братом и синовцем да ће бити пријатељ Дубровнику. Дубровачким трговцима била је загарантована слобода кретања и пословања на

---

[52] Љ. Стојановић, н.д., 110, 111.

[53] Љ. Стојановић, н.д., 111. Милосници војвода Никола и Младен Илић изгледа да су браћа познатог челника цара Душана Ђураша Илића. На такав закључак упућује чињеница што се у једној латинској исправи помињу: „Nicolaus et Bladinus", као рођена браћа челника Ђураша. Исправа је издата 10. јануара 1356. године (С. Љубић, *Листине III*, 304, 305). Временски размак између првог и последњег помена војводе Николе и Младена Илијића износи 30 година, што у знатној мери слаби саопштену констатацију, али је не искључује.

[54] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 106, 107.

целој територији Балшића, а преузета је и обавеза да ће се трговцима надокнадити причињена штета. Дато је још и обећање да неће постојати друге царине, изузев оних које су постојале за време цара Душана, а регулисан је и начин плаћања „српског дохотка". На крају издате исправе помиње се као милосник Драгаш Косачић, без икакве титуле или звања. Ако се изостави обавеза о пријатељству, као и обавеза Дубровчана о плаћању „српског дохотка", за извршење свих других одредаба ове повеље био је надлежан протовестијар. Како Балшићи још до тог времена нису увели звање протовестијара и пошто се на издатој исправи помиње као милосник Драгаш Косачић, онда је овај последњи по свој прилици обављао све послове који су долазили у надлежност протовестијара. Такав закључак поткрепљује и чињеница што се Драгаш Косачић помиње и као милосник на разрешници рачуна, која је издата Думоњи Дворниковићу. Поравнавање рачуна између Балшића и Думоње Дворниковића, као закупца њихових царина, било је извршено 9. јуна 1374. године.[55] На основу тога може се закључити да је Драгаш Косачић обављао послове протовестијара у области Балшића 1373. и 1374. године, а можда и нешто раније. Њега је на том положају заменио 1375. године неки Влах или Влахо, који се такође помиње као милосник на разрешници рачуна издатој Думоњи Дворниковићу и Покрету Бенешићу.[56]

Активност Драгаша Косачића на двору Балшића није се потпуно угасила и ако је стекао наследника. У присуству Дамјана Деспотовића, „старца" Пахомија и Драгаша Косачића 1379. године била је издата разрешница рачуна Јакети Колановићу, који је пре тог датума „држао кућу" Страцимирову, Ђурђеву и Балше II Балшића.[57] Нема никакве сумње да је Јакета Колановић пре 15. фебруара 1379. године обављао исте послове на двору Балшића, које су на дворовима краљева и царева из династије Немањића обављали „кнезови који држе кућу" краљеву или цареву. Присуство Драгаша Косачића приликом разрешавања дужности Јакете Колановића упућује на претпоставку, да је можда он

---

[55] Љ. Стојановић, н.д., 107, 108. У дубровачкој канцеларији регистроване су три исправе Ђурђа Балшића и то 22. новембра 1375. године. Прва исправа представља пропратно писмо за две разрешнице рачуна. Прва разрешница издата је Думоњи Дворниковићу, а друга Думоњи Дворниковићу и Покрету Бенешићу. На првој разрешници забележен је датум 9. јуни 1374. године, а на другој само дан и месец, тј. 18. јуни. У пропратном писму изреком се наглашава, да је Ђурађ Балшић извршио поравнавање дугова са Думоњом Дворниковићем раније („прѣге"), па је отуда и разумљиво што постоји разлика између датума назначеног на првој разрешници рачуна и датума регистровања исте исправе у Дубровнику (новембар 1375). Поравнавање дугова извршено је заиста 9. јуна 1374. али је сама исправа, као и пропратно писмо, била написана негде у октобру 1375. године. Пошто на другој разрешници рачуна стоји само 18. јуни, не би требало закључити да је написана 18. јуна 1374., већ највероватније 18. јуна 1375. године, односно исте године када је написано и пропратно писмо. Хронологија ових исправа омогућава да се утврди време, када су Драгаш Косачић и Влах били милостници, односно када су водили финансије Балшића.

[56] Љ. Стојановић, *Сѿаре срйске йовеље и йисма* I/1, 108.

[57] Љ. Стојановић, н.д., 108.

и по други пут преузео „кућу" Балшића и да је на том положају остао све док га није заменио Филип Барели. Сада се већ сасвим сигурно може закључити да као што је Јакета Колановић „држао кућу" Балшића после 1375. па до 1379. године, тако су ову „кућу држали" најпре Драгаш Косачић а потом Влах или Влахо, да би је на крају преузео Филип Барели који је стекао и титулу протовестијара. Све се ове особе помињу као милосници, било на разрешницама рачуна, било на исправа у којима се даје слобода кретања и пословања дубровачким трговцима, забрањује наплаћивање царине у Дању, укидају све новозаведене царине и бродарина, а преузимају се и обавезе надокнаде штете дубровачким трговцима. На овом месту треба још приметити да су Колановићи припадали угледним породицама у Улцињу.[58] Што се тиче порекла Косачића, само танка нит води у Котор, док се за Влаха, наследника Драгаша Косачића, не може ни толико рећи, мада постоји извесна вероватноћа да је и он са истог подручја одакле су Колановићи и Косачићи.[59] Све што је до сада речено о особама које су „држале кућу" Балшића и о њиховим протовестијарима, служи уједно као доказ да су Балшићи организовали управљање приходима по угледу на владаре из династије Немањића. Особе које су „држале кућу" Балшића, имале су иста овлашћења као и „кнезови који су држали кућу" српских краљева и царева, а када је на двору Балшића уведено достојанство протовестијара, онда су на њега пренета и сва ова овлашћења.

Излагање о протовестијарима као милосницима не би било потпуно, ако се не би узеле у обзир и исправе које су издавали наследници кнеза Лазара, било да је реч о повељама којима се потврђују трговачке повластице Дубровчана, било да је реч о разрешницама рачуна. На једној разрешници коју су издали Стефан Лазаревић, његов брат Вук и њихова мајка 15. марта 1402. године Мароју Цинцуловићу, који је био закупац њихових царина, поменута су два милосника.[60] Први од њих двојице био је протовестијар Иван или Јован, а други је челник Вук. Пошто је протовестијар поменут као први по реду милосник, као и код Балшића, нема никакве сумње да су његове надлежности у овој врсти послова биле исте или сличне као и у области Балшића. Нешто је другачији случај са разрешницом рачуна коју су Лазаревићи издали 1404. године Живулину Станишићу, као закупцу њихових царина.[61] На овој се исправи помињу три милосника, од којих је на трећем или последњем месту поменут ризничар Вукашин, док се испред њега

---

[58] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 85.

[59] Браћа Братоша и Божићко, синови Радича Косачића („fratribus et filiis de Radicii Cosacich habitatores Cathari"), 11. јуна 1396. године узели су неке земље под закуп у Доброти од бившег протовестијара краља Твртка I, Трипе Буће (СНС књ. 2, стр. 324). Радич Косачић је без сумње био савременик Драгаша Косачића, али и поред тога остаје отворено питање, да ли су они блиски рођаци?

[60] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 194.

[61] Љ. Стојановић, н.д., 190.

налазе челник Хребељан и неки Шајинац (Шахин). Из тога се не би смело закључити да су компетенције ризничара битно другачије у поређењу с компетенцијама протовестијара.[62] У питању је пре свега ранг поменутих титула у постојећој хијерархији достојанстава у државној управи. Пошто је протовестијар Јован или Иван поменут пре челника Вука, из тога следи закључак да је титула протовестијара имала виши ранг од титуле челника, али пошто је челник Хребељан поменут пре ризничара Вукашина, из тога такође следи закључак да је титула челника била виша од титуле ризничара.

Сада се само по себи намеће питање да ли је у државној управи Лазаревића истовремено постојала титула и протовестијара и ризничара. Захваљујући сачуваним обавештењима на постављено се питање може дати поуздан одговор. У тестаменту дубровачког трговца Гостише Братослаљића, који је написан 7. октобра 1411. године у Новом Брду, међу његовим дужницима помиње се и ризничар Вукашин (Vochassin risnicar).[63] Мишљења смо да је у питању иста особа која се помиње као милосник 1404. године на разрешници Живулина Станишића. Пошто смо утврдили да је ризничар Вукашин био активан у периоду између 1404. и 1411. године, а поуздано се зна да се протовестијари Лазаревића помињу 1407. и 1408. године,[64] из тога следи закључак да су истовремено постојали и протовестијари и ризничари у државној управи деспота Стефана. Протовестијар је имао виши ранг од ризничара који му је можда био и подређен. На основу напред изложених чињеница могло се закључити да је протовестијар спроводио фискалну политику у дело, с циљем да прибави владару потребна новчана средства, док би опет дужност ризничара била више везана за чување и руковање прибављеним средствима. Ова се напомена односи пре свега на државу деспота Стефана који је имао у својој служби и протовестијаре и ризничаре, док би се опет у областима у којима није

---

[62] „Државни иметак, византијски βεστιαριον, звао се у Србији ризница (старосрп. риза – одећа, свечано одело, црквена одежда), и то према поменутом византијском термину који је, прво, значио склониште за одело. Али, обично звао се кратко кућа, кућа краљева или цареваг (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 206). С. Новаковић истиче да су народни певачи „под ризницом увек разумевали затворено одељење двора или куће у ком се држало одело и благо". Ризнице су имали владари, властела и манастири (С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 261, 262). По С. Новаковићу и „протовестијар се звао ризничар". Мишљења смо да је тумачење С. Новаковића о ризници ближе истини, од тумачења К. Јиречека. „Државни иметак" или владарев, сабирао се у његовој ризници, одакле се могла вршити исплата (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље* I/1, 111), али сама реч у то доба не представља синоним за „државни иметак". Такав технички термин није ни постојао у средњовековној Србији. Све што је припадало владару, сматрало се да припада „владаревој кући", укључујући и ризницу где се чувао његов новац, драгоцености и скупоцена одећа. „Кућу Балшића" до 15. фебруара 1379. године „држао" је Јакета Колановић (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље* I/1, 108), на сличан начин како су то чинили и „кнезови који су држали кућу" цара Уроша. Приликом исплата одређених потраживања, Балшићи су се обавезивали да ће их подмирити од своје „кућег или пак од „своје ризнице". У првом случају реч је о целокупној имовини Балшића, а у другом, о месту где се чувао и налазио највреднији део њихове имовине.

[63] М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд, 1957, 29.

[64] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, 51.

било протовестијара, сви ти послови поверавали особама са титулом ризничара, па чак и особама које немају ни једну од поменутих титула.

Занимљива обавештења о делатности ризничара садржана су у неколико исправа које су издали наследници Вука Бранковића, госпођа Мара са синовима Гргуром, Ђурђем и Лазаром. Њихов ризничар Бранислав долазио је у неколико махова у Дубровник 1401. и 1402. године да би преузео драгоцености, сребро и злато, које је тамо депоновао Вук Бранковић.[65] Некако у исто време ризничар Бранисав је преузимао и сребро које је у Котору такође депоновао Вук Бранковић. Све је ово он чинио с посебним овлашћењем наследника Вука Бранковића. Неколико година касније у служби Бранковића налазио се ризничар Стефан, који је опет по овлашћењу својих господара покушао да наплати један овећи дуг од Франка Басиљевића у Дубровнику. Стефан ризничар је лично долазио у Дубровник да тамо „упре с записом" Франка за 260 литара сребра.[66] Пошто се од њега није могло ништа наплатити, дубровачка влада је предала Франка Басиљевића госпођи Мари да чини с њим што зна. И ризничар Бранисав и ризничар Стефан обављају у конкретном случају послове које би могао обављати и протовестијар. Пошто на двору Бранковића није било протовестијара, онда је његове послове обављао ризничар. Може се из тога закључити да је присуство протовестијара у државној управи неког од обласних господара у Србији било усклађено и с достојанством обласног господара. Српска „господа" као што су Вук Бранковић и његови наследници, потом Балшићи све до стицања титуле „херцега", па и браћа Драгаш, без обзира што је Јован носио титулу „деспота", нису уводили достојанство протовестијара, већ звање ризничара, или су пак вођење својих финансија поверавали особама без одређених титула. Велики кнез Лазар и његови наследници уводе достојанство протовестијара прилично рано, а напоредо с њим и звање ризничара. На увођење једног и другог звања утицали су свакако и разгранати послови у области кнеза Лазара и његових наследника.

---

[65] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I/1, 143–146. Из чињенице што је Бранисав ризничар преузимао драгоцености Бранковића у Дубровнику, не би се смело закључити, да је он представљао само техничко лице, којем је поверено руковање владаревим драгоценостима. Да је у питању само таква особа, тешко да би се појавила у улози милостника приликом издавања јавноправних аката. Делатност ризничара као и челника ризничког, везује се у сваком случају за владареву ризницу, али су особе са наведеним звањем добијале и одређено место у државној управи. Звање некадашњег „кнеза који је држао кућу краљеву или цареву", односно особе „која је држала кућу Балшића", замењено је у другачијим условима звањем ризничара или челника ризничког.

[66] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 157–160.

СЕДАМНАЕСТА ГЛАВА

ЧЕЛНИЦИ И ДВОРОДРЖИЦЕ

1) Двородржице

У раду државне управе неких српских владара, бар за извесно време, одређено место припадало је и двородржици. По објашњењу К. Јиречека: „Управник двора или владаочеве палате био је двородржица, Παλατορυλαξ Византинаца".[1] Слична објашњења даје и С. Новаковић када каже да је двородржица: „дворски старешина".[2] На истом месту он је још прокоментарисао практично све податке, на основу којих се поменуто звање може потпуније осветлити. У настојању да се достојанство двородржице што свестраније размотри, С. Новаковић је ово звање упоређивао са сродним звањима у суседним државама тог времена. Поводом тога он каже: „У Влашкој се magister palatii зове словенском речју дворник", а затим наводи и објашњење Ђ. Даничића: „како се praefectus aulae, comes palatinus у Босни око 1378. звао дворски".[3] Нема сумње да су све ове титуле блиске или идентичне двородржици.

Најстарији помен двородржице, колико је познато, потиче из 1368. године, а односи се на двор господина Александра, господара Канине и Валоне.[4] Управо те године господин Александар је издао

---

[1] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 259.

[2] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 265.

[3] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 265. Занимљива обавештења о двородржици доноси и позната „Приповетка о Александру Великом". Тамо се поред осталог саопштава: **„И вь ть дьнь пристоупи кь Ѧлексен'дроу двородрьжица нговь Дан'дароушь, иже милостьнь Ѧлексен'дроу и любим зѣло и вѣр'нь до кон'ца"** (С. Новаковић, *Приповетке о* Александру Великом, Гласник СУД IX, Београд, 1878, 145. Овде су истакнуте особине двородржице. Он је веран до краја свом владару и вољен од њега, а изгледа и да је владарев „милостник", тј. извршилац.

[4] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 114, 115.

једну исправу Дубровнику. При крају исправе саопштава се да је она издата у присуству најугледније властеле господина Александра, од којих се поименично помињу две војводе, двојица кефалија, дворо-држица Рајче, ставилац Ује̂ђа, а затим следе имена остале властеле без посебних звања и титула.[5] На основу саопштеног податка може се једино закључити да је двородржица припадао дворском особљу, као и ставилац, док су војводе и кефалије представници државне управе највиших војних и цивилних власти. Следећи податак о двородржици потиче из 1369. године, а односи се на двор деспота Јована Угљеше. Потврђујући неке поседе манастиру Св. Арханђела више Габрова, деспот Угљеша наређује да нико не сме узнемиравати манастирске поседе, ни двородржица, ни пронијар, ни дворанин, нити било која друга власт.[6] У овом случају изгледа да је двородржица имао нека права да се меша у земљишне односе, изузев кад је реч о манастирским земљопоседима. О томе се нешто одређеније може сазнати из једне исправе, коју је кнегиња Милица са синовима издала (1395) манастиру Св. Пантелејмона у Св. Гори. Према садржини повеље манастиру се дарују и потврђују бројни земљопоседи у Србији. Сви ови поседи били су ослобођени од плаћања дажбина владару, као и од свих „работа господских", тј. од радних обавеза које се извршавају у корист владара и државе. Посебном одредбом се предвиђа да на манастирским поседима не сме да издаје никаква наређења, ни војвода, ни кефалија, ни двородржица, ни челник, нити било ко други, изузев представника манастира.[7] Војвода и кефалија су изразити представници војних и цивилних власти, кефалија свакако представник локалне управе, док би двородржица и челник били представници централне управе, односно владаревог двора. Из одредбе чија је садржина саопштена, излази да је двородржица имао право да издаје нека наређења широм државе Лазаревића. Његове су се наредбе вероватно односиле на извршавање одређених обавеза и послова у корист владаревог двора. Међу такве обавезе и послове убраја се грађење „кућа" и „дворова" владаревих, затим, „понос" и „повоз" (пренос и превоз владаревих ствари), „лов" и „геракарство" (пружање услуга у лову, посебно са соколом), најзад, давање разних „оброка" (хране) и припремање коначишта.

На двору Лазаревића вршио је своју службу 1399. године дворо-држица Радивоје. Он се помиње као један од тројице милосника на једној разрешници рачуна. Разрешницу су издали 1399. године кнегиња

---

[5] Љ. Стојановић, н.д., 115.

[6] Гласник СУД 24, 248, 249; С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 751.

[7] Гласник СУД 24, 275; С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 520. Изгледа да су и Балшићи имали свог двородржицу, који је боравио у Скадру. На ову чињеницу упозорио је К. Јиречек, који каже да се 1372. године у Скадру помиње: „Utiech, qui regit curiam dicti Georgii de Balsa" (К. Јиречек, *Исшорија Срба II*, 359). У питању би био двородржица Ђурђа I Балшића.

Милица, кнез Стефан и његов брат, господин Вук у Крушевцу.[8] У овој се исправи саопштава да је Мароје Лебровић, као закупац рудничке и шетоњске царине, у сваком погледу измирио све своје обавезе према Лазаревићима и они га због тога ослобађају сваке даље одговорности. На крају исправе записана су имена милосника. Први у редоследу је дворoдржица Радивоје, други је кефалија Петар Бољадиновић, док је трећи челник Туба.[9] Редослед милосника на посредан начин сведочи и о њиховом положају у постојећој хијерархији. Највиши по рангу био би у конкретном случају дворoдржица и он је у том тренутку иступао као највиши представник централне управе или управе у центру. О томе треба водити рачуна, пошто је поменута разрешница рачуна издата у Крушевцу, где се налазила престоница и двор Лазаревића. Други милосник је кефалија Петар Бољадиновић, који је своју службу вршио у Руднику, па је разумљиво што је и он један од милосника, обзиром да је разрешница рачуна издата закупцу рудничке царине. Трећи и последњи у редоследу је челник Туба, али разлози за његово присуство нису довољно видљиви.[10] Као челник могао је да врши своју службу на двору кнегиње Милице или на двору кнеза Стефана Лазаревића. Није међутим искључено да је као челник био заповедник неке тврђаве у крају где се налазила „шетоњска царина". Познато је да се данашње село Шетоње налази у Браничеву и да лежи свега 4–5 км западније од манастира Горњака и средњовековне тврђаве Ждрело. У сваком случају он се у постојећој хијерархији нашао на последњем месту.

Изгледа да је за неколико година касније улога дворoдржице на двору Лазаревића нагло ослабила. После дворoдржице Радивоја, не помиње се у раду државне управе више ни један њихов дворoдржица. Није искључено да се он појавио код Лазаревића под утицајем, који је долазио из Босне. На двору краља „Србљем и Босне", односно у пословима који су тамо обављани, често је присутан „дворски".[11] Његове надлежности су сличне или блиске надлежностима дворoдржица. Независно од разлога који су утицали на увођење дворoдржица у рад државне управе, а потом на исчезавање, извесно је да се његова улога на двору Лазаревића смањила, па је по свој прилици и напуштена. Све послове који су били у надлежности дворoдржице преузео је челник на двору или велики челник, односно comes palatinus.[12]

---

[8] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 189.

[9] При крају исправе стоји: „а томѹ милостници Радивои дворoдрьжица и кефалиꙗ Петрь Болıадиновикь и челникь Тѹба" (Љ. Стојановић, н.д. 189). Исправа је издата 30. I 1399. у Крушевцу, а регистрована у Дубровнику 13. IV 1399. (Споменик САНУ 11, 103). Из тога следи закључак, да су сва тројица са поменутим звањима били у служби Лазаревића 1399. год.

[10] Петар Бољадиновић задржава свој положај и неколико година касније. Челник Туба постаје кефалија, али се уместо дворoдржице Радивоја, као први милосник помиње челник Витан (Љ. Стојановић, н.д. 195).

[11] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 265.

[12] Види одељак о челницима.

Исцрпљујући излагање о двородржици треба упозорити, да је у Поменику цркве Богородице Љевишке у Призрену забележен и неки „Новак двородржица".[13] Према датирању Ђ. Сп. Радојичића Поменик је састављен у периоду између 1436. и 1453. године, па се на основу тога може закључити да је у то доба и дворoдржица Новак преминуо.[14] Не може се поуздано утврдити где је Новак вршио своју службу, али како је реч о Поменику Богородице Љевишке, онда изгледа сасвим вероватно да је Новак био дворoдржица Бранковића, под чијом се влашћу налазио Призрен већ у доба Вука Бранковића. Постојање дворoдржица на дворовима: деспота Јована Угљеше, господина Александра, Лазаревића, а како изгледа и на двору Бранковића, указује да је поменуто достојанство било прилагођено управљању дворова крупних феудалних господара и обласних господара. Исто тако може се закључити да дворoдржице не управљају дворовима српских краљева царева и деспота, односно владара са развијеном централном управом и разгранатом службом на двору. Наведени закључак поткрепљује и чињеница, што је свог дворoдржицу имао и војвода Ђурађ Црнојевић, господар Зете. Његов дворoдржица Радосав Јунаковић појављује се у улози „пристава", како је то записано у једној исправи.[15] Према садржини поменуте исправе, Ђурађ Црнојевић одузео је „пронију" Радоњи Балочевићу и предао је Шћепану Голубовићу.[16] При крају исправе забележени су као „сведоци милосници" Вук Дођевић и Никола Штиљановић, „а приставь Радосавь Юнаковикь двород'жица наш".[17] Помињање „сведока", „милосника" и „пристава" пружа свакако довољно јемство, да ће одлука Ђурђа Црнојевића бити проведена у дело, поготово што се радило о пронијама, којима је владар располагао по свом нахођењу. Ђурађ Црнојевић као господар Зете, управљао је малом територијом, располагао скромном имовином и приходима, па је и за управљање његовим двором била довољна једна личност – дворoдржица.

Налазећи се често у близини владара, дворoдржица је утицао на разне државне послове. О томе на посредан начин доноси занимљива обавештења: „Приповетка о Александру Великом". Цело дело про-

[13] Ђ. Сп. Радојичић, *Исписи из Поменика цркве Богородице Љевишке у Призрену, Гласник Етнографског института* 11, Београд, 1960, 33. Овде је саопштена забелешка следеће садржине: „Помени господи раба своего Новака двородрьжицоу". Безуспешни су били покушаји Ђ. Сп. Радојичића да утврди још неке појединости из живота дворoдржице Новака. Види: Ђ. Сп. Радојичић, *О Поменику Св. Богородице Левишке,* Старинар 15 (1940), Београд, 1942, 62–64.

[14] Ђ. Сп. Радојичић, *Исписи из Поменика цркве Богородице Љевишке,* 32.

[15] Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље,* Титоград, 1987, 217, 218. Изгледа да је свог дворoдржицу у Скадру имао још Ђурађ I Балшић 1372. године, пошто се помиње: „Utiech, qui regit curiam dicti Georgii de Balsa" (К. Јиречек, *Историја Срба II,* 359). На основу ове чињенице не би се смело закључити, како су се Црнојевићи у свему угледали на Балшиће из друге половине XIV века. Временски размак је превелик, да би утицај био непосредан.

[16] Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и Јужнословенским земљама,* Београд, 1951, 174, 175 (=Сабрана дела Г. Острогорског, књ. I, Београд, 1969, 339, 340).

[17] Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље,* 218.

жето је схватањем феудалног друштва, па се у њему помињу витезови, властела, властеличићи, челници и двородржица. У једном одељку поменуте „Приповетке" пише: „Тога дана приступи Александру двородржица његов Дардануш, много драг и љубим Александру, и веран му до краја (мали телом али врло храбар и добар војник) па рече: „Велики царе Александре, право је да властела твоја види своје домове, јер већ много година како су отишли од кућа својих".[18] Александар је прихватио савет свог двородржице, па је наредио да се све велможе и сви његови ветерани богато награде и отпусте кућама. Садржина цитираног одељка односи се на Александра Македонског, али истовремено одсликава однос између средњовековног владара или крупног феудалног господара и његовог двородржице. Према схватању феудалног друштва, двородржица је свом господару био „веран до конца", истовремено храбар и добар војник. Истицање наведених особина није случајно, јер се очекивало од двородржице да их поседује. Само такав двородржица могао је у случају какве невоље, да умешношћу, храброшћу и пожртвовањем помогне свом господару. За узврат уживао је поштовање и пријатељску наклоност владара, којег је понекад могао подсетити на обавезе према верним сарадницима. Из свега што је речено може се закључити, да је двородржица водио бригу о свим људима на владаревом двору и у владаревој служби, укључујући и његове најверније саборце. Однос између двородржице и господара успостављен је на узајамној „вери" и „љубави", пошто је двородржица био „веран до конца", а владар га је због тога посебно ценио и волео. У тој релацији служба двородржице усмерена је према владаревој личности, а мање према држави и државној управи. Ово је свакако један од најважнијих разлога, што је присуство двородржице приметно на дворовима велможа и обласних господара, али се зато губи у развијеној државној управи. Најважније надлежности двородржица преузеће челници и сјединити с другим компетенцијама.

2) Челници – појава и надлежности

У раду државне управе видљиво место припада челницима, па је сасвим разумљиво што се они помињу као милосници. Поставља се питање какве су биле надлежности овог представника државне управе. У тражењу што потпунијег одговора, неопходно је размотрити релативно бројна обавештења о челницима, која пружају сачувани историјски извори.[19] То се мора учинити посебно због тога, што се у науци

[18] С. Новаковић, *Приповетка о Александру Великом, Гласник СУД, II одељење*, књ. IX, Београд, 1878, 145; Роман о Александру Великом, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 21, Приредила Р. Маринковић, Београд, 1986, 167. Критичко издање Романа о Александру Великом приредиле су Р. Маринковић и В. Јерковић: *Српска Александрида*, САНУ, Критичка издања српских писаца, књ. II св. 2, Београд, 1985.

[19] Број по имену познатих челника је релативно велик али се овај одељак неће бавити исцрпљивањем њихових имена, већ утврђивањем компетенција челника. За основне надлежности види: *Историја српског народа II*, 120 (М. Благојевић).

сматра да је титулу челника могао носити, како старешина сточара Влаха, тако и особа која је на двору српских владара заузимала изузетно висок положај. Обично се достојанство ове личности упоређује с достојанством које је у Угарској имао comes palatinus. По мишљењу К. Јиречека: „Најважнији дворски чиновници беху челници, којима је на челу био велики челник".[20] Расправљајући о истом питању, С. Новаковић је у неколико наврата покушао да утврди и објасни надлежности челника. Једном приликом он констатује да су челник и „велики челник" обављали исту дужност, тј. дужност „дворског кнеза", па би њихов положај био сличан положају какав је у Угарској имао comes palatinus.[21] С. Новаковић још примећује да је у Србији функција „дворског кнеза" или челника почела да се учвршћује, по угледу на Угарску, тек у XV веку. Он опрезно закључује: да су челници били нека врста обласних управника чији је положај већи од положаја кефалије. Другом приликом се С. Новаковић позабавио свим познатим примерима о челницима до краја XIV века, па је после обављене анализе закључио: „За све ове челнике једно једино можемо тврдити, на име да су биле неке старешине, али ништа не можемо докучити о природи тога старештва и службе њихове".[22] На крају се посебно скреће пажња на реформу државне управе коју је извршио деспот Стефан, и који је: „назив челника употребио за старешину врховних државних управа".[23] Из свих ових тумачења не виде се довољно јасно компетенције челника, нити се даје било какво образложење, због чега су челници били милосници и на разрешницама рачуна и на хрисовуљама којима се потврђују трговачке повластице Дубровчана. Да би се на постављена питања добио бар делимичан одговор, потребно је размотрити сва сачувана обавештења, која се односе на конкретну делатност појединих челника.

У трагању за најстаријим поменом речи „челник", С. Новаковић је упозорио на Кекавменов опис заузимања града Димитријаде 1040. године. Град су заузели устаници под вођством Петра Одељана, који је у освојеном граду поставио за старешину: „старог и у ратним стварима искусног војника Љутовоја Деволског", који се по свом доласку побринуо да утврди поверени му град.[24] У Кекавменовом тексту дато је и објашњење за функцију новог заповедника града које гласи: „на бугарском језику стратег се назива челник".[25] У конкретном случају није реч о „стратегу" као наместнику неке византијске теме (војно-

---

[20] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 361.

[21] С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде*, Гласник СУД 50 (1881) 40–42.

[22] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 196.

[23] С. Новаковић, н.д., 196.

[24] Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд, 1966, 206.

[25] Византијски извори за историју народа Југославије III, 206/7 нап. 40.

управног округа), већ о заповеднику града и његове околине. Челник Љутовој је пре свега био заповедник војне посаде у тврђави, а његова прва дужност била је одбрана повереног му града од спољног непријатеља. Пуна три века касније, случајно или не, на сличан је начин поступио и цар Душан, када је упутио челника Ђураша Илијића (1355) да са својим војницима брани и руководи одбраном града Скрадина.[26] У то доба град је припадао Јелени Шубић, сестри цара Душана. Скрадин су нападали Мађари. Челник Ђураш је имао овлашћење од цара Душана да град преда Млечанима, ако не буде могао да га одбрани од Мађара, што се и догодило 10. I 1356. године.[27] До тог времена челник Ђураш Илијић био је у служби краља Стефана Дечанског и цара Душана пуних 30 година, па би се за њега могло рећи, као и за Љутовоја Деволског, да је „стари и у ратним пословима искусан војник".

Ђураш Илијић није најстарији познати челник у служби српских владара, мада се са титулом челника помиње 1326. године. Управо те године (25. III) краљ Стефан Дечански је потврдио Дубровчанима трговачке повластице и издао посебну исправу на Дању у присуству: војводе Младена, тепчије Владоја и челника Ђураша.[28] На основу ових обавештења не може се са сигурношћу тврдити да је челник Ђураш вршио своју службу у Дању, а не може се поуздано доказати ни да је своју службу вршио на владаревом двору. Колико је до сада могло да се утврди, најстарији познати челник у служби српских владара звао се Градислав и био је у служби краља Милутина већ на почетку његове владавине. Поводом женидбе краља Милутина са Аном, ћерком бугарског цара, Дубровчани су одлучили 11. VIII 1284. године да учине поклон краљу од 400 перпера, а истовремено и да обдаре његовог челника Градислава (Gradislauo, celnico suo) поклоном у вредности 26 перпера.[29] Сада се већ са сигурношћу може рећи да је челник Градислав вршио своју службу у непосредној близини владара, односно на његовом двору. Две деценије касније (1305/6) у служби краља Милутина био је челник Бранко. Када је краљ Милутин издао повељу манастиру Богородице Ратачке, међу присутнима је било и црквених и световних достојанственика. Од световних лица помињу се: казнац Мирослав, челник Бранко и жупан Владислав (Јонима).[30] За челника Бранка може се са знатном сигурношћу рећи да је своју службу вршио на владаревом двору, односно у непосредној близини владара и да је по рангу био нижи од казнаца Мирослава, а виши од жупана Владислава. Узимајући у обзир чињеницу да је челник Ђураш за време краља

[26] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 235, 398, 399.
[27] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 236.
[28] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 398; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 41.
[29] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи* 1278–1301, Београд, 1932, 354.
[30] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 69; С. Новаковић, *Законски споменици*, 605.

Стефана Дечанског имао нижи ранг од тепчије Владоја, као и чињеницу да је челник Бранко за време краља Милутина имао нижи ранг од казнаца Мирослава, може се закључити да је у то доба достојанство челника било ниже од достојанства казнаца и тепчије.[31] У постојећој хијерархији испред свих њих налазио се војвода, али не било који, већ војвода за којег Дубровчани кажу да је vexilifer – стегоноша. Међутим, према једној Душановој повељи казнац је имао виши ранг и од војводе стегоноше.[32] Без обзира да ли је казнац био виши или нижи у постојећој хијерархији од војводе стегоноше, челник је имао нижи ранг и од једног и од другог. Све то потврђује добро познати Лесновски натпис из којег се сазнаје, да је Јован Оливер био најпре Душанов „велики челник", затим „велики слуга", потом „велики војвода", а после Душановог крунисања за цара „велики севастократаор", да би на крају постао деспот.[33] У наведеном набрајању измешана су звања и титуле, али и поред тога јасно се види да је звање „великог челника", било ниже од дворског достојанства „великог слуге", као и од војног чина „великог војводе".

Утврдивши бар приближно место челника у постојећој хијерархији дворских титула и звања у државној управи, још увек се мало шта може рећи о његовим компетенцијама, као и о томе, да ли је у владаревој служби био један или више челника. На друго питање може се нешто лакше одговорити. Напред је већ речено да је челник Ђураш Илијић био у служби краља Стефана Дечанског 1326. године. Већ идуће године (1327) помиње се у краљевој служби челник Градислав.[34] За нашу анализу од значаја је и чињеница, што је неки челник „Влгдраг", а у монаштву Никола, сахрањен 1327. године у цркви села Дићи, које се налази око 5 км југоисточно од Љига.[34a] Пошто је Ђураш Илијић задржао своју титулу свакако до 1356. године, онда се на осно-

[31] Види нап. 28 и 30.

[32] Г. Чремошник је објавио текст латинске повеље, којом краљ Душан уступа Дубровчанима град Стон и Пељешац 1333. године. При крају исправе забележено је следеће: „Actum est hoc in Pollogo presentibus venerebili patri domino Arsenio episkopo Prisirenensis ac nobilibus viris casneçio Baldovino, Gradislavo Borilli vexillifero, çuppano Vratcho, comite Gregogorio (!) Curiaçi, staluileçio (!) Milosio Voyni, voievode Deiano Maniiacho, stavileçio Gradislavo Suseniçe, Nicolao Buchia archidiacono Antibarensi et Marino Miroslai Antibarensis et aliis quam pluribus". Види: Г. Цремошник, *Студије из српске палеографије и нумизматике, Гласник Скопског научног друштва* 21, Скопље, 1940, 14.

Из саопштеног цитата јасно се види да је на првом месту поменут епископ призренски, као високи представник Српске цркве, а потом долазе високи представници државне управе и угледна српска властела. Први у редоследу је казнац, а други, војвода стегоноша (vexllifer), потом долазе двојица велможа, жупан Вратко и кнез Гргур Курјаковић. После њих се помиње ставилац Милош Војновић, затим, војвода Дејан Манијакис или Манак и опет ставилац Градислав Сушеница. Занимљиво је приметити да „војвода стегоноша" има знатно виши ранг од „обичног" војводе, а такође и да Милош Војиновић као ставилац има такође виши ранг од ставилца Градислава Сушенице. У ћирилској исправи о уступању Стона и Пељешца Градислав Сушеница се помиње без икакве титуле (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 51).

[33] Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама,* Београд, 1960, 160; *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд, 1986, 380 нап. 90.

[34] P. J. Šafarik, *Památkxy drevniho pisemnictvi Jihoslovanuv*, Praha, 1873, 95.

[34a] И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 182, 183.

ву саопштених чињеница слободно може закључити да су у доба краља Стефана Дечанског постојала бар два или три челника. О њиховој подређености или надређености не може се ништа одређеније рећи.

Већи број челника помиње се и у доба цара Душана. Поред већ помињаног челника Ђураша, у Душановој служби били су: велики челник Оливер пре 1340. велики челник Димитрије пре 1349. године,[35] затим, челник Бранило 1347. године,[36] а челник Ђурица 1350. године.[37] Наведеним именима њихов број се не исцрпљује. Челник Андроник живео је вероватно у Душаново доба, а помиње се међу сведоцима приликом куповине неке њиве за манастир Богородице Хтетовске.[38] Изгледа да је у Душаново доба титулу челника носио и Градислав Сушеница, који се помиње међу присутном властелом, када је краљ Душан уступио Дубровчанима Стон и Пељешац 1333. године. Према сачуваном тексту издате исправе на српском језику, Градислав Сушеница није носио никакву титулу, али се зато у тексту исправе састављене на латинском језику помиње као ставилац[39] (stavileçio Gradislavo Suseniçe). Но и поред тога, мало је вероватно да је Градислав у то доба заиста носио титулу ставилца, пошто се и у српској и у латинској исправи са титулом ставилца помиње Милош Војиновић.[40] Било како било, Градислав Сушеница је могао стећи звање челника или ставилца тек после 1333. године.

Неколико челника је истовремено било и у служби цара Уроша, без обзира што је његова власт нагло слабила. На првом месту треба поменути челника Мусу, који је до 1363. године држао град Звечан, а после 1363. године град Брвеник.[41] Биле су то две моћне тврђаве у долини Ибра. Некако у исто време деловао је и челник Милош, добро познат у историјској науци под именом челник Милош **Повикь**, односно Повика. Он се први пут помиње 1361. године, када је даровао Хиландару четири своја села у околини Ђаковице.[42] Обавештења о њему постају знатно потпунија у периоду између 1368. и 1372. године, пошто је тада долазио у Дубровник у својству царевог изасланика да подигне Светодмитарски доходак (1368), а такође и својим приватним

---

[35] Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Београд, 1974, 61, 62. Натпис је оштећен и разрешен тако да је велики челник Димитрије држао жупе Дабар, Дрину и Гацко. Види: Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 36.

[36] С. Новаковић, *Законски споменици,* 433.

[37] С. Новаковић, *Законски споменици,* 760.

[38] Споменик САНУ 3, 39.

[39] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 51; Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и нумизматике,* 14. Види и нап. 14. У доба Стефана Душана и његовог сина Уроша могао је дужност челника обављати и неки Манко или Манак, пошто се зна да је супруга „чельника Манка" преминула 2. III 1372. године (Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа,* 76). Није искључено да су војвода Дејан „Maniiacho" или „**Маньакь**" и челник Манко једна те иста личност, а могуће и блиски рођаци.

[40] Види нап. 32.

[41] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права,* Београд, 1926, 166, 167; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства,* Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 25–43.

[42] С. Новаковић, *Законски споменици,* 440, 441.

пословима.[43] У дубровачким изворима он се редовно: „зове челником или господина цара Уроша или госпође царице Јелене, мајке цареве".[44] Одмах треба напоменути да је царица Јелена као господарица Серске области имала посебног челника, Радослава, рођеног брата челника Милоша.[44a] Стицајем одређених прилика, случајно или не, челник Милош је неко време држао и град Звечан, где је имао своје људе и поседе.[45] После смрти цара Уроша, он је доспео у велике неприлике, највероватније због града Звечана, на који је полагао право жупан Никола Алтомановић.

Досадашње излагање показало је да су неки челници у доба Немањића били заповедници јаких војних утврђења – утврђених градова – и да су се бринули о њиховој безбедности. Не треба ни доказивати да су због тога истовремено били заповедници одређеног броја војника. На основу тога могло би се даље закључити, да су се челници или велики челници, који су боравили на двору и у владаревој близини, бринули за безбедност двора и владареве личности. Из разумљивих разлога челницима је био потчињен одређен број војника, а вероватно и један број дворана. Заповедништво над војним утврђењем и располагање оружаном силом, омогућавало је челницима да се појављују у улози извршиоца и неких других послова.

Челнику Градиславу поверио је краљ Стефан Дечански (1327) да на уобичајен начин „утеше" међе Крушевском метоху који је припадао Хиландару. Питање међа покренуо је пред краљем хиландарски игуман Гервасије, а потом је показао хрисовуљу краља Милутина која је послужила као доказ да су поменути земљопоседи заиста хиландарски. Пошто је постојао чврст доказ, требало је тачно обележити међе. У том циљу челник Градислав је отишао до манастирског метоха, вероватно не сам, па је позвао 12 „старинаца" – старијих људи из суседства – и наредио да покажу тачно где су међе. Стариници су то и учинили, па су сви међници забележени у посебну исправу.[46] Из наведеног се примера јасно види да челник има извршну власт, која му омогућава да на основу изјава „старинаца" изврши разграничење између хиландарских земљопоседа и земљопоседа њихових суседа. Пошто је исправа о „тесању" међа била написана и издата у Сврчину, где се налазио краљев двор, може се са знатном вероватноћом закључити да је и челник Градислав такође боравио у Сврчину, односно да је вршио своју службу на двору Стефана Дечанског.

Челници су и у доба цара Душана учествовали у „тесању" међа манастирских земљопоседа. Потврђујући Хиландару село Лужац и

---

[43] О делатности челника Милоша Повића исцрпно: К. Јиречек, *Споменици српски,* Споменик САНУ 11 (1892) 8–10.

[44] Споменик САНУ 11, 8.

[44a] Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу,* Београд, 1994, 73–76, 86.

[45] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 103, 122, 185. Види нап. 43.

[46] Види нап. 34.

поклањајући град Палеохор, као и једно селиште, цар Душан је поступио готово на исти начин као и Стефан Дечански. Најпре се уверио да Лужац припада Хиландару на основу простагми византијских царева, затим је приложио нове поседе, и на крају, послао властелина Калавара и челника Бранила да „утешу" међе манастирској метохији. У повељи се изричито каже: „**и оутесаше мегю метохии Матере Божиѥ Хилан'дар'скиѥ Лоуж'цоу и селомь иже приложи кь томоу царьство ми**".[47] Бранило је још једном „тесао" међе хиландарским поседима. Овог пута цар Душан не назива Бранила челником, већ „властеличићем" царевим. У исправи која се односи на овај случај и која је написана у Радовишту (1349–1353), саопштава се да се хиландарски игуман кир Јован пожалио цару, због тога што катуни влаха угрожавају манастирске испаше више Секирника у широј околини Струмице.[48] Угрожени поседи припадали су Хиландару према одредбама цареве хрисовуље. Као и у доба Стефана Дечанског, тако је и сада властеличић Бранило повео 12 „старинаца" да утешу међе. Треба веровати да је Бранило располагао и ефикасним средствима којима је могао да присили влашке катуне да поштују обележене међе. Занимљива је и чињеница да се један челник назива „властеличићем". Изгледа да Бранило одиста није припадао кругу моћне властеле. Уосталом, цар Душан је на првом месту поменуо властелина Калавара па тек онда челника Бранила, што недвосмислено указује на његов положај у постојећој хијерархији. Изгледа да је сличан друштвени положај заузимао и Душанов челник Ђурица, који је 1350. године требао да преда одређене земљопоседе цркви Св. Арханђела и Гаврила

---

[47] С. Новаковић, *Законски споменици*, 433; М. Живојиновић, *Јеромонах Матеја и хиландарски метох у Лушцу*, Хиландарски зборник 5, Београд, 1983, 64, 65.

[48] С. Новаковић, *Законски споменици*, 437. Ову повељу је у целини објавио: С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 116 117. У свом чланку С. Ћирковић је темељно проучио све исправе у којима се помињу Хрељини дарови, укључујући и повељу по којој су поклоњени: Кунарани у Кључу, планина Беласица, село Секирник, селиште Штука, планине Ограждено и Драгуљево, као и други поседи (види: С. Новаковић, *Законски споменици*, 400, 401; Љ. Стојановић, *Споменик САНУ*, 3, 25, 26). Све Хрељине поседе заједно са насељима у широј околини Струмице, С. Ћирковић је приказао на посебној историјској карти, што у многоме олакшава разумевање извршене анализе.

За нашу анализу од посебног је значаја жалба хиландараца: „**како их ѡбиде властеле и властеличики и катоуни влахь царьства ми на планинах и забелех оу Коунарахь више Секирника**" (С. Ћирковић, *Хрељин поклон*, 116). Из ове неспретне формулације излази на први мах да су „забели" у Кунарама више Секирника, што није могуће, пошто су се Кунарани налазили у непосредном суседству насеља Кључ. Насеље Кључ лежи у истоименом теснацу кроз који се провлачи Струмица пре свог ушћа у Струму. Изнад теснаца Кључ с југа диже се планина Беласица, а са севера Ограждeн. Хиландару је припадала „планина" Ограждено и Драгуљево, тј. истоимени планински пашњаци, као и „планина" Беласица. Све три планине имају утврђене међе, које нису поштоване од стране властеле, властеличића и влашких катуна. Из ових разлога цар Душан је послао властеличића Бранила, односно челника, да са 12 „старинаца" утеше међе манастирским „планинама" и „забелима", што је и учињено. Занимљиво је приметити да се у поменутој радњи не појављује струмички кефалија, како би се то очекивало. С. Ћирковић је закључио, да о посебном комплексу земљишта на Беласици: „нема ни најмањег наговештаја да је припадао Хиландару" (С. Ћирковић, *Хрељин поклон*, 114). У овој констатацији не може се наћи одговор због чега разграничење поседа није вршио кефалија, већ челник Бранило. Види и нап. 49.

више Габрова.[49] За њега се не каже да је „тесао" међе. Изгледа да то није било ни потребно, пошто су се црквени поседи састојали од мањих комада обрадивих површина, тј. од њива и винограда.

Некако у исто време када су деловали челник Бранило и челник Ђурица, помиње се и челник Андроник у Пологу и то као сведок приликом куповине једне њиве.[50] Он вероватно није припадао категорији оних челника којима су припадали Бранило и Ђурица. Још мање би се могло претпоставити да је челник Андроник заузимао сличан положај какав су заузимали својевремено велики челник Оливер или велики челник Димитрије, који је умро 1349. године. Из Душановог времена сачувано је неколико података који потпуније осветљавају друштвени положај оних челника који се нису налазили у непосредној служби владара. О томе пружа уверљива обавештења и један члан Душановог законика који у преводу гласи: „Такође и кнежеви, и примићури и управитељи и предстојници и челници који се нађу да селима и катунима управљају, ти сви да се казне начином горе описаним ако се нађе у њих лопов или разбојник".[51] Не задржавајући се посебно на покушајима законодавца да сузбије крађу и разбојништво, овом приликом треба рећи да су одређеним насељима управљали посебни управници. Законодавац их посебно набраја и то не без разлога. За кнезове и примићуре поуздано је утврђено да се тако називају старешине влашких катуна у средњовековној Србији.[52] Примићур је био старешина једног катуна, док је кнез био виши по рангу па су се под његовим старешинством налазила два и више катуна, укључујући и њихове примићуре. Мишљења смо да је законодавац извршио градацију катунских и сеоских старешина. Од катунских старешина поменуо је кнезове и примићуре, док би „владалци", „предстојници" и „челници" припадали категорији сеоских старешина. Најнижи по рангу били би владалци, потом предстојници, а највиши, челници.

---

49 С. Новаковић, *Законски споменици*, 758–760; Гласник СУД 24, 238–241. Дијак или анагност Драгоје подигао је личним трудом цркву посвећену архангелу Михаилу и Гаврилу: „више Габрова оу Бѣласици". Црква је добила још и неколико комада обрадивог земљишта. Поводом овог догађаја, епископ струмички замолио је цара Душана да ослободи црквене поседе од обавеза и да се омогући боравак дијаку Драгоју на црквеним поседима. Цар је испунио молбу епископа струмичког, па је послао свог челника Ђурицу да преде новоподигнутој цркви све поседе, укључујући и оне које је Душан придодао. Одмах треба приметити да су и цркве и поседи лежали „у Беласици", тј. планини, па је због тога можда интервенисао челник, а свакако због тога што је требало заштитити црквене поседе. У начелу „планине" нису смеле ни да се ору нити да се косе, већ су искључиво биле намењене паши. У случају дијака Драгоја режим планине је нарушен, што је могао легализовати једино српски владар посредством свог челника.

50 Види нап. 38.

51 Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, Изд. САНУ, Београд, 1975, чл. 135 (стр. 196, 197), С. Новаковић, Законик Стефана Душана цара српског, Београд, 1989, чл. 146 (стр. 113, 232).

52 М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961, Сарајево 1963, 81–91. На стр. 85. М. Филиповић каже: „назив челника не сусреће се у писаним изворима из средњег века као назив за старешину катуна на територији државе Немањића". Пошто су ти извори бројни, значи да се такав назив није ни употребљавао.

Управник само једног села обично се називао „владалац", док би предстојници и челници управљали већим бројем сеоских насеља.[53]

3) Црквени челници

У настојању да се што потпуније осветле надлежности челника као сеоских старешина и њихов друштвени положај, потребно је обратити дужну пажњу на челнике који су се налазили у служби појединих црквених установа. Занимљива обавештења о томе могу се наћи у дечанским исправама.[54] У другој по реду дечанској хрисовуљи саопштава се поред осталог, да је краљ Стефан Дечански доселио однекуд челника Радана с браћом и да им је даровао у баштину Добродоле заселак Чабића.[55] Поред заселка они су добили такође у баштину једно погодно место за подизање млина – млиниште – које се налазило у суседном селу Штитарици, као и неко земљиште које је „притесано" Добродолима од атара суседног села Ђурђевика. Поклањајући заселак Добродоле челнику Радану, краљ Стефан Дечански му је истовремено потчинио и све људе који су до тада живели у заселку, укупно 27 људи који се могу груписати у 9 „кућа". Приликом насељавања у Добродоле челник Радан је довео са собом још 11 људи, који се могу разврстати у 4 куће, па му је укупно било потчињено 38 људи груписаних у 13 „кућа".[56] Наведене чињенице недвосмислено показују да је челник Радан у постојећој друштвеној хијерархији припадао категорији ситније властеле, односно властеличића.

Захваљујући посебном „додатку" на другој дечанској хрисовуљи, који је настао око 1335. године, може се пратити и даља судбина челника Радана.[57] У поменутом „додатку" најпре се саопштава да се краљ Душан упознао с „правоверним поработанијем" челника Радана, односно с његовом верном службом српском краљу и манастиру у Дечанима. Краљ се истовремено упознао и с чињеницом да стари поседи не пружају довољно „хране" челнику Радану, његовој браћи и синовима, па му је дао у баштину неку „земљу" Јабланицу с правом да је насели, а поклонио му је и један планински пашњак – планину – Самачин крај. Нови поседи челника Радана били су прилично далеко од његових старих поседа, а такође и од манастира Дечана, пошто су

---

[53] Коментаришући 146. и 147. чл. Душановог законика С. Новаковић каже: „владалац је онда значио просто управног чиновника, и они су се наместо кнезова и примићура налазили у селима властеоским или црквеним" (С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 233 стр.). Цитиран став може се прихватити у начелу, с тим што се „владалац" може кратко назвати „управник".

[54] О челницима манастира Дечана исцрпно: М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Научни скупови САНУ, књ. 49, Одељење историјских наука књ. 13, Београд, 1989, 21–34.

[55] П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 65.

[56] М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, 27.

[57] М. Благојевић, н.д., 26.

се налазили у источном делу Алтина и уз реку Рибницу у близини данашње југословенско-албанске границе. Будући да су и стари и нови земљопоседи имали статус „баштине", краљ Душан је наредио да их нико не сме одузети челнику Радану. Нису то требали да чине ни будући владари Србије, ни будући игумани манастира Дечана. Занимљиво је приметити да је тадашњи српски архиепископ Данило II такође потврдио челнику Радану све новостечене поседе.[58]Овако формирана и учвршћена баштина једног властеличића није више била непосредно укључена у манастирско властелинство, па није била ни уписана у трећу дечанску хрисовуљу, која је издата између 1343. и 1345. године.[59]

За потпуније сагледавање положаја и угледа челника на дечанском властелинству, потребно је узети у обзир још нека обавештења из манастирских хрисовуља. Једном таквом одредбом забрањује се свакоме да седа на краљев „стол", односно престо, у дечанском храму. Према другој дечанској хрисовуљи на краљев престо или „стол" није смео да седа ни архиепископ, ни епископ, ни било који игуман, ни било који властелин, ни челник, ни економ, изузев краља и краљевог сина.[60] За даље разматрање од посебног је значаја саопштени редослед црквених и световних достојанственика. Будући да се према датом редоследу челник помиње после игумана и после властелина, али испред манастирског економа, из тога следи закључак да је челнику припадало друго место у манастирској управи, тачније да је по свом рангу долазио одмах после игумана. Ово се не слаже са познатом и уобичајеном хијерархијом у православним манастирима. Присуство челника представља свакако новину, па се за управу у Дечанима може рећи да је прилагођена приликама у тадашњој српској држави. Челник није био монах и није се уплитао у чисто црквене послове, већ су се у његовој надлежности налазили само они послови које су могли да обављају световна лица. Међу световњацима који су били потчињени манастиру у Дечанима, челнику је по свој прилици припадало прво место. Из једне одредбе треће дечанске хрисовуље може се сазнати да је челник заиста био најугледнији световњак на властелинству и да је истовремено био старешина световним лицима. У питању је одредба која се односи на манастирске придворце. Статус придвораца на дечанском властелинству уживали су једино зависни људи настањени у селу Дечанима, односно у селу које је било најближе манастиру. Према одредбама треће дечанске хрисовуље придворцима су биле смањене обавезе у погледу обављања пољопривредних радова у корист манастира и то за једну трећину. На тај начин они су били изједначени с манастирским сокалницима и занатлијама. Поред

---

[58] П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* 139, 140.

[59] М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, Историјски часопис 16–17 (1970) 79–86.

[60] П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* 135, 136.

извршавања уобичајених обавеза, придворци су имали посебну дужност да долазе у манастир „о празнику" с поклонима, али им је истовремено указана и част да седају „под челникову трпезу", тј. ниже челника.[61]

У овом случају под „празником" се највероватније подразумева храмовни празник, познатији као „црквена слава". Пошто су Дечани били посвећени Христу Спаситељу, онда би то био Спасовдан који се празновао и као манастирска слава. Придворци су тог дана долазили у манастир са уобичајеним „поклонима", који су се по свој прилици састојали од једне погаче и кокоши, па би као гости седали под челникову трпезу.[62] Постојање посебне челникове трпезе, напоредо са игумановом, најречитије говори о угледу и положају челника на дечанском властелинству. Он је најугледнији световњак и најважнији старешина световним лицима која су била потчињена манастиру.

Старешинство и највиши ранг међу световним лицима доводили су понекад до несугласица и сукоба између челника и игумана. Један од таквих сукоба описује Григорије Цамблак у житију Стефана Дечанског. У центру пишчеве пажње из разумљивих разлога налазио се Стефан Дечански, као светитељ, а такође и „чуда" која су се дешавала заслугом овог светитеља. Описујући једно такво „чудо", Григорије Цамблак саопштава да је својевремено царица Јелена поставила за челника у Дечанима неког Ивоја.[63] Овај податак несумњиво потврђује да су Дечани имали челнике, не само у доба Стефана Дечанског, већ и у доба царице Јелене, односно после смрти цара Душана. Бавећи се даљом судбином челника Ивоја, Григорије Цамблак већ на почетку свог излагања истиче да избор царице Јелене није био добар. У почетку је Ивоје прикривао своју злу ћуд, као вук који се покрива овчијом кожом, да би касније испољио своју праву нарав. Јавно је присвојио све што припада манастиру, а манастирску управу је организовао на сличан начин како се управљало на властеоским поседима. Због таквог понашања стигла га је тешка божија казна. Враћајући се једном приликом у манастир на коњу, са својим пратиоцима који су ишли испред и иза њега, Ивојев коњ се изненада поплашио, па је збацио свог господара на нека гвожђа која су га усмртила. Излагање Григорија Цамблака имало је за циљ да истакне „чудо" које се десило заслугом Стефана Дечанског, али оно је истовремено драгоцено сведочанство о понашању једног челника. Дечански челник Ивоје био је постављен од владара, уосталом као и његов претходник челник Радан. Располагао је оружаном пратњом, на чему се заснивала и његова моћ, и што није без значаја, боравио је у манастиру заједно са својим људима. Сада је већ сасвим разумљиво због чега

---

[61] П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* 146, 147.

[62] М. Благојевић, *Челници манастира Дечана,* 29, 30.

[63] М. Благојевић, н.д., 30, 31.

је истовремено био и старешина манастирских придвораца. Располажући оружаном силом и у несређеним приликама какве су владале шездесетих и седамдесетих година XIV века, лако се могло догодити да манастирски челник узурпира сву власт у манастиру, што се у Дечанима заиста и догодило.

Истовремено с присуством главних челника, какви су својевремено били челник Радан и челник Ивоје, на дечанском властелинству могли су постојати још неки челници. О томе се могу наћи непосредна обавештења у трећој дечанској хрисовуљи. Према једној одредби ове исправе, краљ Душан је потчинио Дечанима и неколико властеличића. Били су то Мојша Грдушчић, с децом, Богоје Цецун с браћом, Медош Борислалић с браћом и још један властеличић с децом, чије се име није сачувало, уз обавезу: да „држе град редом с Марком Костићем", такође властеличићем, односно да се смењују као посада на манастирском утврђењу. За све ове властеличиће посебно се још предвиђа: „и кто боүде ѡт нихъ приличнь да га стависи игоүмнь челника надь конми".[64] Другачије речено требало би да буде главни коњушар на манастирском властелинству, што се не сматра понижавајућом обавезом за властеличиће. У конкретном случају овог челника поставља игуман према властитој процени, док је главног манастирског челника постављао владар. Разлика је очигледна и није случајна. Челник „надь конми" вршио је свакако своју службу тамо где су се налазили манастирски коњи. О томе се на занимљив начин прича у „Приповетци о Александру Великом". У служби краља Филипа II налазио се и „начелник коњуха" (конюхь начелникь) који се бринуо о краљевим „лакимијама".[65] У доба Александра Македонског ову је службу обављао конюш'ки чел'никь.[66] Не треба посебно ни доказивати да између службе коју је обављао „коњушки челник" и службе коју је обављао „челник над коњима" нема суштинске разлике. За Дечане се зна да су држали коње и да су их гајили у Доброј Реци. О коњима су се бринули тзв. „коњуси урочни", тј. коњушари или пастири који су свој посао обављали уз одређену материјалну надокнаду.[67] Непосредни старешина овим пастирима, односно „коњусима урочним" био је „челник над коњима", којег је постављао игуман Дечана. Овај се челник налазио на нешто нижој лествици у поређењу с главним манастирским челником којег је постављао владар односно ктитор.

Захваљујући обавештењима о дечанском „челнику над коњима", могуће је потпуније осветлити и положај неких босанских челника који су са стоком својих господара долазили на дубровачку територи-

---

[64] П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 265, 266; М. Благојевић, *Закон свет͡ога Симеона и свет͡ога Саве*, 162, 163.

[65] С. Новаковић, *Приповетка о Александру Великом*, 13.

[66] С. Новаковић, *Приповетка о Александру Великом*, 142: „бѣше же Лев'кадоүш конюш'ки чел'никь".

[67] П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 66, 115, 240.

ју. Дубровчани су одлучили 6. II 1420. године: „quod animalia celnich pastores domini regis Bosne recipianti in Stagno, ita et omnia animalia celnich pastores et iumentas voivode Petar recipianti in Stagno similiter".[68] Према наведеној одлуци било је дозвољено да се на подручје Стона прими стока, челник и пастири босанског краља, а такође још и стока, челник, пастири и говеда војводе Петра Павловића. Дубровчани су сличну одлуку донели и 10. III 1448. године. Тада је одлучено: „да се у Стон и на Пељешац приме сељаци и Власи војводе Стефана, Радоја Николића и Вукашина Гргуревића са породицама и стадима са челницима и пастирима".[69] И у првом и у другом случају служба челника везује се за пастире, који су се стално налазили са стоком својих господара. Они су свој посао обављали уз одређену материјалну надокнаду и под одређеним условима. Њихов старешина носио је титулу челника, а постављао га је власник стада, који је у конкретном случају био босански велможа или босански краљ. За разлику од пастира челници се нису налазили у најамном односу, већ су своју службу вршили у корист босанских велможа на сличан начин, као што је вазали врше у корист својих сениора. Они су могли бити и Власи, али то није било и обавезно, па их их наведених разлога не треба изједначавати са примићурима, кнезовима и катунарима, односно са старешинама влашких катуна. Власт појединих влашких старешина простирала се на цео катун, па и на више катуна, док је власт поменутих челника била ограничена искључиво на групу пастира.[70] Из ових и других разлога челнике одређених група пастира не треба ни у ком случају изједначавати са старешинама влашких катуна.

Досадашње излагање је показало да су на дечанском властелинству поред „главних" челника, истовремено могли постојати и други челници као старешине одређене групе најамних пастира. Ово последње звање добро је прихваћено на поседима босанских велможа и босанских краљева. Имајући у виду изложене чињенице не би се смело претпоставити да су такви челници постојали само на територији босанске државе и дечанског властелинства. Поуздано се зна да је 1377. године живео у Штипу неки челник Станислав. У уводном делу повеље коју је Хиландару издао деспот Јован Драгаш саопштава се следеће: „**приде же властелинь дома прѣсветиѥ богородицє хилан'дар'скиѥ чел'ник иже оу Штипоу Станиславь, и вьспоменоу царствоу ми како ѥсть сьзидаль црькввь на своѥи баштинѣ вь область домоу прѣсветиѥ богородицє**".[71] Из наведеног цитата сазнајемо да је Станислав био и властелин и челник манастира Хиландара. У то доба

68 Хисторијски архив у Дубровнику, Cons. Rog. 2, fol. 92 (6. II 1420).

69 С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд, 1964, 104.

70 С. Новаковић, *Село*, Београд, 1965, 32, 48, 83. Овде су наведени примери из старије и новије прошлости, који показују да се челником називао старешине групе сточаре, али се сви ти примери односе углавном на територије изван Србије.

71 С. Новаковић, *Законски споменици*, 452.

живео је у Штипу и саградио је једну цркву на својој баштини, која се опет налазила у „области" хиландарској, односно која је дуговала одређену службу Хиландару. Будући да су се и црква и баштина налазили у држави браће Драгаш, онда је челник Станислав из разумљивих разлога био и њима потчињен, па је морао затражити допуштење од својих владара да новоподигнуту цркву с поседима потчини Хиландару. Познато је да је Хиландар имао бројне поседе широм српске државе, као и у околини Штипа, па се на основу тога може рећи да је челник Станислав вршио своју службу на оним хиландарским поседима, који су се налазили у широј околини Штипа.[72] Сада се лако може уочити сличност између дечанског челника Радана и хиландарског челника Станислава. И један и други припадају категорији ситније властеле, а имају баштине и потчињене људе у насељима која им припадају. Својевремено је челник Радан дуговао одређену службу српском краљу и манастиру Дечанима, док је челник Станислав дуговао „правоверно поработаније" и манастиру Хиландару и браћи Драгаш, као својим легитимним владарима. Десетак година касније у Штипу се помиње и син челника Станислава, али изгледа да није наследио титулу свог оца.[73] То није било немогуће, али звање или титула челника није била наследна.

Исцрпљујући излагање о челницима који су се налазили у служби појединих црквених установа, треба скренути пажњу на појаву да су своје челнике имале поједине митрополије, односно митрополити. Из једног занимљивог уговора о купопродаји обрадивог земљишта, који је био састављен 21. VII 1437. године у которској канцеларији, сазнајемо да је некадашњи поп у Горњем Грбљу, по имену поп Богиша, продао неко земљиште својој сестри и зету. Ово земљиште је поп Богиша својевремено купио од попа Медоја, свакако из Грбља, са свим правима која му припадају, па га је као такво продао и уступио сестри и зету. На крају уговора посебно се још наглашава: како ће се поп Богиша побринути да челник Богдан, слуга или службеник митрополитов (quod Bogdanus celnich officialis mitropoliti), учињену купопродају потврди својим „отвореним листом" (suis patentibus literis confirmabit).[74] Била би то нека врста земљишне тапије, која је била пуноважна у Грбљу и Котору. Колико је до сада познато, ово је први и једини случај у којем се каже да се неки челник налазио у служби митрополита. У конкретном случају реч је о тадашњем зетском митрополиту, вероватно Јефтимију. Одмах треба рећи, мада је то у литератури познато, да нико није носио титулу челника од уобичајених чланова

---

72 Хиландар је имао бројне поседе у Штипу и околини. Види: С. Ћирковић, *Шшиї у XIV веку,* Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината од животот, Скопје, 1986, 25–37.

73 С. Новаковић, *Законски сйоменици,* 767.

74 Историјски архив у Котору, СНС вол. 6, фол. 203. М. Јанковић сматра да је у то доба зетски митрополит био Јефтимије. М. Јанковић, *Ейискоџије и миџройолије срџске цркве у средњем веку,* 137, 138.

савета и управног апарата неке епископије или митрополије. То у знатној мери отежава проучавање поменутог достојанства, али да би се бар донекле стекао увид у делатност челника Богдана, треба узети у обзир још неке чињенице. У првој половини XV века на ширем подручју Котора, под утицајем развијених робноновчаних односа, нашле су се у промету и многе деонице обрадивог земљишта. Овај је процес захватио и подручје некадашњег властелинства Зетске митрополије, посебно подручје познато као „Светомихољска метохија". Но и поред тога нису се смеле занемаривати стечена права господара властелинства, а у конкретном случају права зетских митрополита. Брижљиво проучавајући настали процес, И. Божић је констатовао: „Како је зетски епископ, потоњи митрополит, располагао земљом метохије, он је издавао исправе о уступању земље, писмене дозволе за залагање деоница и сл. Те су исправе биле доказно средство у евентуалним споровима не само у оквиру властелинства већ и пред которским судом".[75] Овим би се закључцима мало шта могло додати, изузев да су послови везани за купопродају земљишта долазили у непосредну надлежност митрополитовог челника. Будући да је челник Богдан издавао и потврђивао купопродајне уговоре, онда је он морао познавати земљишне односе, канцеларијску праксу, важеће правне норме и стечена права Зетске митрополије, да би са успехом могао заштитити њене материјалне интересе.

Судећи према садржини извора и поред њиховог ограниченог броја, изгледа да су многа црквена властелинства имала своје челнике, па чак и већи католички самостани подигнути на територији српске државе. У науци је добро позната чињеница да је на Мљету постојао бенедиктински манастир посвећен Пресветој Богородици или Св. Марији. О властелинству и земљопоседима манастира бринули су се многи српски владари, почевши од Стефана Првовенчаног, па су и односи на властелинству уређени на сличан начин, како се то чинило у српској држави. Не улазећи у многе појединости, за ову анализу је од посебног значаја чињеница, што је и манастир Св. Марије на Мљету имао свог челника. Био је то неки Блажо или Блаж, који је своју службу вршио 1442. године („Biasio ceonigh del monastero").[75a] Он

[75] И. Божић, *Село Бо̄̆даш̲ићи у средњем веку*, ИЧ. 7 (1957) (= Немирно Поморје XV века, Београд, 1979, 54).

[75a] Хисторијски архив у Дубровнику, Lamenta de foris 15 fol. 155, 18. април 1442: Опат бенедиктинском манастира на Мљету („messer l'abate de Meleda"), посвећеног пресветој Богородици благодетељници, поднео је тужбу против неког Ратка и Остоје, што су без дозволе дубровачке владе и без дозволе опата („et sença licencia del dito meser l'abado") секли дрва на острву и извозили их својим баркама. Дошло је до препирке, свађе и туче, а причињене су и неке друге штете. Као сведоци ове тужбе помињу се:

1) Dom Zohane de Antibari capelano del ditto meser l'abate
2) Biasio ceonigh del monastero
3) Miligh Miacevigh; 4) Miletta Paulovich; 5) Vlacan Petrovich; 6) Stefano suo fradelo.

Посебну пажњу привлаче имена првог и другог сведока, као и њихова звања. Don Јован из Бара је капелан господина опата, док је Блажо или Блаж челник манастира пресвете Богородице

свакако није ни први нити последњи челник овог манастира, већ је захваљујући посебним околностима доспео у видокруг историографије. Челнику манастира Св. Марије на Мљету припадало је најугледније место међу световним лицима на властелинству, па је у погледу хијерархије био изједначен са челником на Дечанском властелинству, што не значи да су у свему били једнаки. Овом приликом не треба посебно ни доказивати, да је установа челника у католичком манастиру Св. Марије на Мљету уведена по угледу на установу челника православних манастира и епископија у унутрашњости српске државе.

Целокупно излагање о челницима црквених установа показује, да је једна титула домаћег порекла, која се развила и дубоко укоренила у државној управи средњовековне Србије, постала прихватљива и у управама угледних српских манастира и митрополија, па чак и у католичким манастирима на територији српске државе. Овде треба посебно упозорити да црквени челници, било као старешине пастира, било као „главни" челници манастирских властелинстава, нису вршили јачи утицај на рад државне управе, па се не може ни очекивати да се помињу као милосници у јавноправним исправама, односно као извршиоци неке правне радње.

4) Челници у доба обласних господара

Са гашењем Српског царства и распадом јединствене српске државе, није нестало и титуле челника. У управном апарату осамостаљених области титули челника припало је истакнуто место. После осамостаљивања браће Драгаш у њиховој служби налазио се неки челник Теријан већ 1376. године, а вероватно и нешто раније. Он се помиње у познатој „парници" која је вођена пред господином Константином између манастира Хиландара и Св. Пантелејмона са Свете Горе.[76] У сачуваној исправи која је поводом тога настала, помиње се неколико спорова који су решавани, и то не само између поменутих манастира, већ и између Хиландара и световних лица, односно властеле. На спорове ове врсте односи се и следећи став из сачуване исправе који гласи: „**Такоже заклесмо старинике – попа Златка, Захарию и Добрета и Оливера, а прѣд' ними челникь Териганқ, да укажу мегю земли между Боругевом и между Нѣжичином, и о чим' се свагıа Хиландарь и Борославь господар Нежеч'ки, да укажу кудѣ кст мегıа обѣма сел'ма**".[77] Из наведеног цитата јасно се види да је до спора

на Мљету. У манастиру и на манастирским поседима он је најугледнији световњак, као што је то својевремено био челник Радан на властелинству манастира Дечана. Не треба ни сумњати да је установа „челника" на Мљету уведена под утицајем из Србије, обзиром да се Мљет дуго времена налазио у оквирима српске државе и да су манастир пресвете Богородице помагали многи владари из династије Немањића.

[76] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 169–171.

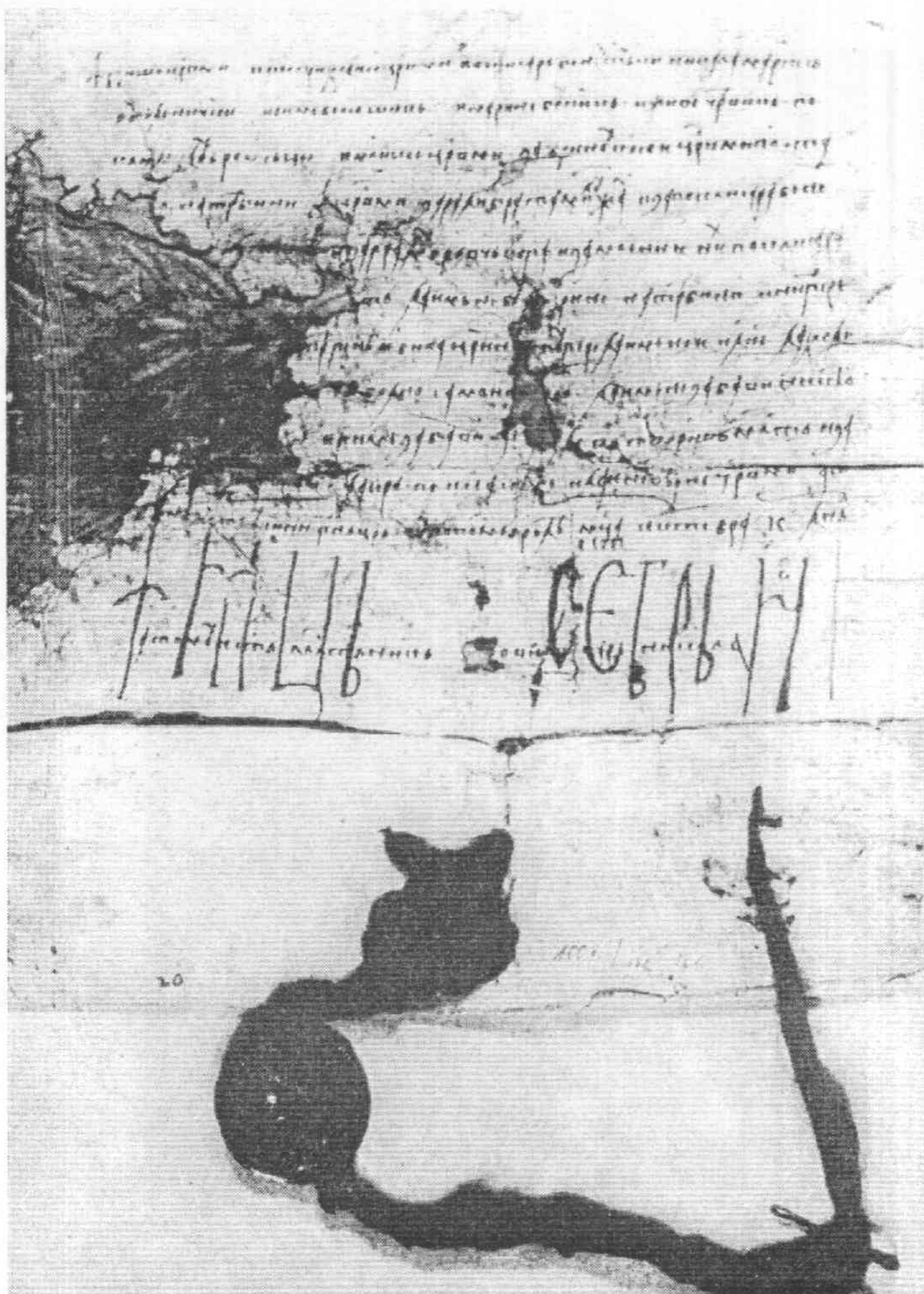
[77] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 170, 171. Приликом објављивања поменуте исправе, направљено је неколико штампарских грешака. Име Богослав одштампано је као Борослав, а Теријан као Теризан. Имена Богослав и Теријан лако се читају на фотокопији поменуте исправе, па их је тачно прочитао и издавач (види: Архив САНУ, 8876, К. Бр. 90).

дошло између манастира Хиландара и Богослава господара села Нежичино. Спорна је била заједничка међа ових села, па је требало тачно утврдити шта припада Боруjеву, односно властелинству манастира Хиландара, а шта припада селу Нежичино, односно господару овог села, Богославу. Утврђивање међа вршено је на уобичајен начин уз помоћ „старинаца", који су познавали прилике и који су се заклели да ће говорити истину, али је руковођење свим пословима око разграничења било поверено челнику Теријану. На основу изложених чињеница може се закључити да је решавање спорних питања око земљишних међа између црквених и световних земљопоседа поверавано челнику. Иницијативу за извршење овог посла дао је владар, односно обласни господар, али владар није унапред прецизирао где ће бити међе, већ је то препустио да челник утврди.

Челник Теријан се помиње у још једном одељку поменуте исправе, пошто је дошло до спора између Хиландара и неког Војина Радишића. Решавање спорних питања господин Константин је поверио двојици епископа, струмичком и велбуждском, струмичком кефалији Дабиживу Спандуљу и Теријану, као и „стариницима".[78] Сва четворица чија су имена поменута представљају мешовито судско веће које сачињавају два представника цркве и два представника државне управе. Од ове двојице за Дабижива се каже да је струмички кефалија, док би Теријан носио титулу челника, као што је то напред истакнуто. И у овом случају челник је требао највероватније да са „стариницима" изврши разграничавање, као што је то и у претходном случају чинио. У оба случаја утврђиване су спорне међе између црквених и световних земљопоседа и у оба случаја је непосредни посао око разграничавања обавио челник са „стариницима". Тако је поступао и

[78] А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 170. За постојање „мешовитих судова" види: А. Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе, Гласник Скопског научног друштва 7–8 (1930) 147–162; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави* 3 и 4, 146, 147; Г. Острогорски, Серска област после Душанове смрти, Београд, 1965, 82–91 (= Г. Острогорски, *Сабрана дела IV*, Београд, 1970, 540–547); Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога,* 139–150; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу,* Београд, 1994, 79–83. Г. Острогорски упозорава, да се поред „васељенских судија у Цариграду", појављују и „посебне васељенске судије у Солуну, у Трапезунтском Царству, на Лемносу и Мореји. Појављују се и у Серу". Васељенске судије у Серу појављују се тек када се Сер нашао под српском влашћу (Г. Острогорски, *Серска област*, 87). Суд васељенских судија чине четири члана, од којих су два духовна а друга двојица световна лица.

Сада ће се лако уочити да је управо такав састав имао и мешовити суд у држави господина Константина Драгаша, који је требао да реши спор између манастира Хиландара и Војина Радишића. Овај суд су сачињавали: Водочки (Струмички) епископ Данило, Бањски епископ Григорије, Струмички кефалија Дабижив Спандуљ и Теријан (челник), којима су придодати и „стариници". А. Соловјев је од кефалије Дабижива Спандуља направио две личности, Дабижива и Спандуља, ставивши запету у свом издању између ова два имена. Састав „мешовитог суда" у држави господина Константина, који чине 2 епископа, 1 кефалија и 1 челник, у потпуности одговара саставу „васељенских судија" у Византији и у Серској области. Будући да је присутан струмички кефалија и челник, онда је кефалија у суду због тога, што се спор водио о земљишту које се налазило у „жупи" Струмичкој, док би челник био владарев изасланик, односно представник централне управе, која штити манастирске интересе.

Повеља којом цар Душан укида царину на Требињу 1349. године. Извршилац или милосник је протовестијар Никола (последњи ред)

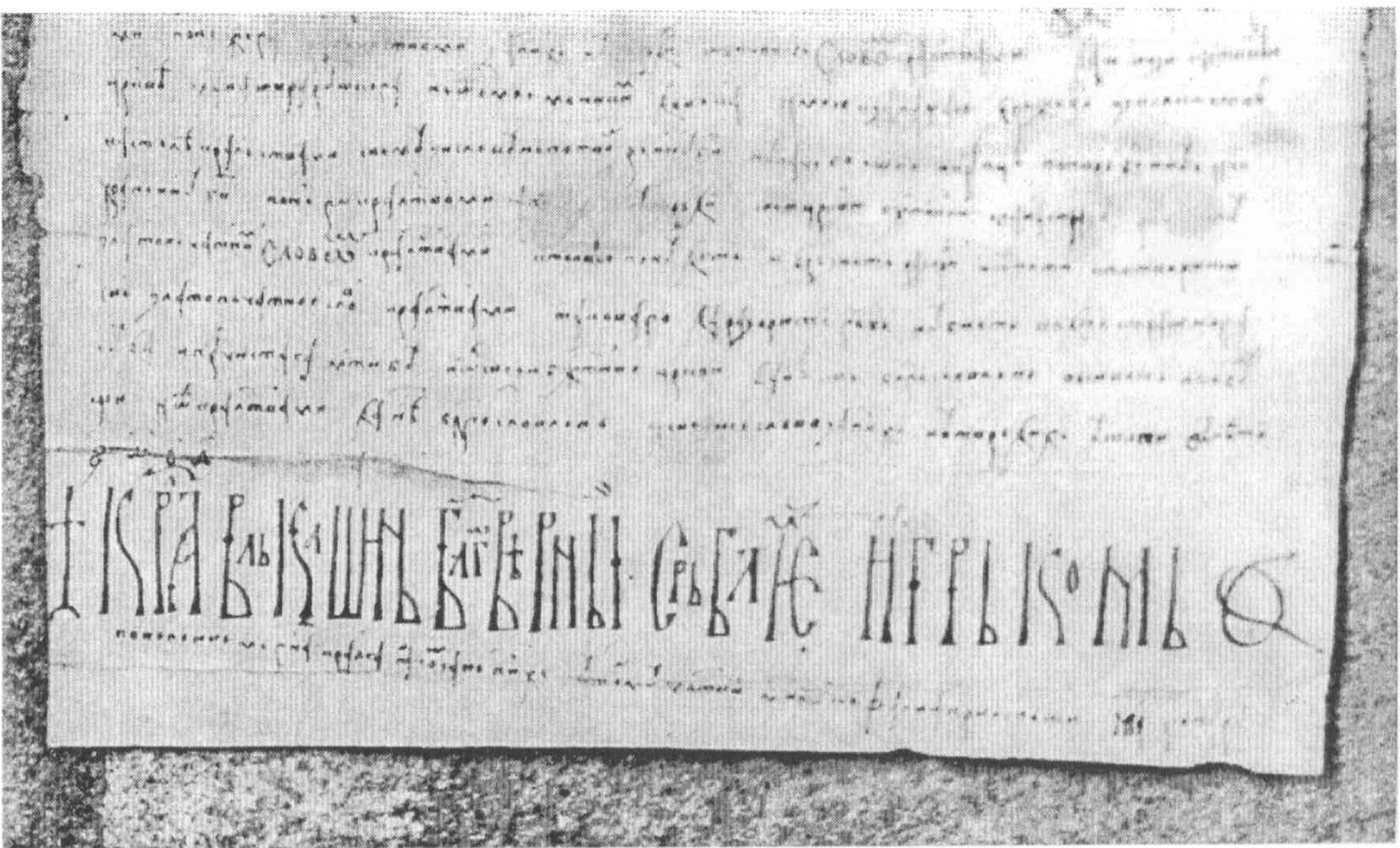

Протовестијар Стан – манастир Добрун

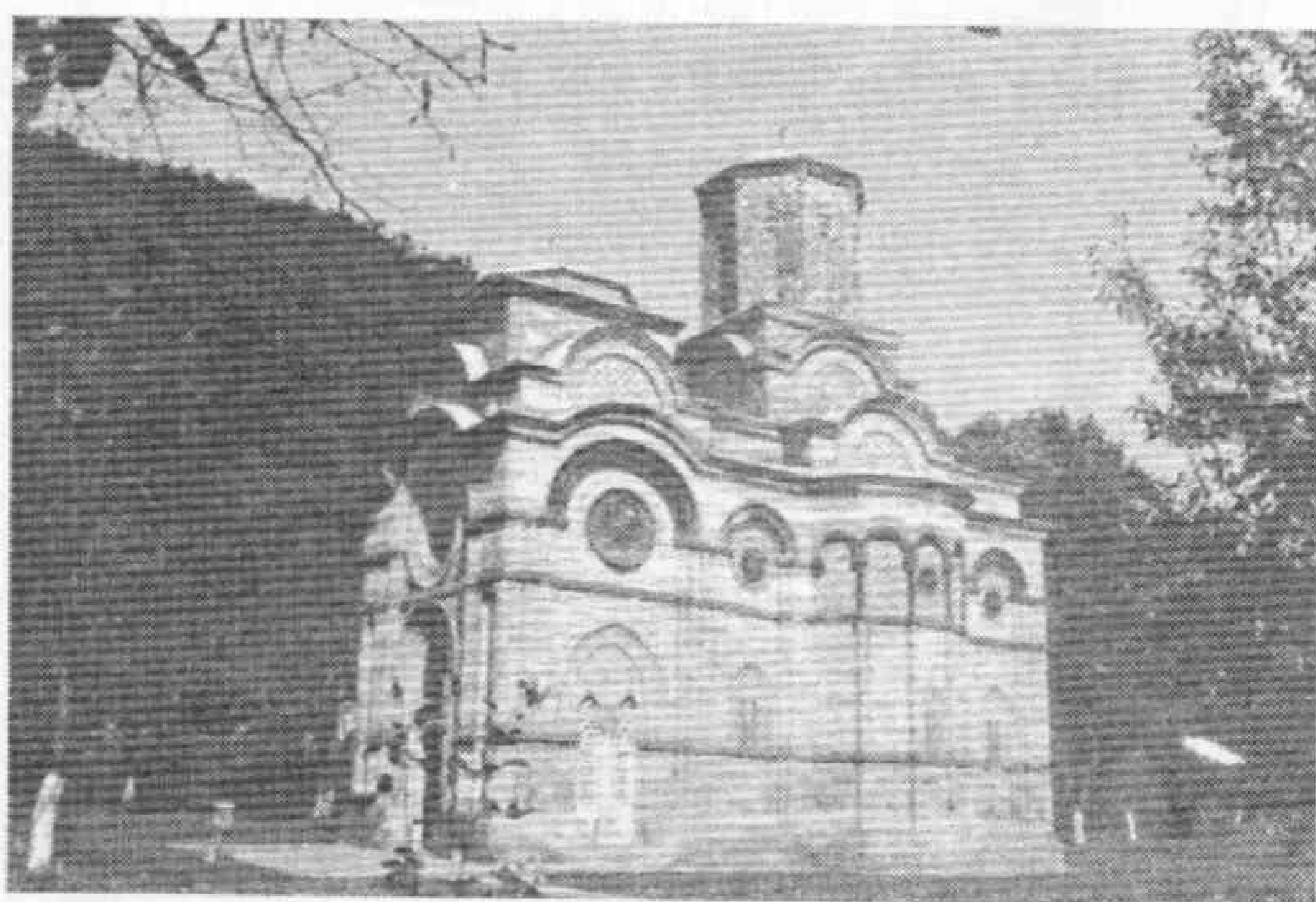
Завршни део повеље којом цар Урош дозвољава челнику Муси да замени град Звечан за град Брвеник. Извршиоци или милосници су кнез Војислав и ставилац Лазар (ред изнад потписа цара Уроша)

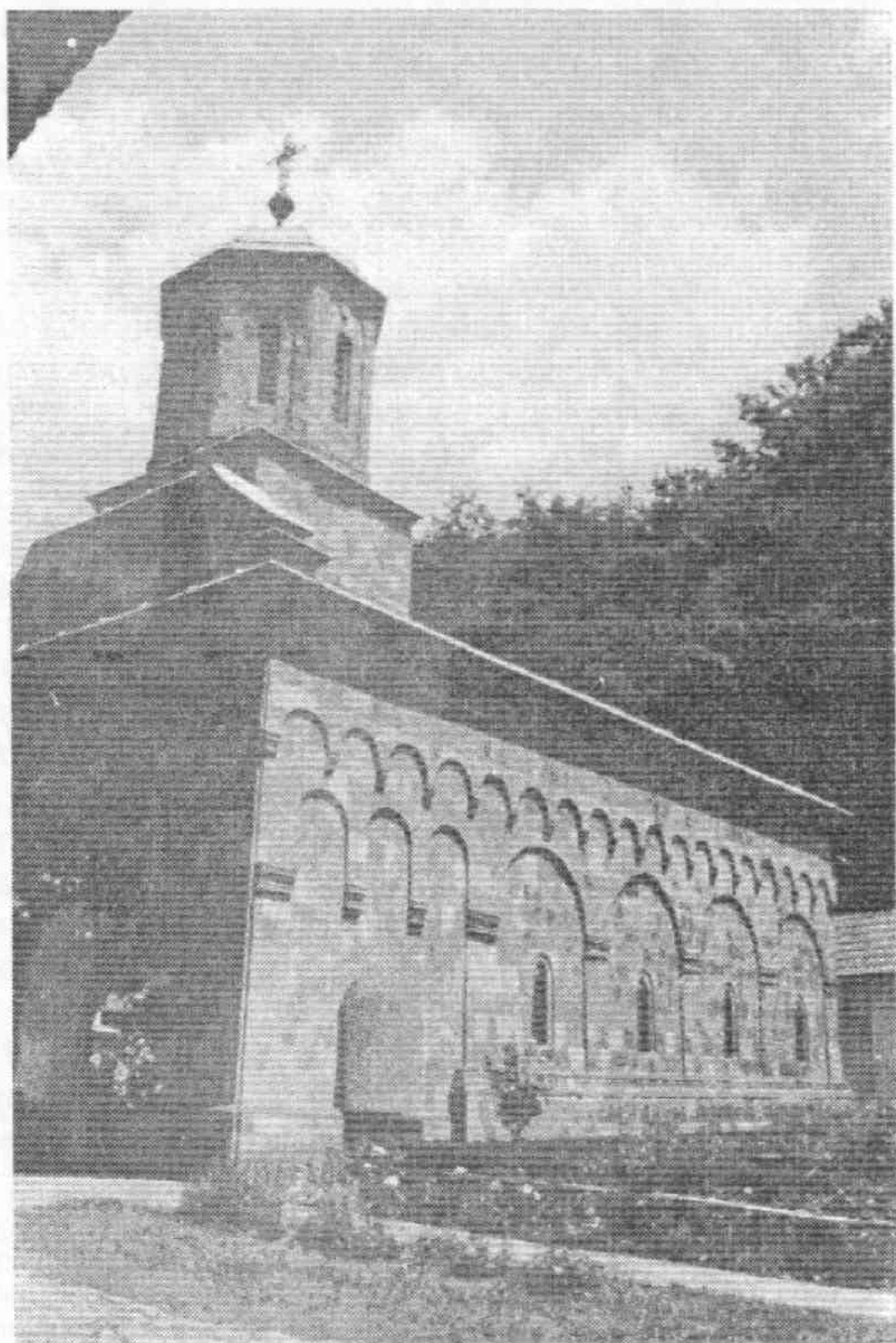
Јован Оливер – манастир Лесново. У служби краља Душана (до 1346) Оливер је био најпре велики челник, потом велики слуга и најзад велики војвода

Завршни део хрисовуље краља Вукашина којом се дозвољава властелину Новаку Мрасоровићу да поклони село Копривљане манастиру Св. Пантелејмона. Извршилац или милосник био је Милош кефалија прилепски (последњи ред)

Манастир Каленић који је подигао Богдан,
челник ризнички, а потом протовестијар деспота Стефана и
деспота Ђурђа

Манастир Враћевшница који је подигао велики челник Радич

Повеља Балше II Балшића којом се утврђују права и обавезе дубровачких трговаца у Зети. Извршилац или милосник био је протовестијар Филип (последњи ред)

челник Бранило за време цара Душана, пошто је требао да утврди међе хиландарских „планина" и забела, као и да ове пашњаке ослободи од притиска властеле, властеличића и влашких катуна, односно од стада која су поседовали. На овом месту треба додати да су челници утврђивали и међе новостечених црквених поседа, вероватно у случајевима ако су се црквени земљопоседи међили са световним земљопоседима. На основу тога не би се смело закључити да су у надлежност челника долазили послови везани за катастар, пошто се у средњовековној Србији нису водиле званичне катастарске књиге у централној управи. Учествовање челника у наведеним пословима треба пре свега везати за стечена права цркава да су црквени земљопоседи неповредиви и да се налазе под непосредном заштитом владара. У овој врсти послова владара је без сумње заступао његов челник, који је лично излазио на терен и уз помоћ „старинаца" утврђивао спорне међе. Не би требало заборавити да је челник располагао и другим средствима којима је осигуравао поштовање утврђених међа, пошто је располагао оружаном пратњом.

Челници су обављали сличне послове и у области Лазаревића. О томе су сачувана непосредна обавештења у једној хиландарској повељи коју је издала кнегиња Милица. У повељи се најпре саопштава да је кнегиња Милица са синовима поклонила Хиландару село Ливочу на Бинч Морави, али су хиландарски монаси напоменули кнегињи: „**за мегю што имь ю оузель Никола Гоисаликь одь Ливоче**".[79] Из наведеног цитата сазнајемо како је атар села Ливоче био смањен, пошто је део атара запосео Никола Гоисалић, свакако припадник властеоског сталежа. Према важећим начелима хиландарски земљопосед није смео бити окрњен, па је кнегиња Милица послала: „**Влька челника и старинике, да имь одьтешоу мегю**".[80] И у овом случају челник је вршио разграничавање између црквених земљопоседа и земљопоседа световних господара. Међутим, то није била и једина обавеза или дужност челника. За челника Вука поуздано се зна да се појављује и као „милосник" на једној разрешници рачуна коју су издали Лазаревићи. 1402. године.[81]

---

[79] С. Новаковић, *Законски споменици,* 490.

[80] С. Новаковић, *Законски споменици,* 490.

[81] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 194. Лазаревићи су ову разрешницу рачуна издали 15. III 1402. године, а она је регистрована у Дубровнику 5. V 1402., па се на основу ових чињеница поуздано може тврдити да је челник Вук тада вршио своју службу. На основу наведене чињенице може се ближе одредити и датум повеље, којом су Лазаревићи поклонили село Ливочу пиргу Св. Василија на Светој Гори. Ф. Миклошић је повељи одредио прешироке хронолошке границе од 1389. до 1405. године (Monumenta Serbica, 262), док је С. Новаковић узео период између 1394. и 1402. године. Ово су широки хронолошки оквири и они се могу сузити већ на основу чињенице, да је Вук Бранковић држао своју област до јесени 1396. године. Тек тада су Лазаревићи могли загосподарити Приштином. Хронолошке границе је могуће још више сузити, обзиром да се челник Вук помиње у исправи Лазаревића за Ливочу и у разрешници рачуна, која је издата марта 1402. године. Будући да се као милосник на једној разрешници рачуна, која је издата 13. IV 1399. године помиње челник Туба (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље* I/1, 189),

Надлежности челника у извесној мери осветљавају и подаци из једне повеље коју је кнегиња Милица издала манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори. Овом повељом кнегиња Милица и њени синови потврдили су и даровали манастиру бројне земљопоседе у својој држави. По тадашњем обичају манастир је добио и широка имунитетска права, која га ослобађају од плаћања „доходака" и извршења разних „работа". После одредбе о ослобађању манастирских поседа од: „всакаго доход'ка царска" и од „**всакыхь работь господскыхь**", предвиђа се још и следеће: „**да имь нѣсть вольнь заповѣдѣти ни воевода, ни кефалща, ни двородрьжица, ни чел'никь, ни инь кто оть владоуштихь вь земли господства ни: тьчию дщаконить монастырскы**".[82] Значи да на манастирским поседима није смео нико од представника државне управе да издаје било каква наређења. Забрана се у првом реду односила на војводу, кефалију, двородржицу и челника. Надлежности и војводе и кефалије у погледу „заповедања" прилично су јасне. Кефалија је издавао своја наређења у граду и градској „жупи", тј. на подручју које му је владар поверио на управу. Пошто је манастирских поседа, а и људи, било и по градовима и по градским „жупама", онда су они требали да буду изузети од непосредне кефалијине власти. Војводе су опет у склопу општих и посебних овлашћења добијених од владара, издавали таква наређења која су се првенствено односила на успешно обављање војних послова, али се њихова овлашћења нису требала да протежу и на поседе манастира Св. Пантелејмона. Све што је речено о овлашћењима војводе и кефалије, треба узети условно, пошто је у ратовима требало ангажовати све расположиве снаге, укључујући и манастирске поседе. Теже је утврдити каква су наређења издавали двородржица и челник, али пошто су они често боравили у владаревој близини и пошто су били чланови централне државне управе, односно управе у центру, онда су њихова овлашћења била широка. Не би требало очекивати да су двородржица и челник из владаревог двора издавали наређења на подручју које се налазило под управом неког кефалије. Тако нешто није било ни потребно а ни могуће, пошто између двородржице и челника с једне стране, и кефалија и војвода с друге стране, не постоји субординација. Нико никоме од њих није потчињен, већ су непосредно потчињени владару. У случају да владар са двором дође у подручје којим управља кефалија, тада владарев двор апсорбује сва овлашћења локалне управе.

Из повеље коју је кнегиња Милица издала манастиру Св. Пантелејмона могу се сазнати још неке појединости о надлежности

онда је Вук могао вршити дужност челника тек после њега, па је и поменута исправа за село Ливочу могла бити издата у периоду између 1400. и 1402. године, можда баш у марту 1402. пошто је и дата решаван један спор око поседа.

Челник Вук имао је сина Стефана, који је сахрањен у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури. Види: Д. Мадас и А. Гајић, Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури, Саопштења XV, Београд, 1983, 221–242.

[82] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 520; Гласник СУД 24, 275.

владаревог челника. У једној одредби која се односи на све манастирске људе посебно се наређује: „**И соудa инде да имь нѣсть тьчию прѣдь челникомь господства ни**".[83] Значи да манастирски људи нису требали ни пред ким да се суде, изузев пред владаревим челником. Ова је одредба од посебног значаја јер потпуније осветљава положај челника у државној управи. Будући да се челник појављује у улози судије, онда ова појава захтева извесна објашњења. У науци је од раније утврђено и познато, да су се људи једне цркве или манастира судили пред својим игуманом за сва дела, изузев неких која су била резервисана за владара. Уколико би дошло до спора између људи двеју цркава или два манастира, онда би се они судили пред судом ових двеју цркава, али ако би дошло до спора између црквених људи и људи потчињених световним господарима, тада би се излазило пред владарев суд. Пред овом институцијом требали су да се воде сви спорови око црквеног земљишта. Т. Тарановски упозорава на разлику између личног владаревог суда и „суда на двору владаочевом". У овом последњем није лично судио владар, односно краљ, већ један од „владалаца двора краљева". Т. Тарановски још сматра да се и пре доношења Душановог законика, „суд на двору владаочевом стабилизовао у облику „судије у дворе царства ми" (чл. 175), или „судије дворског" (чл. 177)".[84] Исти аутор још напомиње: да се од „интегралне установе владаочевог суда одвојио довољно рано суд на двору владаочевом као засебна установа поред личног суда владаочевог".[85]

Са наведеним закључцима Т. Тарановског можемо се сложити, али се при том мора водити рачуна да су организација судства и државне управе били подложни мањим или већим променама. Још у доба краља Драгутина не постоји самостално и посебно звање „судија дворски", па су људи манастира Хиландара могли да се суде у предвиђеним случајевима пред краљем или пред „једним од владалаца двора краљева".[86] Не треба ни доказивати да је са стварањем Душановог царства дошло до великих промена у целокупној државној управи и судству. После распада Царства на самосталне области, организација судства претрпела поново извесне промене. Државна управа и судство обласних господара били су једноставније организовани у поређењу са државном управом и судством у доба Царства, што не значи да су били и мање ефикасни. Изгледа да су државна управа и судство обласних господара били ближи државној управи и судству српских краљева. Кнегиња Милица и њени синови предвидели су за људе манастира Св. Пантелејмона да се суде само пред челником, што у многоме подсећа на садржину одредбе краља Драгутина, по којој су људи манастира Хиландара могли да се суде само пред краљем или

---

[83] С. Новаковић, *Законски споменици,* 520; Гласник СУД 24, 275.
[84] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој Србији, књ. III и IV,* 161.
[85] Т. Тарановски, н.д., 161.
[86] С. Новаковић, *Законски споменици,* 387.

пред једним од „владалаца" двора краљевог, којег „измоли" игуман. Извесна разлика постоји, али само утолико, што је за време краља Драгутина манастирским људима судио један од неколико „владалаца" двора краљевог, док је у доба кнегиње Милице то обавезно био челник. Он је свакако био један од „владалаца" на двору својих господара и његова функција судије проистицала је из његовог положаја и старешинства на двору и у државној управи. Челник је као представник централне управе са наведеним овлашћењима био заиста најпогоднија личност, која би извршила разграничење између црквених и световних земљопоседа. Уосталом утврђивање међа можемо посматрати и као наставак суђења и као извршење пресуде, а челник је имао овлашћења да чини и једно и друго. У области Лазаревића он је имао право да „заповеда", односно да издаје наређења која су се морала извршити, а такође и да суди у споровима који су вођени око црквених земљопоседа. На основу свега што је речено можемо слободно закључити да је челник замењивао владара у одређеним судским и цивилним пословима.

Надлежности челника биле су и шире од наведених, пошто су њима поверавани и други послови. Челник Смил који је био у служби Вука Бранковића, одлазио је неколико пута у Дубровник да би тамо предао на чување (у депозит) сребро и друге драгоцености свог господара.[87] Челник Смил је водио са собом и свог „дијака" (логотета) Стефана, који је писао исправе о томе шта је све предато на чување у Дубровник и печатио их печатом челника Смила. Из свега тога следи закључак да је челник, не само заступао свог владара, већ се бринуо и о заштити владареве имовине. Занимљиво је још приметити да је челник располагао и потребним знањима, која су неопходна у финансијским операцијама. Поверавање челнику Смилу управо оваквих послова не представља неку случајност. Пре њега је већ челник Милош одлазио у Дубровник да за цара Уроша прими Светодмитарски или „српски" доходак. Не би требало испустити из вида чињеницу, да су се и цар Урош и Вук Бранковић налазили у веома тешким приликама, управо оних година када су своје челнике слали у Дубровник. Нема сумње да су њихови челници били изузетно поверљиве личности и одане својим господарима. Исцрпљујући обавештења о овој делатности челника, треба скренути пажњу на чињеницу, да је средином XV века и Ђурађ Кастриот, познатији као Скендербег, слао на чување у Дубровник свој новац и то по свом челнику Рајану.[88] Не треба посебно ни истицати да се Скендербег често налазио у изузетно тешким приликама због напада Турака.

[87] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 142–146; М. Динић, *Области Бранковића. Прилози за КЈИФ* 26 (1960) 15 (= Српске земље у средњем веку, Београд, 1978, 159, 160).

[88] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 215. Челник Рајан је имао бројну породицу. Према једном Поменику треба поменути: „**Рагана челника, подружце его Мароу и чеда их Гюрга и Враноу и Станишоу и Констадина и Моужикіа и Єлоу и Воисавоу**" (Споменик САНУ III, 177). Одмах у продужетку пише: „**Дмитра челника и подроужце его Владиславоу и чеда их раба божіца Таноуша, раба божіца Андрѣю**". Ово су свакако Албанци, па се поред Рајана међу њима нашао и челник Дмитар.

Досадашње излагање је показало да је челник под одређеним околностима замењивао владара у неким судским и цивилним пословима. То је било могуће пошто је челник боравио на двору, односно пошто се налазио у непосредној близини владара. Отуда је он и старешина једног дела дворског особља, тачније један од „владалаца" на двору владаревом, који је имао права и да „заповеда", односно да издаје наређења у српској држави. У области Лазаревића челник је као судија судио у споровима који су вођени око црквеног земљишта, а појављивао се и као извршилац владареве пресуде, када је требало утврдити међе између црквених и световних земљопоседа. Челнику је припадало и видно место у заштити владареве имовине, а пре свега владареве личности. Широка овлашћења челника, као и њихово искуство у вођењу државних послова, утицали су на појаву да се челници помињу као милосници на исправама које су Дубровчанима издавали кнез Лазар и Вук Бранковић. У питању су пре свега исправе у којима се потврђују и набрајају трговачке повластице Дубровчана у Србији, као и разрешнице рачуна које су Лазаревићи издавали појединим закупцима царина у својој држави. Познато је да је кнез Лазар 1387. године потврдио Дубровчанима стечене повластице, па се као милосници на овој исправи помињу: логотет Ненада, жупан Петар, челник Михо и кефалија Гоислав.[89] У саопштеном редоследу милосника челник је тек трећи, што без сумње указује и на његов положај у постојећој хијерархији највиших представника државне управе. После челника Михе поменут је још само кефалија Гоислав. Челнику је такође припало треће место и у постојећем редоследу милосника на исправи којом је 1387. године Вук Бранковић потврдио трговачке повластице Дубровчана. У овом случају први милосник је био Тодор Хамировић, други је Прњак војвода и трећи већ помињани челник Смил.[90] Када су наследници кнеза Лазара и Вука Бранковића 1405.

---

[89] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 123. Тројица од поменутих милосника припадају државној управи, обзиром да носе титуле: логотета, челника и кефалије, док се то за четвртог милосника са титулом жупана не може рећи. У питању је жупан Петар, који је поменут као други по редоследу, одмах после логотета, а пре челника и кефалије, што сведочи о његовом високом положају и угледу у држави кнеза Лазара. Тешко је утврдити о којем је жупану Петру реч. То би могао да буде и Петар Војиновић, који се помиње скупа са кнезом Лазаром, поводом неке штете причињене дубровачким трговцима. У питању су биле неке ствари: „que abstulit dominus comes Laçarus et Petre Voynovich in Radochina, aut per aliquem officialem ipsorum" (Diversa canselariae 27 fol. 84 : 5 фебруар 1388). Кнез Лазар је према томе почетком 1388. године држао под својом влашћу доњи ток Увца, обзиром да се село Радоиња (Radochina) налази на левој обали доњег тока поменуте реке. М. Динић сматра да су Петар Војиновић и жупан Петар кнеза Лазара једна те иста личност (М. Динић, *О Николи Алтомановићу,* 10 нап. 25).

Могло би се помишљати и на великог жупана Петра, сина жупана Прибила, ктитора манастира Добруна, уколико је нартекс добрунске цркве подигнут 1383. године, што се данас оспорава. Види: С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* Скопље, 1934, 65; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле,* 143–145 (овде је дат и преглед литературе).

[90] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 139. Овде је челник трећи и последњи у редоследу милосника.

године такође потврђивали Дубровчанима стечене повластице, редослед милосника је био нешто другачији. На повељи деспота Стефана из 1405. године као први милосник поменут је логотет Богдан, затим долази „челник велики" Хребељан и на крају војвода Милтош.[91] Слично место припало је челнику и на исправи Бранковића из 1405. године. Први у редоследу милосника био је Михаило Кузмић, после којег долази челник Стефан, затим војвода Лукач и на крају челник Миљан.[92] Од четворице милосника овде чак двојица носе титулу челника, што привлачи посебну пажњу и о чему ће касније бити говора. Остављајући по страни ово занимљиво питање, треба истаћи као неоспорну чињеницу да је углед челника у државној управи до 1405. године знатно повећан. О томе свакако сведочи и чињеница што је Хребељан, који се налазио у служби деспота Стефана, носио титулу „великог челника". Када је тачно повећан утицај челника на државне послове, известан одговор пружају четири разрешнице рачуна које су издали Лазаревићи.

Полазећи од хронолошких података забележених у овим исправама, на првом месту треба поменути разрешницу, која је 30. јануара 1399. године издата Марину Лебровићу у Крушевцу.[93] Тада су кнегиња Милица и њени синови ослободили Марина Лебровића, као закупца рудничке и шетоњеске царине, од свих будућих потраживања. На овој исправи поменута су три милосника: Радивој databaseдржица, кефалија Петар Бољадиновић и челник Туба.[94] Овде је челнику припало скромно место. Испред њега је databaseдржица, па чак и један кефалија, што касније неће бити случај. У хронолошком погледу као следећа, требала би да буде разрешница која је издата у Јагодини 15. јула 1399. године Живулину Станишићу.[95] Исправу су издали заједно кнегиња Милица, деспот (?) Стефан и његов брат Вук, док се као милосници помињу: челник Хребељан, затим Шајинац и ризничар Вукашин.[96] По овој разрешници Живулин Станишић се ослобађа од свих дуговања и даљих потраживања као закупац планске и шетоњске царине. Пошто се у тексту исправе Стефан Лазаревић помиње као деспот, онда се не може прихватити да је ова разрешница била написана већ 15. јула 1399. године. Познато је да је Стефан Лазаревић титулу деспота добио тек у лето 1402. године. Узимајући у обзир хро-

[91] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 204.

[92] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 154. Присуство двојице челника, као да упућује на постојање два одвојена двора код Бранковића. Овако је нешто било могуће, пошто су у то доба код Бранковића, Лазаревића, Балшића и Драгаша, постојали својеврсни савладарски односи. Више о томе: М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183–212.

[93] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 189.

[94] „а томꙋ милостници Радивои двородрьжица и кефалиа Петар Болꙗдиновикь и челникь Тꙋба" (Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I/1, 189).

[95] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 190.

[96] У разрешници рачуна каже се следеће: „а томꙋи милостници челникь Хребелꙗнь и Шаинаць и Вькашинь ризничарь" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 190).

нолошки несклад, а и неке друге разлоге, Ст. Станојевић је својевремено осумњичио ову исправу и још две разрешнице које је издала кнегиња Милица. Разлога за сумњу није било и С. Ћирковић је уверљиво показао да су све три исправе аутентичне.[97] Разрешница на којој се Стефан Лазаревић помиње као деспот могла је бити написана, како је С. Ћирковић с правом приметио, тек пошто се Стефан Лазаревић 1402. године вратио из Цариграда, где је и добио деспотско достојанство. Поменута исправа привлачи и посебну пажњу због тога што је челник Хребељан поменут као први у постојећем редоследу милосника. Трећа по реду разрешница, која је занимљива за нашу анализу, била је издата 15. марта 1402. године у Приштини.[98] Кнез Стефан Лазаревић, његов брат Вук и кнегиња Милица издали су ову исправу Мароју Цинцуловићу, који је држао под закуп њихове царине, али се поименично не наводи ни једна царина. На овој разрешници рачуна милосници су били: протовестијар Иван и челник Вук.[99] Последња и четврта по реду била би разрешница коју је издала кнегиња Милица без својих синова 23. маја 1402. године у Новом Брду.[100] Исправа је издата Марину или Мароју Лебровићу, који је држао под закуп рудничку царину, а милосници на овој исправи били су: челник Витан, кефалија Туба и руднички кефалија Петар. Одмах после имена милосника стоји забележено још следеће: „**и свьдоци латине ІАкша Влахωтикь и ІАкша Арнѹтовикь**".[101] Значи да је поред милосника било и сведока, што у претходне три разрешнице није био случај.

Да би се што потпуније осветлило питање хронологије писања и издавања разрешница кнегиње Милице и њених синова, треба скренути пажњу на још неке чињенице. Све четири разрешнице рачуна о

---

[97] Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, О фалсификованим повељама,* Глас САНУ 169 (1935) 22, 23; С. Ћирквић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и Деспота Стефана,* ИЧ 4 (1956) 139–148. У својој студији С. Ћирковић је упозорио на присуство посебне врсте исправа, које су у литератури познате под називом „разрешнице рачуна". Извршио је дипломатичку анализу и утврдио тачан број „разрешница рачуна", које су издали српски владари, укључујући и Лазаревиће. У периоду од 1399 до 1405. Лазаревићи су издали укупно 5 разрешница рачуна. У прве четири исправе обједињени су елементи повеље и писма, док је пета разрешница из 1405. године издата у два вида, као повеља и као писмо. Обе исправе деспот Стефан Лазаревић пропратио је у Дубровник својим посебним писмом (Споменик САНУ, 11, 50). На последњој разрешници рачуна кнегиње Милице, односно монахиње Јевгеније, нема милосника, већ се помињу сведоци, а међу њима је и „челник Петар". Вероватно је у питању једна те иста личност, која је својевремено обављала дужност кефалије рудничког. Напред је указано да је то Петар Бољадиновић, односно кефалија Петар и напокон „челник Петар". Наведену претпоставку поткрепљује чињеница што је кнегиња Милица самостално располагала приходима од Рудника и што је управљала овим подручјем. Види: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II,* 9, 15; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша,* ЗРВИ 21 (1982) 194, 195.

[98] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 194.

[99] Имена милосника забележена су на следећи начин: „**протовистиіарь Ивань и чельникь Вльkь**" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 194.

[100] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 195.

[101] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 195.

којима је било говора, упућене су биле на адресу дубровачке владе и тамо су регистроване са тачним датумом када су приспеле у Дубровник, односно дубровачку канцеларију. Кнегиња Милица и њени синови слали су ове исправе званичном поштом по својим куририма, чија су имена такође забележена у разрешницама. Тако је прву по реду разрешницу, која је издата 30. јануара 1399. године, донео у Дубровник Ивчин Ходановић, где је ова исправа регистрована 13. априла 1399. године.[102] Значи да су од издавања и писања исправе па до њеног регистровања у Дубровнику прошла два месеца и 13 дана. На другој по реду разрешници забележен је датум 15. јули 1399. године, али је она регистрована у Дубровнику тек 10. октобра 1404. године.[103] Исправу је у Дубровник донео такође Ивчин Ходановић, али је она занимљива због тога што се Стефан Лазаревић помиње са титулом деспота и што је временски размак између издавања и регистровања разрешнице износио пет година, два месеца и 25 дана. Трећа по реду разрешница издата је и написана 15. марта 1402. године, а у Дубровнику је регистрована 5. маја 1402. године, тако да временски размак између издавања и регистровања износи само један месец и 20 дана.[104] Разрешницу је донео у Дубровник човек кнеза Стефана Лазаревића по имену Богдан. На четвртој и последњој по реду разрешници забележен је као датум издавања исправе 23. мај 1402. године, али је у Дубровнику регистровна тек 8. октобра 1404. године, па временски размак између издавања и регистровања износи две године, четири месеца и 15 дана.[105] Исправу је у Дубровник донео такође Ивчин Ходановић, човек кнегиње Милице и њених синова.

Ако се сада упореде податци који се односе на датум издавања и датум регистровања појединих разрешница, лако ће се уочити да су прва и трећа по редоследу разрешница регистроване у Дубровнику релативно брзо после издавања. Једва да је прошло око два или два и по месеца, а исправа би била допремљена у Дубровник и тамо регистрована. Са другом и четвртом по редоследу разрешницом то није случај, пошто је временски размак између издавања и регистровања код друге разрешнице био дужи од пет година, а код четврте дужи од две године. Пошто се у другој разрешници Стефан Лазаревић помиње као деспот, С. Ћирковић је доказао да је ова исправа могла бити написана тек после 1402. године. Ако се узме у обзир ова чињеница и ако се пође од тога да су прва и трећа по саопштеном реду разрешница регистроване у Дубровнику два или два и по месеца после издавања, онда је и друга по реду разрешница могла бити издата и написана негде у лето 1404. године, тј. два или два и по месеца пре него што је реги-

---

102 Споменик САНУ 11, 103.
103 Споменик САНУ 11, 46.
104 Споменик САНУ 11, 48.
105 Споменик САНУ 11, 49.

строванa у Дубровнику. Исти би се закључак односио и на четврту по реду разрешницу, код које временска разлика између издавања и регистровања износи више од две године. На тај начин долази се до закључка да су друга и четврта по реду разрешница биле написане и отпослате у Дубровник у исто време, тј. негде у лето 1404. године, пошто су у Дубровнику биле регистровне такође у исто време, тачније 8. и 10. октобра 1404. године.

Разлике између датума који су забележени на другој и четвртој разрешници и датума када су ове исправе регистроване у Дубровнику не треба сувише да збуњује, пошто је одређена правна радња могла бити учињена знатно раније, него што је о томе написан посебан акт. Сматрамо да је такав случај и са исправама о којима се расправља. Захваљујући чињеници што се Стефан Лазаревић на другој разрешници помиње као деспот, потпуно смо сигурни да је иста могла бити написана, тек пошто се Стефан Лазаревић 1402. године вратио из Цариграда. Наведени закључак посредно поткрепљују и друга обавештења. На разрешници у којој се Стефан Лазаревић помиње као деспот, међу именима милосника налази се и челник Хребељан, а за њега се поуздано зна да је 1405. године носио титулу „великог челника".[106] Тешко је и претпоставити да је Хребељан био челник 1399. године, а затим да су ту дужност после њега вршили челници Вук и Витан, који се помињу као милосници на разрешницама из 1402. године, да би се Хребељан појавио после њих са титулом великог челника 1405. године. Таква се могућност у теорији не искључује, али је природније очекивати да је велики челник Хребељан вршио дужност челника или великог челника и 1404. године.

Анализа која је обављена омогућава нам да утврдимо, не само време када је нека разрешница написана, већ и да утврдимо време када су се поједини чланови државне управе налазили на својим положајима, односно када се помињу као милосници. На исправама су за милоснике постављани само активни чланови државне управе, тачније они чланови државног апарата, који су се у тренутку писања и издавања неке јавноправне исправе налазили на својим положајима. Према напред утврђеном датуму регистровања и писања поменутих разрешница рачуна, исправа која је била издата Мароју Лебровићу била је заиста и написана и регистрована 1399. године. На овој разрешници су поменути као милосници: двородржиоца Радивој, кефалија Петар Бољадиновић и челник Туба.[107] Јасно се види да је челник поменут на трећем и последњем месту, па је он у тадашњој хијерархији државне управе заузимао ниже место и од двородржице и од кефалије. У хронолошком погледу друга по редоследу разрешница рачуна била је написана и регристрована 1402. године, а издата је

---

[106] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 204.
[107] Види нап. 102.

Мароју Цинцуловићу. На њој се као милосници помињу протовестијар Иван и челник Вук. Овде се челник налази на другом, али и последњем месту, на основу чега се може закључити само толико да је по рангу био нижи од протовестијара. Трећа и четврта разрешница биле су написане и регистроване у Дубровнику практично у исто време, пошто је размак у регистровању износио свега два дана. Због разлике од два дана, као трећу по редоследу разрешницу узимамо ону исправу која је била издата Мароју Лебровићу и која је регистрована у Дубровнику 8. октобра 1404. године. Као милосници на овој исправи помињу се: челник Витан, кефалија Туба и кефалија руднички Петар.[108] У овом случају челник се помиње на првом месту и налази се испред двојице угледних кефалија, што значи да је заузимао и више место у постојећој хијерархији. У таквом се светлу приказује и челник Хребељан који се помиње као први милосник, а после њега се као милосници помињу Шаинац, односно Шахин и ризничар Вукашин. Реч је о четвртој разрешници рачуна која је била издата Живулину Станишићу и која је у Дубровнику регистрована 10. октобра 1404. године.[109] Последње две разрешнице из 1404. године показују да је челник избио на прво месту међу поменутим милосницима, што без сумње значи да је и његов утицај на државне послове постао јачи него пре тог времена. Сада се већ и са сигурношћу може утврдити време када је углед челника у државној управи нагло порастао. То се десило свакако после 1402. године, а пре лета 1404. године. Некако у то доба је и деспот Стефан постао вазал угарског краља Жигмунда, па би за тај период требало и везати једну реформу државне управе у Деспотовини по којој је челнику прибављен изузетно велики углед. Изгледа да се то догодило после приближавања Угарској и под угарским утицајем. Пошто се као милосници 1404. године помињу челник Витан и челник Хребељан, само се по себи намеће питање, како је могуће да су у исто време постојала два челника. Захваљујући сачуваним исправама које су Лазаревићи издали 1405. године Дубровчанима, могуће је одговорити на постављено питање.

У науци је познато да је кнегиња Милица самостално издала једну разрешницу рачуна 12. септембра 1405. године Вукши Мишетићу, који је био закупац рудничке и побрешке царине. Као сведок на овој исправи помиње се челник Петар, за којег се слободно може рећи да се налазио у служби кнегиње Милице.[110] Уз ову разрешницу и деспот Стефан је са своје стране упутио једно писмо кнезу, властели и општини дубровачкој, у којем и он ослобађа обавеза Вукшу Мишетића, али као закупца само побрешке царине. Из свега овога се лако може закључити да постоје два двора и две канцеларије – канце-

[108] Види нап. 101.

[109] Види нап. 96 и 103.

[110] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 198, 199.

ларија кнегиње Милице и канцеларија деспота Стефана. Исто тако се може закључити да је кнегиња Милица држала Рудник и самостално располагала приходима од рудничке царине. Све је то било могуће, пошто су између деспота Стефана и кнегиње Милице успостављени савладарски односи, с тим што се знало да је деспот Стефан легитимни владар.[111] Управо 1405. године деспот Стефан је у децембру потврдио све трговачке повластице Дубровчана у Србији и издао посебну исправу, на којој су као милосници поменути: логотет Богдан, велики челник Хребељан и војвода Милтош.[112] Овде је занимљив распоред милосника, а свакако и титула челника. На првом месту је логотет, потом велики челник и на крају један од војвода. О угледу логотета у држави Лазаревића било је напред говора, па се на томе не треба задржавати. Посебну пажњу привлачи титула „великог челника" који се са овим достојанством помиње први пут у држави Лазаревића. Реч је о Хребељану који се 1404. године помиње само као „челник", да би 1405. носио титулу „великог челника". Он се без сумње налазио у служби деспота Стефана и 1404. и 1405. године, за разлику од челника Петра који се 1405. налазио у служби кнегиње Милице. Био је то по свој прилици и најважнији разлог због чега је увећана титула челника који се налазио непосредно у деспотовој служби. На основу изложеног може се закључити да су 1405. године у Деспотовини истовремено постојала два дворска челника, један у служби кнегиње Милице, а други у служби деспота Стефана. Овај последњи је виши по рангу и носи титулу „велики челник". Стање какво је постојало 1405. године, постојало је по свој прилици и 1404. године. Тада је у деспотовој служби био челник Хребељан, а у служби кнегиње Милице челник Витан. Тиме се уједно објашњава и присуство двојице челника као милосника на исправама које су издавали Лазаревићи. Познавање прилика на дворовима Лазаревића, омогућава да се објасни и присуство двојице челника као милосника на исправи Бранковића, којом се 1405. године потврђују повластице Дубровчана у њиховој области. То су били челник Стефан као други милосник и челник Миљан као четврти и последњи милосник.[113] Теже је одредити који су дворови били у питању. За челника Стефана можемо веровати да је био непосредно у служби најстаријег сина Вука Бранковића, господина Гргура, а можда и господина Ђурђа, док би се челник Миљан налазио у служби госпође Маре, па можда и у служби најмлађег Вуковог сина Лазара. Колико је

[111] М. Благојевић, *Савладарсшво у срйским земљама йосле смрши цара Урош̲а*, 185–198.

[112] Љ. Стојановић, *Сшаре срйске йовеље и йисма* I/1, 204.

[113] Љ. Стојановић, *Сшаре срйске йовеље и йисма* I/1, 154. О међусобним односима наследника Вука Бранковића види: М. Благојевић, *Савладарсшво у срйским земљама йосле смрши цара Урош̲а*, 202–206. О челнику Миљану сачувана су кратка обавештења још у неким изворима. Он је фебруара 1406. године у Дубровнику покренуо питање заоставштине свог оца (Љ. Стојановић, *Сшаре срйске йовеље и йисма I/1*, 523, 524). Према једном Поменику требало је поменути и: „Милан'на чел'ника" (Гласник СУД 42, 81). Пре Миљана у истом Поменику уписан је и челник Воин, о којем се ништа друго не зна (Гласник СУД 42, 51).

до сада познато, наследници Вука Бранковића нису имали у свом управном апарату „великог челника". Овде би требало додати да се особе са титулом великог челника не помињу често. Некада они нису ни носили ову увећану титулу, већ су их савременици тако називали, уосталом као што су реч „велики" додавали и уз титулу жупана, војводе, слуге и сл. када не би било ове појаве, онда би са сигурношћу могли рећи, да се у служби деспота Стефана налазио још један „велики челник". У питању је већ помињани челник Вук, који је био у активној служби 1402. године, а вероватно и нешто раније. Недавно је пронађено неколико надгробних споменика у цркви Богородице Пречисте код Ждрела у Горњачкој клисури, а на једном од њих пише следеће: „**Прѣстави се рабь божи Стефань Коувет сынь великаго чеωника деспотова Влька Коувета вь лѣто .SЦS. генвара .Д. дьнь и здѣ лежить вѣчна мȣ паметь**".[114] Година (6906) или није добро прочитана или се односи само на датум смрти, а не на датум подизања споменика, пошто година 6906 од „створења света" одговара 1398. години после Христа, а тада Стефан Лазаревић још није био деспот. Остављајући по страни проблем датирања поменутог натписа, остаје као поуздана чињеница да се у цитираном натпису Вук Кувет помиње као деспотов велики челник. Сада се само по себи намеће питање, када је стечено ово достојанство. Још 1402. године Вук се помиње само као челник, да би се већ од лета 1404. године у деспотовој служби налазио челник Хребељан, који се у децембру 1405. године званично назива „велики челник". Наведене чињенице упућују на закључак да је челник Вук носио титулу великог челника током 1403. и почетком 1404. године. Сада изгледа као сасвим извесно да је Стефан Лазаревић увећао достојанство свог челника, тек пошто је стекао титулу деспота. На потребу за увођењем достојанства великог челника није утицаја једино деспотска титула, већ и прилике у тадашњој држави Лазаревића. Позната је чињеница да је кнегиња Милица имала свој двор и своје достојанственике, укључујући и челника. Челник Витан био је у служби кнегиње Милице, тада монахиње Евгеније, 1404. а челник Петар 1405. године. Присуство двојице по имену познатих челника на двору кнегиње Милице, био би довољан разлог, а и потреба, да се истакне разлика између челника на двору Стефана Лазаревића и његове мајке. Најједноставније се то могло постићи увођењем у службену терминологију „великог" челника, на двору деспота Стефана, за разлику од челника на двору кнегиње Милице. Узимајући у обзир ову констатацију с разлогом се може рећи, да је Вук Кувет заиста био велики челник деспота Стефана током 1403. и почетком 1404. године, а да је потом велики челник постао Хребељан (1405).

---

[114] Д. Мадас и А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте*, 234. Види и нап. 81.

Уводећи достојанство великог челника деспот Стефан није уводио посебну новину у постојећим звањима, већ му је као узор послужио двор Стефана Душана и његових наследника. Напред је већ упозорено да је службу великог челника на двору краља Душана вршио Оливер, који је напредујући у постојећој хијерархији стекао и титулу деспота. Пошто је Оливер био најпре „велики челник", потом „велики слуга", да би 1341. године постао „велики војвода" краља Душана, неће се погрешити ако се каже, да је службу великог челника обављао пре 1340. године.[115] после Оливера дужност великог челника обављао је Димитрије, за којег се зна само толико да је преминуо 6. III 1349. године и да је до тада управљао пространом облашћу. После Оливера и Димитрија, изгледа да на двору цара Душана више нико није почаствован достојанством „великог челника", ни челник Бранило ни челник Ђурица. Изгледа да је на ову појаву утицало Душаново крунисање за цара, што је касније пропраћено посебном организацијом двора и другачијим дворским церемонијалом. Ослањајући се на расположиве изворе, може се рећи да достојанство великог челника није постојало ни на двору цара Уроша. Челник Муса који је заиста био велможа, будући да је најпре држао Зечан, а потом Брвеник са „жупом", није титулисан као велики челник, већ само као челник. Све се то односи и на другог Урошевог челника Милоша Повића.

Личност челника Милоша Повике привлачи посебну пажњу. За разлику од челника Мусе, који се после 1363. више не налази у непосредној царевој близини и служби, челник Милош остаје уз цара све до његове смрти. Са титулом челника Милош се први пут помиње 1361. а последњи пут 1372. године.[116] Имао је сина (Јована), који је умро 1390. и сахрањен у цркви Св. Петра код Новог Пазара.[117] За цара Уроша је обављао разне послове, подизао „српски доходак" у Дубровнику, држао извесно време Звечан, због којег је дошао у сукоб с Николом Алтомановићем после смрти цара Уроша.[118] Државни и приватни послови водили су га у Дубровник, Скопље и Солун, а вероватно и у нека друга места. Поседовао је неколико села у близини

[115] Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова,* ИЧ 24 (1977) 83–102. Према истраживањима Г. Томовић, Оливер је био велики војвода већ 1341. године. У својој каријери Оливер је најпре велики челник, а потом велики слуга, да би тек онда постао велики војвода, па из тога и следи закључак да је велики челник био свакако пре 1340. године.

[116] С. Новаковић, *Законски споменици,* 440, 441; К. Јиречек, *Споменик САНУ 11,* 10, 101; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 416, 417. У објављеним исправама Милош Повика себе титулише челником 25. VI 1370. године, али Дубровчани га већ 1372. године помињу без икакве титуле, само као брата логотета Ђурђа, што је и разумљиво пошто није ни могао бити челник у то доба, будући да је цар Урош умро 1371. године.

[117] Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* 89. Верујемо да је у питању син челника Милоша Повике, а не неког другог челника Милоша, обзиром на удаљеност Новог Пазара од Звечана, где је Милош Повика имао поседе и где је вршио службу. Растојање између поменутих градова износи око 35 км.

[118] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства.*

Ђаковице, које је поклонио 1361. године Хиландару,[119] имао је своје људе и поседе у Звечану и околини, а располагао је некретнинама у граду Дубровнику и на подручју Дубровника. Челник Милош имао је и два брата, који су у постојећој хијерархији заузимали више положаје од њега и који су били још имућнији. Најстарији од три брата Повике је добро познати Ђурађ, велики логотет цара Душана, који је своју службу обављао од 1350. до 1355. године.[120] После Душанове смрти обрео се у „грчким земљама" да би 1367. године умро у Солуну, као угледна и поштована личност од савременика. Други Милошев брат звао се Радослав и он је најпре био кефалија у Призрену за време цара Душана, а потом се обрео у Серу, где је 1365. године вршио дужност кефалије Сера и што је за ову анализу битно, вршио је и дужност великог челника царице Јелене.[121] Према томе службу и титулу великог челника увела је и обновила царица Јелена на свом двору у Серу, док је истовремено цар Урош на свом двору имао само челника. Стицајем одређених околности, али не и случајно, два брата Повике вршила су истовремено службу челника или великог челника на двору цара Уроша и на двору царице Јелене. Кефалија Сера, велики челник, дворанин и зет царице Јелене, Радослав Повика уживао је без сумње њено највеће поверење, као што је и челник Милош уживао највеће поверење цара Уроша. Они су то поверење и заслужили, будући да су остали лојални наследницима цара Душана чак и у време њиховог политичког пада. Сва три брата Повике, поред осведочене верности, показали су се и као способни чланови државне управе, који су били у стању да пруже стручну помоћ својим владарима. Захваљујући ефикасном деловању таквих чланова државне управе, као што су то била браћа Повике, омогућено је неспособним Душановим наследницима да се одрже на власти пуну деценију. Одмах треба приметити, како државна управа ма колико била способна не може преузети све надлежности носиоца врховне власти, а ако их преузме, не може их дуго обављати. Политички пад неспособног носиоца врховне власти, неминовно води и паду најистакнутијих представника државне управе. Када је царица Јелена изгубила своје позиције у граду Серу, изгубио их је и њен велики челник Радослав Повика. За Дубровчане он није био

---

[119] С. Новаковић, *Законски споменици*, 440, 441.

[120] К. Јиречек, *Споменик САНУ* 11, 8; С. Новаковић, *Законски споменици*, 175, 432, 434, 436, 437, 760.

[121] Захваљујући истраживањима Б. Ферјанчића утврђено је да је Радослав Повика био, не само кефалија града Сера, већ и „велики челник" и „зет" царице Јелене. Више о томе: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд, 1994, 73, 74, 76, 86. Б. Ферјанчић с правом констатује следеће: „Поред архоната града (Сера), који су се и раније истицали угледом и утицајем, сада се јављају и архонти царства који су у ствари били у служби царице Јелене, господарице у новој Серској држави" (Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 86). Овде треба додати да је царици Јелени била добро позната и служба манастирских челника. После напуштања Сера царица се вратила у Србију, па је тада поставила неког Ивоја за челника манастира Дечана (М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, 30, 31). О Радославу Повики као кефалији Призрена види одељак о кефалијама.

ни кефалија ни челник 1368. године, нити је он себе тако титулисао.[122] Насупрот овој појави, исте године и у исто време, Дубровчани називају Милоша Повику челником и то с разлогом, пошто се налазио у активној служби код цара Уроша.

Постојање засебних дворова царице Јелене и цара Уроша, са посебним апаратом државне управе у којем се налазе челници и велики челници, послужили су као готов образац наследницима кнеза Лазара. Кнегиња Милица има свој двор и своје челнике, што има и Стефан Лазаревић, али када је он стекао титулу деспота, увећао је достојанство свог челника назвавши га „великим челником". Ослонац за овај поступак могао је наћи у организацији државне управе краља Душана или царице Јелене. Деспот Стефан Лазаревић је веома добро процењивао значај и улогу државне управе, па је настојао да је учини што ефикаснијом. Из управног апарата Немањића преузимао је изграђену и развијену терминологију, али је истовремено тражио и проналазио најспособније сараднике, не презајући да их замени ако се покажу неефикасним. Велики челник Вук се није дуго поносио својим достојанством, као ни велики челник Хребељан. Најдуже је ову службу вршио добро познати челник Радич.

Челник или велики челник Радич представља најкрупнију политичку фигуру свог времена.[123] Он се први пут помиње у служби деспота Стефана 1413. године и то са необично важним и одговорним овлашћењима.[124] Управо тад га је деспот Стефан поставио за главног заповедника српског војног одреда, који је послат да помогне султану Мехмеду у рату против брата султана Мусе. Занимљиво је приметити да су овим одредом непосредно командовали војвода Шахин и војвода Михаило, али је и поред тога за главног заповедника одређен челник Радич. У овом је случају он заступао свог владара, водећи при том рачуна не само о војсци, већ подједнако и о државним интересима. Штитећи интересе деспота Стефана и заступајући га у одређеним пословима, челник Радич је неколико година касније водио преговоре с Дубровчанима (1421–1427) око заплењеног сребра у Видни код

---

[122] К. Јиречек, *Споменик САНУ* 11, 35, 36.

[123] О челнику Радичу постоји обимна литература: С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде*, Гласник СУД 50 (1881) 122–164 И. Руварац, *О Богородичином манастиру у Радешини у XV веку*, Годишњица Николе Чупића 20 (1900) 251, 252; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у деспотовини, Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, 146, 147; М. Динић, *За историју рударства II*, Београд, 1962, 18, 54; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 125–137; В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник за историју Матице Српске 13 (1976) 7–19; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 98, 116–119, 167, 170–173, 185, 204, 205, 588, 722.

[124] К. Куев и г. Петков, *Сьбрани сьчинения на Константин Костенечки*, София, 1986, 411. Овде се за челника Радича наглашава: „бѣше же над деспωтовѣми вои начелникь Радичь челникь. моужь храбрѣишщи и моудрѣищи. и малимы глаголы мнωгаа сьврьшае бѣше еште же сь ними дваа воеводы. Шаχинь и Миχаиль". Из наведеног цитата се јасно види да је Радич носио титулу челника, а не и „великог челника", али како је истовремено био виши по рангу од двојице војвода, Шахина и Михаила, онда се слободно може рећи да је у то доба обављао све послове као и велики челник.

Новог Брда, као и у преговорима за ослобађање ухапшених дубровачких трговаца, који су затворени због учествовања у побуни у Сребрници.[125] Све је ово долазило у надлежност челника, будући да је он заступао владара у судским пословима, понекад и на ратишту, а чешће у преговорима са посланицима суседних држава и странцима у опште. Положај челника у тадашњој државној управи најбоље је дефинисан у једној исправи на латинском језику, где се он назива: „comes palatinus". У питању је уговор, који је закључен 1435. године између деспота Ђурђа и Венеције. Поред деспота Ђурђа, документ о миру потписали су: „Radich Celnik comite palatino, Nikola Rodop protobystiario, Radith Bogdasich magister agazonum, Bogdan Zlokievich, consiliariis dicti ilustrimi domini dispoti".[126] Уговор је закључен у Смедереву, па је разумљиво што се међу присутнима налазе: челник, протовестијар, главни коњушар и још један дворанин. У цитираној реченици титула челника објашњена је латинским изразом: „comes palatinus", што у слободном преводу значи „дворски кнез". Будући да је титула „comes palatinus" постојала у Угарској и пошто је њен носилац био први међу велможама у краљевству, који је заступао краља где год је то неопходно, постаје сасвим јасно под чијим је утицајем уздигнуто тако високо деспотовог челника или великог челника. Дуготрајна и блиска сарадња између Угарске и Деспотовине, допринела је у највећој мери да се достојанство челника или великог челника по компетенцијама приближи најугледнијем велможи Угарске, који је носио титулу „comes palatinus".

Челник Радич је поред личних способности, располагао и великом имовином, тако да се могао мерити са баронима угарског краљевства. У границама тадашње српске државе челнику Радичу је припадало око 70 села, заселака, селишта и тргова, док му је на територији Угарске припадао град Купиник са околним селима, као и нека села у Банату.[127] Поред тога имао је „делове" у рудницима код Новог Брда и на Руднику, можда и на подручју Беласице, затим још „куће" и друге зграде. Захваљујући великом богатству подигао је манастир Благовештења на реци Грабовничици и манастир Св. Ђорђа у Враћевшници, осигуравши им истовремено и приходе за издржавање. Постао је „други" ктитор манастира Кастамонита на Светој Гори, поклањао је своја села и давао новчане прилоге манастиру Ватопеду и

[125] М. Динић, *За историју рударства II*, 54.

[126] С. Љубић, *Листине о односајих између Јужнога Словенства и Млетачке републике IX*, Загреб, 1890, 80–85.

[127] У границама Деспотовине челнику Радичу је припадало око 70 села, заселака, селишта и тргова, док му је на територији Угарске припадао град Купиник са околним селима, као и нека села у Банату. У Браничеву је имао 11 насеља, у Кучеву 5, у Мачви 18, у Некудимској власти 1 село, у Лепеници 2 села, на подручју Рудника 15 насеља, у Горњој Морави (З. Морава) 7 насеља, у широј околини Крушевца 3 села, у Расини 5 насеља и на подручју Беласице (Копаоник) 2 села. Поред тога поседовао је „делове" у рудницима код Новог Брда и на Руднику, затим „куће" и друге зграде. Из распореда поседа челника Радича види се да су они размештени широм тадашње српске државе, па се и Радичево присуство свуда осећало.

манастиру Светом Павлу на Светој Гори. После 1435. године челник Радич се повукао из политичког живота. Замонашио се и као монах Роман живео у Кастамониту још неколико година. Умро је после 1441. године.[128]

За сво време док се налазио у служби деспота Стефана, Радич је једноставно титулисан као челник. Са истом титулом он се помиње и као милосник на исправи коју је господин Ђурађ Вуковић (Бранковић) издао Дубровчанима 1428. године. Исправа је вишеструко занимљива, а посебно због броја и распореда милосника у постојећој хијерархији. При крају повеље за њих се каже: „**и семꙋи записанщю милостници воєвода Радославь и челникь Радичь и протовистщіарь Богдань и логотеть Воихна**".[129] Први међу милосницима поменут је велики војвода Радослав Михаљевић, потом челник Радич, а тек после њих долази протовестијар Богдан и логотет Воихна. На промену у постојећем редоследу милосника највише су утицале реформе државне управе, које је извршио деспот Стефан.[130] У његово доба војводе стичу првенство над цивилним представницима државне управе, па је разумљиво и што се велики војвода нашао испред осталих милосника. Други у постојећој хијерархији био је челник Радич, што је такође разумљиво, обзиром да су његове надлежности постале сличне надлежностима, које је у Угарској имао comes palatinus. Трећи у редоследу је протовестијар, а четврти и последњи по редоследу је логотет. Значај и углед звања логотета нагло су смањени после 1405. године, пошто је он још тада био први у редоследу милосника. За разлику од логотета, значај достојанства челника није умањен. На повељи коју је деспот Стефан издао Дубровчанима 1405. године, велики челник Хребељан је други у редоследу постојећих милосника, а исто је место припало и челнику Радичу на повељи господина Ђурђа из 1428. године. Одмах треба приметити да Радич у то доба, за разлику од Хребељана, не носи титулу великог челника. Са увећаним достојанством он се при пут помиње у повељи којом је господин Ђурађ потврдио све поседе великом челнику Радичу. Повеља је по свој прилици издата у првој половини 1429. године.[131] Мора се приметити да се Радич у овој исправи наизменично назива и великим челником и челником, што само показује да није постојало суштинских разлика између надлежности носиоца једне и друге титуле, под условом да је таква особа обављала своју службу на владаревом двору. Напред је

---

[128] М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 204, 205.

[129] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 21.

[130] М. Динић, *Власти за време деспотовине, Зборник Филозофског факултета X-1*, Београд, 1968, 241.

[131] Споменик САНУ 3, 3; С. Новаковић, *Законски споменици*, 333. Љ. Стојановић и С. Новаковић тачно датирају повељу између 1. IX 1428. и 31. VIII 1429. године. Будући да је Радич још 13. XII 1428. званично поменут као „челник" и да је господин Ђурађ тек у јулу 1428. године добио титулу деспота, то је онда и титула великог челника додељена Радичу управо у том периоду, а највероватније у првој половини 1429. године.

показано да се положај челник или великог челника изједначује са положајем који је у Угарској заузимао comes palatinus. Осветљавању поменутог достојанства доприноси у извесној мери и интитулација челника Радича, која гласи: „азь челникь великыи срьбскыи Радичь".[132] Овим као да је све речено. Српска држава могла је имати само једног таквог достојанственика. Изгледало би на први мах да је достојанство Радича увећано у оно доба, када је господин Ђурађ стекао титулу деспота, што је могуће, будући да се велики челници Стефана Лазаревића појављују после стицања деспотске титуле. Овој констатацији супротставља се чињеница, што је Радич поменут са титулом великог челника неколико месеци пре него што је Ђурађ Вуковић добио титулу деспота. Разлог за увођење достојанства великог челника, требало би можда и овог пута потражити у присуству још једног челника. На такав закључак упућује чињеница што је деспот Ђурађ до 1430. имао у својој служби још једног челника. Био је то: „Rodop zeonich", тј. челник Родоп, који је присутан у Трепчи и области Бранковића.[133] Присуство челника Родопа био би ваљан разлог да се Радичу додели титула великог челника. Преузевши власт у Србији и стекавши титулу деспота, господин Ђурађ Вуковић је неколико година задржао у својој близини најистакнутије представнике државне управе, које је наследио од деспота Стефана. Били су то свакако велики војвода Радослав Михаљевић, велики челник Радич, протовестијар Богдан, а вероватно и логотет Воихна. Већ 1435. године деспот Ђурађ је почео да на кључне положаје доводи људе у које имао највише поверења и од којих је очекивао највећу помоћ. Били су то за његову несрећу и несрећу српске државе претежно странци, који су највише водили рачуна о личним интересима, а мање о интересима државе. Међу првима угледно место протовестијара припало је 1435. године Николи Родопу.[134] Следеће године умро је велики војвода Радослав Михаљевић, док је мудри и промишљени челник Радич сматрао као најцелисходније да се добровољно повуче из политичког живота и замонаши. Он је без сумње веома добро познавао све особине Ђурђа Вуковића, па није дозволио да га било шта изненади. Благовремено је добио од њега потврду баштинских поседа, с намером да их може поклањати манастирима у Србији и на Светој Гори. Већ 1430. године Радич постаје ктитор Кастамонита, у који се добровољно повукао да проведе остатак свог живота. У Кастамониту је поживео још 6–7 година, користећи своју умешност да код Турака испослује неку корист за светогорске манастире.[135]

Достојанство челника или великог челника, које је Радич с највише права носио скоро четврт века, прешло је у руке Михаила Анђе-

---

[132] Споменик САНУ 3, 34; С. Новаковић, *Законски споменици*, 550.

[133] М. Динић, *Трепча у средњем веку*, Прилози за КЈИФ 33, св. 1–2 (1967) 5, 6.

[134] Види нап. 126.

[135] Види нап. 128.

ловића. По оцу Грк а по мајци Србин и рођени брат турског великог везира Махмуда Анђеловића, брзо је напредовао у служби деспота Ђурђа. На двема повељама које је деспот Ђурађ издао Дубровчанима 17. септембра 1445. године, поменут је као велики челник на следећи начин: „**И сщемꙋ записанщю милосници, великыи челникь Михаль, и челникь ризнычкыи Паскоѥ и логѡтеть Богдань**".[136] У редоследу ових милосника велики челник је на првом месту, што не значи да је заузео виши положај од великог војводе. Напротив, слободно се може рећи да је достојанству великог војводе припадало прво место у државној управи српских краљева и српских деспота. До одступања од овог начела дошло је за време царства, пошто су тада уведене титуле: кесара, севастократора и деспота, којима је припадао виши ранг. Временом је велики челник Михаило постојао велики војвода, што у многоме подсећа на напредовање великог челника и великог војводе Оливера. Колико је познато Михаило Анђеловић се помиње са титулом великог војводе почетком 1457. године, што не значи да ову титулу није стекао и нешто раније.[137] На такав закључак упућује више чињеница, посебно што се са титулом челника деспота Ђурђа помиње Ђурађ Големовић већ почетком 1453. године.[138] Тада је Ђурађ Големовић ишао да преговара с Турцима, што је чинио и крајем 1456. године. Он се са титулом челника помиње и 1455. године, па се на основу тога може закључити, да је Ђурађ Големовић вршио дужност челника од почетка 1453. па свакако до почетка 1457. године, а вероватно и нешто касније.[139] За нашу анализу од посебног је значаја и чињеница што се Ђурађ Големовић у овом периоду, тачније 1454. године, помиње и као: „судија господина деспота".[140] Овде свакако није реч о неком професионалном судији, већ о челнику или великом челнику који замењује владара у судским пословима, као што су то чинили и челници пре Ђурађа Големовића.

Крај каријере Михаила Анђеловића и Ђурђа Големовића био је различит. Када је деспот Лазар преминуо 20. I 1458. године, већ 3. II основано је намесништво, које су сачињавали: Михаило Анђеловић,

---

[136] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 21, 32.

[137] И. Божић, *Колебање Махмуд паше Анђеловића,* Прилози за КЈИФ 41, св. 3–4 (1975) 159; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* 516.

[138] М. Спремић, н.д., 402.

[139] М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II,* Београд, 1958, 63; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* 487, 680.

[140] С. Ћирковић, Смедерево – престоница српске деспотовине, Ослобођење градова Србије од Турака 1862–1867, Београд, 1970, 63. На овом месту С. Ћирковић каже: „Знатно доцније видимо баш у Смедереву на делу „судију господина деспота" Ђурђа Големовића. У лето 1454. један Дубровчанин је тужио другога „ad Giuragh Golemovich iudicem domini despoti". Како је свега две године касније Ђурађ Големовић титулисан као челник смело би се закључити да је челник иступао као судија деспотов. Главни судија би могао бити велики челник. У једном латинском акту је велики челник изједначен са comes palatinus, који је заиста био у Угарској врховни судија". Наведеним констатацијама треба додати да је Ђурађ Големовић носио титулу челника 1 1453. године, па је сасвим извесно да у својству судије иступа управо што је челник деспота Ђурђа.

удовица деспота Лазара Јелена и Лазарев брат слепи Стефан.[141] Најспретнији у намесништву био је Михаило Анђеловић, па је покушао да уз помоћ Турака постане нови деспот остатака Србије, али је 31. марта 1458. свргнут с власти, ухапшен и пребачне у Угарску. За разлику од њега, челник Ђурађ и његов брат Оливер Големовић остали су верни породици деспота Ђурђа. После пада Смедерева 1459. године, браћа Големовићи нашли су се у близини и у служби „царице" Маре, чија се резиденција налазила у Јежеву у близини Сера.[142] Тада више нису носили никакве титуле. На основу изложених чињеница може се рећи, да је Ђурађ Големовић био последњи „челник велики српски". На тој дужности га више нико није могао заменити, јер се угасила српска средњовековна држава.

Целокупно излагање о челницима показало је да се титула челника у средњовековној Србији или српској држави користила вишеструко. На најнижој лествици налазили су се челници, као старешине или предводници групе пастира најкрупнијих феудалних господара или владара. Овој категорији блиски су челници, који се појављују у улози старешина коњушара. Велика црквена или манастирска властелинства имала су своје челнике, којима је била основна дужност да се брину о заштити свих добара, да оружјем бране манастир, па су због тога на властелинству били најугледнији световњаци, а у постојећој хијерархији долазили су одмах после игумана. Нешто сложенију улогу су имали челници појединих епископија и митрополија, али и тамо им је основна дужност била да штите интересе епископије или митрополије. Још сложеније су дужности имали челници у државној управи, односно на владаревом двору. У државној служби и на владаревом двору челници се јављају релативно касно. Знатно касније од казнаца и тепчија. О њиховој делатности крајем XIII и почетком XIV века мало се зна, изузев да су присутни уз владара, што упућује на закључак да су се бринули о владаревој личној безбедности, а свакако и о заштити свих других интереса владара и државе. Српски краљеви су радо користили услуге својих челника, када је требало заштитити интересе неке цркве или манастира, тачније, разграничити црквене од световних земљопоседа. Челници су за тај посао били веома погодни, обзиром да су иступали у име владара и да су истовремено располагали оружаном силом. У тим пословима челници су заиста прави извршиоци владаревих наређења. За време краља и цара Душана појачана је улога челника, тако да се они појављују и као заповедници најважнијих утврђења, која су била под непосредном влашћу српског краља или цара. На владаревом двору челник је свакако био старешина једног дела дворског особља, бринуо се о заштити владареве

[141] М. Спремић, *Десӣоӣ Ђурађ Бранковић и његово доба*, 516, 520, 521.

[142] Р. Ћук, *Повеља царице Маре манасӣирима Хиландару и Свеӣом Павлу*, ИЧ 24 (1977) 105, 114; Р. Ћук, *Царица Мара*, ИЧ 25 (1978) 81.

личности и његових добара, а истовремено је у име владара непосредно штитио све црквене земљопоседе. Ови послови су у највећој мери допринели да челници у потпуности замене и потисну из државне управе до тадашње тепчије. Није било оправданих разлога да се два различита звања баве истим послом, поготово што је ефикасност челника по свој прилици била велика.

Са распадом Душановог царства и појавом самосталних обласних господара, који су настојали да имају што једноставнију и што чвршћу државну управу, порасла је улогу челника. Они су увек уз владара и могу енергично интервенисати где је то потребно. На прелазу из XIV у XV век челници су потиснули и двородржице, управнике двора. Успешно замењују своје господаре у судским пословима, посебно ако се суде црквене институције и властела око земљопоседа. Замењују своје господаре и у другим цивилним пословима, а понекад и у војним. Повераване су им и дипломатске мисије, односно вођење преговора око спорних питања. Широка овлашћења којима су располагали, боравак на двору, близина владара и најтешња сарадња, посебно судска овлашћења, омогућавало је челницима да буду непосредни извршиоци и заштитници многих одредби у повељама српских владара, било да су исправе издате домаћим лицима и установама, а посебно странцима. За време деспота Стефана и деспота Ђурђа, челнику је припадало друго место у постојећој хијерархији. Испред њега се налазио само велики војвода.

ОСАМНАЕСТА ГЛАВА

КЕФАЛИЈЕ

1) Кефалије у доба Царства

На основу досадашњег излагања могло се уочити, да се међу милосницима или извршиоцима налазе и кефалије. У том својству ови се достојанственици први пут помињу 1366. године. Реч је о прилепском кефалији Милошу, за којег се изреком наглашава да је милосник на повељи, коју је издао краљ Вукашин манастиру Хиландару, а по жељи свог властелина Новака Мрасоровића.[1] Одмах треба рећи како је у науци одавно утврђено, да је установа кефалије у Србији преузета из Византије.[2] До преузимања није дошло неком посебном реформом државне управе, већ је то учињено на основу затеченог стања у крајевима које је краљ Милутин освојио од Византије. Са доласком освојених крајева под власт српског краља, није се истовремено променио и затечени поредак, па ни основни облици локалне управе. Није то било могуће учинити ни брзо ни једноставно, а није било ни потребно, поготово што је локална управа на челу са кефалијом за тадашње прилике била ефикасна.

У византијској провинцијској управи установа кефалије одомаћила се у последњој трећини XIII века, управо у време офанзивних ација краља Милутина и његовог брата Драгутина. На челу смањених византијских провинција, са једним или два града, стајао је „локални" кефалија. Већим територијалним јединицама или историјским областима, као што су Тесалија и Мореја, управљале су

[1] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 509.

[2] С. Новаковић, *Визанйијски чинови и йийуле*, 266, 267; К. Јиречек, *Исйорија Срба I*, 259, 425; II, 17, 118, 285, 364; Т. Тарановски, *Исйорија срйскоī йрава у Немањићкој држави I*, 203–209, 212, 216. Краћи преглед о појави и надежностима кефалија у Србији: *Исйорија срйскоī народа I*, 537–539 (М. Благојевић), II, 121.

„опште” кефалије, којима су локалне кефалије биле потчињене. Захваљујући истраживањима која је обавио Љ. Максимовић, могуће је стећи целовит увид у организацију провинцијске управе у доба Палеолога, што истовремено омогућава да се на једноставнији начин осветли и установа кефалије у српској држави или у српским земљама.[3] Према резултатима Љ. Максимовића у Византији: „кефалија се мора у принципу третирати као царски чиновник или опуномоћеник”.[4] До сличног је закључка својевремено дошао и Т. Тарановски, који у кефалијама Србије види: „делегата владаочева и право оличење административне власти на месту”.[5] У настојању да се избегне осавремењивање назначене историјске појаве, потребно је укратко указати још на неке резултате Љ. Максимовића о кефалијама у Византији, па се тек потом позабавити делатношћу кефалија у српским земљама. Кефалије је у Византији постављао цар и поводом тога издавао посебну исправу („простагму”). Вероватно је по царевој наредби или претходном споразуму кефалија бивао и смењен. Будући да су у то доба многа звања купована, исто се дешавало и са звањем кефалије, али нису познате суме новца које су у ту сврху издвајане.[6] Локални кефалија по правилу управља једним или са два града и њиховом околином. Његове надлежности су широке и разноврсне, пошто он стоји на челу свих војних и цивилних послова у повереном му граду и подручју. Он је заповедник војне посаде у тврђави. Брине се о одржавању, обнављању и појачавању градских утврђења, као и о добром функционисању посадне стражарске службе. Редовно води рачуне о издржавању војне посаде, а по царевом наређењу и о снабдевању војске, када се врши концентрација већих војних јединица. Одржавање устаљеног поретка представља једну од најважнијих обавеза сваког кефалије. У његову надлежност долазило је поштовање закона и утврђених правила понашања у граду и околини. Из ових и других разлога он је најважнији судија у мешовитим судовима. Пред њим се воде прави судски спорови, па је често присутан приликом решавање имовинскоземљишних потраживања. Кефалија је надлежан и за вршење „полицијске” службе, саслушава сведоке и утврђује чињеничко стање.[7] Послова је било заиста много, па је требало утрошити и много времена и труда да би их успешно обавио. У том циљу осигурано му је било право на издржавање. То није била нека фиксна плата, како би се могло очекивати, већ су били приходи

---

[3] Наше излагање о кефалијама у Византији засновано је на истраживањима и резултатима Љ. Максимовића. Види: Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога,* Београд, 1972, 71–100.

[4] Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога,* 75.

[5] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I,* 203.

[6] О куповању звања кефалије у Византији види: Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога,* 75.

[7] Љ. Максимовић, н.д., 89, 90.

од наплаћених казни, део прихода од царина, „митат", а вероватно још неки приходи о којима се мало зна.[8]

На основу познавања најважнијих надлежности кефалија у Византији, које су горе саопштене, могуће је приступити осветљавању компетенција кефалија у српским земљама. Одмах се мора напоменути да проучавање њихових надлежности представља нешто сложенији поступак, због тога што је до смрти цара Уроша бар формално постојала једна држава, а касније неколико осамостаљених области. Све се ово компликује присуством установе кефалија, која је наслеђена у крајевима јужно од Скопља, за разлику од крајева северно од Скопља, где се кефалије уводе тек за време Стефана Душана. Из ових разлога потребно је најпре проучавати њихове надлежности до краја седамдесетих година XIV века, а тек потом њихове надлежности у областима Бранковића, Лазаревића и Балшића, које су се развијале као посебне државне творевине.

У науци је одавно утврђено да се међу првим кефалијама у српској држави помињу кефалије Скопља, на тај начин што се њихове надлежности ограничавају. Тачније речено из њихове надлежности били су изузети црквени поседи у околини Скопља. Када је краљ Милутин закључио мир са Византијом (1299), посветио је знатну пажњу срећивању прилика на црквеним поседима, пошто су се они нашли у расулу због дуготрајног српско-византијског рата. Међу њима налазила се и „црква" Свете Петке у Тморанима, са бројним поседима у данашњим селима Морани (Тморани), Орешани и Таор.[9] Последње село налази се око 18 км југоисточно од Скопља. „Келија" Св. Петке са свим својим поседима потчињена је Хиландару око 1300. године.[10] У оквирима државе поменутој „келији" и њеним поседима осигурана су широка имунитетска права, па је поред осталог било предвиђено: „И кефалија градски да нема области тамо".[11] Под појмом „кефалија градски" свакако се подразумевао кефалија Скопља. То се слободно може рећи, пошто су и „келија" и њени поседи били у „Скопској страни", како то у повељи пише.[12] Према томе, наведеним цитатом се предвиђа да скопски кефалија нема никаквих надлежности („области") на поседима манастира Хиландара, односно на поседима „келије" Св. Петке.

---

[8] Љ. Максимовић, н. д., 96.

[9] Споменик САНУ III, 12, 13; С. Новаковић, *Законски споменици*, 391–393. Више о особеностима „келија": М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови*, Београд, 1972, 16–30.

[10] Сва растојања о којима је реч, мерена су по географској карти секцији у размери 1 : 50.000

[11] „И кефалиь градьскыи да не има области тамо" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 392). Ђ. Даничић је појам „область" тумачио уз помоћ латинских речи potestas и provincia. У наведеном цитату свакако је у питању прво значење (potestas). Види: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Београд, 1863, 183.

[12] Види нап. 9.

Под појмом „Скопска страна" изгледа да се подразумевало шире подручје, којим је управљао „општи" кефалија. То се може наслутити већ на основу чињенице, што је село Тавор са новим хиландарским поседима било удаљено од Скопља око 18 км у правцу југоистока.[13] На такав закључак још више упућује чињеница, што се на ужем подручју града Козља, који је удаљен од Скопље око 27 км такође у правцу југоистока, укрштају надлежности скопског и козаљског кефалије.[14] У питању су били поседи цркве Св. Николе под градом Козљем (данас Козле), који се налазио повише ушћа реке Пчиње у Вардар. Ову цркву и све њене поседе цар Душан је потчинио серском митрополиту Јакову 1353. године.[15] У повељи која је поводом тога издата, било је предвиђено да не „метеха" црквом том кефалија скопски, ни козаљски.[16] Укрштање надлежности двојице кефалија на једном те истом подручју и то у непосредној близини седишта козаљског кефалије, било је могуће једино у том случају ако је скопски био „општи", а козаљски „локални" кефалија.

Из свега што је до сада речено о скопском кефалији, мало се шта могло сазнати о његовим надлежностима, изузев да су се оне протезале у радиусу од око 27 км. Захваљујући обавештењима из повеље, коју је краљ Милутин издао 1300. године манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног – Горга код Скопља и о томе се нешто више може дознати. Овом манастиру је краљ Милутин осигурао широка имунитетска права, поред осталог и да не даје „оброк" ни једној особи која је у служби српског владара, па ни било којем кефалији.[17] Из тога би се посредно могло закључити да је право на оброк припадало поменутим достојанственицима, што не мора бити и тачно. Надлежности и права кефалије потпуније осветљава посебна одредба о „панађуру" (сајму), који се одржавао сваке године на Митровдан (8. XI). Према садржини ове одредбе, игуман манастира Св. Ђорђа – Горга имао је право да одреди место где ће се одржавати сајам, који је трајао пуних осам дана, као и да за сво то време убире „закониту царину".[18] Таква су права била осигурана још неким црквама. За скопског кефалију било је предвиђено да не „метеха" на панађуру. Тачније да не узима било какав доходак са панађура, а уз све то забрањено му је да хапси и везу-

---

[13] Растојање мерено по географској секцији „Скопље " 1 : 50000.

[14] Види нап. 13.

[15] Гласник СУД 24, 241–244; С. Новаковић, *Законски споменици*, 701–705. О серском митрополиту Јакову више: Г. Острогорски, *О серском митрополиту Јакову,* Зборник Философског факултета X–1, Београд, 1968. 219–226.

[16] „**И да не метеха црьквию том'зи кефалиа скоп'скы, ни кожьл'кыи** (С. Новаковић, *Законски споменици*, 704). Реч „метехати" Ђ. Даничић објашњава уз помоћ израза „partem habere" (Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II,* 58). Потпуније објашњење дају П. Ивић и М. Грковић изразима. ‚држати што, владати чиме" (П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* Нови Сад, 1976, 326. Мишљења смо да се под појмом „метехати" подразумева и „управљати".

[17] С. Новаковић, *Законски споменици*, 609.

[18] С. Новаковић, *Законски споменици*, 620.

је кривце за време одржавања панаћура. У издатој исправи посебно је наглашено, да надлежности кефалије на поменутом панаћуру припадају искључиво игуману манастира Св. Ђорђа–Горга код Скопља. Поводом тога повељом се наређује: „нь самь игоумнь на ксть кефалиꙗ панагюроу”.[19]

Исцрпљујући излагање о скопском кефалији, на овом месту треба рећи још толико, да се одржао у Скопљу све до доласка Турака. У то нас уверава повеља, којом је господин Вук Бранковић 1377. године потчинио манастир Св. Ђорђа–Горга са поседима манастиру Хиландару. Посебном одредбом издате исправе, манастирски поседи су ослобођени потчињености било којем члану државне управе, па је тако предвиђено: „да несть надь нимь ни кефалик градскога, ни коульскога”.[20] Присуство „градског” и „кулског” кефалије у Скопљу недвосмислено показује, да је дошло до потпунијег разграничења између цивилних и војних послова. Подела послова постојала је још на почетку владавине Стефана Душана, а вероватно и нешто раније. У латинским текстовима „кулски кефалија” помиње се као: „castellanus” Скопља. Ову службу за краља Душана 1333. године вршио је неки Младен, који је иначе био „homo” хрватског кнеза Гргура Курјаковића, блиског сарадника и пријатеља српског краља.[20a] До увођења звања „кулског кефалије” дошло је највероватније због нарастања послова, који су се множили у великим градовима тадашње српске државе. „Градском” кефалији остали су у надлежности сви цивилни послови и старешинство у граду, док су опет војни послови, за које је предвиђена посебна оспособљеност, прешли у надлежност „кулског” кефалије. Он је без сумње располагао и средствима принуде, коју је сачињавала тврђавска посада. Но и поред свих мера, које су предузете за одбрану града, Скопље је прешло у руке Турака 1392. године.[21]

Уколико би се изразила сумња у постојање „општих” кефалија у српској држави за време краља Милутина, постоје и други докази који то потврђују. Управо пред смрт краља Милутина, кефалија се помиње у Зети. Његова титула и име забележени су у једном дубровачком документу поводом подизања „српског дохотка”, који је Дубровник био дужан да исплаћује српским владарима сваке године на Митровдан. За подизање овог дохотка у износу од 2.000 перпера, српски краљ је слао у Дубровник своје поверљиве људе да то учине. Тако је било и 1321. године, па су већ ујесен 23. септембра одређени да подигну доходак скадарски бискуп Петар и господин Илија кефалија,

---

[19] Види нап. 18.

[20] С. Новаковић, *Законски споменици*, 452. На овом месту посебно се истиче да једино Хиландар: „метеха и влада како и иними метохиьма своими”. Цитирана формулација упућује на закључак да се реч „метеха” односи истовремено на управљање и коришћење.

[20a] М. Шуица, *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34 (1995) 168 нап. 25

[21] *Историја српског народа II*, 51.

којег Дубровчани још 1318. године називају: „nobilis vir dominus Elia, comes de Çenta".[22] Пошто се бискуп Петар разболео, српски доходак је подигао лично кефалија Илија. Будући да га Дубровчани већ 1318. називају господарем Зете, са титулом жупана или кнеза, онда је он и као кефалија вршио своју службу такође у Зети. Господин Илија добио је на управу Зету тек после хапшења и ослепљења Милутиновог сина Стефана, али он није могао господарити Зетом, као што су то чинили „млади краљеви" или удеони кнежеви.[23] Убрзо је то постало јасно и Дубровчанима, који су почели господина Илију да називају једноставно кефалијом, како је то тада чинила и званична српска канцеларија. Дубровчанима и другим савременицима није било неопходно да истичу како је он „општи" кефалија. Било је довољно да се зна, да управља Зетом у име српског краља, а Зета је већ у то доба била дефинисана као посебна историјска област. На основу изложених чињеница с разлогом се може рећи да је господин Илија био „општи" кефалија Зете, који је овом облашћу управљао по овлашћењу српског краља. Он је на дужности кефалије провео најмање пет година од 1321. до 1325. године,[24] а ако се у овај рок рачуна и служба коју је у Зети почео да врши најкасније 1318., онда је он на својој дужности провео пуних 8 година.[25] Треба посебно нагласити да смена на српском престолу после смрти краља Милутина, није утицала на вршење службе кефалије Илије.

Дуго времена после помена кефалије Скопља и кефалије Зете у сачуваним изворима нема помена о носиоцима овог достојанства, што упућује на претпоставку да се установа кефалије није једноставно ни брзо одомаћила у српској држави.[26] Ови достојанственици почињу чешће да се помињу за време Стефана Душана и то неколико година пре него што је крунисан за цара. Наведена појава сама по себи упућује на закључак, да је за учвршћивање и ширење установе кефалије најзаслужнији краљ и цар Душан. Одлука о увођењу звања кефалије широм српске државе донета је свакако пре 1349. године, односно пре доношења првог дела Душановог законика. Не изгледа ни мало слу-

---

[22] М. Динић, *Дубровачки трибунати*, Могориш, *Светодмитарски и конавоски доходак, Провижиун браће Влатковића,* Глас САНУ 168 (1935) 227 нап. 16. Изреком се помиње: „Nobilis et potens vir dominus Ylia cefalia" приликом подизања „српског дохотка" 27. X 1321. године (К. Јиречек, *Споменик САНУ XI*, 24). О кефалији Илији види: *Историја Црне Горе 2/1,* Титоград, 1970, 66, 67 (С. Ћирковић).

[23] Млади краљ Стефан (Дечански) управљао је Зетом од 1309. до 1314. године *(Историја Црне Горе 2/1*, 60, 61).

[24] Стефан Дечански упутио је једно писмо Дубровчанима 31. октобра 1325. године са обавештењем, да ће српски доходак подићи: „**кефалига Илига или Томе**" (Љ. Стојановић *Старе српске повеље и писма* I/1, 40). Доходак је примио Тома, син Павла Томовића (Споменик САНУ XI, 99).

[25] Приликом подизања „српског дохотка" 4. новембра 1318. године помињу се: „Venerabilis vir d. Stephanus, dei gratia episcopus Scutari et nobilis vir d. Elia, comes de Çenta" (М. Динић, *Дубровачки трибути,* 227).

[26] Дуго времена после Илије нема помена о кефалијама Зете, тако да се тек 1349. године помиње Вукша „ћефалија" Зете (*Историја Црне Горе 2/1*, 75).

чајно, што подаци о кефалијама почињу да се нижу у сачуваним изворима тек почетком четрдесетих година XIV века. Управо у то доба пала је и одлука да се краљ Душан прогласи за цара, а српско краљевство уздигне на царство.[27] Тада се већ помиње присуство кефалија у Врању, Пологу, Штипу, Охриду, као и у жупи Мрака.[28] После проглашења царства, кефалије се срећу и у многим другим местима и што је од посебног значаја, поменута установа легализована је Душановим закоником 1349. и 1353. године. Из ових разлога треба најпре обратити пажњу на садржину појединих чланова Законика, којима се прецизирају и учвршћују надлежности кефалија. Пре него што се приступи анализи појединих чланова Душановог законика, треба напоменути да се о надлежностима кефалија четрдесетих година XIV века у Врању, Штипу, Охриду и Мраки, мало шта може дознати. Према сачуваним изворима, обично су црквени поседи изузети од надлежности кефалије.[29] Прави изузетак представља кефалија Владоје, који је своју службу вршио у Пологу, па свакако и у Хтетову где се налазила црква посвећена Пресветој Богородици. За потребе ове цркве извршен је попис њених земљопоседа, познат под називом „Бревно Богородице Хтетовске."[30] У „Бревну" се поред осталог саопштава и шта је све поклонио цркви властеличић Исаха у селу Седлареву приликом монашења. После набрајања дарованих поседа, посебно је наглашено да све те земљопоседе: „издаде Владоје кефалија Полошки", са међама и правинама.[31] Село Седларево налазило се у

---

[27] М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, Историјски часопис 16–17 (1970) 79–86; *Историја српског народа I*, 526 (М. Благојевић)

[28] Пре доношења првог дела Душановог законика кефалије се помињу на више места. Види: С. Новаковић, *Законски споменици*, 401 (Штип) 407 (Мрака), 415 (Врање), 473 (Хвостно), 673 (Охрид). Изгледа да су кефалије присутне и у „српској" и у „грчкој" земљи већ 1348. године, пошто се помињу у хрисовуљи којом је цар Душан потврдио све поседе манастира Хиландара (С. Новаковић, *Законски споменици*, 423).

[29] Приликом доделе имунитетских права појединим црквеним установама, обично се ограничавају надлежности кефалија уз следеће формулације: „да не има области надь метохомь ... ни кефалиꙗ" (Зак. спо. 401); „да имь нѣ .... ни кефалик" (Зак. спом. 407); „да не обладаю людми Светаго Николи ни кефалиꙗ враньски" (Зак. спом. 415); „да нимы не облада ни кефалиꙗ" (Зак. спом. 423); „да не забави ни кефалиꙗ" (Зак. спом. 471); „да не има области оулѣсти ни кефалиꙗ" (Зак. спом. 673). Ова се ограничења саопштавају у повељама пре доношења Душановог законика. Види нап. 28. Касније се саопштавају сличне или нешто другачије формулације, с јасним циљем ограничавања надлежности кефалија на црквеним поседима.

[30] Споменик САНУ III, 36–40.

[31] Учињено је то по жељи и наређењу краља Душана, односно како у Бревну пише: „повелѣникмь и милостию господина краліа издаде Владок кефалиꙗ полошки" (Споменик САНУ III, 38). Властеличић Исаха се замонашио и одлучио да поседе дарује цркви, али се то без владареве сагласности није могло учинити. Овде треба још додати, да се у повељи коју је краљ Душан издао цркви Богородице Хтетовске помиње село Седларево властеличића Исахе, као и друга црквена села (Споменик САНУ III, 29, 30). У посебном одељку ове повеље саопштава се како је Бог удостојио краља Душана да буде на престолу својих родитеља и прародитеља, а поред осталог и предајући: „вь области кралквьства ми землю Положскоую" (Споменик III, 29). Под појмом „земље" подразумева се већа територија од жупе. Уосталом постојао је Горњи и Доњи Полог, тј. две жупе. На основу наведених чињеница могло би се претпоставити да је Владоје имао ранг „општег" кефалије.

Пологу, односно у „земљи Полошкој", па је кефалија у конкретном случају био извршилац последње воље Исахе, који се замонашио, односно његовог тестамента. Ово је свакако била једна од многобројних надлежности кефалија у српској држави, којима је била дужност да се побрину о оставштини замонашених или умрлих лица, тачније о извршењу тестамента или последње воље неког лица.

Из Душановог законика могу се сазнати још неке појединости о надлежностима кефалија. Ове надлежности нису остале не примећене у историографији, али им и овом приликом треба посветити дужну пажњу. Ово треба учинити тим пре, што је већ у првом делу Законика саопштена значајна одредба која гласи: „Ћефалије што су по градовима да узимају свој доходак по закону, и да им се продаје жита, и вина, и меса, за динар колико другом за два. Али то грађанин да му продаје, а нико други".[32] Из садржине овог члана сазнајемо најпре да кефалије бораве у градовима, тамо врше своју службу, па тамо убиру и свој доходак, који им припада по „закону". О каквом је дохотку или доходцима реч, не може се дати прецизан одговор само на основу цитиране законске одредбе.[33] Свакако им је нешто припадало и на панађурима, о чему је напред било говора. Из садржине цитираног члана јасно се види, да кефалије уживају посебне привилегије у погледу снабдевања

[32] Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, Изд. САНУ, Београд. 1975, стр. 102, 103, 178, 179. Више о томе: Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, 95–97.

[33] О кефалијином „дохотку по закону" може се дознати нешто више на посредан начин из Статута Новог Брда, који је донет 1412. године. У литератури се он помиње обично под општим називом: „Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића". Последњи чланови овог „Закона" представљају у ствари Статут Новог Брда и то од чл. I до чл. XXIII. У то доба на челу локалне управе налазио се војвода. Истовремено са њим постојао је и „војвода кулски". Као истакнути представници локалне управе су још кнез Новог Брда, цариници, „пургари", а свакако и највиши представник православне цркве у граду протопоп (М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, 72–75). Војводе су се нашле на челу локалне управе у Новом Брду на самом почетку друге деценије XV века, пошто се пре тога на челу Новог Брда налазио кефалија. Захваљујући Статуту Новог Брда сачувана су занимљива обавештења о изворима прихода за војводе, па се на основу тога може претпоставити и какав је „доходак по закону" припадао кефалијама. Војводе су остваривале свој приход од глоба које се изричу без судског поступка, односно по скраћеном судском поступку, затим од „псуња" (трошарине) и од дажбина у натури. Набрајајући кратко занимљиве појединости у вези поменутих прихода М. Динић пише: „Од „псуња" војвода добија од два овчија брава 1 динар, од говеда 1 динар, од „црног брава" исто; од „жупљанина" од стотину црних брава једног „најбољег"; од 50 брава 1 а испод 50 по 1 динар. Од „винског псуна" војводи припада једна трећина, кнезу друга а пургарима трећа. Од глоба „или је крађа, или је (паљевина) или је најезда, или је вражда или је провод или је поклад – то све војводино". Од „полувраждија" војводи припада $^1/_4$. Њему припада и $^1/_3$ глоба у вези са ковницом, за „прекуп" хлеба, вина и коже. Осим тога „шнаидари" су дужни да сашију бесплатно војводи једну свиту о Божићу а другу о Ускрсу, „шуштери" да дају о Божићу по цревље, „кожухари" по рукавице јагњеће. И сваки ковач давао је о поменутим празницима по један пар плоча за поткивање коња" (М. Динић, *За историју рударства II*, 74). Из цитираног одељка види се јасно да су извори прихода били различити и разноврсни, омогућавајући војводама материјално благостање. Сада се већ са знатном сигурношћу може рећи да су и кефалије Новог Брда уживале исте или сличне приходе, који су им такође осигуравали материјално благостање. О изворима прихода, глобама, судском поступку види: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 1986, 51–57.

животним намирницама док врше своју службу. Имали су право да жито, вино и месо купују у пола цене, по свој прилици од оних грађана који се баве продајом животних намирница, што је можда одговарало „набавној" цени. На њихово издржавање баца извесно светло и одредба о „оброку" скопских кефалија.[34] На манастирским поседима кефалије не би имале право на оброк, али се ништа слично не би могло рећи за села која не припадају црквама. Према томе, право да се животне намирнице купују у пола цене у граду и право на оброк у селима на подручју којим кефалија управља, биле су посебне привилегије свих кефалија у доба цара Душана.

Други део Душановог законика више се бави обавезама кефалија изван градског насеља, као и у „мешовитим" жупама, које немају једног господара. Тамо су се налазила црквена, властеоска и владарева села, што је стварало озбиљне сметње деловању локалне управе. Највише из овог разлога све „мешовите" жупе предате су у надлежност кефалија, па су се на тај начин нашле под непосредном управом владара и државе.[35] У циљу обезбеђивања несметаног саобраћаја по мешовитим жупама кефалије су биле дужне: „да поставе страже по свим путовима и ћефалијама да предаду путове да их чувају са стражама; па ако кога нападну разбојници или му се што украде или се какво зло учини, тог часа да иду ћефалијама, да им плате од свога, а ћефалије да ишту од стража и разбојника и лопова".[36] Цитирана одредба Душановог законика је јасна. По мешовитим жупама кефалије се, поред осталог, брину и о безбедности саобраћаја. Под њиховим надзором налазе се сви јавни путеви у таквој жупи, по којима су жупљани требали да се несметано крећу. У том циљу кефалије су постављале стражаре према свом нахођењу, а стражари су опет били дужни да заштите путнике од разбојника и лопова. Непосредни старешина свим стражарима био је кефалија. Уколико би неко од жупљана претрпео било какву штету на јавним путевима, имао је право да тражи надокнаду од кефалије, а овај опет од стражара или од разбојника и лопова, ако их ухвате.

Безбедност на путевима осигурава се још једним чланом Душановог законика, који се првенствено односи на безбедност странаца, трговаца уопште, посебно Латина и калуђера.[37] Уколико би се догодило да им на јавним путевима разбојници или лопови узму било шта, сви су они требали да иду до цара да им то надокнади. Цар би потом тражио надокнаду од кефалија или властеле, којима је по-

[34] С. Новаковић, *Законски споменици,* 609; Више о „оброку": М. Благојевић, *Оброк и приселица*, Историјски часопис 18 (1971) 165–188.

[35] Т. Тарановски примећује да властелинства у „смесним" жупама нису потчињена кефалијама, као и да су надлежности утврђене и ограничене. Види: Т. Тарановски, *Историја српског права I,* 208, 212.

[36] Законик цара Стефана Душана, стр. 118, 119; 198, 199.

[37] Законик цара Стефана Душана, стр. 120, 121; 200, 201.

верен надзор над путевима заједно са стражама. Истим чланом Законика посебно је регулисано кретање странаца по јавним путевима тадашње српске државе. Сваки странац и „трговац и Латин", био је дужан да се јави првој стражи, која ће га безбедно са имовином спровести до следеће страже и тако редом до жељеног циља. Уколико би се ипак догодило да странцу нешто нестане, утврђивало би се поротом шта је тачно нестало, па би у таквим случајевима кефалија и његова стража то надокнадили. На основу одредаба Душановог законика поуздано се може закључити да су се у надлежности кефалија по мешовитим жупама налазили сви јавни путеви, страже по путевима, а посебно лична и имовинска безбедност домаћих људи и странаца у саобраћају. Сваку причињену штету од разбојника и лопова на јавним путевима мешовите жупе био је дужан да надокнади кефалија.

Старање о личној и имовинској безбедности путника, организовање и постављање стража по путевима, борба против разбојника и лопова, недвосмислено показује да је кефалија водио рачуна о функционисању полицијске службе на повереном му подручју. О томе сведоче још неки подаци из Душановог законика. Познато је да сви градови у српској држави нису били у рукама кефалија. Напред је упозорено како су челници управљали значајнијим тврђавама. Водећи рачуна о свему томе, Душанов законик помиње властелу и кефалије: „који држе градове и тргове", па наређује: да нико од њих не сме да прими ничијег човека у тамницу „без књиге" цареве, ако то учини платиће казну од 500 перпера.[38] Наведена одредба је свакако значајна по томе, што јасно говори о постојању тамница по градовима и трговима средњовековне Србије. О постојању тамница говоре још неки чланови Душановог законика, али цитирана одредба јасно показује да су у надлежност кефалија долазиле и тамнице. У конкретном случају њима се забрањује да примају затворенике са туђег територијално-управног подручја без владереве наредбе („књиге цареве"), али се само по себи подразумева да могу стављати у тамницу кривце из насеља и подручја којим управљају.

Надлежности у полицијској служби нису представљале никакву препреку, да се кефалије појављују и у улози судија. О томе на посредан начин говори 194. чл. Душановог законика. Овим је чланом регулисано право убирања судских глоба од зависних људи потчињених црквеним установама, када они излазе пред мешовит суд и бивају кажњени. Према поменутом члану Законика у улози судија појављују се представници црквених установа и кефалије. Све казне које ове судије изрекну припале би одређеној цркви, док би убирање ових глоба вршили искључиво црквени глобари. Кефалијама и

[38] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд, 1898, чл. 184, стр. 142, 258. О врстама тамница и тамновању исцрпно: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави II*, 63–67.

држави („цару") не припада ништа од наплаћених казни.[39] Садржину 194. члана Законика потврђују посебне одредбе појединих манастирских повеља.[40] Исте године када је објављен при део Душановог законика (1349), Душан је издао велику хрисовуљу Дубровнику, којом се утврђују права и обавезе дубровачких трговаца у српској држави, укључујући и судски поступак. Посебна одредба ове хрисовуље предвиђа за дубровачке трговце, у случају било каквог спора по трговима Србије, да се суде: пред цариником и кнезом **„или прѣдь киепалиωмь кои бѹде градь тогази"**, по „закону" родитеља и прародитеља цара Душана.[41] За најтежа кривична дела (проливање крви, отимање и превођење туђих људи, крађу коња) излазили би пред владарев суд, као што су то чинили и сви поданици српских краљева и царева. Из цитиране одребе јасно се види да су постојали спорови за које се излазило на суд пред царинике и кнезове, као и спорови за које се излазило на суд пред кефалију. Не упуштајући се у нагађање у којим се све случајевима излазило на суђење пред поменутом тројицом чланова локалне управе, на основу постојеће хијерархије и саопштене градације, може се закључити да се за тежа кривична дела и веће спорове излазило на суд пред кефалију.[42] Цитирана одредба из Душанове хрисовуље није дуго остала на снази. После распада Душановог царства, за непуне три деценије она је преиначена у корист дубровачких трговаца. Кнез Лазар и Вук Бранковић дозволили су Дубровчанима (1387) у српским земљама, да се у међусобним споровима суде пред својим „конзулима и судијама". У „мешовитим споровима између Срба и Дубровчана, односно Саса и Дубровчана, свака странка у спору давала је половину поротника и „судија". Пред другачији суд ни Срби ни Саси нису смели позивати Дубровчане: **„да се не мѹче прѣдь господство ми ни прьдь кефалию"**, како пише у повељама кнеза Лазара, Вука Бранковића и њихових наследника.[43] Била је то заиста велика концесија, која је ограничавала надлежности кефалија у судским споровима.

У Душановом законику не могу се наћи непосредна обавештења о надлежностима кефалија у војним пословима. То не треба ни очекивати, пошто је је вршење војне службе у Србији регулисано посебним „законом", тзв. „војничким законом", чија је садржина недовољно поз-

---

[39] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, сл. 194, стр. 145, 263.

[40] О споровима између црквених људи и глобама исцрпно: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави IV*, 135–141.

[41] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 61.

[42] Према статуту Новог Брда војвода и кнез могли су да суде у споровима, када потраживања не прелазе једну литру сребра (око 337 гр.) али ако су потраживања већа, судило се „саборно", тј. војвода, кнез, протопоп и пургари. Цариници су опет судили у споровима око рударских „кола" (топионица) и „рупа", па су то били „колски" и „рупни" судови. Види: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 52 чл. IV и VI.

[43] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 121, 137, 152, 201; II, 14.

ната.[44] Но и поред тога у Душановом законику постоје посредна обавештења о посебној врсти војних послова. Реч је пре свега о обавези „градозиданија" која се регулише на следећи начин: „И где се град сруши, или кула, да га направе грађани тога града и жупа што је подручје тога града".[45] Одредба је јасна и не захтева посебан коментар, изузев да је кефалија био надлежан за поменуту врсту послова, уколико је управљао таквим градом. У надлежност кефалије долазило је и организовање посебне транспортне службе („понос"), када је требало преносити владареве ствари приликом преласка територије којом управља кефалија.[46] О обавези „градобљуденија" нема помена у Душановом законику, али се зато ова обавеза помиње у повељама, па не треба сумњати да је и она долазила у надлежност кефалија.[47] У извршавању обавезе поправљања градских утврђења и вршењу стражарске службе у Новом Брду морали су да учествују и сви Дубровчани, уколико су у граду поседовали некретнине.[48]

Из сачуваних манастирских исправа може се сазнати да су кефалије водиле рачуна и о редовном издржавању војне посаде у градској тврђави. О томе на посредан начин говори један спор између манастира Хиландар и градских стражара („бьци") Штипа, који су имали поседе у атару села Карбинци на Брегалници. Хиландарски игуман упознао је цара Душана са чињеницом да село Карбинци по царевој повељи припада Хиландару, али су и стражари („бьци") доказали да с правом уживају своје земљопоседе.[49] У том тренутку српски цар није имао где да пресели стражаре и да им додели друге земљопоседе, а није могао ни да се лиши њихове службе, па је наредио штипском кефалији Давиду Михојевићу (1355) да се у највећој мери изађе у сусрет стражарима, а да се истовремено делимично заштите и интереси манастира Хиландара. У конкретном случају наредба је гласила, да кефалија, игуман, старци и стражари, од карбиначког атара: „сь краꙗ одтєшоу цръкви", а све остало препусте стражарима.[50] Целокупним

[44] Р. Михаљчић, *Војнички закон*, Зборник Филозофског факултета XII-1, Београд, 1974, 305–309; Н. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве, Сава Немањић – Свети Сава*, Београд, 1979, 157–164.

[45] Законик цара Стефана Душана, стр. 112, 113; 190, 191.

[46] М. Благојевић, *L'exploitation fiskale et féodale en Serbie du XIIIe au XVe siècle, Revue Roumaine d'Histoire, t. XXII*, Bucarest, 1983, 137–146.

[47] С. Новаковић, *Законски споменици*, 401, 448, 498, 499, 512, 514. Види и нап. 46.

[48] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 121, 138, 152, 202; II, 16. Ова се одредба првенствено односила на Дубровчане, који су имали некретнине у Новом Брду, али и у другим градовима. Види и нап. 46.

[49] С. Новаковић, *Законски споменици*, 428; А. Соловјев, *Бьци у Душановој повељи* г. 1355, Прилози за КЈИФ 6 (1926) 184–190; С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината од живот, Скопје, 1986, 30.

[50] С. Новаковић, *Законски споменици*, 428. У средњовековној српској држави било је забрањено да се нарушава целина сеоског атара, али се то ипак понекад дешавало са дозволом владара. Више о томе: М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, Зборник Матице Српске за историју 44, Нови Сад 1991, 7–18.

послом око „тесања" међа руководио је штипски кефалија Давид Михојевић, па је по обављеном послу известио цара Душана. Поверавање ове врсте посла лично штипском кефалији могло је уследити због тога, што се село Карбинци налазило у „жупи" или „метоху" града Штипа, али још више због тога што је бригу о издржавању градских стражара водио лично кефалија, па је он био и најпогоднија личност да заштити њихове материјалне интересе. Овом приликом треба напоменути да су кефалије постојале у Штипу све до доласка Турака. Према сачуваним манастирским исправама кефалијама се забрањује да „обладају", да „метехају" црквеним поседима, односно да тамо немају никакве „области". У складу са важећим прописима, зависни људи појединих цркава за међусобне спорове нису излазили на суд „пред кефалијом".[51]

О војним компетенцијама кефалија на посредан начин пружају обавештења неке одредбе из хрисовуље, коју је цар Душан издао манастиру Св. Арханђела код Призрена. Својој задужбини цар Душан је даровао различита добра, међу њима тврђаву Горњи град у Призрену, Вишеград или Кулу како су је савременици називали.[52] Пре оснивања манастира Св. Арханђела тврђава је била потчињена Призренској епископији, а у Душаново доба митрополији, која је као замену за Вишеград добила неколико села.[53] Посебном одредбом хрисовуље било је наређено да митрополит, кефалија града Призрена и кнез, немају никакве власти („области") у Горњем граду. Нису смели уводити у тврђаву ухапшене и везане кривце, не смеју убирати никакав доходак, а забрањено им је било да тврђаву одвоје од манастира, да је замене или разруше.[54] Помињање митрополита на првом месту потпуно је разумљиво, обзиром да је најугледнија личност у Призрену и посебно због тога, што је Вишеград припадао Призренској митрополији све до оснивања манастира Св. Арханђела. Одмах после митрополита поменут је кефалија Призрена, што је такође разумљиво, обзиром да је као делегат владаочев имао најшира овлашћења у граду, па су се у његовој надлежности налазила и градска утврђења. Изузетак је у конкретном случају представљао „Горњи град", односно Вишеград, који је потчињен манастиру Св. Арханђела. За поправљање и ојачавање Горњег града били су задужени људи потчињени мана-

[51] О изласку на суд „црквених људи" Душанов законик предвиђа следеће: „Црквени људи у сваком спору да се суде пред својим митрополитима, и пред епископима, и игуманима. И када су обојица људи једне цркве, да се суде пред својом црквом; ако ли буде од две цркве два човека којасе парниче, да им суде обе цркве" (Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, стр. 172, 173). Цитирани члан Душановог законика искључује могућност да „црквени људи" за међусобне спорове излазе „пред кефалију", али у споровима са лицима која нису потчињена црквеним установама, кефалија се не искључује. Види и нап. 40.

[52] С. Новаковић, *Законски споменици*, 683; Гласник СУД XV, Београд, 1862, 269.

[53] Призренској епископији био је потчињен: „гор'ны градь Коула" још од времена краља Милутина. Види: С. Новаковић, *Законски споменици*, 639; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 120.

[54] С. Новаковић, *Законски споменици*, 683; Гласник СУД XV, 269.

стиру Св. Арханђела, док су зависни људи других цркава учествовали у извршавању обавезе „градозиданија" на свим осталим утврђењима у Призрену.[55]

Манастиру Св. Арханђела припадало је право да на панађуру, који се одржавао сваке године на Арханђелов дан, убире уобичајени доходак од Латина, тј. од трговаца из приморских градова. Према одредбама Душанове христовуље, ни један кефалија града Призрена није требао да има никаквог „посла" око поменутог дохотка.[56] Из тога следи закључак да се о убирању дохотка од Латина бринуо искључиво игуман манастира Св. Арханђела и његови помоћници. Садржина ове одредбе је свакако слична одредбама на неким црквеним властелинствима, према којима је игуман „кефалија на панађуру", под условом да су приходи од панађура уступљени манастиру. Занимљиво је приметити да су кефалије биле надлежне и за извршавање обавеза закупаца призренске царине према појединим црквама. О томе се непосредно говори у повељи, коју је цар Душан издао 1355. године манастиру Св. Петра Коришког. Према једној одредби повеље манастиру је припадао приход са призренског трга, који се убире 11 дана и 1 товар „масла" (уља). Закупац призренске царине, односно цариник, био је дужан да сваке године на Петровдан предаје и приход и товар уља. Уколико то не учини, онда би кефалија призренски био дужан да наплати од имовине цариника („куће") и приход од трга и товар уља.[57] Сличну је обавезу према манастиру Св. Петра Коришког имао и кефалија Скадра. Према одредбама повеље, манастир је требао сваке године да добија у Светом Срђу или Широком Броду по 80 великих „спрудова" соли и 1 товар „масла". Ову количину соли у уља био је дужан да преда закупац царине, уколико то не учини, онда ће скадарски кефалија ово потраживање наплатити од имовине цариника. Поред наплате дуга, закупци царина у Призрену, Широком Броду или Светом Срђу, кажњавани су високом казном у износу од 500 перпера.[58]

У граду и подручју којим је управљао, призренски кефалија се бринуо и о неповредивости земљишне својине, посебно црквене. Према горе помињаној повељи манастира Св. Петра Коришког, нико није

---

[55] Поводом извршавања обавезе „градозиданија" у Призрену, манастирском повељом предвиђено је следеће: „**И ако се згодщи всѣмь цръквамь наградь, а они да не идоу; да напралаю свои градь**" (С. Новаковић, *Законски споменици*, 698). Одредба је кратка али јасна. Људи манастира Св. Арханђела код Призрена дужни су да учвршћују искључиво „Горњи град" или „Вишеград" , односно „Кулу". Манастир је свакако на истом утврђењу био дужан и да извршава обавезу „градобљуденија". Ову је обавезу раније извршавала Призренска епископија док јој је Вишеград био потчињен, односно Кула. У повељи се за поменуто утврђење предвиђа:„**и да си га блюде кпископь сь своими людми**" (С. Новаковић, *Закон. спом.* 639). Законодавац није улазио у појединости, већ организацију службе препушта ономе, коме је тврђава потчињена. У једном случају то је био епископ Призрена, у другом је свакако игуман манастира Св. Арханђела, док ће кефалија Призрена организовати службу градобљуденија на свим преосталим утврђењима.

[56] С. Новаковић, *Законски споменици*, 698; Гласник СУД XV, 307.

[57] С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Светог Петра Коришког из 1355. године*, Историјски гласник 1–2 (1993) 127, 128.

[58] С. Мишић, *Повеља цара Стефана Душана манастиру Светог Петра Коришког*, 128.

смео на силу да улази са својим стадима у манастирске пашњаке. Није то смео да учини ни властелин, ни Арбанасин, нити влах. Међутим, ако то ипак учини, сваки тадашњи кефалија града Призрена казнио би прекршиоца одузимањем 300 овнова.[59] Била је то нека врста мандатне казне, по скраћеном судском поступку – удава, пошто за изрицање казне не треба: „**ни сѹда ни прѣ**".[60] Повреда туђе земљишне својине низива се иначе „потка", а исто носи и сама казна.[61] У једној фалсификованој повељи издатој наводно манастиру Св. Петра Коришког, која је приређена на основу већ помињане повеље цара Душана, изречена казна од 300 овнова назива се изреком „потка". Потка је наплаћена Арбанасима, који су силом ушли у манастирске „планине" (пашњаке), а наплатио ју је нико други, него Радослав Повика или како у повељи пише: „**Повика Радославь**".[62] Овај податак не би био унет у прерађену повељу да није истинит, што нас упућује на закључак, како је баш Радослав Повика био кефалија Призрена за време цар Душана. У конкретном случају он је приказан као енергичан администратор, који ефикасним мерама сузбија повреду земљишне својине. Будући да су га као таквог упамтили савременици, постаје разумљивије због чега се десетак година касније нашао на положају кефалије града Сера. Кефалија Радослав Повић налазио се тада у служби царице Јелене, вршећи истовремено и службу царичиног великог челника.[63] Исцрп-

---

[59] С. Мишић, н.д., 130.

[60] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави III–IV*, Београд, 1935, 181; С. Ћирковић, *Удава, Зборник Филозофског факултета XI-1*, Београд, 1970, 345–351. Овде треба напоменути да „удава" није посебна врста казне, већ начин кажњавања за различите прекршаје и кривична дела. Уколико је кривично дело очигледно, а висина казне позната, нема „ни суда ни пре", већ се одмах изриче казна. На тај начин били би кажњени цариници Призрена и Скадра, уколико не исплате утврђену суму новца или других добара (уље, со) манастиру Св. Петра Коришког. Казна је висока и износи 500 перпера, а наплату би извршио кефалија Призрена или Скадра преко својих људи. Види нап. 58 и 59.

[61] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави II*, Београд, 1931, 102, 103.

[62] С. Мишић, *Повеља цара Стефана Душана манастиру Светог Петра Коришког*, 130. И у „оригиналној" и у интерполисаној повељи манастира Св. Петра Коришког забрањује се напасање туђих стада на манастирским „планинама", ако то ипак учини силом: „**всакы настокшти кепалига града Призрѣна да ѹзме 300 овньвь, ни сѹда ни пре, како пише повелia светога кралia и кньга сѹдбьна царства ми како имь к сѹдило царство ми сь Арбанаси**". Овде је саопштено неколико занимљивих чињеница. Поред забране напасања и присвајања манастирских „планина" Арбанаси су једном кажњени судском пресудом, што је записано „у књизи судбеној" и то казном да им се одузме 300 овнова. У будуће за ову врсту кривичног дела више се не излази на суд, већ се казна изриче „без суда и пре". Такав начин кажњавања представља удаву. У интерполисаној повељи после израза: „**сь Арбанаси**" долази следећа реченица: „**и ѹзель на нихь Повика Радославь поткѹ**". Писар „интерполисане" повеље убацио је цитирану реченицу да би дао допунско објашњење. Насилно напасање на „планинама", односно њихово присвајање, представља повреду земљишне својине – „потку", која се кажњава истоименом казном. У конкретном случају висина „потке" као казне износи 300 овнова, а у будуће ко почини такво дело биће такође кажњен одузимањем 300 овнова „без суда и пре", односно „удавом".

[63] Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, 73, 74, 76, 86, 87, 89. Радослав Повика (Повик) живео је у Серу и 1368. године, како је то још К. Јиречек утврдио, али се у изворима не помиње као кефалија (К. Јиречек, *Споменик САНУ XI*, 9, 35, 36). К. Јиречек је још упозорио како се у: „исто вријеме спомиње и у Дубровнику једна трговачка породица Повића, али без свезе са српском властелом истог имена" (К. Јиречек, *Споменик САНУ XI*, 8).

љујући излагање о кефалијама призренским, треба рећи још толико, да они нису смели да „обладују" или „метехају" поседима појединих цркава у Призренској жупи. Таква су права уживали црквени поседи и у другим крајевима српске државе. Овде ипак треба напоменути, да је дужина Призренске жупе износила око 25 км, док је њена ширина била нешто мања.[64] Наведена чињеница је за ову прилику од посебног значаја, пошто показује докле се приближно протежу надлежности једног „локалног" кефалије. У сличним оквирима простирале су се надлежности кефалија Славишта, Злетова[65] и других жупа.

У крајевима који су освојени од Византије за време краља и цара Душана, кефалије су по свој прилици задржале све оне компетенције, које су припадале кефалијама у Византији. У таквом светлу приказује се деловање Рајка кефалије Трилиса и Вронта.[66] Потпуно у складу с византијском праксом, кефалија Рајко управља са два града. Он убире и спори се око прихода, који су убирани пре српских освајања. Поред управних и фискалних компетенција, кефалије су у поменутим крајевима задржали и компетенције, које су имали у судству. Посредна обавештења о томе пружају судски спорови, који су вођени на територији господина Константина Драгаша у Струмици и „жупи" овог града. У једном случају вођен је спор између хиландарских монаха и неког Воина Радишића о земљи црквеној.[67] Господин Константин је пресудио тако, што је наредио двојици епископа и двојици чланова државне управе да изађу на терен и да се „стариницима" утешу међе. Били су то епископ струмички Данило и епископ бањски Григорије, а од чланова државне управе кефалија струмички Дабижив Спандуљ и

Занимљиво је приметити да се као члан поменуте трговачке породице помиње Радослав Повика и то у документу који носи датум 4 март 1352. год. Садржина документа гласи: „Radoslavus Pouicha fuit contentus et confessus habuisse et recepisse in societate siue colegancia a Millo Radomilich yperperos centum ad medietatum lucri de eo quod deus eidem Radosclauo prestabit, similiter et de dampno, quod absit. Promittens et se obligans legaliter facere rationem tam de capitali quam de lucro quam primo redierit de uiagio. Renuntians etc."(Хисторијски архив у Дубровнику, Diversa cancelariae 17 fol. 29). Документ смо саопштили у целини због тога што се у њему помиње Радослав Повика, а такође и што је архивска грађа неколико година недоступна. Иначе овај Радослав Повика имао је једног сина, који се помиње у неким пословима током друге половине XIV века. HAD Div. canc. 21 fol. 72':18. VIII 1367 „Pripcus filius Radoslavi Povicha" појављује се у улози јемца. HAD Div. 28 fol. 60: 26. I 1392. „Pripce Radoslauich Povicha" продаје половину своје куће за 100 перпера. Купац је Јоханино Саллимбени. Испод документа дописано је, да је „Pripce Radoslauvich Pouich" примио новац за кућу 22. VI 1392. године. Овим примерима се не исцрпљују обавештења о трговачкој породици Повика у Дубровнику.

[64] М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII века)*, Смедерево – Београд, 1992, 74.

[65] С. Новаковић, *Законски споменици*, 436, 455, 680. Кефалија Злетова није смео да „обладa" поседима манастира Леснова ни 1350. ни 1381. године, док су поседи цркве Св. Николе у Псачи били ослобођени од свих работа и дажбина: „просто рекше оть кепалие и оть глобара" (С. Новаковић, Зак. спом. 436). Прецизне димензије појединих жупа није могуће утврдити, па на томе не треба ни настојати.

[66] Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, 33, 97 нап. 165.

[67] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 170; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 112.

челник Теријан. Састав и рад овог тела показује да је суђење настављено и то пред мешовитим судом, који чине 2 представника цркве и 2 представника државне управе. На сличан начин поступало се и у Византији, па је разумљиво што се ова пракса одржала у Струмици за време господина Константина Драгаша,[68] пошто је Струмицу освојио од Византије тек краљ Душан (1343).

Из разумљивих разлога могло би се очекивати присуство кефалија и у крајевима, којима су господарили наследници краља Вукашина. Недостатак манастирских и других исправа ствара озбиљне тешкоће, при покушају да се утврди присуство кефалија на том простору. Будући да је кефалија Милош присутан у Прилепу још за време краља Вукашина, може се очекивати да се тамо налазио овај представник локалне управе и касније. На основу фрагментарних и крајње оскудних података може се утврдити да је кефалија Оливер савременик краља Марка и да је по свој прилици обављао своју службу у Пелагонији, односно Битољу.[69] Нешто мало светла на деловање кефалија пружа такође један фрагментаран податак, из којег се дознаје, да је свог кефалију по имену Грубадина имао и краљевић Андрејаш, млађи син краља Вукашина. Кефалија Грубадин је за своје време образована особа. Према једној забелешци он се обратио свом „господину Андрејашу", обавештавајући га о „непослуху" његових „јунака".[70] Реч је свакако о непослушности посаде градске тврђаве.

---

[68] Организација судства у области браће Драгаш била је по свој прилици иста или слична организацији судства у Серској области, где су постојали „мешовити судови" и „васељенске судије". На такав закључак, поред осталог, упућује чињеница што је област браће Драгаш настала после битке на Марици (1371) и то добрим делом на простору који је до тада држао деспот Јован Угљеша. О организацији судства у Серу недавно је расправљао Б. Ферјанчић, поткрепивши своје излагање исцрпним прегледом литературе, што нам олакшава даље излагање. Види: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, 80–83. Према истраживањима Г. Острогорског о судству у Серској области: „Расправа се води пред деспотом и његовим „синодом", који се састоји највећим делом од представника цркве" (Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 83). На сличан начин водила се судска расправа и пред господином Константином, али се његов „синод" претежно састојао од „властеле". У добро познатом документу о парницама пред господином Константином пише следеће: **„И тако расѹдившѹ господинѹ Костадинѹ и сь правовѣрними властели"** (А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 169). Нема сумње да „властела" чине већину „синода" или савета, али је зато двојици епископа, водочком и бањском, припало најистакнутије место у даљем наставку судског поступка.

[69] С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд, 1952, 17. На 17. стр. С. Матић саопштава 3 оштећена записа следећим редом:

1) **„ѡт кефалиѥ ѡливера гнь"** (или снь).
2) **„митрополитȣ пелагонискамȣ"** (**ѡт** ... да знаше ?).
3) **„господинȣ ми кралю Ма(рку)"**.

На основу цитираних оштећених записа ипак се може закључити, да је постојао кефалија Оливер, затим, да је у то доба постојао и митрополит Пелагоније са седиштем у Битољу, најзад, да су обојица савременици краља свакако Марка. Из тога се даље може закључити, да је Оливер вероватно био кефалија Битоља и да је краљ Марко по свој прилици владао целом Пелагонијом.

[70] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* VI, стр. 49, запис бр. 9678 гласи: **„Господинȣ ми Андреꙗшȣ ѡд Грȣбадина твоегѡ кефалиѥ .... тȣжи ми се ѡт (твоих ?) юнакь непослȣха"**. Сада се са сигурношћу може рећи, да је Грубадин био кефалија краљевића Андијаша и да се због нечега жалио на непослушност војника. Вероватно је реч о посади градског утврђења, где је Грубадин вршио службу кефалије.

којој је Грубадин био заповедник. Он је иначе преписао и једну књигу о чему сведочи белешка која гласи: „А се Грѹбадинь грешни писа кепалига ѹ кѹли Заградскои, и аште кто прочте сига словца, молю ви, братик, рьцете богь да прости грешнаго Грѹбадина, а вась богь".[71] На основу ове белешке не може се поуздано утврдити где је службовао Грубадин, па чак ни да ли је био слободан док је писао „словца". У сваком случају остаје чињеница, да се Грубадин као кефалија налазио у служби господина Андрејаша. Из тога следи поуздан закључак, да је краљевић Андрејаш имао посебну област истовремено када и краљ Марко своју, на шта је не тако давно упозорио С. Ћирковић.[72] Под притиском Турака краљевић Андрејаш отишао је преко Дубровника за Угарску, па је његова област припала краљу Марку, али изгледа да је пре тога дошло до неких немира или побуне, на шта указује „непослух јунака" у једној тврђави. Каква је била даља судбина кефалије Грубадина после смене политичких господара, па и кефалија у опште, остаје непознато.

Делимична обавештења о томе, као и о посебним надлежностима кефалија, потичу из времена цара Уроша и то са подручја у суседству Дубровника. Реч је о кефалијама Конавала. Била је то стара српска жупа, која је улазила у састав државе Немањића све до смрти цара Уроша. У доба цара Душана жупом Конавлима и Требињем управљао је жупан и војвода Ненад Страхињић,[73] док се за време цара Уроша између 1359. и 1361. године налазио у Конавлима кефалија Милман.[74] Он је непосредно био потчињен кнезу Војиславу Воиновићу, а не српском цару, како би се очекивало.[75] Поуздано се зна да је у лето 1359. године један дубровачки трговац требао да иде кефалији Милману, да би у Конавлима куповао жито.[76] Када је дошло до рата (1361) између

---

[71] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* VI, стр. 49 бр. 9679. Из горе цитираног записа јасно се види, да се кефалија Грубадин налазио у „кули" Заградској. Под „кулом" се подразумевало главно утврђење неког града, односно тврђаве. Теже је одредити положај града или тврђаве са поменутом „кулом", пошто се она помиње у изразу као „кула заградскаг или „кула Заградска". Уколико је у питању последњи израз, онда упозоравамо да данас постоји село Заград око 15 км источно од Гостивара у жупи Пореч. Оно је удаљено од леве обале Треске око 6 км и лежи у северозападном делу Пореча. Напомињемо да су се североисточно од Заграда налазила насеља, која је краљевић Андрејаш поклонио манастиру Св. Андреју Првозваном. У циљу исцрпљивања овог проблема, треба скренути пажњу на насеље сличног имена, тачније на село Заграчени које лежи северозападно од Струге и на растојању око 5 км. Будући да је жупан Андрија Гропа држао Охрид са околином, мишљења смо да оно не долази у обзир. Уколико је заиста постојала нека „кула" на подручју села Заград, онда је Грубадин по свој прилици био кефалија жупе Пореч.

[72] С. Ћирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник Филозофског факултета XIV-1, Београд, 1979, 158–160.

[73] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66 (1926) 10. Страхињу и његовог сина Ненада Страхињића Дубровчани су називали „господарима" Требиња и Конавала. Види: М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд, 1973, 283, 286 нап. 107.

[74] К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник Константина Јиречека I, Београд, 1959, 356, 358; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 37, 43, 54.

[75] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 37.

[76] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 254 нап. 25.

кнеза Војислава и Дубровника, кефалија Милман први је започео с оружаним нападима на Жупу Доброначку, пустошећи све и пљачкајући.[77] У тим сукобима кефалија Милман је изгубио живот. Према садржини наведеног примера, кефалија се први пут појављује у улози заповедника претходнице, која отпочиње са офанзивним акцијама. Две године после погибије кефалије Милмана, умире и кнез Војислав. Његовом облашћу завладала је кнегиња Гојислава, удовица кнеза Војислава, која у Конавлима поставља за кефалију Крајшу Мирославића. Он се на овом положају помиње у периоду од 1365. до 1368. године.[78] Из дубровачких извора сазнаје се да је кефалија Крајша приморавао дужнике из Конавала, да исплате дуг повериоцима. Тачније пленио је имовину дужника и предавао у руке поверилаца Дубровчана.[79] За рачун своје господарице кефалија Крајша одлази и у Дубровник да подигне одређене суме новца, што се не може сматрати у редовне обавезе свих кефалија. Радило се о „српском данку" и новцу од „кумерка солског".[80] Напомињемо да су још неке кефалије Конавала ишле овим послом у Дубровник, свакако због тога што су своју службу обављали у суседству Дубровника.

Каријера кефалије Крајше Мирославића завршена је по свој прилици са потискивањем кнегиње Гојиславе из Конавала и освајањем ове жупе од стране жупана Николе Алтомановића. Његов кефалија у Конавлима био је добро познати Обрад Зорка (1371–1373). Породица Зорке према традицији држала је град Клобук у жупи Врм и није се лојално понела према Николи Алтомановићу 1373. године.[81] Будући да је жупан Никола Алтомановић долазио често у сукоб са Дубровником, па је западао и у тешку ситуацију, тада је кефалија Обрад започињао прве преговоре о успостављању примирја или мира између Дубровника и Николе Алтомановића.[82] Са падом Николе Алтомановића окончана је и служба кефалије Обрада Зорке. Конавли су у јесен 1373. године дошли под власт Балшића, па се тамо између

---

[77] Р. Михаљчић, н.д., 43, 255 нап. 57.

[78] Види нап. 79 и 80.

[79] Крајша, кефалија Конавала предао је Дубровчанки Маруши Бобаљевић 11. VIII 1365. године неке ствари, које је одузео од њезиног дужника Љубоја Шиљеговића (К. Јиречек, *Историја Срба II,* 247). Крајша је поступио потпуно у складу са својим овлашћењима.

[80] М. Динић, *Дубровачки трибути,* 230, 231; HAD Diversa Canc. 21 fol. 8': 30. XI 1366. „Crayssa Miroslavich cephalia Canalis et Utiesen Ochmuch" подигли су 2.000 перпера на име „српског дохотка" по овлашћењу кнегиње Гоиславе; HAD Div. Canc. 21 fol. 192: 7. V 1368. „Crayssa cephalia Canalis et Ruia de Tribunio" подижу новац за „кумерак солски" за кнегињу Гоиславу, а по овлашћењу цара Уроша. Види: М. Динић, *О Николи Алтомановићу,* Посебна издања САНУ књ. 90, Друштвени и историјски списи књ. 40, Београд, 1932, 7, 44. Иначе исти „Craysa cefalia de Canali" примио је 900 перпера на име „солског кумерка" за кнегињу Гоиславу и 29. III 1367. године (М. Динић, *О Николи Алтоманвићу,* 43). Све наведене чињенице потврђују да је Крајша Мирославић био заиста у активној служби као кефалија Конавала од 1365. до 1368. г.

[81] М. Динић, *О Николи Алтомановићу,* 25, 26; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 194, 195, 20.

[82] М. Динић, *О Николи Алтомановићу,* 18, 19, 20; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* 137, 116.

1374. и 1376. помиње њихов кефалија Радич Ђурђевић. Он се налазио у служби Балшића као кефалија свакако 1371. године, а вероватно и нешто раније, пошто је баш тада заједно с Дубровчанима организовао пребацивање војске Балшића и краља Вукашина на територију Николе Алтомановића.[83] Ова акција није приведена крају, због тога што је краљ Вукашин морао да се врати због рата с Турцима. Када је дошло до пада Николе Алтомановића 1373. године, изгледа да је управо Радич Ђурђевић са властелином Андријом Паштровићем повео први напад на Конавле и Требиње.[84] Ови су крајеви освојени, па су остали под Балшићима све док их бан Твртко није заузео (1377). Са укључивањем Конавала у оквире Босанске државе, окончана је и служба кефалија у Конавлима.[85] Она је потрајала једва две деценије и јасно показала, да се са променом политичких господара, смењују и кефалије. Изложене чињенице показале су такође, да у периоду оружаних сукоба између две државе, кефалије у пограничним крајевима први започињу са оружаним акцијама, али преко њих су ишле и прве мировне иницијативе. Све остале надлежности биле су сличне надлежностима кефалијама у унутрашњости државе. Може се то закључити већ на основу компетенција кефалије, да одобрава или забрањује трговину житом, као и што плени дужнике да би се наплатили дугови поверилаца.

Некако у то време на другом крају некадашњег Српског Царства, у Канини и Валони, помињу се кефалије у посебној улози. Тадашњи господар поменутих градова господин Александар заклео се Дубровнику 1368. године, да ће бити веран дубровачки грађанин, а са њим су положили заклетву и најутицајнији представници властеле. Међу њима се помињу овим редом: војвода Продан, војвода Миклеуш, кефалија валонски Бранило, кефалија канински Кастриот, двородржица Рајче, ставилац Ујеђа, судија Стамата, судија Обрад, а онда следе имена властеле без титула: Згур Дукаишаревић и Смоква и Костадин Шурбовић и Бориш и Грубоје и Драгоман и Радивој и Богоје.[86] Занимљиво је приметити да се према наведеном редоследу на

---

[83] М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 19.

[84] Балшићи су постали господари Драчевице, Конавала и Требиња између 1. септембра и 30. новембра 1373. године (М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 28). Већ почетком марта 1374. године помиње се Радич Ђурђевић или Јурјевић као кефалија Конавала (Споменик САНУ XI, 37). Кефалија Радич Ђурђевић је обављао своју службу у Конавлима 1375. и 1376. године, пошто се помиње међу сведоцима приликом подизања „српског дохотка". 3. децембра 1375: „Radichius cephalia Canalis"; 31. октобра 1376: „Radiç Juryeuich chefalia in Canali" (М. Динић, *Дубровачки трибути*, 232). Почетком 1377. године Балшићи су изгубили Драчевицу, Конавле и Требиње, па је тада окончана и служба кефалије Радича Ђурђевића. Он је обављао службу кефалије Конавала нешто дуже од 3 године.

[85] М. Динић, *Како је и када Твртко I завладао Требињем, Конавлима и Драчевицом, О Николи Алтоманвићу*, 33–37.

[86] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 115. М. Антоновић претпоставља да су: „кефалије у Валони и Канини биле сведене на улогу анжујских кастелана" (М. Антоновић, *Област Валоне и Канине под српском влашћу (1343–1417)*, Зборник Филозофског факултета XVIII-1, Београд, 1994, 153, 154). Поред Канине и Валоне кефалије су постојале и у области Ивана Кастриота, што без сумње сведочи да се установа кефалије учврстила у многим крајевима Албаније. За кефалије Ивана Кастриота види: С. Новаковић, *Законски споменици*, 467.

првом месту помињу представници војних власти – војводе, потом долазе највиши представници локалне управе – кефалије, затим, најугледнији дворани – databeдвородржица, ставилац, најзад, двојица судија и на крају, властела без одређених титула и звања у државној управи или дворској служби. У конкретном случају кефалијама је дат изузетно висок ранг у постојећој хијерархији, који им иначе није припадао у другим осамостаљеним областима. Ова се појава објашњава тиме, што се господин Александар називао господарем Канине и Валоне, па су кефалије ових градова добиле посебан значај. С друге стране заклетва: војвода, кефалија, судија, дворана и властеле, посредно сведочи о слабости централне власти, која не може да делује без подршке најугледније властеле. Ова појава обележава почетак владавине осамостаљених обласних господара и у другим деловима Српског Царства. На овом месту треба истаћи да се кефалије помињу у Валони и касније, као и у другим деловима Албаније, тачније у области Карла Топије и Ивана Кастриота.

2) Кефалије Лазаревића, Бранковића, Балшића и Црнојевића

Установа кефалије, која се педесетих година XIV века учврстила на крајњем западу српске државе, брзо се одомаћила у централним и северним крајевима Србије. О томе сведочи широка распрострањеност поменуте установе после смрти цара Уроша. Кефалије се срећу по многим градовима и трговима у области кнеза Лазара, Вука Бранковића и њихових наследника, а такође у области Балшића и Црнојевића. Био би ово довољан разлог да им се посвети дужна пажња.

У држави кнеза Лазара најугледнији и најважнији од свих кефалија био је кефалија Новог Брда, што је и разумљиво обзиром да је реч о највећем и најважнијем градском и привредном центру. Из једног писма, које је упутио дубровачки кнез Никола Гундућић 1. X 1388. године, „Гоиславу кефалији кнеза Лазара и пургарима" Новог Брда, сазнаје се да је Гоислав у служби кнеза Лазара и да службу кефалије врши у Новом Брду, као и да је ухапсио и везао дубровачког грађанина Куделина Дабоевића због неког дуга.[87] Наиме овог дуга кефалија Гоислав одузео је Куделину 27 литара (либара) сребра. Дубровачки кнез протествује због таквог поступка, али не толико због везивања Куделина, колико због одузимања веће количине сребра него што је дуг износио. Према тврдњи дубровачког кнеза, које је засновано на обавештењу добијеном од кнеза Лазара, дуг Куделина Дабоевића износио је свега 9 литара сребра, а кефалија му је одузео 27 литара, тј. три пута више. Својим писмом дубровачки кнез је запретио кефалији

[87] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 168; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, књ. II, 72.

Новог Брда да ће се због тога жалити кнезу Лазару. Наведена чињеница је од посебног значаја, што показује да кефалија није никоме подчињен у државној управи, изузев владару лично. Деловање кефалије Гоислава било је усклађено с постојећом праксом и његовим надлежностима, да хапси, везује и плени дужнике. Наведени случај привлачи посебну пажњу и због тога, што се кефалија Гоислав помиње и као милосник на једној исправи кнеза Лазара.

Напред је већ помињана велика хрисовуља, којом је кнез Лазар 9. I 1387. године потврдио сва права и све обавезе дубровачких грађана у његовој држави. Да би права дубровачких поданика била потпуно заштићена широм државе, одређени су милосници односно извршиоци свих одредаба, које хрисовуља саопштава. Међу милосницима поменути су: логотет Ненада, жупан Петар, челник Михо и кефалија Гоислав.[88] Логотет Ненада и челник Михо су свакако представници централне управе или управе у центру, док је жупан Петар можда идентичан са Петром Воиновићем, који је с кнезом Лазаром или у његово име запленио имовину неких Дубровчана.[89] Био би он

---

[88] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 122, 123.

[89] М. Динић упозорава на један документ из Дубровачкогархива у серији: Div. Canc. 27 fol. 86б под 5. II 1388. год. Реч је о једном уговору петорице Дубровчана у којем се саопштава: „quod de toto eo, quod ipsi aut alter ipsorum receperit, aut alius pro altero ipsorum de eo, quod abstulit dominus comes Laçarus et Petrus Voxnovich in Radochigna, aut per aliquem officialem ipsorum, quod totum illud debeat dividi inter eos pro rato in quocumque loco exigatur" (М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 10 нап. 25). На овом месту М. Динић констатује: „Овај Петар Воиновић, свакако идентичан са жупаном Петром кнеза Лазара (Повеље и писма I/1, 123), био је можда један од синова кнеза Воислава". Мора се приметити да уз име Петра Воиновића недостаје титула жупана.

Место по имену „Radochigna" је свакако данашње село Радоиња на левој обали доњег тока Увца, што омогућава да се одреди подручје простирања надлежности Петра Воиновића, а у крајњој линији и власти кнеза Лазара. Око 40 км северозападно од Радоиње наази се Добрун са црквом Благовештења манастира Крушева. У вези са црквом и живописом постоји велика литература, која није у свему сагласна. За нашу анализу од посебног је значаја чињеница што се у Крушевском поменику помиње „велики жупан Прибил" и његови синови „велики жупан Петар" и „велики жупан Стефан". На основу поменика није било могуће утврдити датум настанка забелешке. Придев „велики" стављен је из поштовања према покојницима, једино је Петар био велики жупан (в. одељ. „Жупани"). Сва три „жупана" насликана су у сада већ разрушеној и оштећеној цркви посвећеној Благовештењу. На зидовима цркве и фрескама постојали су натписи, па и година настанка натписа. Стари истраживачи су могли да прочитају: „ЅѠЧА (6891)" годину од стварења света, односно 1383. годину после Христовог рођења. З. Кајмаковић је предложио да се уместо бројчаног знака „Ч" (90) чита „Н" (50), па је на тај начин добио 40 мање, односно годину 1343. Наведена комбинација је духовита, али се не може доказати. У последње три деценије историчари уметности прихватају резултате З. Кајмаковића. Но и поред тога, треба скренути пажњу на чињеницу, да је „други" ктитор манастира Крушева био деспот Стефан Лазаревић, пошто то пише у Крушевском поменику (Гласник СУД 42, 18). Из тога следи закључак да су се и село Радоиња и Добрун са манастиром Крушевом налазили на територији кнеза Лазара и деспота Стефана бар до смрти кнегиње Милице. За Лазаревиће као „друге" ктиторе пише следеће: „**Помени, Господи, доуше рабъ своихъ, сихъ, благочьстиваго дѣспота Стефана и матерь его благочьстивоую госпождоу кленоу** (!)". Преписивач поменика је погрешио у имену кнегиње Милице, али не и у томе да помене деспота Стефана и његову мајку. За литературу о цркви Благовештења види: М. Кашанин, *Манастир Добрун*, Старинар III, серија 4, Београд, 1928, 67–80; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље, 1934, 65; З. Кајмаковић, *Живопис у Добруну*, Старинар нова серија XIII–XIV, Београд, (1962–1968),

нека врста намесника у западним крајевима државе кнеза Лазара. Последњи и четврти милосник управљао је Новим Брдом и околином као владарев делегат. Према томе, међу милосницима би се нашла 2 представника централне и 2 представника локалне управе. Реч је свакако о најзначајнијим представницима у земљи. Појава кефалије Гоислава као милосника била је оправдана из више разлога. Великом хрисовуљом кнеза Лазара било је предвиђено за дубровачке грађане, који су се забаштинили у Новом Брду, да извршавају обавезу градозиданија и градобљуденија, тј. да зидају град и да га чувају.[90] Извршавање поменутих обавеза било је у надлежности кефалије. Према посебној одредби хрисовуље, ни један кефалија кнеза Лазара није смео заустављати домаће људе, који су трговачким пословима одлазили у Дубровник.[91] Великом повељом регулисан је и начин суђења. Уколико дође до спора између дубровачког грађанина и поданика кнеза Лазара, бирао би се подједнак број судија и поротника са обе стране. На тај начин половину судија и поротника дају Дубровчани, а другу половину Срби.[92] Према истој повељи више се у таквим случајевима није излазило само пред кефалију, као што се то чинило у доба цара Душана.[93] Уколико би дошло до спора између Дубровчана, они би се судили пред својим судијама, односно конзулима, а кефалије не би имале право да мењају или да утичу на извршење пресуде. Све поменуте одредбе тичу се непосредно кефалија. Изгледа да су се ове одредбе заиста и поштовале. Теже је то тврдити за одредбу, којом се регулише располагање заоставштином умрлог Дубровчанина у Србији. Одредба предвиђа, да ни владар ни кефалија немају никаквог „посла" око заоставштине, већ да она припада ономе коме је тестаментом одређена.[94] Садржина поменутих одредби саопштена је нешто шире. због тога што се исте одредбе помињу у повељама које су издали Дубровнику Стефан Лазаревић, синови Вука Бранковића, а потом у

251–260; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 63, 211; И. Ђорђевић. *Зидно сликарство српске властеле*, Београд, 1994, 143–145. Краћи осврт у овој напомени показује само толико, да се са сигурношћу не може рећи који је жупан Петар у питању. Могао је то бити и Петар Воиновић ако је био жупан, али и жупан Петар син жупана Прибила, под условом да се није замонашио пре 1387. године.

[90] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 121: „И кои се не Дѹбровчанинь забаштниль ѹ Новѡмь Брде тьзи да зиге градь и да чѵва".

[91] Љ. Стојановић, н.д., 122: „И кто люби ити изь моє земле ѹ Дѹбровникь или Срьбинь. или влахь. или чи годь чловекь на кѹплю всакь да греде слободнѡ. да га. не ѹсталꙗ господство ми. ни кефалиꙗ господства ми".

[92] Љ. Стојановић, н.д., 120: „И ако се ѹчини коꙗ пра мегѹ Дѹбровчани и Срьбли да се постави половина сѹдиꙗ дѹбровачкихь а половина Срьбль да се прѣдь ними прѣ".

[93] Љ. Стојановић, н.д., 121: „И да се не мѹче прѣдь господство ми ни прѣдь кефалию". Постоје и друге одредбе чије извршење долази у надлежност кефалија.

[94] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 122: „И ако се слѹчи смрть комѹ Дѹбровчанинѹ ѹ земли господтва ми што к негова иманиꙗ да за тои не има посла господство ми ни кефалиꙗ".

два маха господин и деспот Ђурађ Бранковић.[95] Из тога следи закључак да су се кефалије у некадашњим земљама Лазаревића и Бранковића бар у начелу морали придржавати свих одредби, које су у неколико махова потврђиване од српских владара. Најтеже је било са спровођењем одредбе о извршењу тестамента умрлих Дубровчана у Србији, због сложених дужничких и поверилачких односа, којима су пропраћени разгранати трговачки послови.

Највише података о кефалијама у држави Лазаревића, потичу с краја XIV и почетка XV века. Тада се они појављују у улози милосника, односно извршилаца, као и у другим приликама, па се нешто више може дознати и о њиховим компетенцијама. На једној разрешници рачуна, коју су Лазаревићи издали 30. I 1399. године Марину Лебровићу, закупцу рудничке и шетоњске царине, помињу се као милосници: двородржица Радивој, кефалија Петар Бољадиновић и челник Туба.[96] Присуство двородржице и челника објашњено је у претходном излагању, док се присуство кефалије Петра Бољадиновића објашњава највише тиме, што је своју службу вршио у Руднику. О томе се налазе непосредна сведочанства у другој разрешници издатој Марину Лебровићу, као закупцу рудничке царине. На издатој разрешници помињу се следећи милосници: челник Витан, кефалија Туба и кефалија Петар руднички. Поравнавање рачуна извршено је 23. V 1402. године, али је разрешница написана и отпослата у Дубровник тек ујесен 1404. године.[97] Кефалија Петар руднички и кефалија Петар Бољадиновић једна су те иста личност. Према томе кефалија Петар је своју службу вршио у Руднику свакако од 1399. до 1404. године, тачније бар 6 година. Своју каријеру завршио је као челник кнегиње Милице. Са титулом челника помиње се септембра 1405. године на разрешници рачуна кнегиње Милице у својству сведока.[98] Петар Бољадиновић је без сумње био веран и способан сарадник своје господарице, која му је поверавала одговорне дужности.

Некако у исто време, када је своју службу вршио руднички кефалија Петар, звање кефалије стекао је и Туба, који је своју службу обављао бар три године, односно у периоду између 1402. и 1404. године. За њега се поуздано зна да је 1399. године носио титулу челни-

---

[95] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 151–154, 200–204; I/2, 11–21. У повељи коју је 27. I 1386. године издао Дубровнику Ђурађ II Страцимировић забрањује се кефалијама да од дубровачких трговаца узимају „посилни дар" (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 111). Забрана узимања посилног дара постоји и у исправама Лазаревића и Бранковића.

[96] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 188, 189. Исправа је регистрована у Дубровачкој канцеларији 13. IV 1399. године. Види: Споменик САНУ XI, стр. 103. О аутентичности ове и других разрешница рачуна које су издали Лазаревићи исцрпно: С. Ћирковић, *Осумњичене повеље деспота Стефана и кнегиње Милице,* Историјски часопис 6, Београд, 1956, 139–152.

[97] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма,* I/1, 195; Споменик САНУ XI, стр. 48, 49.

[98] Љ. Стојановић, н.д., 198; Споменик САНУ XI, 50.

ка, пошто се са титулом челника помиње са тројицом милосника.[99] Испред њега су поменути: двородржица Радивој и кефалија руднички Петар Бољадиновић. Наведене чињенице показују да у хијерархији државне управе не постоји превелика разлика између кефалија и челника. Руднички кефалија Петар је после шест година службе постао челник кнегиње Милице, што би се могло сматрати напредовањем у државној управи, док је опет челник Туба после три године службовања постао кефалија, што би на први поглед представљало извесну деградацију. То ипак није био случај, што се може закључити на основу редоследа милосника на поменутим разрешницама рачуна. На разрешници из 1399. кефалија Петар је поменут испред челника Тубе, али је зато на разрешници из 1404. године кефалија Туба поменут испред кефалије Петра.[100] На основу тога може се закључити да је и Туба напредовао у служби. Он од челника постаје кефалија, али по свој прилици кефалија Новог Брда, највећег града и најзначајнијег привредног центра Српске Деспотовине.

На једној разрешници рачуна Лазаревића, која је написана 1404. године, међу тројицом милосника помиње се и неки Шаинац. Разрешница је иначе издата Живулину Станишићу, закупцу царине рудника Плане и трга Шетоње. Од тројице поменутих милосника један је био челник, а други ризничар, једино је Шаинац поменут без титуле.[101] На основу ових и других чињеница могло би се претпоставити да је Шајинац или Шахин вршио службу сличну кефалијиној у једном од поменута два трга. Две године касније Шахин се помиње у једној тужби која је 27. IV 1406. поднета у Дубровнику. Браћа Градић оптужила су трговце у Новом Брду што су одузели нека њихова писма упућена: „domino desspoto Rassie et Saino in Sclavonia".[102] На основу овог податка не може се утврдити место службовања Шахина, али указује на значај његовог положаја. У сваком случају, према једном запису који није поуздано датиран, помиње се „**Шаинь кєфалиꙗ**" и то као први по реду сведок у једном купопродајном уговору.[103] На основу изложених чињеница слободно се може рећи да је Шахин вршио службу сличну кефалијиној, да су га савременици тако називали и да је он по свој прилици стекао звање кефалије. Своју службу је обављао у

---

[99] Љ. Стојановић, н.д., 189; Споменик САНУ XI, 103.

[100] Види нап. 96 и 97. Друга по реду исправа издата је у Новом Брду, што уједно упућује на закључак да је Туба био кефалија у овом граду, пошто је поменут испред Петра Бољадиновића кефалије у Руднику.

[101] У разрешници рачуна пише: „**а томьи милостници челникь Хребелꙗнь и Шаинаць и Вльканинь ризничарь**". Види: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма,* I/1, 190; Споменик САНУ XI, 45, 46. Исправа је иначе издата 15. VII 1399. у Јагодини, а регистрована је у Дубровнику 10. X 1404. године, што значи да је те године тек написана. Правна радња је заиста учињена 1399. али је писање исправе каснило 5 година.

[102] HAD, Lamenta de intus 1, fol. 183.

[103] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* II, 464 бр. 4596. Кефалију Шаина или Шаинца не треба поистовећивати с војводом Шахином или турским заповедницима истог имена.

неком од два поменута трга, вероватно у Плани значајном рударском и трговачком центру. Једино би се овом чињеницом могло објаснити, зашто је Шахин поменут међу тројицом милосника, од које двојица врше своју службу на двору (челник и ризничар). Шахин би према томе био представник локалне управе, што је за закупца царине било од значаја.

Са територије Вука Бранковића или кнеза Лазара познато нам је име једног кефалије, за којег се ближе не може одредити место где је вршио своју службу. У питању је кефалија Никола, који је волео и куповао књиге, али се о његовом учешћу у државним пословима не може ништа рећи.[104] Сасвим је другачији случај са кефалијом Бранком, који је био у служби Лазаревића 1402. године. У то доба Лазаревићи су по одлуци Турака држали под својом влашћу највећи део некадашње области Вука Бранковића, укључујући и Приштину.[105] Пошто је Бранко вршио своју службу у овом граду, за савременике је он „приштевски кефалија". Приликом боравка кнегиње Милице у Приштини марта 1402. године, посетили су је хиландарски монаси и затражили помоћ за „пирг" Св. Василија, покренувши истовремено питање утврђивања међа, посебно „за међу коњушку".[106] Кнегиња Милица је у свему изашла у сусрет хиландарским монасима, укључујући и питање „међе коњушке, па је послала приштевског кефалију Бранка, да са 12 „старинаца" тачно „утеше" спорне међе, што је и учињено. „Старинци" су морали да буду: „одь жоупѣ", свакако Приштевске жупе, а истовремено и из суседних насеља: Грачанице, Ливађа, Сврчина и Липљана. Будући да се као оближња села помињу Скуланово (данас Скулапово) и Сухи Дол, није тешко утврдити где треба тражити спорне „међе коњушке".[107] Око 2,5 км североисточно од Липљана налази се данашње село Коњух,[108] док је данашње село Ливађе удаљено око 3,5 км од Коњуха, такође у правцу североистока. Села Суводол и Скуланово леже северозападно од Коњуха на растојању од око 3, односно око 5 км. На основу изложених чињеница могуће је извршити поуздану убикацију „за међе коњушке", тачније утврдити простор на којем се вршило разграничење. Но и поред тога

---

[104] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 55 бр. 172 и 173; III, 142 бр. 5551 и 5556.

[105] М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за КЈИФ 26 (1960) 16 (= М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 161).

[106] F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 264; С. Новаковић, *Законски споменици*. 490. М. Динић сматра да је реч о међама села Коњуха, које и данас постоји, што може бити и тачно (Види нап. 105). Но и поред тога у то доба име насеља, које је изведено од неког занимања (ковачи, зидари, рибари, уљари и сл.), није потпуно одвојено од занимања по чијем је имену названо. То се свакако односи на „коњухе" или село Коњух.

[107] У овом случају положај села Сврчин, које се помиње у повељи, може се изједначавати са Сврчином у којем се налазио двор српских краљева. Види: С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник за ликовне уметности 20, Нови Сад 1984, 67–83.

[108] Сва растојања између појединих насеља мерена су по географској карти – секцији у размери 1:50.000 или 1:100.000.

с разлогом се може поставити питање, да ли су становници насеља „Коњух" били зависни земљорадници, или је у питању посебна категорија зависних људи „коњуха", која се бавила узгајањем владаревих или властеоских коња. Судећи по свему изгледа да је реч о „коњусима", који нису били потчињени ни Хиландару, ни пиргу Св. Василија, већ владару, а посредно приштевском кефалији. Из ових разлога приштевски кефалија Бранко добио је налог од владара, да изврши тачно разграничење између црквених и државних поседа, односно да тачно утврди međe које раздвајају поседе „коњуха" од земљопоседа пирга Св. Василија. У начелу кефалија Бранко је обавио сличан посао, какав је својевремено извршио штипски кефалија Давид Михојевић, када је „утесао" međe које раздвајају поседе градских стражара („бьци") од хиландарских земљопоседа.[109] Стражари града Штипа са поседима у „штипској жупи" и „коњуси у „приштевској жупи", уживали су одређене земљопоседе, али су зато морали да врше одређену службу у корист државе, односно у „жупи" којом управља кефалија неког града. Материјалне интересе „стражара" („бьци") и „коњуха" у некој градској жупи, најбоље је могао да заштити кефалија града и градске жупе.

У држави кнеза Лазара и његових наследника обавештења о именима кефалија или о њиховом деловању прилично су ограничена, углавном због тога што је деспот Стефан Лазаревић, почетком друге деценије XV века, приступио радикалној реформи државне управе, којом се потискује и укида звање кефалије.[110] Изгледа да је до тога дошло најпре у Новом Брду, где је кефалију заменио војвода новобрдски, преузевши и све његове компетенције. Судећи према одредбама Статута Новог Брда реформа је била потпуно окончана до 1412. године. Поред војводе Новог Брда, постоји и „кулски војвода", кнез Новог Брда, градско веће од 12 „пургара", а редовно су присутни и цариници.[111] Овом приликом не треба се дуже задржавати на појединостима реформе, пошто је то у науци добро проучено и презентирано читалачкој публици. Потребно је напоменути бар толико, да је „кулски војвода" постојао и у Београду, што не треба да изненађује, обзиром да су Београд и Ново Брдо били најважнији градови деспота Стефана. Установа „кулског војводе" проистекла је из старије институције „кулског кефалије", који је постојао већ 1377. године у Скопљу. Тешко да су могле постојати суштинске разлике у надлежностима ових заповедника главних градских утврђења. Они нису потчињени „градским" кефалијама или војводама, већ непосредно владару. Приликом одлуке да се Београд преда Угрима, после смрти деспота

---

109 Види нап. 49. и 50.

110 М. Динић, *Власти за време Деспотовине,* Зборник Филозофског факултета X-1, Београд, 1968, 241. Улогу кефалија преузимају војводе, што се у Новом Брду догодило већ 1410. године.

111 М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II,* 72–77.

Стефана, „кулски војвода" се затворио у Горњем граду и сачекао господина Ђурђа Вуковића (Бранковића), да му он лично изда такву наредбу.[112] Држање „кулског војводе" пружа речит доказ, да је непосредно потчињен владару и ником више.

Реформа државне управе деспота Стефана Лазаревића није се остварила за кратко време и на целом простору Деспотовине. Није то било ни потребно, ни могуће. У тврђави Острвици на Руднику (1414) помиње се војвода Мазарак, чије су се компетенције протезале на цело рудничко подручје.[113] Но и поред тога у рударском насељу и тргу Рудник, које је бранила тврђава Острвица, боравио је кефалија 1422. и 1423. године. У једној тужби, која је написана ћирилицом изреком се помиње: „**кєфалига Рѹдничкы**".[114] Тужбу је поднео неки Јаков Николић против цариника рудничких Влатка Добровојевића и Павка Миловчића, уз образложење да му цариници уништавају имовину, отимају залоге и „силом преузимају дужнике", које су му ради наплате дугова предали: закон, кнез и кефалијаруднички.[115] Из садржине наведене тужбе јасно се види, да је кефалија присутан у Руднику и да је у његовој надлежности наплата дугова. Он је заједно са кнезом имао право да повериоцу изручи дужнике ради наплате дуга. Из друге тужбе састављене на латинском језику 3. I 1423. године, такође се може сазнати да у Руднику постоји кефалија. Тужбу је поднео сплитски трговац Никола против тројице дубровачких трговаца Лисичића, који су пословали у Руднику, уз образложење да га малтретирају на разне начине, укључујући псовке и шамарање. Уз све то Лисичићи су отишли до кефалије („ad chiefaliam dicti loci") и оптужили Сплићанина да ствара свађу и неред, с циљем да га кефалија ухапси, веже и да му конфискује имовину.[116] После ових чињеница нема никакве сумње о присуству кефалије у Руднику 1422. и 1423. године, а поред тога видљиве су и неке њихове надлежности. Одржавање реда, кажњавање прекршилаца, присилна наплата дугова на захтев поверилаца, све је то било у надлежности кефалије у Руднику. Исте надлежности имао је и кефалија трга и рудника Беласице, што се види из две тужбе које су поднели дубровачки трговци (1426) против Степка Мржића. Трговци су оптуживали Степка Мржића, да им одузима дужнике и што наводи

---

[112] Ј. Калић, *Кула Небојша у Београду,* Зборник Филозофског факултета XV-1, Београд, 1975, 115–123; К. Куев и Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки,* 421. Опис отварања „Куле" у Београду гласи: „Тада му се и унутрашња кула отвори, а раније је не хтеде отворити онај који ју је чувао" (Житије деспота Стефана Лазаревића, Стара српска књижевност у 24 књига, књ. 11, Превод: Гордана Јовановић, Београд 1989, 126). У цитираном одељку не помиње се „кулски војвода", али се то подразумева пошто се користе изрази „унутрашња кула" и „онај који ју је чувао". У оригиналном тексту пише следеће: „**тъгда и коула вьноутрьнiаа ѡтврьзает се емѹ прѣжде бѡ не вьсхѡте ѡтврѣстиі блюдыи сiю**".

[113] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II,* 22 нап. 112; HAD, Lamenta de foris 3 fol. 124': 21. II 1414.

[114] Споменик САНУ XI, 72 бр. 70; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 420.

[115] Види нап. 114.

[116] HAD, Lamenta de foris 5 fol. 122'.

кефалију, „који је у месту", да им чини зло.[117] Нема сумње да је и кефалија Беласице имао исте или сличне компетенције као и кефалија Рудника. Од посебног је значаја чињеница, што су у Руднику, Беласици, вероватно Плани и другим местима у земљама Лазаревића постојале кефалије двадесетих година XV века, тачније до краја живота деспота Стефана. Но и поред тога ови представници локалне управе ретко се помињу, што посредно указује да је реформа деспота Стефана добијала у замаху, па је са увођењем „власти" кефалијама остајало све мање простора.

Другачије су прилике владале у области Бранковића, где „власти" нису ни осниване, па се установа кефалије одржала све до коначног пада под турску власт (1455). То се односи и на кефалије Трепче. О њиховим надлежностима сачувана су занимљива обавештења. У једној ћирилској исправи, која је написана у Дубровнику 14. VIII 1407. године, помиње се „кефалија трепчански" и цариници.[118] Поменута исправа по својој форми представља писмо, којим дубровачки кнез извештава кефалију Трепче на његов захтев о једном суђењу у Дубровнику. Парничари Дмитар Скамаш и Ђурица Петровић из Дубровника, судили су се најпре у Дубровнику око неког сребра. Дубровачки суд је нашао да Ђурица Петровић није крив, али се с тим није сложио Дмитар Скамаш, па је покренуо судски спор пред кефалијом Трепче. Настојећи да прикупи потребне чињенице на основу којих се може изрећи пресуда, кефалија Трепче је затражио из Дубровника неку врсту „записника" са суђења, што је и добио. Само суђење ма колико било занимљиво мора се оставити по страни, да би се јасније истакле неке компетенције кефалије. Он је свакако био надлежан да прибави потребне доказе за изрицање пресуде, што је у конкретном случају и учинио. Према томе, пресуда није изрицана олако и једноставно, већ на основу брижљиво обављене истраге. У свим случајевима када се излазило на суд „пред кефалију", целокупна истрага била је у његовој надлежности. Наведене чињенице несумњиво показују, да се кефалије нису понашале осионо и по свом нахођењу, како би се могло закључити из притужби дубровачких трговаца, већ да су поступали у складу са српским законима и судском процедуром. Кефалија није сам могао да обави све потребне послове из домена својих надлежности, па је имао помоћнике или „слуге". Такве је „слуге" имао и кефалија Трепче 1409. године, а свакако и раније и касније.[119] Установа кефалије у Трепчи, и поред бројних политичких криза, постојала је и 1450. године. Тада је службу кефалије обављао Вукосав

---

117 Споменик САНУ XI, 76, 77 бр. 76 и 77; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 421, 422.

118 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 435.

119 HAD, Lettere e comisioni di Levante 4, fol. 154': 8. VII 1409 („con lo fante de chefalia").

Добројевић: „са којим су се Дубровчани прегањали због старих обичаја и „закона" према њиховим трговцима".[120] Морамо приметити да је кефалија поштовао све важеће „законе", а не само оне који су одговарали интересима дубровачких трговаца. Управљао је, како тргом или насељем Трепче, тако и широм околином, а по Душановом законику „жупом" или „пределом" града, па је за Дубровчане због својих компетенција могао бити и „zaffalia contrate".

Најважнији привредни и управни центар у области Бранковића временом је постала Приштина. Установа кефалије у овом граду постојала је свакако крајем XIV и почетком XV века, а по свој прилици и нешто раније, вероватно и у доба Вука Бранковића. Први познати приштевски кефалија био је Бранко али се он налазио у службу Лазаревића 1402. а по свој прилици и раније.[121] Убрзо је приштина дошла поново у руке наследника Вука Бранковића, који су поставили свог кефалију. Он се посредно и помиње 1409. године, тачније његов слуга или помоћник, који је на захтев и у присуству једног становника Приштине отворио просторије преминулог дубровачког трговца.[122] Било је то у складу са важећим обичајима у српској држави, да се о имовини покојника без непосредних наследника у месту пребивања побрине кефалија, односно његови помоћници. Две ипо деценије касније (1434) у Приштини се такође помиње кефалија, без навођења имена, који је кривца ухапсио и наредио да се окује у гвожђа.[123] Био је то тежи облик издржавања казне од „везивања". Но и поред тога што није поменуто име кефалије 1434. године, изгледа да се на том положају налазио Оливер Големовић, брат челника Ђурђа Големовића. На такав закључак упућује чињеница што се у једној тужби, која је поднета у Дубровнику 26. III 1436. године, помиње: „Oliver chefalia de Pristina".[124] Тужбу је поднео Ратко Остојић против Тасовца Радмиловића због разних недела, а поред осталог и због тога, што га је Тасовац тужио „великом судији господина деспота" и „Оливеру кефалији Приштине", да Ратко Остојић није Дубровчанин него поданик („homo") господина деспота.[125] Из наведених података сазнаје се да је Оливер Големовић кефалија Приштине и да је у том својству надлежан да утврди ко је чији поданик.

---

[120] М. Динић, *Трепча у средњем веку,* 5 (= Српске земље у средњем веку, 403).

[121] Види нап. 106 и 107.

[122] Д. Ковачевић, *Приштина у средњем веку,* 69 нап. 109.

[123] HAD, Lamenta de foris 10 fol. 204: 22. VII 1434 („ceffalegia fecisset capi et poni in ferris dicti Radossavi").

[124] HAD, Lamenta de foris 11 fol. 75 i 75': 26. III 1436; К. Јиречек, *Зборник Константина Јиречека,* Додатак чланку о витешким играма у средњовековној Србији, 415; Д. Ковачевић, *Приштина у средњем веку*, 69.

[125] „E sopra tuto lo dito Tassoaz scrisse lamento sopra de nuy alo grando zudese del segnor dispoto et a Oliuer chefalia de Pristina, digando che piu el non e Raguseo, saluo homo del segnor dispoto, e lo zudesse scrisse ali merchadanti in Pristina, che Tassoaz e homo del segnor dispoto e mando sua famelia e robo mi la casa e ligo me, et li mercadanti me faceno plegiaria" (К. Јиречек, *Додатак чланку о витешким играма,* 415).

Службовање Оливера Големовића у Приштини било је свакако прекинуто са првим падом Деспотовине 1439. године под власт Турака. После обнављања Деспотовине 1444. године Оливер Големовић се поново среће у Приштини средином 1448. године. Почетком исте године боравио је у Приштини његов брат Ђурађ Големовић, за којег Дубровчани кажу да је „службеник" деспота Ђурђа Вуковића[126] („official del Signor despotto"), док Оливера Големовића, који је 1448. године вршио службу у Приштини, називају: „valioso del Signor despoto in quelle parte".[127] Наведени подаци као да указују да постоји изнијансирана разлика у ословљавању Ђурђа и Оливера Големовића, пошто је први „official" а други „valioso" господина деспота.[128] Треба свакако имати у виду чињенице да је Ђурађ Големовић обављао своју службу у непосредној близини деспота Ђурђа, док је његов брат Оливер као „valioso" обављао своју службу далеко од деспотовог двора – у провинцији. Оливера у то доба више нико не назива кефалијом. Тако се нешто не саопштава ни у домаћим ни у страним изворима после 1448. године. Савременицима је свакако било познато, да је дошло до суштинске промене, како у његовом звању, тако и у његовом положају у државној управи.

После поновног доласка у Приштину, порастао је утицај и значај Оливера Големовића. Он постаје најважнија политичка личност у области Бранковића. Када су се Дубровчани 1450. године спорили са Вукосавом Добровојевићем, кефалијом Трепче, упутили су своја писма са притужбама и деспоту Ђурђу и Оливеру Големовићу.[129] Већ ова чињеница на посредан начин указује, да је Оливер Големовић имао виши ранг у локалној управи од кефалије Трепче. На основу тога могло би се с разлогом рећи, да је он био општи кефалија у области Бранковића, док је Вукосав Добровојевић био локални кефалија у Трепчи. Оливер Големовић је свакако био најутицајнија личност у области Бранковића и 1454. године, што се може сазнати из две пресуде које су тада изречена и записане. Према првој пресуди извршено је разграничење између атара старог трга Хотче и села Јанчишта, будући да је Хотча припадала Хиландару, док је атар Јанчишта својевремено био додељен манастиру Св. Арханђела код Призрена.[130] Одлука о разграничењу донета је у начелу „по суду господина деспота", али је цео даљи поступак поверен Оливеру Големовићу, који шаље „отрока" Николу Владовића да на уобичајен начин „растеше" међе. Тај посао је обављен, тако да су прихваћене исте међе које је раније растресао „чеоник Никола". Према другој пресуди на исти

---

[126] Д. Ковачевић, *Приштина у средњем веку*, 69.

[127] М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 328 нап. 95.

[128] М. Спремић, н.д., 328 нап. 94 и 95.

[129] М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 5; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 354.

[130] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 214, 215.

начин требало је утврдити међе између села Момуше и села Нистре, пошто прво припада Хиландару, а друго манастиру Св. Арханђела код Призрена.[131] Поступак је поверен такође Оливеру Големовићу, који је „место себе" послао „отрока" Радослава Ђурашиновића. Треба приметити, како се ни у једној од ове две пресуде Оливер Големовић не ословљава никаквом титулом, али чињеница да шаље „отрока" и то на шире подружје Призрена, недвосмислено показује да је реч о велможи под чијом се надлежношћу налази цела некадашња област Бранковића. Напред је речено да је Оливер Големовић могао да утиче на кефалију Трепче, а из последњих примера може се закључити да се његове надлежности простиру и на ширу околину Призрена. Све то потврђује да је Оливер Големовић од 1448. до 1454. године био намесник у области Бранковића или „општи кефалија" по старијем схватању. За послове које је обављао и надлежности какве је имао, није га требало називати кефалијом па ни општим кефалијом. Нису то чинили ни, савременици у Деспотовини и у Дубровнику. За последње је он био: „valioso del Signor despoto in quelle parte".[132] Вишегодишње службовање Оливера Големовића и његов успон у државној управи окончан је највероватније 1455. године, када је под власт Турака дошла некадашња област Бранковића и сви крајеви Деспотовине јужно од Западне Мораве. Остајући лојалан наследницима деспота Ђурђа, нашао се у избеглиштву на двору султаније Маре у Јежеву, где се угасио живот овог способног члана државне управе.[133]

Са падом Српске Деспотовине под турску власт, установа кефалије није потпуно угашена. Одржала се на малом простору Зете, која се налазила под влашћу Црнојевића. Напред је упозорено да су кефалије у Зети постојале још за време краља Милутина и свих његових наследника из династије Немањића, а такође и у доба Балшића. По угледу на цара Душана Ђурађ II Страцимировић (1386) ослобађа дубровачке трговце од „посилног дара", тачније да га није трговцима: „ни од мојег властелина, ни од кепалије ни од цариника".[134] Од „посилног дара" ослобађали су дубровачке трговце кнез Лазар, Вук Бранковић и сви њихови наследници. За нашу анализу од посебног је значаја чињеница, да кефалије постоје у области Ђурђа II Страцимировића и да ће на том простору опстати и за време његовог сина Балше III Балшића. Поуздано се зна да су кефалије постојале у Улцињу, као и у Бару све до 1419. године,[135] односно до смрти Балше III

---

[131] А. Соловјев, н.д., 215, 216.

[132] Види нап. 127.

[133] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи,* Београд – Сремски Карловци 1927, 246 бр. 746.

[134] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 111.

[135] М. Динић, *Власти за време Деспотовине,* 242; *Историја Црне Горе II/2*, Титоград, 1970, 257 (И. Божић); HAD, Lamenta de foris 4, fol. 93: тужба против „iudices et giepaliam Antibari". Кефалије су постојале 1420. године и у другим крајевима Зете (Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље,* Титоград, 1987, 105).

Балшића (1421). Када је он умро, Зета је ушла у састав Српске Деспотовине у којој је реформа државне управе приведена крају. Уместо кефалија по градовима појављују се војводе. Ово је начело примењено и у Зети, па се у Бару уместо кефалија налазе војводе српских деспота.[136] Изгледало би на први мах да се установа старог представника локалне управе угасила, али се то ипак није догодило.

У осамостаљеној и малој области Црнојевића пред крај XV века кефалије се често помињу. Они су и даље „делегати" или „опуномоћеници" владареви у неком крају, али више нису чиновници. Била је то последица великих промена у друштвеним односима на малом простору Зете Црнојевића. О томе сведочи више чињеница, па и један пример о понашању и помену кефалије племена или ратничке дружине Матагужа. Према сачуваном извору шесторица најистакнутијих представника поменутог племена даровала је један земљопосед манастиру Св. Николе у Врањини 1468. године. Као први по реду од поменуте шесторице био је „Никола ћефалија", а потом се нижу имена осталих без икаквих титула.[137] У конкретном случају представници Матагужа на челу са кефалијом Николом иступају потпуно самостално и не траже некакву дозволу од владара. Не можемо бити потпуно сигурни да је то исти кефалија Никола, који је био присутан (1482) заједно са још тројицом војвода приликом утврђивања међа поседима манастира Св. Николе Врањинског. Имена војвода: Тома, Ђурађ и Вук, помињу се пре имена кефалије Николе.[138] Остављајући ово питање отвореним, може се са сигурношћу утврдити да су Матагужи имали кефалију и 1494. године. Био је то Драгаш Ђуровић, којем је господин Ђурађ Црнојевић поверио да са 24 „властеле околнијех катуна" утврди међе Орахове Љути и да трећину земљопоседа преда пронијару Шћепану Малоншићу.[139] Он је поверени посао окончао и то у својству „пристава", мада се он изреком помиње као: „ћефалија Драгаш Ђуровић од Матагужа".[140] Две године раније (1492) он је поменут као: „пристав Драгаш Ђуровић од Матагужа дворанин господски".[141] Податак је свакако занимљив, пошто показује да је Драгаш Ђуровић „од Матагужа" започео најпре своју каријеру као дворанин, а после стеченог искуства на двору, постављен је за кефалију. Он је без сумње „делегат" владаочев, који мало шта може учинити без подршке „властеле околнијех катуна".

---

[136] М. Динић, *Власти за време Деспотовине,* 242; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима,* Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе II, Титоград, 1975, 5–24.

[137] Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље,* 114.

[138] Б. Шекуларац, н.д., 194.

[139] J. Томић, *Прилози за историју Црнојевића,* Споменик САНУ 47 (1909) 20.

[140] У повељи пише: „**И предь нима прцставь кефалиа Драгашь Ђꙋровикь шт Матагꙋжь**" (Види нап. 139).

[141] Име Драгаша Ђуровића забележено је на следећи начин: „**а томꙋи приставь Драгашь Ђꙋровикь шть Матагꙋжь дворанинь господски**" (J. Томић, н.д., 16).

О надлежностима кефалија у Зети Црнојевића сачувана су занимљива обавештења у исправи, којом Ђурађ Црнојевић враћа Голубовићима (1492) одузета имања.[142] Голубовићима је својевремено одузео све поседе господар Иван Црнојевић, али су се они касније оправдали, доказавши да нису починили никакву кривицу. Када су се вратили из Италије, где су привремено боравили, Иван Црнојевић је обећао да ће им вратити „баштину". У међувремену док су боравили у Италији, сви поседи Голубовића били су разграбљени од њиховог братства и племена Малоншића, а нешто је одузео и поделио лично Иван Црнојевић. Према писменом обећању и датој „вери", Голубовићима је требало вратити све што су поседовали. Предузимајући све да се овај посао оконча, како пише у издатој исправи: „у то доба дозва господин Иван Богдана Шћепановића који би у то доба ћефалија међу Малоншићи и посла га говорећи: пођи и поврати Голубовићима баштине њихове".[143] Наведени цитат саопштава неколико чињеница. Упозоравамо пре свега, да је Богдан Шћепановић био кефалија „међу Малоншићима", па када је требало Голубовићима вратити земљопоседе, које су Малоншићи присвојили, господин Иван је најпре позвао кефалију и наредио му да се Голубовићима врати све што је одузето. Иван Црнојевић је свом кефалији дао опште упутство, а кефалија је требао да га реализује, што је само делимично остварено због сложених земљишних односа. У сваком случају јасно се види да ратничка дружина Малоншићи има свог кефалију, којег је без сумње поставио господин Иван Црнојевић као свог „делегата" и најважнијег представника локалне управе. У конкретном случају утицај кефалије није превелик, што се закључује на основу делимичне реализације општег упутства. Враћање „баштине" Голубовића одложено је и због смрти Ивана Црнојевића, али преузета обавеза није заборављена. Наследник Ивана Црнојевића, господин Ђурађ, одлучио је да испуни обећања свог оца, па је позвао на договор „властелу Малоншиће", да би сазнао шта још није враћено. После упознавања са чињеницама, господин Ђурађ Црнојевић именовао је 24 „властеле истих Малоншића, да врате Голубовићима све што је њихово, давши им још и „пристава" Драгаша Ђурђевића „од Матагужа".[144] Све што је речено недвосмислено показује да се без „властеле Малоншића" на њиховој територији мало шта може урадити. Малоншићи су били послушни свом кефалији онолико, колико су сматрали да је довољно. Уосталом и кефалија је можда био члан њихове дружине, као што су то биле и кефалије код Матагужа, најпре кефалија Никола, а касније кефалија Драгаш Ђуровић.

---

142 Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе*, 14–16.

143 За Богдана Шћепановића каже се следеће: „ȣ то доба дозва господинь Ивань Богдана Шкепановикьа кои би ȣ то доба ѣефалиа меѣȣ Малон'шикьи" (Види нап. 142).

144 Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе*, 16; Види нап. 141.

Некако у исто време и са сличним овлашћењима појављује се и кефалија Радослав Богдановић. На основу општих упутстава господина Ђурђа Црнојевића кефалија Радослав Богдановић послат је са 24 „властеле од земље", да утврди међе између Кчева и Пјешиваца, као и Брежина и Станисалића.[145] На основу сачуваних података не може се поуздано утврдити подручје, где је поменути кефалија обављао своју службу. Вероватно је у питању територија где се вршило разграничавање. Радосав Богдановић свакако није кефалија само Кчева или Пјешиваца, о чему на посредан начин сведочи израз да су 24 „властеле од земље", тј. са ширег подручја. Остаје свакако чињеница да је кефалија Радосав Богдановић био у служби Ђурђа Црнојевића 4. XI 1492. године, као и да је Богдан Шћепановић такође био кефалија „међу Малоншићима" исте године када је умро Иван Црнојевић (1490). У његовом служби налазио се својевремено кефалија Никола (1482), можда исти кефалија Никола који је био на челу ратничке дружине Матагужа (1468). Пред сам крај 1494. године (29. XII), поменута ратничка дружина дала је још једног кефалију. Био је то већ помињани „ћефалиа Драгаш Ђуровић од Матагужа". Треба посебно истаћи, да се све четири кефалије помињу у пословима око утврђивања међа и предаје земљопоседа на територији Црнојевића. Сасвим је другачији случај са кефалијом Новаком „пресвиетлог Ђурђа Црнојевића".[146] У име свог господара кефалија Новак је децембра 1493. године у Будви примио неколико кућа, њива, винограда и других некретнина, што је унето у посебне исправе.[147] Овде се владарев „делегат" појављује у посебној улози, пошто у име свог господара прима одређена материјална добра. Чиниле су то повремено и кефалије Немањића, Војиновића и Балшића, када су одлазиле у Дубровник да за рачун својих господара подигну „српски доходак" или неки други трибут. За ове послове обично су слате кефалије, које су вршиле службу у непосредној близини Дубровника. На основу ове чињенице могло би се претпоставити, да је и кефалија Новак вршио своју службу у непосредном суседству Будве. Целокупно излагање о кефалијама Црнојевића показало је, да су носиоци овог достојанства релативно бројни, обзиром на обим територије Црнојевића. Кефалије су и овде владареви „делегати", али нико од њих није вршио своју службу у неком граду, пошто у области Црнојевића нема градских насеља. Јасно се могло видети да поједине кефалије врше своју службу на територији одређене ратничке дружине (Малоншићи, Матагужи), а такође и да припадају истој ратничкој дружини. Пре него што би их владар поставио за кефалије, они би краће или дуже време боравили на двору Црнојевића, где су стицали потребна искуства, везујући се истовре-

[145] Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе*, 14.
[146] Ј. Томић, н.д., 17.
[147] Ј. Томић, н.д., 17–19.

мено чвршће за свог господара. Снажној ратничкој дружини било је тешко наметнути неког старешину са стране. Знали су то добро Црнојевићи, па су ратничким дружинама за кефалије постављали њихове братственике, свакако из најугледнијих породица. На тај начин последњи господари Зете са успехом су држали у потчињености и катуне и ратничке дружине, као и сва друга насеља. Оног тренутка када Зета изгуби потпуно своју самосталност, на њеној територији више неће бити места за кефалије, „делегате” хришћанских владара, али ће се зато кефалије с лакоћом претворити у главаре постојећих братстава и племена.

Целокупно досадашње излагање и обављена анализа омогућавају да се појава, распрострањеност и надлежности кефалија потпуније осветле. Сасвим је извесно да су кефалије постојале у свим крајевима, које су на рачун Византије освојили краљ Милутин, Стефан Дечански и Стефан Душан. Пре освајања ових крајева, поменути достојанственици су као царски чиновници или опуномоћеници били управници провинција, а зависно од територије којом су управљали, делили су се на „опште” и „локалне” кефалије. Први су управљали неком историјском облашћу као што је Тесалија или агломерацијом састављеном од неколико управних јединица, док су други управљали тачно омеђеним подручјем са једним или два града. Са доласком византијских територија под власт српских краљева и царева, прихваћен је у основи византијски систем локалне управе, с тим што су српски владари на чело управе постављали своје људе. Кефалија Рајко вршио је своју службу у Трилису и Вронту, кефалија Владоје у Пологу, кефалија Милош у Прилепу, а слично се дешавало и у другим областима јужно од Скопља. Изгледа да су за време краља Милутина најпре прихваћене „опште” кефалије у Скопској области и Зети, док је до прихватања локалних кефалија дошло касније.

До праве прекретнице у организацији локалне управе дошло је за време Стефана Душана и то у периоду када се одлучно кренуло у правцу уздизања краљевства на царство, тачније почетком четрдесетих година XIV века. Пре него што је донет први део Душановог законика (1349) установа „локалних” кефалија је распрострањена широм српске државе, па је Душанов законик као такву само легализује и санкционише. Сада се већ сигурно може рећи да је уздизању краљевства на царство претходила и реорганизација државне управе, посебно провинцијске. Слично Византији и у Српском Царству кефалија постаје царев опуномоћеник, односно „непосредни делегат владаочев и право оличење административне власти на месту”.[148] Захваљујући званичној реформи државне управе, установа кефалије брзо се одомаћила на западу у Конавлима и Требињу а на северу у

---

[148] Т. Тарановски, *Историја српског права I*, 203.

Руднику. За разлику од Византије установа кефалије не покрива равномерно територију Српског Царства. Много их је више било јужно од Скопља, него у матичним српским земљама северно и западно од Скопља. Разлози овој појави сежу у далеку прошлост, пошто се организација локалне управе у Србији изграђивала на другачијим основама него у Византији. Још и у Душаново доба многи крајеви и градови дати су властели и властеличићима у „државу", тачније на доживотно држање, управљање па и уживање. За кефалије су у начелу остале развијене урбане средине, градска и рударска насеља са околином, односно са градским „жупама", као и „смесне" жупе, које нису ником дате у државу, односно које немају једног господара. Где год су успостављене овакве територијално-управне јединице, владарева власт је непосреднија и јача. Био је то тек почетак изградње чиновничког апарата у локалној управи, као и почетак стављања државне територије и становништва под контролу бирократског апарата. У Душаново доба и касније локална управа организована је на два начина. На једној страни су властела и властеличићи са својим доживотним „државама" а на другој кефалије са градским и рударским центрима и „мешовитим" жупама.

Кефалије је обавезно постављао српски владар: краљ, цар, а касније обласни господари. Нису сачуване наредбе о њиховом постављању или разрешавању, али су без сумње постојале, пошто је овај најистакнутији представник локалне управе био непосредно потчињен владару. Нема никаквих доказа да су кефалије биле потчињене било којем члану централне управе, односно управе у центру, па се не може говорити ни о субординацији између представника централне и локалне управе. На својим положајима кефалије су остајале по 2–3 или 4–6 година, што је зависило од стабилности политичких прилика. Кефалије су остајале на својим положајима када је владара наслеђивао легитимни наследник, али ако би једног обласног господара сменио други обласни господар, мењао би се и кефалија. У осамостаљеним српским областима, које су биле мале по површини својих територија, установа кефалије се конзервирала и одржала све до пада ових области под власт Турака. Једино су у држави Лазаревића постојали повољни услови за даљи развој и реорганизацију државне управе, што је и учињено почетком друге деценије XV века.

Сваки кефалија био је обавезан да брижљиво управља повереним му градом и подручјем. Сложеност и обим послова захтевали су од њих потребну стручност и способност, што је обавезно подразумевало и да су писмени. Другачије није ни могло бити, пошто је кефалија у повереном му граду и подручју стајао на челу свих војних и цивилних послова. О надлежностима у војним пословима не зна се превише, али пошто је сваки град био и утврђен, онда је кефалија био заповедник

тврђаве и војне посаде у тврђави. Једино је у највећим градским утврђењима постојао посебан „кулски кефалија", поред већ постојећег „градског кефалије". Свако од њих био је непосредно потчињен владару. Кефалија је водио рачуна о уредном одржавању утврђења и о редовном вршењу стражарске службе, а у ратним условима и о одбрани града. Да би утврђења била у исправном стању, морала су да се поправљају, ојачавају, а по потреби и проширују. Успешно извршење ових обавеза, које се заједничким именом назива „градозиданије", падао је на терет целокупног становништва града и градске жупе. Обавеза „градозиданија" је стална и дугорочна и долази у надлежност кефалије. Слично би се могло рећи и за обавезу „градобљуденија", с тим што у мирним временима не захтева непосредно учешће свих грађана, изузев у условима непосредне ратне опасности. У мирним временима обавезу „градобљуденија", односно чување града, извршавала је стална посада утврђења, коју је требало издржавати. О издржавању градских стражара бринуо се кефалија, као и о издржавању посебних категорија људи у непосредној служби државе и владара, уколико бораве на подручју повереног му града. Кефалија је био дужан да организује преношење владаревих ствари („понос") преко територије којом управља, као и да пружи потребну помоћ приликом пребацивања већих војних јединица. У случају да је кефалија управљао пограничном жупом, први би за време рата започео са ратним операцијама против суседног непријатеља, али би посредством овог кефалије започињале и прве мировне акције, као што су преговори о примирју или миру. Посматране као целина војне надлежности кефалија нису прешироке нити су од превеликог значаја за државу, али су присутне, видљиве и свакако се уклапају у вршењу војне службе по „војничком закону".

Далеко су биле шире и значајније цивилне компетенције. За одржавање постојећег поретка, устаљеног реда и мира у граду и градској жупи био је искључиво надлежан кефалија. Он је имао своје помоћнике – „слуге" или „момке", који су извршавали његова наређења. Свакога ко је нарушавао устаљени ред и реметио мир могао је да ухапси, односно да „веже" и притвори, а у тежим случајевима да „окује у гвожђа" и стави у тамницу. „Везивање" и „окивање" није вршено произвољно, већ на основу прибављених доказа. Кефалија је био дужан да темељно спроведе истрагу и прибави потребне доказе, што је по правилу и чинио. Посебно место припадало је кефалијама у судству. У средњовековној Србији и српским областима постојао је посебан суд „пред кефалијом", за све становнике града и градске жупе, а извесно време и за дубровачке трговце. Према устаљеној процедури у којој пороти припада посебно место, „суд пред кефалијом" судио је за тежа дела, изузев владаревих резервата, као што су „невера", отимање земље, отимање људи, крађа коња и сл. За извршење свих казни,

које изрекне суд, био је надлежан кефалија. Поред изрицања и наплати казни, изречене у редовном судском поступку, постојале су и казне које су изрицане и наплаћиване по „скраћеном судском поступку”, као нека врста мандатне казне, односно према средњовековној терминологији „удава”. Висина „удаве” зависила је од тежине прекршаја, па је могла да буде лимитирана са 25, 50 или 500 перпера (1 перп. = 12 динара). Стална обавеза кефалија била је борба против лопова и разбојника. Он је одговарао за безбедност људи и њихове имовине у јавном саобраћају, па је на деоницама јавних путева постављао стражаре да обезбеде слободно кретање и људи и робе.

Заштита било чије имовине такође је у надлежности кефалије. Из тог разлога он је од неуредних дужника силом наплаћивао заостале дугове, пленећи њихову имовину. Из истих разлога бринуо се и о заоставштину преминулих пословних људи на повереном му подручју. Водио је рачуна да закупци царина уредно извршавају своје обавезе према црквеним установама на његовом подручју. У случају прекршаја, односно неуредног плаћања, кажњавао би их високом глобом од 500 перпера. Штитио је земљишну својину, како појединаца, тако установа и сеоских колектива. Прекршиоце је такође строго кажњавао, било да је реч о култивисаним или необрађеним површинама. На основу показаних исправа, владаревих наређења или судских одлука вршио је са својим помоћницима „тесање” међа спорних земљопоседа. Будући да је трговина у сваком градском насељу имала посебан привредни значај, кефалија је био надлежан да се она нормално одвија. Будући да је кефалија заиста имао веома широка овлашћења на подручју којим је управљао, онда је био погодна личност да се појављује у улози милосника или извршиоца на јавноправним исправама, а посебно на разрешницама рачуна појединих закупаца царина. За обављање бројних послова у корист грађана и владара, кефалија је био на разне начине награђиван, што је његову делатност могло учинити привлачном. Од грађана је имао право да купује животне намирнице упола цене, док му је у градској жупи припадало право на „оброк”. Уживао је вероватно и друге погодности код занатлија у граду, које су му бесплатно чиниле одређене услуге. Веће приходе имао је од судских казни и других глоба, које су чиниле главни извор његових прихода. Изгледа да му је део прихода долазио и са „панађура”, а посебно од трошарине („псуњ”). Захваљујући овлашћењима која је уживао и приходима које је убирао, кефалија је био „први грађанин” у граду.

У српским земљама установа кефалије постепено се гасила и то у периоду од око 100 година. Најпре су је Турци укидали у крајевима који су први дошли под њихову власт. Биле су то области браће Драгаш, краља Марка и краљевића Андрејаша, које су 1395. године дефинитивно изгубиле сваки облик самосталности. У области Вука

Бранковића Турци су привремено прихватили затечени облик локалне управе, па се вероватно због тога помиње турски кефалија Фериз 1399. године у Звечану.[149] Ову установу Турци нису преузели дефинитивно, као што су то својевремено учинили Срби, али су омогућили господарима области Бранковића да задрже кефалије све до коначног пада ових крајева под турску власт (1455). У држави кнеза Лазара и његових наследника кефалије имају велики утицај и моћ све до почетка друге деценије XV века, када њихову улогу преузимају војводе. Деспот Стефан Лазаревић изложен сталном притиску Турака, настојао је да ојача цео одбранбени систем државе, па је локалну управу поверио војводама, које су биле надлежне за све војне и цивилне послове на повереном подручју. На тај начин и формално су војни послови стављени испред цивилних, али је најкрупнији заокрет учињен приликом организовања „власти".[150] Седиште сваке „власти" било је по правилу у некој тврђави. Поред тврђаве „власт" је обухватала и одређену територију. Могла је то бити нека стара и велика жупа, неко „крајиште", али најчешће тврђава или град са широм околином. Но и поред тога у земљама Лазаревића остало је простора и за кефалије, по правилу у старим рударским центрима, као што су Рудник, Беласица и сл. Изгледа да су се подручја под управом кефалија угасила са првим падом Деспотовине (1439). Установа кефалије најдуже се помиње у Зети Црнојевића. Била је то мала територија без градских насеља, која је љубоморно чувала све српске институције из времена Немањића, али су оне попримале другачије особине. Најречитији пример пружају кефалије, које за време Црнојевића постају владареви „делегати" у појединим катунима и ратничким дружинама, али су тамо кефалије истовремено и најистакнутији представници дружина и катуна. Са падом Црнојевића нестале су и кефалије али су се појавили главари.

---

[149] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 222, 224.

[150] М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 237–243.

ПЕТИ ОДЕЉАК

ДРЖАВНА УПРАВА И ОДБРАНА ЗЕМЉЕ

ДЕВЕТНАЕСТА ГЛАВА

МИЛИТАРИЗАЦИЈА ДРЖАВНЕ УПРАВЕ

Подручја под управом кефалија само су местимично покривала територију српске државе или осамостаљених области. Распрострањеност ових институција није зависила толико од добре воље владара, колико од развијености друштвених односа и привреде на неком подручју. Таквих подручја није било много и она су неравномерно распоређена у оквирима постојећих политичких граница. Поред земаља које су од Византије освојили краљ Милутин и Стефан Душан, кефалије се релативно рано помињу у градовима, који су се налазили у суседству поменутих земаља, као што су Призрен или Врање. Изгледа да се установа кефалије лако одомаћила у Зети и Конавлима, по свој прилици због близине приморских градова и развијених трговачких послова на том подручју. Пратећи учвршћивање и ширење поменуте установе на север, лако се може пронаћи објашњење, због чега су кефалије присутне у развијеним рударским и трговачким центрима, као што су Ново Брдо или Рудник. Били су то уједно најразвијенији и добро насељени привредни центри у Србији. Колико је могло да се дозна, кефалије су биле присутне још и у „мешовитим" жупама које немају једног господара, али са ограниченим компетенцијама, које се своде на бригу о безбености путника на јавним путевима. Под управом кефалија налазила су се малобројна и по обиму скромна подручја, која су се истовремено налазила и под непосредном управом владара, док је преостали простор био подељен на мале и велике властеотске

„државе", са световним или црквеним властелинствима, као и поседима пронијара.

У периоду расула јединствене државе Немањића најмоћнија властела, која поседује велике баштине и управља још већим „државама", убрзо израста у господаре осамостаљених области. Ови господари с лакоћом стављају под своју контролу целокупну локалну управу, тим лакше што су јој и раније стајали на челу. Познавајући добро све путеве којима је текао процес осамостаљивања, обласни господари не ослањају се једино на подршку послушних кефалија, већ настоје да за себе што чвршће вежу ону властелу, која је располагала значајним војним одредима. Биле су то војводе, којима припада све значајнија улога у политичком животу. Стара титула жупана бива потиснута, да би пала у заборав. Присуство моћних војвода почиње да се осећа у раду и надлежностима, како централне, тако и локалне управе.

Почетак овог процеса као да је започео још пред крај живота цара Душана. На такву претпоставку упућују одређена обавештења из повеље, којом је цар Душан потврђивао и даровао земљопоседе манастиру Св. Николе у Добрушти.[1] Манастир је стекао и широка имунитетска права, па нико од представника власти није имао право да „облада" његовим поседима: ни кефалија, ни војвода, ни кнез, ни севаст. Из наведених чињеница јасно се види да је кефалија, као најважнији представник локалне управе са компетенцијама у претежно цивилним пословима, поменут пре војводе у чију су надлежност првенствено долазили, војни послови. Но и поред тога, сама чињеница да се војвода помиње у друштву са кефалијом, кнезом и севастом, тачније са представницима локалне управе у чијој се надлежности цивилни послови, недвосмислено показује да је и војним заповедницима осигуран посебан удео у локалној управи.

Једва да су прошле четири деценије од наведеног случаја, а утицај војвода и кефалија у локалној управи доживљава радикалне промене. Пред крај XIV века у области Лазаревића, кнегиња Милица са синовима даровала је или потврдила бројне земљопоседе манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори. Према устаљеном обичају дарована су и широка имунитетска права, тако да на манастирским поседима нико од чланова централне или локалне управе није смео да „заповеда": ни војвода, ни кефалија, ни дрводржица, ни челник.[2] У конкретном случају двородржица и челник су представници централне управе, док би кефалија и војвода били представници локалне управе. Пошто је звање војводе поменуто испред звања кефалије, онда је сасвим извесно да је војвода имао већи утицај у локалној управи од кефалије. Ово не би требало да изненађује, пошто су у то доба дуготрајни ратни

---

[1] С. Новаковић, *Законски споменици*, 720.

[2] С. Новаковић, *Законски споменици*, 520.

напори повећали улогу и значај свих заповедника већих војних одреда – војвода. Ово се није догодило само у области Лазаревића, већ и у области Бранковића, о чему постоје поуздана обавештења. Само једну деценију касније иста је појава забележена и у области Бранковића, што не значи да није била присутна и нешто раније, поготово што су Лазаревићи између 1397. и 1402. године господарили и овим подручјем. Према садржини једне издате исправе, наследници Вука Бранковића поклонили су 1410. године манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори село Кузмино на Ситници, па су наредили да над тим селом нико нема „области", односно власти: ни војвода, ни кефалија, ни властник, ни мали ни велики.[3] Војвода је и у овом случају поменут пре кефалије, што без сумње сведочи да су представници војних власти стекли већи утицај у локалној управи од кефалија.

О утицају војвода на послове локалне управе постоје и старија обавештења са нешто другачијом садржином од претходних. Повељом којом је деспот Јован Угљеша 1366. године дозволио властелину Новаку Мрасоровићу, да поклони село Копривљане манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори, одређено је да милосник буде деспотов војвода Жутко.[4] Ово је тим пре занимљивије, што је краљ Вукашин поводом истог случаја издао 1366. године такође једну повељу, на којој је за милосника одређен прилепски кефалија Милош.[5] Поводом ових догађаја треба приметити, да је Јовану Угљеши, који је пре стицања деспотског достојанства и сам био војвода, било добро познато колики су утицај имале поједине војводе у периоду стварања самосталних области. Све је то било познато и браћи Драгаш, па је господин Константин одредио да војвода Дмитар буде милосник или извршилац повеље, којом се манастир Лесново са поседима потчињава Хиландару.[6] Утицај војвода као моћних феудалаца на послове локалне управе осећао се и у Зети. Из тих разлога господин Балша III Балшић одредио је 1423. године војводу Ђурђа Ђурашевића за милосника или извршиоца повеље, која је издата поводом оснивања манастира Прасквице.[7]

У српским земљама које су улазиле у састав државе Немањића, војводе су до краја XIV века потпуно потиснуле жупане, који се више и не помињу у сачуваним повељама или хрисовуљама. Већ у доба кнеза Лазара и кнегиње Милице војводе су најбогатији феудалци, који поклањају села или друге земљопоседе појединим црквама и манастирима. Своје баштинске поседе поклањали су војвода Никола Зојић, војвода Новак Белоцрквић[8] и војвода Обрад Драгославић.[9] Све

---

[3] С. Новаковић, *Законски споменици*, 528.
[4] С. Новаковић, *Законски споменици*, 510.
[5] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 169.
[6] С. Новаковић, *Законски споменици*, 455.
[7] Споменик САНУ XI, 67, 68.
[8] С. Новаковић, *Законски споменици*, 519.
[9] С. Новаковић, *Законски споменици*, 775, 776.

три војводе добро су познате историјској науци, колико због настојања да се осамостале, толико и због „невере" коју су починили према Лазаревићима, односно према Стефану Лазаревићу.

Имајући у виду моћ и утицај поменутих и других војвода, која се темељила на великим баштинама и значајним војним одредима, а приморани да се ослањају на њихову подршку, обласни господари на посредан начин укључују војводе у послове локалне и централне управе. То се јасно видело из наведених примера у којима се војводе помињу као милосници, односно извршиоци. Војвода Жутко, војвода Дмитар и војвода Ђурађ Ђурашевић, вршили су снажан утицај на све послове локалне управе у крајевима где су се налазиле њихове баштине, али било је и таквих војвода од којих су обласни господари с разлогом очекивали да изврше утицај на оне послове, који долазе у надлежност централне управе. Таквих је случајева било више. Приликом потврђивања повластица дубровачких трговаца, у издатој исправи 1386. године, господин Ђурађ II Балшић одредио је као другог у редоследу милосника свог војводу Николу.[10] Исто место у редоследу милосника на повељи Вука Бранковића, која је издата Дубровнику 1387. године, припало је Вуковом војводи Прњаку.[11] Као трећи у редоследу милосника на повељи, којом Бранковићи потврђују повластице Дубровчана 1405. године, поменут је њихов војвода Лукач.[12] Исто место као милосник заузео је и војвода Милтош на повељи деспота Стефана Лазаревића, која је издата Дубровнику 1405. године.[13] Будући да се садржина свих издатих повеља Дубровнику претежно односи на цивилне послове, онда је разумљиво што се први или други у редоследу милосника помињу логотети и протовестијари. Но и поред тога сама чињеница да се војводе помињу као милосници на исправама, којима се регулишу послови из надлежности централне управе, сведочи да је утицај војвода постао приметан и на све послове који су у надлежности централне управе.

Две деценије касније редослед милосника на повељама, које су издате Дубровнику, претрпео је радикалне измене. У конкретном случају на повељи, коју је господин Ђурађ Вуковић издао Дубровнику 1428. године, први у редоследу милосника поменут је војвода Радослав, друго место припало је челнику Радичу, треће протовестијару Богдану, а четврто и последње логотету Воихни.[14] Наведене чињенице недвосмислено сведоче, да су војни послови до тог времена однели превагу над свим цивилним пословима, како у локалној тако и у централној управи. Будући да се војвода помиње као први по редо-

---

[10] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 111.
[11] Љ. Стојановић, н.д., 139.
[12] Љ. Стојановић, н.д., 154.
[13] Љ. Стојановић, н.д., 204.
[14] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 21.

следу милосник на повељи господина Ђурђа, из тога не следи закључак да је до наведених промена дошло одмах на почетку владавине Ђурђа Вуковића. Војводе су свакако стекле првенство још за живота деспота Стефана Лазаревића. О томе на посредан начин сведочи и један податак, којим се регулише мобилизација крајишке војске за време деспота Стефана: „сь воеводомь господскыимь краиштнимь".[15] Познато је да су погранична подручја у средњем веку оргнаизована као посебне војно-управне јединице. Таквим јединицама је по Душановом законику управљао „властелин крајишник", којем је крајиште дато у „државу" и он се помиње без одређене титуле.[16] За време деспота Стефана таквим подручјем управља: „војвода господски крајишки", што значи да је дошло до суштинским промена. Разлика у титулама „крајишника" није само терминолошке већ и суштинске природе. „Властелин крајишник" је истовремено и најмоћнији феудалац на крајишту, који је био господар велике баштине и свих зависних људи на баштинским земљопоседима, док је „војвода господски крајишки" био само војни заповедник на крајишту, којег српски владар именује, поставља и смењује по свом нахођењу.

Почетак праве милитаризације државне управе, према досадашњим истраживањима у науци, везује се за реформу деспота Стефана, чији су резултати постали приметни већ 1410. године. Према занимљивом казивању Константина Филозофа, после битке код Ангоре деспот Стефан је настојао да учврсти пољуљани поредак у својој држави. У том циљу обилазио је земљу и отклањао многобројне недостатке, који су били уочљиви. Као последица његових настојања, поред осталог, није више било: „лагања против начелника, нити презирање преславних по чину",[17] што без сумње значи да је у потпуности учвршћен ауторитет представника и локалне и централне управе. Сређујући прилике у државној управи деспот Стефан је одговорне положаје поверавао људима скромнијег имовинског стања и порекла, очекујући од њих апсолутну послушност и лојалност. Описујући организацију државне управе деспота Стефана, Константин Филозоф пише: „Беше подигао, од почетка тако рећи, свој велики врт красни: једне као начелнике над пословима постави, друге као телохранитеље своје што беше и најповерљивији (унутрашњи) чин. А онда (поставио је и) други чин. Затим трећи спољашњи, да су трећи у заједници са другима и други са првима".[18] Из овог заплетеног казивања проистиче да су постојала „три чина". Први сачињавају „начелници над пословима" централне управе. У други чин се убрајају телохранитељи и сви

[15] С. Новаковић, *Законски споменици,* 500.

[16] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског,* 43, 110, чл. 49, 143.

[17] Житије Стефана Лазаревића, *Стара српска књижевност у 24 књиге, књ.* 11, 99.

[18] Житије Стефана Лазаревића, 99. Свакако да су се у „начелнике над пословима" убрајали представници централне управе, а пре свега логотети, протовестијари и велики челници.

„унутрашњи", док је трећи „спољашњи" чин, којем припадају сви представници локалне управе.

За даље разматрање занимљиво је присуство првог и трећег или спољног „чина", односно централне и локалне управе. Својим казивањем Константин Филозоф не саопштава ништа ново, пошто су и у доба претходника деспота Стефана постојала у српској држави сва „три чина", али се временом мењала њихова структура. У доба српских краљева и царева најистакнутији положаји у државној управи и на двору били су по правилу доступни најугледнијој и најмоћнијој властели, што није био случај и у доба деспота Стефана Лазаревића. До промене у структури дошло је из више разлога. Дајући кратак пресек о вођењу унутрашње политике Константин Филозоф описује, како је Бајазит саветовао Стефана Лазаревића шта треба да чини у својој земљи. Турски владар му је поред осталог рекао: „Док сам ја у животу, потруди се и сатри своје силне и доведи на своју вољу".[19] Будући да је у земљи морала да делује државна управа, Бајазит је посаветовао Стефана да: било благородне, било ниште, које је одгојио и васпитао, уздигне и учини славнима, па да са њима управља државним пословима.[20] Из писања Константина Филозофа јасно се види да је Стефан Лазаревић скршио моћ „силних", тачније господара великих баштина и „држава", као и да је уместо њих на најважније положаје у држави доводио људе који су му верни и одани, независно од тога да ли су племенитог или сиромашног порекла. Оваквим поступком радикално је измењена социјална структура управног апарата.

Кршење моћи крупне и остале властеле није учињено одједном, већ у неколико наврата. Најпре је млади кнез Стефан Лазаревић са мајком кнегињом Милицом 1398. године енергичним мерама угушио побуну властеле, са изразито сепаратистичким тежњама, на челу са војводом Николом Зојићем и војводом Новаком Белоцрквићем.[21] Била је то у ствари борба за јединство земаља Лазаревића. Није искључено да је до извесног разрачунавања са делом властеле дошло и када су Вук Лазаревић и кнегиња Милица пребегли Турцима (1403), због неслагања са новом спољнополитичком оријентацијом деспота Стефана после битке код Агоре (1402). До коначног разрачунавања са властелом долази 1409. и 1410. године. Биле су то године сукоба између Стефана Лазаревића и његовог брата Вука. Уз велику подршку Турака, Ђурђа и Лазара Бранковића и највећег дела властеле у земљама Лазаревића,[22] господин Вук приморао је деспота Стефана

---

[19] Житије Стефана лазаревића, 89.

[20] Будући да превод житија одступа знатно од оригинала, саопштили смо нашу интерпретацију оригиналног текста. Види: К. Куев и Г. Петков, *Сьбрани сьчинения на Константин Костенечки*, 381.

[21] М. Благојевић, *Савладарсшво у срйским земљама йосле смрши цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 189.

[22] М. Благојевић, *Савладарсшво у срйским земљама*, 197; *Исшорија срйскоī народа II*, 115, 116.

на поделу државе и што је од посебног значаја, да напусти Крушевац и да се пресели у Београд. Подела државе није оставила дубље последице, највише због тога што је господин Вук изгубио живот већ у јулу 1410. године, али је зато њему одана властела била и те како кажњена. Будући да се нашао у сукобу са већином српске властеле, деспот Стефан их није могао све погубити, али их је зато лишио баштина. О томе пише и Константин Филозоф, напомињући да је Стефан тако поступао наводно по савету Бајазита, па су многа властела остала без поседа због „невере” или немарног извршавања својих обавеза, што се сводило на исто.[23] Изгледа да је убрзо после тих догађаја деспот Стефан почео да сређује односе са властелом. Константин Филозоф описује његову великодушност, која се сводила на враћање одузетих властеоских баштина и постављање властеле: „на прво достојанство и поштовање па макар да су били у бедним приликама – да се ништи не лише места отачаскога или дедовскога или прадедовскога”.[24] Не може се ближе објаснити како је све то изгледало у појединостима, али је властели постало јасно да је у будуће и најшира њихова опозиција осуђена на неуспех, као и да за све што имају или држе, земљопоседе, зависне људе и положаје, дугују захвалност свом владару. Тек после кршења моћи властеле, деспот Стефан је на све поло-жаје у државној управи могао да поставља људе по свом нахођењу. Били су то по правилу способни војни заповедници или администратори, без обзира на њихово порекло и имовинско стање породица из којих потичу.

Политичко окружење у којем се налазила Српска Деспотовина, захтевало је од државе да учини највеће напоре за одбрану земље, како би опстала. Био је то без сумње најважнији разлог што је целокупна локална управа у најважнијим местима поверена војводама и што су бројна подручја у земљи организована као „власти”, такође на челу са војводама.[25] Ове војводе се суштински разликују од некадашњих војвода кнеза Лазара, Вука Бранковића, Балшића или браће Драгаш, који су били поседници великих баштина, господари великих „држава” и заповедници већих војних одреда. Војводе у служби деспота Стефана као старешине појединих „власти” или великих градских насеља, налазе се у положају владаревих намештеника, па су по том питању блиске кефалијама. Напред је упозорено да се крајишки војвода назива још и „господски”, што недвосмислено говори да је у служби свог господина, односно владара. Управо због тога владар је по свом нахођењу постављао и смењивао такве војводе. После смењивања он губи своју титулу као и кефалија, што се никада није дешавало војводама које су истовремено и велика властела. Но и поред осетне сличности са кефалијама, ова два звања не треба изједначавати из

[23] Житије Стефана Лазаревића, 99.
[24] *Исто.*
[25] М. Динић, *Власти за време Деспотовине,* 237–244.

простог разлога што се кефалија претежно бавио цивилним пословима, док су војводе по „властима" и великим градовима увек у првом плану имали одбрану земље, односно одбрану поверених им тврђава и регија. Цивилни послови у надлежности војвода такође заузимају видно место, као и код кефалија, али они немају приоритет у раду локалне управе.

Милитаризација локалне и централне управе представља видно обележје пете етапе у развоју државне управе. То је уједно и последњи период у развоју, који је остварен једино у Српској Деспотовини, почевши од 1410. године па надаље, тачније у наследним земљама Лазаревића, а делимично и у Зети после 1421. године. У области Бранковића „власти" нису уведене, због тога што су Турци држали под својом контролом најважнија утврђења, као и привредне центре. Но и поред тога војни послови су и у области Бранковића добили превагу над цивилним, из једноставног разлога што су господари ових земаља, као турски вазали, морали често да ратују за рачун Турака. Кефалије су остале да у границама могућности управљају градовима и рударским центрима, али тамо војвода није било. Одмах треба приметити, да кефалије нису нагло исчезле ни у земљама Лазаревића, конкретно у рударском тргу и центру Плани или Руднику.[26] Свакако да је поред војводе у Островичкој власти са седиштем у тврђави Островици на Руднику, постојао и кефалија у тргу Руднику. Војвода је без сумње био старешина на целом подручју Островичке власти, укључујући и трг Рудник, али су цивилни послови у тргу по свој прилици препуштени кефалији, који се тамо помиње и двадесетих година XV века.

Наука је до сада прецизно евидентирала све познате „власти", које се помињу у сачуваним изворима. Седишта власти налазе се по правилу у утврђеним градовима, који се понекад јављају и у функцији престонице. Поуздано се зна да су центри појединих власти били: Крушевац, Некудим, Смедерево, Голубац, Петрус, Островица, Борач у Гружи, касније Теочак и Тишница западно од Дрине.[27] После припајања Зете, деспотове војводе су присутне по правилу у Бару, затим у Дривасту, Подгорици, односно Медуну. У сваком од ових центара постојао је по један војвода, као и у најразвијенијим градским и утврђеним насељима, као што су Ново Брдо и Сребреница. Захваљујући сачуваној грађи из Дубровачког архива, поуздано је утврђено да се војвода помиње у Новом Брду већ 1410. године, па се ова година с разлогом може узети као почетак милитаризације локалне управе. Војводе су се смењивале у Новом Брду, па се зна да је тамо вршио своју службу: „војвода Петар (1417), војвода Иван Беројевић (1421–2) и касније, војвода Комнен (1426–28), војвода

[26] Види одељак о кефалијама.

[27] Види нап. 25. Једино је Лепеничка власт добила име по жупи Лепеници, што не искључује могућност да је тамо постојао и утврђени град.

Хрњко (1433–34), војвода Пријезда (1438) и пред пад града војвода Љеш Спановић (1454). У Сребреници је забележено 5 војвода. За време власти деспота Стефана и првих година владе Ђурђа Бранковића владао (?) је војвода Богдан. После њега се јавља војвода Радич (1436–9), затим Радослав (1441–43), војвода Брајан (1454) и војвода Милош (1457)".[28] За остала утврђења сачувани су спорадични подаци о једном или двојици војвода, што сведочи једино о њиховом присуству. Ако се пажљиво погледа редослед војвода у Новом Брду, лако ће се закључити да они нису остајали дуже на свом положају од 4–5 година. Из тога следи даље закључак, да је служба новобрдског војводе била на утврђен рок. За војводу Ивана Беројевића поуздано се зна, да 1427. године није носио више своју титулу, мада је и тада живео у Новом Брду.[29] Био је свакако угледан и утицајан грађанин.

Најближи помоћник војводин у граду био је кнез, свакако представник локалне самоуправе, као и „војвода кулски", односно заповедник тврђавске посаде. Права, обавезе, као и извори прихода, војводе новобрдског, били су у доброј мери регулисани Статутом Новог Брда, бар када су у питању цивилни послови. Војвода и кнез могли су да суде у имовинским споровима до вредности од највише једне литре сребра (337, 24 гр).[30] У свим споровима око баштина и веће имовинске вредности судило се саборно, тако што поред војводе учествују: кнез, протопоп, пургари и „добри људи" (угледни грађани). Занимљиви су војводини извори прихода, које такође регулише Статут Новог Брда. Према Статуту војводи је припадала пијачна такса („псуњ") од продаје стоке, тако да је од 2 продата брава добијао 1 динар, од говеда 1 динар, од „црног" брава такође 1 динар, а када стоку продају жупљани из новобрдске околине, они дају од 100 брава једног брава најбољег, а од 50 обичног брава, а ако је мање од 50 брава узима се 1 динар. Уз све то, што је раније припадало цариницима приликом продаје стоке, тај приход се дели попола између војводе и војводе кулског.[31] Када се продаје вино произведено изван градског „метоха", такође се наплаћује „псуњ" од којег $^1/_3$ припада војводи, друга трећина кнезу, а трећа „пургарима".[32] Значајни приходи пристизали су војводи од разних глоба, које се наплаћују у виду мандатне казне, изван редовног судског поступка, када су докази очигледни. Међу њима помиње се глоба за крађу, паљевину, „најезду", „вражду", „провод" и „поклад".[33] Ово су најтежа кривична дела која се убрајају у резервате „владаревог суда". Све глобе од казни за почињена кривична дела припадала су војводи, док

---

28 А. Веселиновић, *Држава срӣских десӣоӣа,* 254.

29 М. Динић, *За исӣорију рударсӣва у средњовековној Србији и Босни II,* 72, 73.

30 Н. Радојчић, *Закон о рудницима десӣоӣа Сӣефана Лазаревића,* Београд, 1962, 52 чл. IV.

31 Н. Радојчић, *Закон о рудницима,* 51 чл. I.

32 Н. Радојчић, н.д., 51 чл. II.

33 Н. Радојчић, н.д., 51 чл. III.

је глоба за шамарање и разбијање носа[34] дељена тако, да кнезу припадне $^{1}/_{3}$, а пургарима $^{2}/_{3}$. Глоба за рањавање („полувраждије") подељена је на четири дела, а војводи је припадала само $^{1}/_{4}$ од ове глобе.[35] Њему је припадала и по $^{1}/_{3}$ глобе за учињени прекршај око ковања новца, затим од „прекупа" хлеба, вина, лоја и кожа,[36] што је било забрањено. Уз све то градски „шнајдери" били су дужни да бесплатно сашију војводи једну „свиту" о Божићу, а другу за Ускрс, „шустери" да дају о Божићу чизме, а „кожухари" јагњеће рукавице, док је сваки ковач давао по један пар потковица за поткивање војводиних коња.[37] Извори прихода су заиста многобројни и разноврсни, а по количини значајни, што је војводама осигуравало материјално благостање. Ова чињеница, као и смењивање војвода после 4–5 година, упућује на претпоставку да се положај новобрдског војводе стицао куповином. Ову претпоставку поткрепљује и чињеница, што је војвода Јеремија тражио од краља Жигмунда 12.000 дуката, колико је он дао деспоту Стефану за држање Голупца.[38] Уколико му тражена сума буде исплаћена, војвода Јеремија је био спреман да на захтев господина Ђурђа Вуковића преда Голубац Угрима. Како до споразума није дошло, град је предат Турцима. Остављајући на страну питање висине суме од 12.000 дуката, остаје као чињеница да је Јеремија заиста платио одређену суму новца деспоту Стефану Лазаревићу, да би том сумом новца купио положај војводе града Голупца и Голубачке власти. По свој прилици да су тако чиниле и остале војводе у својим властима.

Положај новобрдског војводе, бар када су у питању цивилни послови, по много чему подсећа на положај градског кефалије. Он је поред осталог, везивао, затварао и кажњавао кривце, што је чинио и кефалија. Понекад је испољавао превелику ревност, зато што је уживао неограничену подршку деспота Стефана. Његов војвода Петар управо се тако понашао 1417. године, што је довело до оштрог сукоба између деспота Стефана и Дубровчана.[39] Дубровчани су се жалили на „безакоње" војводе Петра, не толико што је везао двојицу њихових трговаца који су се посвађали и потукли у граду, већ због тога што је конфисковао њихову имовину у којој су удела имали и други дубровачки грађани. „Безакоње" су без сумње први починили дубровачки трговци, па их је сустигла вероватно преоштра казна. Убирући приходе од многих глоба, војвода Петар је по свој прилици испољио

[34] Види нап. 33.

[35] Види нап. 32.

[36] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55 чл. XVII и XIX.

[37] Н. Радојчић, н.д., 54, чл. XIII–XVI.

[38] Недавно је о томе расправљао: М. Спремић, *Десйот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 99.

[39] Љ. Стојановић, *Сйаре срйске йовеље и йисма* I/1, 219, 222; М. Динић, *За исйорију рударсйва* II, 52, 53.

превелику ревност у кажњавању. За разлику од цивилних послова, учешће војводе у одређеним пословима војног карактера, измиче контроли расположивих извора. То је и разумљиво, пошто се одредбе из „војничког закона” ретко записују у исправама којима се уређују цивилни послови. Одбрана Новог Брда, као и осталих центара „власти”, био је без сумње најважнији задатак свих војвода, па су том циљу били подређени послови локалне управе у свим „властима”. Милитаризација локалне и централе управе доприносила је остваривању таквог задатка, али је то истовремено представљало озбиљну сметњу у даљем развоју државне управе. Нажалост више није било времена за трансформацију успостављеног система, пошто су турска освајања и у тој области пресекла даљи развој или преображај.

ЗАКЉУЧАК

Развој државне управе у српским земљама од IX до XV века прошао је кроз неколико етапа. Свака од ових етапа има изразита обележја, која је одвајају од осталих и што је од значаја, сваку етапу могуће је сместити у одређене хронолошке оквире. Прва и најстарија етапа везује се за период изградње првих српских држава, а у хронолошком погледу за IX и X век. Био је то управо период када су постављани темељи државној управи и када се на историјском хоризонту појављују њене контуре. Све управне функције, једноставне по садржини и усклађене са потребама државног организма, налазиле су се у рукама српских владара и најистакнутијих представника родовске аристократије – жупана. Поверавање управних функција аристократији на самом почетку изградње управног апарата постаје трајно опредељење у свим српским средњовековним државама, па ће се владари и у будуће вековима ослањати на услуге своје властеле. У другој етапи, која обухвата период XI и већи део XII века, поред жупана у својству њихових помоћника појављују се „сатници", али истовремено и удеони кнезови, који са владарем деле власт у држави, па се појављују као господари неколико жупа и жупана. У прве две етапе које трају без мало четири столећа, приметан је успорен развој државне управе, на шта су утицали не само једноставни друштвени односи, већ и спољнополитичко окружење, тачније моћне суседне државе које су повремено и привремено наметале своју власт српским земљама, а са њом и најважније представнике централне управе. Присуство и деловање страних представника државне управе, потискивало је и гушило развој домаће централне и локалне управе. Уз све што је речено треба још истаћи, да у периоду од IX до XII века није извршено ни начелно разграничење између носилаца војних и цивилних звања. О томе сведочи и чињеница што „сатник", као заповедник одреда од 100 ратника,

обавља по налогу свог владара и такве послове који долазе у надлежност цивилних власти.

Прилике се нагло мењају у периоду почевши од последње четвртине XII века па до четрдесетих година XIV века. Тада је повучена граница између војних и цивилних послова, што не значи да носиоци војних звања нису обављали повремено и цивилне послове, као и да носиоцима цивилних звања нису поверавани војни послови. Но и поред тога сви војни послови у држави издвојени су као засебна целина и регулисани тзв. „војничким законом". Спровођење у живот овог закона теретило је целокупно становништво у земљи на различите начине, првенствено све војне обвезнике и њихове заповеднике – властелу велику и малу – а такође и носиоце цивилних звања у централној и локалној управи. Ратни послови и војна служба имали су посебну организацију и налазили су се под непосредном контролом владара. Војна служба строго узевши није ни могла доћи у надлежност административног апарата, који се првенствено бавио цивилним пословима. Она као таква није ни разматрана у претходном излагању, које је у суштини посвећено цивилним властима.

У трећој етапи испољена је већа динамика у развоју државне управе, на шта су утицали умножавање и подела послова, а пре свега успон и политичка самосталност српских држава, посебно државе Немањића. Изградња државне управе започела је на домаћим основама, а касније настављена да се развија и усавршава на истим темељима, о чему пружају непосредна сведочанства титуле и звања тадашњих представника власти. Били су то на првом месту већ помињани жупани, затим, кнезови, сатници, казнаци, тепчије, слуге и ставилци. Постојећа државна управа у трећој етапи, по начину организовања била је једноставна, по сарадницима малобројна, али и поред тог релативно ефикасна. Сваки представник државне управе, било у центру, било у унутрашњости, ако започне неки посао био је дужан да га приведе крају. Мали број сарадника упућивао је владара, да многе послове који би долазили у делокруг локалне управе препусти својој властели, односно господарима властелинства, који су уједно били и господари зависних људи. Но и поред тога у трећој етапи дошло је до смелије поделе цивилних послова и разграничавања компетенција, што се најбоље види из увођења нових звања као што су казнац и тепчија. Њихова заједничка дужност била је да се брину о целокупној државној или владаревој имовини, свако од њих у делокругу својих надлежности.

Казнац или велики казнац српског краља убирао је све приходе у држави који припадају владару. Чинио је то лично или преко својих помоћника. За разлику од њега, тепчија или велики тепчија водио је рачуна о земљишном фонду, којим су располагали владар и држава. Из тих разлога он је по правилу присутан, када се део овог земљишта пок-

лања или уступа црквеним установама и српској властели. Будући да су српским владарима до половине XIII века помагали у владању државом и њихови блиски рођаци у својству удеоних кнезова, онда је и у њиховим кнежевинама деловао аутономни управни апарат, који је организован на истим принципима као и управни апарат српског краља. Сваки удеони кнез имао је у својој области по једног казнаца и тепчију, са сличним надлежностима какве је имао краљев велики казнац и велики тепчија. Када је половином XIII века дошло до веће централизације у држави Немањића, краљ Урош I укинуо је удеоне кнежевине и достојанство „великог кнеза", али је зато остављено постојећем управном апарату да делује и даље у оквирима некадашње удеоне кнежевине. Овај је апарат био потчињен краљевим намесницима у појединим областима, којима је тада према устаљеној пракси припадала титула жупана.

Напоредо са изградњом управног апарата на домаћим основама, прилагођеног потребама државе и друштва, изграђивана је и домаћа стручна терминологија. Тада су већ почели да се користе посебни термини, којима се кратко дефинишу одређени појмови везани за делатност државне управе као целине и делатност носилаца појединих звања и титула, као што су: власти, владати, област, затим, начелници, челници, слуге, ставилци и већ помињани казнаци и тепчије. Неки су од наведених термина пали у заборав, док су други остали да живе све до наших дана и поред дисконтинуитета у развоју државне управе српских земаља. Временом су поједини термини добијали нову садржину и нешто другачији облик, као што је то случај са савременим "начелницима" или „челницима", док је опет средњовековни „слуга" преиначен у савременог „службеника". Велика језичка сличност скрива суштинску разлику, али истовремено сведочи да није прекинута свака веза са српском средњовековном терминологијом.

Носиоцима средњовековних титула „слуге" и „ставилца" поверавање су посебне службе на двору, тако да су то постала посебна дворска звања. На краљевом двору током целе године боравио је велики број властеле, а њихов број се увећавао временом са увећавањем државне територије. Требало је заиста много хране и пића за све краљеве сараднике, госте, војнике и све друге, који су се налазили у његовој служби или у близини. Из тих разлога основане су две засебне дворске службе, од којих се једна бавила прибављањем и служењем пића на двору, а друга, прибављањем, припремањем и служењем хране. Истакнути краљев дворанин задужен за пиће називан је кратко „слуга", односно „велики слуга", а дворанин задужен за храну називан је „ставилац" или „велики ставилац". Појава „слугу" и „ставилаца" сведочи о умножавању и подели послова, како на двору, тако и у државној управи. О томе сведочи и појава једне динамичне службе, са недовољно дефинисаним надлежностима, која је поверавана особама

са звањем и титулом челника. У почетку се челницима називају и заповедници јачих тврђава, који су истовремено и заповедници војне посаде, па им је вероватно због тога поверавана и брига о владаревој безбедности. Располажући потребном оружаном силом, челници су били у стању да ефикасно извршавају владареве наредбе различите садржине, па су због тога присутни у многим пословима.

Државна управа није се развијала искључиво на старим темељима, већ је била изложена и утицајима са стране, који су се манифествовали на разне начине. Још у доба док постоје казнаци појављује се и титула „протовестијара" и то у крајевима који су удаљени од Византије, као што је Хумска земља, затим подручје Рудника на северу или пак Добруна на западу уз Дрину. Титула је свакако византијска, али је у оквирима државе Немањића имала тада и касније другачију садржину. По свој прилици „протовестијари" у периферним српским земљама вршили су службу казнаца. Дуготрајне и чврсте везе са Византијом које су интензивиране у другој половини XIII века, извршиле су временом снажан утицај у свим сферама друштвеног живота, па и у подручју организације државне управе, као и у схватању о високом пореклу владалачке власти. Са прихватањем оваквог схватања, које проистиче из учења хришћанске цркве, уводе се у употребу посебни термини, па се тако сваки владалачки дар, поклон, уступак, потврда стечених права, склапање уговора или издавање разрешнице рачуна, назива владаревом „милошћу". О извршењу учињене милости побринуо би се обично неки члан управног апарата, који је због тога назван „милосником". Оба термина нису имала дуг живот, тако да се данас поменуте речи односе на сасвим другачије појмове, који не стоје ни у каквој вези са деловањем државне управе.

Византијској терминологији отворена су широко врата за време цара Стефана Душана, односно у четвртој етапи развоја државне управе, што је и разумљиво обзиром да су се унутар граница његове државе нашле многе византијске земље. За време цара Душана уведене су највише византијске титуле: деспота, севастократора и кесара без посебних компетенција, али је истовремено извршена и најзначајнија реформа целокупне државне управе, како централне, тако и локалне. Он је из богате номенклатуре византијских титула издвојио титулу логотета и протовестијара, па их је као посебна и највиша звања увео у своју централну управу. Обе титуле византијског порекла добиле су у Српском Царству потпуно нову и другачију садржину. Титула логотета или великог логотета била је доступна образованим особама из реда угледне властеле, која је познавала верско учење, организацију цркве, законодавство, дипломатику, као и организацију рада владареве канцеларије. У оквирима Српског Царства, касније у оквирима српских православних земаља, једино је логотет са „логотетством великим" имао права да поред цара и патриарха управља

неким црквеним пословима и нико више. За разлику од логотета, од протовестијара се очекивало да буде добар познавалац латинског језика, етикеције западноевропских дворова, финансијског пословања, а уз све то да буде лично богат како би могао у одређеним случајевима да кредитира владара. Њему је поверавано вођење фискалне политике у држави, с циљем да се осигурају што већи приходи. Упоређивањем преузетих византијских титула лако ће се уочити, да је служба великог логотета у српским земљама обухватала претежно послове из духовне сфере, која се ослањала на богато византијско наслеђе, док је служба протовестијара обухватала послове из материјалне сфере, чије се извршавање не би могло ни замислити без коришћења искуства Западне Европе, посебно италијанских комуна са развијеним банкарством. Обе титуле византијског порекла у новој средини добиле су нову садржину. Другачије је било са титулом кефалије, такође преузетом из Византије. Овај најистакнутији представник локалне управе у доба Палеолога, задржао је све своје најбитније особине и у српским земљама.

Титуле логотета, протовестијара и кефалије, преузете из византијске номенклатуре и добро прихваћене у српским земљама, нису успеле да преживе гашење српских средњовековних држава. Но и поред свега тога, са њиховим увођењем јасно је исказана и у доброј мери остварена професионализација појединих служби државне управе. Био је то заиста висок домет, који је она достигла у четвртој етапи свог развојног пута. Са гашењем Српског Царства није се одмах угасила и професионализација државне управе, нити су се угасила постојећа звања и титуле, али је у сваком случају заустављено даље усавршавање и напредовање на том пољу. Новонастала ситуација са осамостаљеним областима захтевала је прилагођавање државне управе потребама обласних господара.

Мале области које су по обиму представљале само делове некадашњег Царства, нису имале ни снаге ни потребе да даље развијају и усавршавају управни апарат. Вазални односи према Турцима још више су отежавали такву могућност, па је организација државне управе била осуђена на стагнацију. Изузетак представља подручје Српске Деспотовине у којој је дошло до осетнијих промена током пете етапе после 1410. године, али са негативним конотацијама. Непосредна опасност од Турака, као и других непријатеља, довела је до милитаризације целокупне државне управе. Првенствено је свуда и за сво време дато војним пословима, а старешинство препуштено војводама. Уместо некадашњег утицаја из Византије, све се јаче осећао утицај моћне Османске државе, што се одразило и на схватање да је српски деспот у својој земљи апсолутни господар. Његова власт је недељива, па му управни апарат и сви поданици дугују потпуну послушност. Овакво схватање у пракси ипак није постало доминантно, пошто је

снажан утицај долазио и из Угарске. Тај се утицај посебно манифествовао у организацији владаревог двора, где деспотов велики челник обавља сличне послове какве је у Угарској обављао comes palatinus. Од српске властеле и угарских витезова на двору деспота Стефана Лазаревића није се могло очекивати, да ће се понашати као држаоци тимара турских емира, па је и државна управа прилагођена насталим приликама. Доспевши у вазални положај и према Турској и према Угарској, деспот Стефан је изграђивао такав управни апарат који ће најефикасније деловати под насталим околностима и који ће и по нечему бити сличан организацији државне управе у Турској или Угарској. У својим настојањима он је и успео, па је целокупна државна управа у границама својих могућности пружила одговарајућу помоћ у одбрани државних интереса. За време деспота Стефана Лазаревића државна управа је у том правцу била и усмеравана.

ADMINISTRATION IN SERBIAN MEDIEVAL LANDS

Summary

The initial step towards the establishment of an administrative system in each country appears to be an important element in the creation of state organization. Such was also the case with the Serbian states that emerged during the ninth and tenth centuries. The primitive society of that time, with its underdeveloped economy, needed the simplest administrative system possible. In the oldest Serbian states, such a system consisted of the ruler – *knez (lat. comes)*, and the most prominent representatives of the tribal aristocracy – *župans (comes, jupanus)*, who were the heads of the larger groups of their tribesmen and territories, the so called *župas*, over which they ruled. As far as it has been possible to ascertain, such conditions prevailed during the ninth and tenth centuries. During the following century, there was an evident tendency towards the strengthening of the ruler's authority, first in the Serbian maritime territories. It was confirmed by the fact that the king of *Duclea* and *Dalmatia*, *Michael*, received his royal crown from Rome, prior to 1076. His state included the old Serbian territories along the coast (*Primorje*): *Duclea, Travunia(Trebinje)* and *Hum Countries;* later on, *Bosnia* and *Rascia* were included within the territories of the state. At that time, besides *župans*, in the *župas* there emerged their assistants – *satniks (centurions)*, officers commanding 100 soldiers. This fact meant the introduction of an additional, more dynamic element in the administration. According to their decisions, the rulers dispatched *satniks* to carry out various administrative duties including those outside the *župas* in which they lived. Simultaneously, in ruling the state, the ruler was assisted by his closest relatives who shared with him the power over the state. Usually, these were the ruler's brothers and uncles who ruled over individual parts of the state territory in the capacity of *udeoni kneževi (co-rulers)*. That state, called *udeona kneževina* (*co-ruled principality*), often contained several neighboring *župas* headed by their *župans* and *satniks*.

There was an evident slowing down of the development of state administration from the ninth century to the last quarter of the twelfth century. It was

a consequence of several factors, one being the low level of development of social relations and economy. The other, even more evident reason was that the more powerful neighboring states had conquered the Serbian lands, temporarily and briefly, in totality or partially, imposing upon them their administrative systems. It was a great obstacle, indeed, which had slowed down the normal development of the authentic Serbian administration. Contrary to the previous period, during the last quarter of the twelfth century up to the 1340ies, Serbia underwent intensive economic growth, together with the development of social relations, the rise of culture and increased political activities. This period was also marked with the swift development of authentic state administration, followed by the delimitation of competencies and the establishment of numerous new positions and titles.

Among the bearers of these new positions and titles, the most prominent place within the central administration was held by *kaznac (camerarius, tax collector)* and *tepčija (land official)*. Their common duty was to take care of the total property of the state, each of them having his own competence. The *kaznac* or *veliki kaznac (comes camerarius)* of the Serbian king, was supposed to collect all incomes that belonged to the ruler. He accomplished that either personally or through his assistants. On the other hand, the *tepčija* or *great tepčija (great land official)* was in charge of the land property that also belonged to the ruler or to the state. For this very reason, he was regularly present whenever the ruler granted part of his domain either to some ecclesiastical institution or to the members of the Serbian nobility (*vlastela)*. The *tepčija's* duty was to ascertain the borders between the ruler's and others' estates. Until the middle of the thirteenth century, in carrying out the duties of the state, Serbian rulers were assisted by their close relatives, *udeoni knezovi*. In their principalities there existed an autonomous administration organized in a similar way to that of the ruler. Each of the *co-rulers (udeoni knezovi)* had in his territory his *kaznac* and *tepčija* who enjoyed the same authority as the monarch's *great kaznac* or *great tepčija*. The only difference being that their authority was limited to the respective territory.

During the entire year, at the royal palace there lived a great many noblemen. Their number was gradually increasing since the territory of the state was also substantially enlarged. In order to entertain all close royal advisors, guests and others, it was indeed, necessary to provide great quantities of food and drink. Two separate royal services were established for this task: one of them provided and served beverages at the court while the other supplied, prepared and served food provisions. A prominent courtier in charge of the drinks, had the title of *sluga*, or *great sluga (regalis pincerna, wine servant)*, while the one in charge of food was called *stavilac* or *great stavilac (table servant)*. The duties of the *sluga* included the services of the principal wine servant, while those of *stavilac* included the services of *stolnik* and *trpeznik (chief of the table)*. However, these were not their only duties, but were rather honorary in nature. Then there emerged a new and dynamic service, although without clearly defined prerogatives, which was granted to the persons who had the title of *čelnik* (*head, chief*). Initially, *čelniks* had been in charge of commanding the strong fortresses and for that very reason they were granted the privilege of taking care of the ruler's personal security. Since they had at their disposal an

armed force, the *čelniks* had been able to carry out royal orders of a different nature, including those of establishing disputed borders between lay and ecclesiastical properties.

The largest reform of the administration was performed in the 1430s, during the rule of king *Stefan Dušan* (1331–1355). The aim of the reform was to provide for the more successful division of responsibilities, that is to achieve greater efficiency and professionalism. In order to accomplish this task, the new titles and positions were introduced. These titles were: *great logotet (notarius domini regis,* or *cancellarius, chancellor), protovestijar (comes camerarius, chamberlain)), great čelnik (comes palatinus), dvorodržica (marshal of the court),* while on the local level a new title was *kefalija (capitaneus).* It is not possible to describe completely the contents of the new titles and positions as well as the main duties of those who held them. A more satisfactory explanation could be offered only when it has been established what the meaning of the ruler's *milost* was and who the *milosniks* were. So far, scholars have established that the position of *milosnik* was granted to prominent Serbian nobility with high titles, whose names were registered in many charters. Otherwise, this function and its content have not been satisfactorily described in historiography. Great confusion was provoked by the terms *milost* and *milosnik* used in the medieval sense that radically differs from that of their basic meaning *(milost* otherwise means *grace).*

The introduction of the above mentioned terms came mostly as a result of Byzantine influence and the teaching of the Christian church about the high origins of royal authority. Apparently, these terms and their contents became very close and dear to the Serbian kings who had introduced the term *milost* in theto diplomatical practice and system of their royal offices. The analysis carried out in this work has shown, among other things, that the term *milost* was used whenever the ruler had, in public, made presents, confirmed already acquired rights, concluded commercial treatises, sometimes even when he wanted to confirm that some financial transactions had been fully realized. For these, as well as for some other cases, the regular formula used in Serbian charters was *stvoriti milost (make milost), dati milost (grant milost), darovati milost (present milost)* or *zapisati milost (write down milost).* Within the framework of the belief that royal authority was of high origin, it was necessary to consider, separately, the essential relationship between the ruler and the nobility. It implied that the ruler was under the obligation to grant or make *milost,* meaning to confirm and extend the privileges of the nobility, giving them new or confirming their old land estates. For their part, the nobility was obliged to offer to ruler regular and customary service, which was called *verno* or *pravoverno porabotanije (loyal service).* The ruler's *milost* shown towards the nobility and the *pravoverno porabotanije* of the nobility were mutually connected and conditioned. Nobles who neglected or deprived the ruler of *pravoverno porabotanije* were punished, lost their landed estates and, in some cases, even their lives. If the ruler, however, did not grant the deserved *milost* to the nobles, he could lose their support and sometimes even his throne. The Serbian rulers, as convinced supporters of the real, Orthodox religion of the Christ, were obliged to grant *milost* to church institutions and its prominent rep-

resentatives. Therefore, *milost* was not only the ruler's right but also his obligation which implied a legal action of a well defined content.

Only after an analysis providing a definition of the ruler's *milost*, was it possible to approach the question of the meaning of the term *milosnik*. In numerous Serbian medieval documents, starting with *Stefan Dušan*, until the fall of the Serbian lands under Turkish rule, the term *milosnik* was frequently mentioned. Their number was between 1–4, similar to the number of *ručniks* found in the documents of the Bosnian kings. This similarity had to be examined more carefully. The use of the term *milosnik* in the Serbian rulers' documents required an explanation of the term. Since the term *milosnik* was normally used at the end of the document, some scholars tended to see it as a "special" witness. However, since in some charters the terms *milosnik* and *svedok (witness)* were simultaneously used, such an explanation did not seem to be acceptable. Moreover, the term *milosnik* was frequently mentioned in the singular, which was not the case with the term *svedok*. An analysis of Dušan's *Code* indirectly showed that the term *milosnik* meant an executor of a certain legal activity or a guarantee that some legal procedure or decision would be carried out. Even more convincing proof of this was discovered in the Latin translations of the Serbian charters. In several instances, the Serbian term *milosnik* was translated as an *executor*. It was direct proof of the basic meaning of the term.

The *milosnik* or *executor*, whose name was inscribed in the charter, was to guarantee, through his power and influence that a certain legal action would be realized. For this very reason, they were never appointed without due attention or casually. Their appointment indicated their real power. According to the provisions of the Dušan's *Code*, it appears that the names of individual *milosniks*, namely executors, were orally proclaimed. This speeded up the realization of certain decisions. Only after the term *milosnik* has been properly defined is it possible to make a complete analysis of the available data. This analysis has shown that among the executors there were the following: *logotets (cancellarius), protovestijars (comes camerarius), čelniks (heads, chiefs), kefalijas (capitaneus),* sometimes *župans (comes, jupanus)* and *dukes (vexilifer),* and even the ruler's sons. These latter, as well as the Serbian nobles with the titles of *dukes* and *župans* certainly did not, belong to the structure of the state administration. Yet, they had enormous power within the country and for this very reason their influence was evident in the affairs of the state. Thanks to the fact that the *milosniks* or *executors* were most frequently mentioned as official representatives of the central and local administration, it was possible to approach the question of establishing their individual prerogatives as well as the prerogatives of the state administration as a whole. An analysis of the available facts has shown that the state of the *Nemanjić* dynasty was a unified state in a territorial sense; therefore it had a single central administration. It was only later on, with the break up of the territorial unity and the creation of the autonomous territories, that there emerged several regional administrations. Despite that, it is possible to establish the basic prerogatives of the above mentioned representatives, especially those of *logotet, protovestijar, kefalija, čelnik* and *dvorodržica (marshal of the court)*. The first three titles were taken from the rich Byzantine list of titles and positions, although the positions of *logotet* and

protovestijar had expanded in the Serbian state and had a different content from that in the Byzantine Empire. The title of *kefalija (capitaneus),* however, had kept all the essential prerogatives both in the state of the *Nemanjić's* and in the autonomous territories.

The title and the position of *logotet*, namely the *great logotet (cancellarius, chancellor),* was introduced during the reign of *Stefan Dušan* at the time when the Serbian kingdom was turned to the Empire. The title could belong to educated persons from the ranks of the higher nobility only; they had to be familiar with the diplomatica, legislation, the organization of the church and religion. Within the Serbian Empire and after, in the remaining Serbian territories, the *logotet* together with the *great logotetship*, enjoyed the sole privilege to administer *(oblada)* over ecclesiastical affairs, besides the patriarch and emperor. His prerogatives as *milosnik* were to execute legal duties in the case when one church institution with its property was subjected to another church institution. Also, he was an executor when a respective church institution was given a property and the rights of immunity. This leads to the conclusion that within the prerogatives of the *logotet* there were those most closely connected with the subjection of landed estates and other properties to ecclesiastical institutions, as well as with the realization of old and newly acquired rights of immunity. The prerogatives of the *logotet* also included control of the execution of all "old laws" and provisions of the public acts that had regulated the relationship between the Serbian rulers and the maritime towns, that is, the towns on the coast *(Primorje)*. It included the towns that were part of the Serbian state as well as the autonomous communes such as *Dubrovnik (Ragusa)*. These facts made *logotets* very convenient persons to carry out various diplomatic services; thus, a part of the foreign affairs was also within their prerogatives. Besides all these, the *logotets* acted as the chiefs of the ruler's office, which included the right to formulate the ruler's decisions, giving them legal form. They also enjoyed the right to issue orders for writing public documents. The competence of the *logotets* also included all other strictly technical duties tied to the work of the office. Such were, for instance, writing, certification and issuing of public documents, especially those by which the ruler made or granted to somebody a certain *milost*. All these prerogatives, particularly those related to ecclesiastical affairs, had enabled the *logotet* to hold the most prominent place within the administration.. In the case when the respective bearer of the title of the *logotet* did not enjoy all above described privileges, his role in the administration was more modest. He could not be a *great logotet*, but most frequently only a head of the royal office who had the opportunity to participate, with the approval of the ruler, in certain foreign affairs. Sometimes, simple clerks *(scribes)* who wanted to increase the importance of their work and position, were called *logotets*.

At the same time, the title of *protovestijar (comes camerarius, chamberlain),* known in the Serbian lands in the thirteenth century, obtained great prestige. The introduction of this title in the central administration came as a result of the increased value of the commercial exchange and circulation of money. Beginning with the 1320–ies it was impossible to handle the income of the state in the old fashioned way, namely, by the employment of the services of the *great kaznac* only. That is why the king, *Stefan Dečanski* (1321–1331),

entrusted the administration of the royal incomes to a nobleman from *Kotor*, who had full authority to control mutual financial obligations between the Serbian king and *Dubrovnik (Ragusa)*. For this very reason he was called *milosnik kuće kraljeve (milosnik of the king's house)*, that is, the executor of all financial transactions of the Serbian king. The administration of the ruler's finances became larger and even more complex during the reign of *Stefan Dušan*, who also entrusted his financial affairs to a well-known nobleman from *Kotor, Nikola Buća*. His title was royal *comes camerarius (chamberlain)*. The title clearly indicates the prerogatives of the royal functionaries, especially in view of the fact that the administration of the ruler's or state finances became a permanent function. After *Stefan Dušan* became emperor, the dignity of his royal chamberlain was raised to the higher rank. Namely, he assumed the title and position of the *emperor's protovestijar*.

The title of *protovestijar* had been very respectable in the Byzantine Empire, and as such, granted to the emperor's nephews only. In the *Nemanjić's* kingdom, the title assumedquite different contents. As the *protovestijar of emperor Stefan Dušan, Nikola Buća* kept all the prerogatives that he had possessed as *comes camerarius*. However, it seems that the new title, made him more influential, both in the domain of the emperor's and state finances. *Nikola Buća* was a member of one of the most prominent and richest noble families from Kotor. He was well acquainted with the protocol of the West European courts, especially those in Italy. He also knew Latin as well as financial management. Besides, he was himself a rich and eminent merchant with at last twenty years' experience in business. As *comes camerarius*, that is, *protovestijar* (*chamberlain*), he had brought to the court of *Stefan Dušan* several of his relatives to act as his assistants. All of them were rich and experienced businesspersons from *Kotor* and *Dubrovnik*. With their expertise, *Buća* appeared to be a very competent administrator of the imperial finances. The activities of a group of experts, in charge of the imperial finances, testified that in this sphere of the central administration there prevailed complete professionalism. Since the time of *Nikola Buća*, who stayed in the emperor's service until his death, all *protovestijars* were entrusted with the management of the fiscal policy of the realm. This fact gave the *protovestijars* an opportunity to find new sources of income that were used to cover the constantly increasing expenses of the state. The Ragusans and merchants from other countries were not particularly happy with the introduction of the new fiscal provisions; they made frequent objections because of the *novelties* or *dishonest laws* issued by the *protovestijars*. Their complaints were only partially justified. The merchants had secured constantly growing profits thanks to several important factors. They included the ever growing material and financial activities in the Serbian lands from the mid fourteenth to the mid fifteenth century, an increased export of precious and non-ferrous metals, as well as the import of the larger quantities of expensive articles and products. The state had used the office of the *protovestijar* to provide, legally, an income for itself. It achieved this by the introduction of special fiscal provisions, such as the payment of custom or market duties. Thus the merchants were deprived of part of the expected higher profits.

Enjoying the support and confidence of the rulers, the *protovestijars* carried out fiscal policy rigorously in order to provide both the ruler and the state

with larger and more stable incomes. At the same time, the *protovestijar* had to ensure the more liberal exchange of goods. To accomplish this, he had to prevent the introduction of new custom duties and the establishment of custom offices at the locations where they had not existed before. When a new custom office was opened the *protovestijar* was authorized either to close it or to keep it going. The *protovestijars* were also authorized to participate in the process of account balancing between the ruler and his creditors or debtors. The set of prerogatives that they enjoyed as the representatives of the central administration were briefly defined as the *protovestijars' power*. Thanks to the prerogatives they had at their disposal, the *protovestijars* were frequently mentioned in the charters as *milosniks* or executors of certain legal operations, especially those which regulated some questions from their domain. The title and the position of *protovestijar* were also preserved in the Serbian state after the dissolution of the Serbian Empire. It was especially the case in the Bosnian state when *Tvrtko I* was proclaimed king (1377) and in the state of prince *Lazar* and his successors. However, in some autonomous territories that position did not last long.

After the position of the *protovestijar* had been introduced in the state administration, there emerged the position of *rizničar (thesaurarius, treasurer)*.The bearer of this title was, as a rule, put in charge of keeping the collected property. Therefore, the position of the *rizničar* was more convenient for the smaller courts. Eventually, the meaning of the title and the position of the treasurer changed. As a result, there was established the position of *čelnik riznički (chief of the treasury)*. He had all the prerogatives of the treasurer, as well as some of the prerogatives of the *protovestijar*. In the places where the position of *čelnik riznički* existed, the position of *protovestijar* was not compulsory.

The management of different duties and tasks at the smaller courts was entrusted to a person who had a title of *dvorodržica*, that is, the head of the royal household or m*arshal of the court*. This service was more concerned with the court and the personality of the ruler and less with the state affairs. According to the values of the feudal society, *dvorodržica* was expected to be "loyal to the end" to his master. In return for his loyalty, he enjoyed the respect and friendly benevolence of the ruler. He was primarily involved in taking care of all persons at the court and in the immediate ruler's service. When the *dvorodržica* appeared in the role of member of the state government, he had the right to issue "orders" throughout the country. It seems that his orders pertained to the execution of certain duties and obligations towards the ruler. The construction of the ruler's "houses" or "courts" was such an obligation. It also included transportation of the ruler's personal belongings, certain services during hunting, either with hounds or hawks. Finally, it included the provision of the "meals" for the ruler and his entourage and the preparation of their lodgings.

While the titles of the *rizničar, protovestijar, or logotet a*re of foreign origin, the title of *čelnik* is the domestic one. Therefore it was sometimes used in a colloquial sense, implying the meaning of the *head* or *chief*, without more precise definition. As far as it has been possible to ascertain, at the lowest level of all kinds of *čelniks*, there were the heads and shepherd guides in the ser-

vice of the prominent feudal families or rulers. The *čelniks* that performed the duties of grooms were close to this category. By their social position they belonged to the category of the lower nobility. The great church or monastic estates had as their *čelniks* people coming from the rank of the nobility. Their basic duty was to provide the protection of all goods on the estates, to defend a monastery by arms, to command a military unit. For these reasons, the most prominent laypersons were in charge of the estates; within the existing hierarchy they were listed immediately after higumenes. The *čelniks* played a something more complex role in the individual episcopacies and metropolitans. Thy were expected to be familiar with agrarian relations, existing legal acts, and to issue documents on the legal transfer. In other words, they had to protect the material interests of the episcopacies and metropolitans.

The *čelniks* had to perform more complex duties in the state administration or on the ruler's court. As the representatives of the administration, the *čelniks* emerged later than the *kaznacs (camerarius)* and *tepčijas (land officer)*. It seems that from the beginning they were charged with the ruler's personal security. The Serbian kings often used the services of the representatives of the administration, especially when it was necessary to separate the church from the lay estates. For the realization of this kind of duties, the *čelniks* were very convenient officials. They acted on behalf of the ruler and they could use military power. During the emperor *Stefan Dušan*, they had appeared as military commanders of the most important fortresses that were under the immediate authority of the Serbian king or emperor. At the royal court, the *čelnik* was also in charge of a part of the court personnel. He also took care of the protection of the ruler himself and his property, while simultaneously, on behalf of the ruler, he gave the necessary protection to the church estates. These, as well as other prerogatives, had contributed to the greatest degree to the *čelniks* having almost completely extinguished the *tepčijas* from the central administration. Obviously, there was no reason for two institutions to carry out the same duties.

The dissolution of the Sebian Empire and the emergence of the independent regional rulers, who insisted on having simpler and more efficient administration, led to the increased importance of the *čelniks*. At the turn of the fourteenth and the fifteenth centuries they pushed out even the marshals of the court = *dvorodržica*. Thus, the concentration of power in their hands became even greater. They efficiently replaced their rulers in all legal affairs, especially if they were involved in legal litigation between ecclesiastical institutions and the noblemen in regard to landed estates. They replaced their rulers in other civilian affairs, and in rare instances, in military affairs as well. They carried out diplomatic missions and negotiated in all disputes. The wide authority which the *čelniks* had at their disposal, their presence at the court, the closeness of the ruler and their cooperation and special legal prerogatives, had enabled them to act as immediate executors of numerous provisions in the charters of the Serbian rulers. They did that regardless of to whom the documents were issued: to domestic persons and institutions or to foreigners. In the fifteenth century the *čelnik* or the *great čelnik* acted as the deputy for the Serbian rulers in many affairs. Such practice was introduced under Hungarian influence and in documents written in Latin this position was defined as *comes palatinus*. Above him,

in the existing hierarchy there was only the *grand duke* as the most senior military commander.

The professionalization of individual services was evident in the central as well as in the local administration. In the latter case it had occurred with the introduction of the title and position of the *kefalija (capitaneus)*. The title is of the Byzantine origin, and within the structure of the Serbian state, did not change its essence. It is quite obvious that the *kefalijas* had existed in all parts of the state, especially in those which the kings *Milutin, Stefan Dečanski* and *Stefan Dušan* had taken away from the Byzantine Empire. Before the conquest of these parts, the above mentioned dignitaries, as imperial plenipotentiaries and high officials, had performed duties as the administrators of these provinces. Depending on the size of the territories over which they ruled, they were known as the *general* or *local kefalijas*. The former had administered over certain historic regions, such as *Thessaly* or over a group of several administrative units; the latter had administered over strictly limited territories consisting of one or two towns. The inclusions of the Byzantine territories within the authority of the Serbian kings and emperors led to the adoption of the Byzantine system of local administration. The only difference was that the Serbian rulers appointed their people as the heads of their administrations. *Kefalija Rajko* had performed his duty in *Trilis* and *Vront*, *kefalija Vladoje* in *Polog*, *kefalija Miloš* in *Prilep;* similar practice was evident in other areas south of *Skopje* as well. It seems that during the rule of king *Milutin*, the *general kefalijas* were first introduced in the *Skopje* region and *Zeta*, while the introduction of the *local kefalijas* came later.

The real turning point in the organization of local administration came during the rule of emperor *Stefan Dušan*, especially when the institutions of the kingdom were to become those of the Empire; more precisely, in the early 1340s. Before the first part of the *Code* of Emperor *Dušan* (1349) was issued, the institution of the *local kefalijas* had spread throughout the Serbian state. Thus, the *Code* only legalized and sanctioned its existence. It is obvious that the rise of the kingdom to the empire was preceded by the reorganization of the entire state administration, especially of the local administration. Similar to the Byzantine Empire, in the Serbian Empire, the *kefalija* became the emperor's plenipotentiary. He was "the immediate representative of the ruler and the trueembodiment of the administrative power in the respective place" (*T. Taranovsky)*. Thanks to the official reforms of state administration, the institution of the *kefalija* spread quickly around in the western parts of the empire: in the *Konavli,* and *Trebinje,* as well as in the north up to the *Rudnik Mountain*. Contrary to the practice in the Byzantine Empire, the institution of the *kefalija* was not evenly spread throughout the territories of the Serbian Empire. They were more numerous to the south of *Skopje* than in the original Serbian territories northward and westward of *Skopje*. Explanations for these phenomena go back deep into the past, since the organization of local administration in Serbia was built on different principals from those in the Byzantine Empire. Even during the reign of *Stefan Dušan,* numerous towns and territories were granted to the nobility as *država,* that is to lifetime possession, administration and use. Generally, the *kefalijas* were involved with the administration of the remaining economically developed urban centers, towns and mining settlements with the

immediate surroundings. Practically speaking, they managed the urban *župas* as well as mixed *župas* that did not have a single ruler. Wherever such territorial–administrative units were established the influence of the ruler was more direct and stronger. Indeed, it was a good beginning for the establishment of the administrative apparatus in the local administration. Simultaneously, it meant the beginning of the imposition of the control of the administrative bureaucracy over different parts of the state and its population. During the reign of *Stefan Dušan,* and later on, local administration was organized in two ways. Firstly, there were the noblemen with their *država*; secondly, there were *kefalijas* administering urban and mining centers, as well as the mixed *župas*.

The *kefalijas* were appointed by the Serbian rulers, the king, the emperor and later on, the regional chief, apparently by the purchase of the title. The decrees of their appointments or removals have not been preserved although, no doubt, they existed, since this most prominent representative of the local administration was under the direct control of the ruler. There are no proofs to show that the *kefalijas* were subjected to a member of the central administration. For this very reason, it is not possible to talk about the subordination between the representatives of the central and local administration. The *kefalijas* stayed at their positions between 2–3 or 4–6 years, depending on different factors including the stability of the political situation. The *kefalijas* also stayed at their positions at the time when the legitimate successor was taking power. However, in the case when one local ruler was replaced by another, the *kefalija* had to quit. In the semi independent Serbian regions, which were territorially limited in size, the function of *kefalija* was preserved until the fall of these territories under Ottoman rule. It was only in the state of the *Lazarević* dynasty that the favourable conditions existed for the further development and the reorganization of the state administration. That procedure was carried out by the 1420s.

The *kefalija* was expected to administer carefully over the city or territory put under his authority. The complexity and range of affairs required the *kefalija* to demonstrate adequate expertise and capacity, which implied his literacy as well. It could not be otherwise, since the *kefalija* stood at the head of all military and civilian affairs in the city under his control. About his prerogatives in military affairs there is no much knowledge, but since each town had been fortified, the *kefalija* was the captain of the fortress and the troops in it. In the largest urban fortifications there was another *kefalija*, called *kulski* (*castellanus*, the *fortress kefalija)*. Each of them was under the direct control of the ruler. The *kefalija* took care of a regular upkeep of the fortification and the regular functioning of the guards.At the time of war, he was charged with the defense of the town. In order to keep the fortresses in good shape, they had to be repaired, fortified and in some cases enlarged. The common term for these obligations was *gradozidanije (townbuilding)*. It was an obligation of the town population and its surrounding (*župa*) to fulfill these duties. The *gradozidanije* obligation was permanent and long–standing. Much the same could be said for the obligation called *gradobljudenije* (*guarding of the town*). The only difference was that in times of peace it did not require the substantial and direct participation of all citizens, whose duty in that respect increased considerably at the time of a direct threat of war. At times of peace, the obligation of

gradobljudenije was left to the permanent garrison which had to be supported. The *kefalija* was put in charge of the support of the city guards, as well as for the support of a special group of people who were in the direct service of the state and its ruler, provided they resided within the city limits. The *kefalija* was asked to organize the transport of the rulers belongings across the region under his administration as well as to help transferring the larger military units. If the *kefalija* administered territories along the border he was the one to start the military activities with the neighbours at the time of war. He was, also, the one who would initiate the first steps towards peace, namely, negotiate the conclusion of an armistice or peace. On the whole, the military prerogatives of the *kefalija* were not too large, neither were they of great importance for the state. However, they were present, evident and were a part of the military service according to the *military law*.

The civilian prerogatives were much wider and more important. The *kefalija* was put in charge of the maintenance of the existing order, the established peace and quiet in the town and *župa* surrounding it. He had his assistants – *sluge (officiales, servants)* or *momke (famuli, boys)* who carried out his orders. Everyone who threatened the existing peace and order could be arrested, that is, tied up *(veže)*, while in some cases he had to be chained *(okuje)* and thrown in gaol. *Tying up* and *chaining* was not done arbitrarily. The *kefalija* was obliged to investigate the case carefully and to provide the necessary evidence, which was usually accomplished. The *kefalija* had a distinguished place in the judiciary. In medieval Serbia and semi–independent regions, there existed *sud pred kefalijom (court in front of the kefalija)* for all citizens of the town and its neighbourhood, and sometimes for foreign merchants, as well. According to the established procedure in which the jury had a separate place, the *kefalija*'s court passed sentences for graver offences. It excluded the cases which were in the royal domain, such as "nevera" (*infidelity*), usurping of land, people and horses, as well as robbery, etc. The *kefalija* had a prerogative to carry out the execution of the court's ruling. Besides pronouncing sentences and collecting court fines, there were fines which were pronounced and collected according to *abbreviated* judicial procedure as a sort of mandatory fine *(udava)*. The amount of the mandatory fine had depended upon the gravity of the deed. It could be limited to 25, 50 or 500 *perpers (*1 *perper* = 12 *dinars)*. The *kefalija* had a permanent duty to fight thieves and robbers. He was responsible for the security of people in public traffic. For this reason, at certain sections of public roads, he installed guards in order to provide for the free movement of people and goods.

The *kefalija* was obliged to protect the property of all. Therefore, his duty was to collect unpaid debts; in order to do it he could confiscate the property of the debtors. He was also authorized to take care about the property of deceased persons. He took care that the lessees paid regularly their obligations towards church institution. In the case of felony, he would punish them with high fines to the amount of 500 perpers. He protected the land property belonging either to individuals or to institutions and village communities. The violators were sternly punished if they took into illegal possession cultivated or uncultivated land. On the basis of the documents presented, the ruler's orders or the court's sentences, the *kefalija* with his assistants, had carried out the

demarkation *(tesanje)* of the disputed lands. Since the trade in each town had a special economic importance, the *kefalija* took care of its regular course.

Since the *kefalija* had, indeed, large prerogatives on the territory over which he had administered, he was a convenient person to act as a *milosnik* or an executor of the respective provisions of the charters. He had a special obligation regarding the payment of the duties from the customs in towns, granted by the ruler. For performing numerous duties on behalf of the citizens, the state and the ruler, the *kefalija* received many rewards. That made his position very attractive. He had the right to buy the supplies from the citizens at half price. While visiting town surroundings he was entitled to an *obrok,* that is a large *meal*. The major source of his income came from different judicial fines and other impositions. It seems that a part of his income came, also from the fairs *(panađur)* and especially from the market tax *(psunj)*. Thanks to the prerogatives he enjoyed and the incomes he collected, the *kefalija* was the first citizen in a town.

The institution of the *kefalija* in the Serbian lands disappeared slowly in the course of about hundred years. Its disappearance started after the Turks had put certain areas under their occupation. These were the areas in *Macedonia* belonging to the brothers *Dragaš,* King *Marko* and Prince *Andrejaš*. By the year 1395, these lands definitely lost their independence. In the territories belonging to *Vuk Branković (Kosovo, Metohija, central Raška)* and his successors, the institution of the *kefalija* was preserved until their fall under the Turkish domination (1455). Within the state of prince *Lazar* and his successors, the *kefalijas* had played a rather prominent role until the beginning of 1420s, when they were largely replaced by the *dukes (vexilifer)*. Exposed to the permanent Ottoman pressure, despot *Stevan Lazarević* had endeavoured to strengthen a complete system of defense of the state; in order to accomplish that, he transferred the authority over local administration to the *dukes* who were put in charge of all military and civilian affairs in a respective town and its surrounding. The military affairs acquired larger importance over the civilian ones, not only in towns but also in the rural settlements. Each stronger fortress, together with the surrounding rural settlements, became the center of the *region (vlasti)*. At its head was a *duke*. Such structure of the local administration left limited place for the *kefalijas*. This position, however, remained in several smaller mining centers, while those, larger ones such as *Novo Brdo* and *Srebrenica* were transferred to the *dukes*. The militarization of the complete state administration became evident in all its manifestations. Within the central administration the most prominent position belonged to the *great duke (veliki vojvoda)* while on the local level, it went to the *duke of the town (gradski vojvoda)*. In the larger townships the *dukes* had acquired their title through purchase. It was much the same with the *regions (vlasti)*. After the expiration of a certain period these dignitaries would lose their position and the title of the *duke*. The acquisition of the dignity of the *duke* of a town or a fortress, or *region (vlasti),* was attractive because of the income that position secured. Despite it, the institution of the *kefalija* was not extinguished completely in the despotat of Serbia until 1439. In *Zeta,* under the *Crnojević* family, it survived until the end of the fifteenth century. It was a small territory without substantial urban and mining settlements which had jealously kept all the Serbian

institutions from the time of the *Nemanjić's* state. These institutions had acquired different contents, and the *kefalijas* at the time of the *Crnojević* rulers became, indeed, the prince's deputies among certain warrior bands and larger groups of cattle breeders *(katuni)*. It is important to point out that this kind of *kefalija* was a simultaneously prominent representative of the warrior bands. When the last ray of independence was extinguished in the *Crnojević* princedom, the Greek term *kefalija* was no more in use. Among the warrior bands, however, their leaders used to call themselves *glavar* (*head, kefalija)*.

This is a brief survey of the development of the state administration in the Serbian lands from the ninth to the fifteenth century; it includes a survey of all bearers of titles in the central as well as in the local administration. This development had a slow growth, which achieved a respectable height during the fourteenth century. The administrative apparatus was characterized with an ever more evident division of duties and an ever growing professionalization. Specific Byzantine titles were introduced, many of them including the titles with a quite new content. The Byzantine title of *logotet* or the *great logotet (cancellarius)* had covered the duties primarily in the spiritual sphere of life, since it relied on the rich Byzantine heritage. It dealt with certain activities of the Serbian Orthodox church, legislation and the application of certain regulations, the formulation and writing of public documents which also had its basis in the Byznatine diplomatic procedure. Differing from the *great logotet,* the title of the *protovestijar (comes camerarius)*, also Byzantine in origin, covered the duties of the material sphere, first of all the finances and the financing of the state and of the ruler. All this could not be accomplished without the use of the West European experiences , especially the Italian communes which had at that time, a well developed banking system. These facts demonstrate undoubtedly, that the administrative apparatus was built both according to domestic needs and outside influences. These influences, already evident by the middle of the fourteenth century, were present at the beginning of the fifteenth century, although they were coming from the new centers of power. These were Hungary and the Ottoman Empire. The latter one was responsible for the militarization of the entire administrative system; from Hungary there came an impetus to respect the acquired privileges of the nobility. Faced with the pressure of these two powers, the Serbian despotat endeavoured to find out the most convenient solution and to build administrative apparatus which would be able to protect its interests, in the best way possible. Such an effort was partly successful, although the administration, by itself, was not capable to defend and preserve the integrity and sovereignty of the state.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

С

Т

У

Ц

Ч

Ш

скенирао Теодор Анагност

САДРЖАЈ

Страна

ПРВИ ОДЕЉАК

НАЈСТАРИЈА ЗВАЊА И ТИТУЛЕ

ДРУГИ ОДЕЉАК

ВЛАДАРЕВА МИЛОСТ КАО ПРАВНА РАДЊА

Страна

ТРЕЋИ ОДЕЉАК

МИЛОСНИЦИ ИЛИ ИЗВРШИОЦИ МИЛОСТИ – EXECUTORES

ЧЕТВРТИ ОДЕЉАК

ТИТУЛЕ, ЗВАЊА И НАДЛЕЖНОСТИ

ПЕТИ ОДЕЉАК

ДРЖАВНА УПРАВА И ОДБРАНА ЗЕМЉЕ

Технички уредници
Јован АРАНЂЕЛОВИЋ
Слободан КОВАЧИЋ

Корице
Марија ВУКСАНОВИЋ

Слог и прелом
ЕМКА – Београд

Обим
$22^{1}/_{4}$ штамп. табака

Формат
17 x 24 cm

Тираж
700 примерака

Штампа
СЛОВО – Краљево